

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA
TÜRKİYE VE AZERBAJCAN İLİŞKİLERİ**

Hazırlayan:

MEHMAN AĞAYEV

2502010183

Danışman: Prof. Dr. Ali Arslan

İSTANBUL – 2006

ÖN SÖZ

Dünyadaki petrol kaynakları içinde önemli yere sahip olan Azerbaycan, 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından, hem bölgeye komşu ülkelerin, hem de süper güçlerin ilgisini çekmiştir.

Azerbaycan'ın gerek coğrafi açıdan, gerek etnik konumu, gerekse dil ve kültürel değerler açısından Türkiye'ye olan yakınlığı ikili ilişkilerin oluşturulmasında ve geliştirilmesinde uygun bir zemin oluşturmaktadır. Azerbaycan'ı Türkiye açısından Orta Asya'daki soydaşlarıyla bağlayan bir köprü konumunda görürsek, Türkiye de Azerbaycan için doğal kaynaklarını Avrupa'ya çıkarılmasında çok önemli bir geçiş bölgesi oluşturmaktadır. Ayrıca Türkiye'yi stratejik ve politik anlamda Azerbaycan'ın en güvenilir müttefiki olarak görmek gerekiyor. Bu durum, yalnız günümüz için değil, 1918 yılında kurulan ilk Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde de söz konusu idi. İşin ilginç tarafı, o dönemde Çarlık Rusya'nın yıkılışına müteakip, günümüzde ise Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra iki kardeş ülke arasında resmi düzeyde ilişkiler başlatılmıştır. Bu çalışmamızda, Mili Mücadele yılları Türkiye – Azerbaycan ilişkilerindeki siyasi, ekonomik ve kültürel konulara ağırlık verilmeğe çalışılmıştır.

Bakû- İstanbul- Ankara üçgeninde gerçekleştirilen çalışmalarımız sürecinde, maddi sıkıntıların yanı sıra, barındığımız yatakhane de yaşanan bazı istenmeyen olaylar, bir dönem çalışmalarımızı olumsuz yönde etkilese de, özellikle ailemin – babam Senan Bey'in ve annem Hakikat Hanım'ın – bana vermiş olduğu maddi ve manevi desteği sayesinde doktora tezimi tamamlamasını bildim.

Buradan bir öneri de Türkiye'deki Milli Eğitim ve Yurtkur Müdürlüklerine yapmak isterdim. İlgili Kurumlardan, devlet yurtlarında barınan yerli veya yabancı akademisyen öğrencilerin verimli çalışmaları için, mümkünse daha rahat bir ortamda barınmalarını sağlamaları rica olunur. Sandalye ve masa bulundurulması bile yasak olan 4-6 kişilik küçük odalarda gerçek bir bilim adamlarının yetişmesini beklemek ne kadar doğru olur, bir düşünürsünüz?!

Buradan çalışmamın başından beri yapıcı tavsiyeleriyle beni yönlendiren muhterem hocam Prof. Dr. Ali Arslan'a müteşekkirim. Ayrıca benim yetişmemde

emeği geçen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü'ndeki hocalarıma , özellikle Prof. Dr. Mehmet Saray'a, Prof. Dr. Cezmi Eraslan'a ve Doç. Dr. Halil Bal'a teŖekkürü borç bilirim. Ayrıca Fransızca belgeleri Türkçe'ye tercüme ederek yardımda bulunan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Fransızca Mütercim-Tercümanlık Bölümü 3.sınıf öğrencisi Ethem Alđan'a ve tezin yazılımda yardımcı olan Marmara Üniversitesi Eğitim Fakóltesi Matematik Bölümü 2. sınıf öğrencisi Duran Ŗahin'e de teŖekkür ederim.

Mehman AĞAYEV
İstanbul 2006

ABSTRACT

During the National Struggle Years Turkey and Azerbaijan Relations

Mehman AGAYEV

Study of Turkey and Azerbaijan relations in The National Struggle years, contains four parts except introduction and conclusion. In the first part of our study before Mondros Armistice (30 October 1918) and after Ottoman Government-Azerbaijan Musavat Government relations is investigated. Furthermore we explain Azerbaijan Government relations with Anadolu National Movement in the leadership of Mustafa Kemal Pasha and role of Ankara with Azerbaijan during the first times of Soviets (28 April 1920).

In the second part until the establishment of diplomatic relations GNAT (Grand National Assembly of Turkey), and Soviet Azerbaijan political relations is explained. In those times relations is known as Turkey-Soviet relations because of Soviet Russia's control in Azerbaijan.

In the fall of 1921 response to the GNAT representative Baku sent ambassador to Ankara. This means that diplomatic relations between two brother countries is formally established. GNAT and Soviet Azerbaijan diplomatic relations is comprehensive explained in the third part of our study.

In the fourth part of our study that time Turkey-Azerbaijan economic and cultural relations are investigated. In the frame of Turkey-Azerbaijan economic relations Chester Project, Genoa Conference, and themes like Baku markets are explained. In cultural relations touched the bounds of Azerbaijan intellectuals with Turkey, exchange students from Azerbaijan to Turkey and contributions of Turkish teachers to Azerbaijan education. Azerbaijan's passing to latin alphabet and the call of Turkology Congress in Baku is shortly explained. Besides all, Azerbaijan in Turkish press in those times, Turkish War of Independence in Azerbaijan press and issues like these are explained.

ÖZET

Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri

Mehman AĞAYEV

Milli Mücadele yıllarında Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri üzerine yaptığımız bu çalışma, giriş ve sonuç kısımları dışında dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın birinci kısmında Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) öncesi ve sonrası Osmanlı Hükümeti ile Azerbaycan Müsavat Hükümeti ilişkileri irdelenmektedir. Ayrıca Azerbaycan Hükümeti'nin, Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde Anadolu Ulusal Hareketi ile temaslarına değinilmekte; Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinde (28 Nisan 1920) Ankara'nın rolü üzerinde durulmaktadır.

İkinci bölümde ise, diplomatik ilişkilerin kuruluşuna kadarki TBMM Hükümeti ve Sovyet Azerbaycan siyasi ilişkileri irdelenmektedir. O dönem Azerbaycan, Sovyet Rusya'nın güdümünde olduğu için ikili ilişkiler, Türk – Sovyet ilişkisi çerçevesinden ele alınmaktadır.

1921 yılının son baharında TBMM Hükümeti'nin Bakü'de temsilcilik açmasına karşılık, 1921 yılı Ekim'inde Azerbaycan tarafının da Ankara'ya Büyükelçi göndermesi ile, iki kardeş ülke arasında diplomatik ilişkilerin resmen kurulduğu anlaşılmaktadır. TBMM ve Sovyet Azerbaycan diplomatik ilişkileri, bu çalışmamızın üçüncü bölümünde kapsamlı bir şekilde irdelenmektedir.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde ise, o dönem Türkiye – Azerbaycan ekonomik ve kültürel ilişkileri üzerinde durulmaktadır. Türkiye – Azerbaycan ekonomik ilişkileri çerçevesinde; Chester projesi, Cenova Konferansı ve Bakü panayırları gibi konular ele alınmaktadır. Kültürel ilişkiler kapsamında ise; Azerbaycan aydınlarının Türkiye ile olan bağları, Azerbaycan'dan Türkiye'ye gönderilen öğrenciler ile ilgili bilgiler verilmekle beraber, Azerbaycan eğitimine Türkiyeli öğretmenlerin yapmış oldukları katkılara da değinilmektedir. Azerbaycan'ın Latin alfabesine geçişi, Bakü'de çağrılan Türkoloji Kurultayı üzerinde de kısaca durulmaktadır. Bütün bunların yanı sıra, o dönemde Türk basınının Azerbaycan meselesine bakış açısı, Türk Kurtuluş Savaşı'nın Azerbaycan basınında nasıl yansıdığı gibi konular da ele alınmaktadır.

KISALTMALAR

-ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
- A.g.e.:	Adı geçen eser
- AGİK:	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
- A.g.m.:	Adı geçen makale
- A.g.t.:	Adı geçen tez
- AKP:	Azerbaycan Komünist Partisi
- ASSC:	Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti
- Azerbaycan Cumhuriyeti MDA:	Merkezi Devlet Arşivi
- Azerbaycan Cumhuriyeti SPIH DA :	Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Devlet Arşivi
- Azrevkom:	Azerbaycan Devrim Komitesi
- BCA:	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
- Bkz.:	Bakınız
- BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- C.:	Cilt
- Çev.:	Çeviren
- D.:	Delo(Dosya)- Rusça Arşiv Dipnotlarında
- Der.:	Derleyen
- F.:	Fond (Fon)- Rusça Arşiv Dipnotlarında
- Haz.:	Hazırlayan
- Komintern:	Komünist Enternasyonal

- L.:	List (Varak)- Dipnotlarında	Rusça	Arşiv
- MK:	Merkezi Komite		
- No:	Numara		
- Op.:	Opis(Klasör)- Dipnotlarında	Rusça	Arşiv
- Politbüro:	Siyasi Büro		
- RKP:	Rusya Komünist Partisi		
- RSFSR:	Rusya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti		
- s.:	Sayfa		
- SSCB :	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği		
- TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi		
- TİTE – A.:	Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi		
- TKP:	Türkiye Komünist Partisi		
- TKT:	Türkiye Komünist Teşkilatı		

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ.....	v-vi
İÇİNDEKİLER.....	vii-xii
KISALTMALAR.....	xiii-xiv
GİRİŞ.....	1-8

BİRİNCİ BÖLÜM:

I – MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR AZERBAYCAN ve OSMANLI SİYASİ-EKONOMİK İLİŞKİLERİ

A- Bolşevik İhtilalinden Sonra Güney Kafkasya'da Ortaya Çıkan Siyasi Gelişmeler.....	9-18
B – Azerbaycan'ın İstiklalinden Sonra Osmanlı Devleti İle Yapılan Antlaşmalar.....	18-23
C- Enver Paşa'nın Azerbaycan İle İlgili Planları.....	24-27
D – <u>Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan Harekatı</u>	
1. Azerbaycan'ın Askeri Yardım İsteği.....	28-29
2. Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu.....	29-32
3. Güney Azerbaycan'a Askeri Çıkarma.....	32-34
4. Bakü'nün Kurtuluşu.....	35-43
E – <u>Bab-1 Ali İle Yapılan Diplomatik Görüşmeler</u>	
1. İstanbul Konferansı'nın Çağrılmasının Amacı.....	44-45
2. Azerbaycan Heyetinin İstanbul'a Gelişi.....	45-47
3. Azerbaycan Büyükelçisi Ali Merdan Topçubaşev'in İstanbul'daki Temasları.....	47-50
4. İstanbul Görüşmelerinin Sonuçları.....	50-54
F – Türk Ordusunun Azerbaycan'dan Tahliyesi.....	55-62

II - MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI MÜSAVAT HÜKÜMETİ DÖNEMİNDE AZERBAJYAN – ANADOLU İLİŞKİLERİ

A- İstanbul ve Bakü İlişkilerinde Soğuk Bir Devre.....63-71

B – Aras – Türk ve Güneybatı Kafkas Hükümetlerinin Azerbaycan İle İlişkilerine Dair

1. Kafkas İslam Cumhuriyeti’nden Aras – Türk Cumhuriyeti’ne Doğru.....71-79
2. Nahçıvan’da İngiliz – Ermeni Taşnak İdaresi.....79-86
3. Amerikan Genel Valiliği Meselesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti İle Vilayet Arasındaki İlişkilerin Boyutu87-94
4. Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti.....94-98
5. Azerbaycan Parlamentosunda Kars Meselesi.....98-103

C – İngiliz – Azerbaycan İlişkileri Üzerine.....103-108

D – Azerbaycan’ın Bağımsızlığının Tanınmasından Bolşevikleştirilmesine Kadarki Süreç

1. Paris Barış Konferansı’nın Azerbaycan’ın Bağımsızlığını Tanıması. Bu Olaya Türk Basını ve Kamuoyunun Yaklaşımı.....109-111
2. 1919 Yılıının Sonbaharında Osmanlı ve Azerbaycan Hükümetleri Arasında Yapıldığı İddia Edilen Anlaşma Hakkında.....112-117
3. Kafkas Seddi Düşüncesinin Ortaya Çıkışı. Anadolu Hareketi ve Müsavat Hükümeti Arasındaki İlişkilerde “Tatsız” bir Dönem.....117-124
4. Azerbaycan’ın Bolşevikleştirilmesinde Ankara’nın Rolü.....124-134

İKİNCİ BÖLÜM:

DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN KURULUŞUNA KADARKİ TBMM HÜKÜMETİ – SOVYET AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

A- Azerbaycan'da Sovyet İktidarının Tesisinden Sonraki Gelişmeler

1. Sovyet İdaresine Karşı Milli Ayaklanmalar.....135-140
2. Nahçıvan'da Sovyet İktidarının Tesisi. Halkın Türk – Sovyet Yakınlaşmasına Tepkisi.....140-143
3. Milli Mücadeleye Katılan Azerbaycan Birlikleri.....144-148

B – Sovyet Azerbaycan Hükümeti'nin Doğu Politikası Çerçevesinde Türkiye Politikası (1920)

1. İran'ı Sovyetleştirme Girişimleri.....149-152
2. Azerbaycan Komünist Parti Hükümeti'nin Türkiye'ye Yönelik Siyasetinin Belirginleşmesi ve Mustafa Suphi Başkanlığında Türkiye Komünist Teşkilatı'nın Faaliyetleri.....153-159
3. Anadolu'ya Ordu Gönderilmesi Meselesi.....159-160
 - a) Enver Paşa'nın Anadolu'ya Ordu Gönderme Girişimi.....160-162
 - b) Bakû'de Türk Kızıl Alayının Oluşturulması ve Anadolu'ya Gönderilmesi.....162-166
4. Sovyet Azerbaycan'ın Anadolu'ya Destek ve Yardımları.....166-170
5. Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Malta'daki Türk Esirleri Kurtarma Girişimi.....171-174
6. Doğu Halklarının Birinci Bakü Kongresi.....174-179

C- Sovyet Azerbaycan'ı ve Türkiye İlişkilerinde Ermenistan Faktörü

1. Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesine Kadarki Süreç.....180-192
2. Nahçıvan Eyaletinin Sovyet Ermenistan'ına İlhak Girişimi.....192-198
3. Moskova Konferansı'nda Nahçıvan'ın Statüsü İle İlgili Yapılan Görüşmeler.....198-205
4. Türk Heyetinin Sovyet Azerbaycan Hükümeti İle Antlaşma Yapma İsteği.....206-209
5. Ermenistan'daki Siyasi Gelişmelere Ankara Hükümeti'nin Bakışı..209-211

6. Türkiye Hükümeti'nin Dış Politikasında Azerbaycan'ı İlhak Meselesi Var mıydı?	212-214
7. Kars Konferansı'nın Kararlaştırılması.....	214-216
8. Azerbaycan ve Türkiye İlişkileri Açısından Kars Konferansı.....	217-224

III. BÖLÜM:

1920'LERDE TÜRKİYE – AZERBAJYCAN DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ

A- TBMM Hükümeti'nin Bakü Temsilciliğinin Faaliyeti Hakkında.....225-231

B – Sovyet Azerbaycan'ın Türkiye Temsilcilikleri

1. İbrahim Ebilov'un Azerbaycan'ın Türkiye'deki Tam Yetkili Temsilcisi Olarak Atanması.....	231-234
2. Ebilov'un Türkiye'deki Faaliyetleri.....	234-241
3. Kars Konsoloslugu'nun Açılışı ve Faaliyetleri.....	241-246
4. Sovyet Azerbaycan'ın Trabzon ve Samsun'da Konsolosluk Açma Girişimi.....	246-247
5. İbrahim Ebilov'un Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu Temsilcisi Olarak Atanması.....	247-252
6. Türk Halkının Gözüyle İbrahim Ebilov.....	252-256

C- Bolşevik İhtilali Sonrası Türkiye'ye Gelen Azerbaycan Mültecileri.....256

1. <u>Azerbaycan'ın Siyasi Mültecilerinin Türkiye ve Avrupa'daki Faaliyetleri Hakkında</u>	
-a) Türkiye ve Paris Teşkilatlarının Kuruluşu.....	257-260
-b) Azerbaycan Milli Hükümeti İstanbul Konsolosu Mehmet Haşim Bey.....	260-269
-c) Türkiye Hükümeti'nin Azerbaycanlı Siyasi Mültecilere Karşı İzlemiş Olduğu Politika.....	269-273
2. 1920'lerde İran ve Kafkaslardan Türkiye'ye Göç Akını.....	274-276

IV. BÖLÜM:

TÜRKİYE – AZERBAYCAN EKONOMİK VE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

A – Sovyet Azerbaycan ve Türkiye Arasında Ekonomik - Ticari İlişkilere

Bir Bakış

1. Türkiye İle Ticari İlişkiler Kurma Girişimi.....277-280
2. Chester Projesi.....280-284
3. Türkiye ve Azerbaycan Açısından Cenova Konferansı.....284-286
4. Bakü Panayıruları.....286-287

B – XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkiye – Azerbaycan Kültürel İlişkileri

1. Azerbaycan’da Türkçülük Akımının Formalaşmasında
Ziya Gökalp Düşüncelerinin Rolü.....288-289
2. Azerbaycan Aydınlarının Türkiye İle Olan Bağları.....289-291
3. Bakü’de “Türk Ocağı’nın Açılışı ve Türkiye’ye Tahsile Gönderilen
Azerbaycanlı Talebeler Hakkında.....292-294
4. Türkiyeli Öğretmenlerin Azerbaycan Eğitimine Katkıları.....295-298
5. Anadolu’da Yapılan Azerbaycan Kültürel Etkinlikleri.....299-303
6. Azerbaycan Halkının Türkiye Sevgisi
 - a) Balkan ve Cihan Savaşlarında Azerbaycan Halkının Anadolu’ya
Yaptığı Yardımlar.....303-305
 - b) Türk Ordusuna ve Türk Komutanlarına Azerbaycan Halkının
Göstermiş Olduğu İlgisi.....306-308
 - c) Anadolu Milli Mücadelesine Azerbaycan Halkının Yaklaşımı.....309-310
7. Azerbaycan’ın Latin Alfabesine Geçişi.....310-314
8. Birinci Bakü Türkoloji Kurultayı ve Onu Takip Eden Gelişmeler...314-316
9. Türk Basınında Azerbaycan Realitesi.....316-322
10. Türk Kurtuluş Savaşının Azerbaycan Basınında Aksisi.....323-328

C – 1924 Sonrası Azerbaycan ve Türkiye İlişkilerine Genel Bir Bakış.....328-332

SONUÇ.....	333-337
BİBLİYOGRAFYA.....	338-363
EKLER.....	364-377
ÖZGEÇMİŞ.....	378

GİRİŞ

*“ Anadolu Türkünün Azerbaycan Türkiine kavuşmasıyla Türk milleti muasırlaşmış olacaktır. Bugün mezaya ve hasail-i askeriyesi sayesinde Anadolu, Azerbaycan’ı en menfur bir esaretten halas ediyor ve bu mukaddes beldede kanını akıtıyor, fakat yarın da Azerbaycan menabi-i iktisadiye ve terakkiyat-ı ticariyesi sayesinde Anadolu’yu sefalet-i iktisadiyeden halas edebilir(...) Azerbaycan’ı kurtaran Anadolu kendi kendini de kurtarıyor, buna şüphe etmeyiniz! “ **

XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren etkili bir şekilde Kafkaslara nüfuz etmeğe başlayan Çarlık Rusya, bu dönemde İran ve Osmanlı Devletleri ile yaptığı savaşlardan zaferle ayrılması üzerine, diğer Kafkas ülkeleriyle beraber Kuzey Azerbaycan topraklarını da istila etmeğe muvaffak olmuştur.

Çarlık idaresinin Azerbaycan’da kurmuş olduğu baskıcı rejim , XIX. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan Türkleri arasında ulusal bilincin yeşermesine ve gelişmesine sebep olmuştur. Bu dönemde gelişen milliyetçi duygular, Azerbaycan Türk aydınlarının “milli-mahalli muhtariyet” ve “kültürel muhtariyet” gibi milli hedeflere yönelmelerini sağlamıştır. Bu gayelere ulaşabilmek için gerek basın yoluyla, gerek siyasi cemiyet ve partilerle mücadele verilmiştir. Bu dönemde yetişen Ali Bey Hüseyinzade (Turan), Ahmet Bey Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade, Ali Merdan Bey Topçubaşev gibi Azerbaycan Türk aydınlarının Azerbaycan Türklerinde mili uyanma ve millet olma bilincinin gelişmesinde büyük rolleri olduğu gibi, Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Musa Nağıyev, Mirza Esadullayev, Murtuza Muhtarov vs. Azerbaycan zenginlerinin de , özellikle sanat, kültür ve eğitim alanlarında yaptıkları yatırımlarla önemli katkıları olmuştur.

1905 sonrası Azerbaycan’da yaşanan Türk- Ermeni çatışması ve daha sonra Rusya’da Pan –Slavist eğilimlerin ağırlık kazanması Azerbaycan Türklerinde birlik, dayanışma ve mücadele etme ruhunu geliştirerek, “Türkçülük” akımının kuvvetlenmesine ve böylece Türkiye’ye karşı büyük ilgi ve sevginin meydana gelmesine yol açmıştır. Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin geliştiği ve

* Dr. Ali Bey Hüseyinzade (Turan) ‘ın 24 Temmuz 1918 tarihli *Hilal-i Ahmer* gazetesindeki yazısı için bkz., Ali Haydar Bayat, **Azerbaycan’ın Yiğit Evladı Ali Bey Hüseyinzade ve Türkiye’de Yayınladığı Eserler**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1992, s.137-138.

Türkçülük fikrinin ön plana çıktığı bu dönemde , I. Cihan Savaşı başlamıştır. Rusya ve Osmanlı Devletlerinin de katıldığı bu savaş esnasında patlak veren 1917 Bolşevik ihtilali , Çarlık rejimini resmen sona erdirmiştir. Bu gelişmeler üzerine Çarlığın esareti altında ezilen birçok milletler gibi, Azerbaycan Türkleri de kendi mukadderatını tayin etme yoluna koyulmuşlardı.

28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan , iç ve dış düşmanlarla karşı karşıya bulunmaktaydı. Genç Azerbaycan Hükümeti’nin emrinde, Azerbaycan’ın hukuklarını savunabilecek hiçbir kuvvet yok idi. Oysa Bakü’yü ve civarını Bolşevik-Taşnak çetelerinden arındırmak, yerli halkın güvenliğini sağlamak, ayrıca ulusal yönetimi Azerbaycan’ın bütününde yerleştirmek ve “İstiklal Beyannamesi” nde öne sürülmüş ilkeleri uygulamak için askeri güç gerekmekteydi. Gereken bu kuvvet ise, Azerbaycan’ın ricası üzerine Nuri Paşa komutasında sevk edilen Osmanlı askeri birlikleri ve yeni kurulmakta olan Azerbaycan askeri kitalarından oluşturulan “Kafkas İslam Ordusu” olmuştur.

1918 yılında Azerbaycan’ın ulusal devlet düzeyinde Osmanlı Devleti ile doğrudan doğruya temasa geçmesi iki kardeş devlet açısından çok önemli bir olay idi. Bu olay, daha sonralar Sovyet dönemi tarihçileri tarafından insafsızca işgal olarak nitelenmiştir. Bununla da kalmayarak Türkiye-Azerbaycan ilişkileri konusu boyunca tahrif edilmiş, gerçekler kamuoyundan saklanılmıştır.

O dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkileri konusu , maalesef Batılı araştırmacılar tarafından da yeterli düzeyde aydınlatılmamıştır. T. Swietochowski, F.Kazımdadeh , S. Zenkovsky ve ötekilerinin gerçekleştirdikleri araştırmalar , Sovyetlerdekine göre daha olumlu çalışmalar sayılsa da, Azerbaycan ve Türkiye’deki arşiv kaynaklarına yeterli kadar istinat edilmediğinden söz konusu dönemin öğrenilmesinde yalnız bir ipucu niteliğindedirler. Burada Sovyet döneminde arşiv dosyalarının çoğunun araştırmacılara kapalı tutulması hususunu da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Azerbaycan konusunun 1990’lara kadar Türkiye’de de yeterli düzeyde ele alınmadığını üzülmek zorundayız. Bunun sebebini Türk tarihçilerin o dönemdeki siyasi durumdan dolayı Azerbaycan’a gidememesi ve oradaki belgelerden yararlanamaması gibi faktörlerin yanı sıra, tarih çalışmalarında daha çok Türk- Sovyet ilişkilerine yönelmesine bağlamak mümkündür. Türk Ulusal Kurtuluş Hareketi yıllarındaki (1919-1923) Sovyet –Türk ilişkileri konusunda hem

Türk , hem de Sovyet bilim adamları tarafından oldukça fazla eser hazırlanmıştır. Ancak bu bilimsel çalışmalarda Türkiye-Azerbaycan ilişkileri üzerinde neredeyse hiç durulmamıştır. Araştırmacılar, Türkiye- Azerbaycan ilişkilerini genel olarak Sovyet Rusya-Türkiye ilişkilerinin bir ögesi şeklinde görmüşlerdi. Şunu belirtmemiz gerekiyor ki, bu bakış açısı yalnız Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinden (28 Nisan 1920) sonraki bir dönem için geçerli sayılabilir. Oysa, 1918-1920 yıllarını kapsayan devrede Türkiye- Azerbaycan ilişkilerini ayrı bir öge şeklinde , geniş bir biçimde ele alınması gerekmektedir.

Söz konusu dönem ile ilgili muhaceretteki Azerbaycan aydınlarının yapmış oldukları çalışmalar az da olsa bazı gerçeklere ışık tutmaktadır. Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Naki Keykurun, Hüseyin Baykara, Ahmet Caferoğlu ve ötekilerin eserleri ve makaleleri o devrin bazı karanlık sayfalarının aydınlatılmasında önemli bir rol oynamaktadırlar.

XX . yüzyılın başlarında Türkiye – Azerbaycan ilişkileri üzerine ilk ciddi çalışmaların ise, 1991 senesinde Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığına kavuşmasından sonra yapıldığını söylemek mümkündür. 1918 yılında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasında ve Ermenistan'la ilişkilerinde Azerbaycan faktörünün yeri ile ilgili son dönemde Azerbaycan'da yapılan çalışmalar arasında Cemil Hasanov'un, **Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde (1918-1920)** (Bakü 1993) *; Aydın Balayev'in, **Azerbaydjanskoye Natsionalnoye Dvijeniyeye v 1917-1918 gg.(1917-1918 Yıllarında Azerbaycan Halk Harekatı)** (Bakü 1998) ; Mehman Süleymanov'un, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan** (Bakü 1999) ve **Nuri Paşa** (Bakü 1999) eserlerini özellikle kaydetmek gerekmektedir.

Bu konu ile ilgili son dönemde Türkiye'de yapılan en önemli çalışmalar arasında ise, Halil Bal'ın , **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadeleleri (1914-1918)** (Doktora Tezi, İstanbul 1996); Nasır Yüceer'in, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı** (Ankara 1996); Mustafa Budak'ın, **Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki**

* Bu değerli çalışma 1998 yılında Türkiye'de faaliyet gösteren Azerbaycan Kültür Derneği tarafından Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)** ismi altında Ankara'da da yayınlanmıştır.

Raporu (Kafkas Araştırmaları –IV , İstanbul 1998) ; Vügar İmanov’un, **Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Temsili** (İstanbul 2003) eserlerini örnek gösterebiliriz.

Yapılan çalışmalardan da anlaşılıyor ki 1918 senesinde iki kardeş devlet arasında doğrudan siyasi ilişkiler ne yazık ki, tamamen sorunsuz olmamış, bir takım anlaşmazlık ve çelişkiler ortaya çıkmıştır. Kendisini “ küçük kardeş” ilan etmesine rağmen Azerbaycan ricali , hiçbir zaman Azerbaycan’ın İstanbul’dan yönetilmesini arzu etmemiştir. Azerbaycan’ın kurtuluşu ve istiklali için Osmanlı Devleti önderlerine ısrarla yardım için başvurmalarına rağmen Azerbaycan ricali kendinin milli demokratik tutumundan uzaklaşmayarak, Türk birliği ülküsünde gerçekçi bir yaklaşım sergilemiş, iki Türk devletinin kardeşliğini dilemekle beraber, Türk birliğini salt kültürel alan üzerine oturtmuştu.

30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasıyla Türkiye-Azerbaycan ilişkileri yeni aşamaya girmiş oluyordu. Bu ilişkilere Bakü- İstanbul ve Bakü- Ankara eksenlerinden bakmak doğru olacaktır. Mondros Mütarekesi sonrası özellikle Azerbaycan’da iktidar durumunda bulunan Müsavat Partisi Hükümeti ve Bab-ı Ali arasında ilişkilerin ne düzeyde olduğu ile ilgili detaylı bir çalışma yapılmamış olduğundan , çalışmamızda bu döneme eğilme gayreti içinde bulunduk. İki ülke açısından pek de sıcak olmayan bu dönem ile ilgili yeterli kadar kaynak bulunmasa da , **Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Devleti Arşivi**’nde bulunan *Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa (DH.KMS)*; *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrül Sefer Kalemi (DH. EUM. SSM)*; *Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH. EUM. 5. Şb)*; *Meclisi-i Vükâla Mazbataları (MV)*; *Hariciye Nezareti Evrak-ı Mütenevvia (HR. MTV)* dosyalarında bulabildiğimiz nadir belgelerin ve 1918- 1920 senelerinde Bakü’de yayınlanan *Azerbaycan* gazetesinde ulaşabildiğimiz bazı bilgilerin doğrultusunda konumuza ışık tutmaya çalıştık. Ayrıca bu dönem ile ilgili Azerbaycan’da yayınlanan **Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920) Vneşnaya Politika (Dokumentı i Materyalı) (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dış Politika (Belgeler ve Materyaller) (Bakü 1998)**; **Diplomatiçeskiye Besedı A.A. Topçubaşeva v İstanbulu (Topçubaşev’in**

İstanbul'daki Diplomatik Görüşmeleri) (Bakü 1994) eserlerinde de önemli ipuçları bulmak mümkündür.

Söz konusu dönem ile ilgili Türkiye'deki basın tarandığında yeterli bir bilgiye ulaşmanın imkansızlığını da ayrıca kaydetmek gerekiyor. Genellikle 1918 Ekim ayından sonra İstanbul gazetelerinde Azerbaycan ile ilgili çok az sayıda haberlerin verildiği görülmüştür. Bunun esas nedeni dünya savaşından mağlubiyetle çikıldığından Osmanlı Devleti gibi basının da Azerbaycan'a yönelik ilgisinin zaten kaybetmesi olmalıdır. Bütün gözler mağlup ülkelerin kaderini belirleyecek Paris Barış Konferansı'na yönelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin savaşta mağlubiyeti ve imparatorluğun enkazı üzerinde Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde Kurtuluş Savaşı'nın başlanmasıyla Türkiye – Azerbaycan ilişkileri yeni bir boyut kazanmış oluyordu. Bu ilişkilerde Sovyet Rusya faktörü önemli rol oynamıştır. Bu dönemde Bakü ve Ankara'nın Rusya'ya yaklaşımının birbirine ters düşmesi büyük talihsizlik idi. Çünkü Azerbaycan Milli Hükümeti, Sovyet Rusya'yı kendi bağımsızlıkları açısından gerçek bir tehlike olarak gördüğü halde , Anadolu hareketi yöneticileri Rusya'yı kendi çıkarları açısından stratejik müttefik olarak görmüşlerdi. Bu yaklaşım ve işgalle karşı karşıya kalan Türkiye'nin acizliyi dolayısıyla , maalesef Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgaline sessiz kalınmıştır.

Müsavat Hükümeti – Anadolu Hareketi veya Bakü - Ankara ilişkileri şeklinde tanımlayabileceğimiz bu dönem (1919 yılının sonu – 1920 yılının ilk baharı) ile ilgili Türkiye'de bazı bilimsel çalışmaların yapıldığı görülmüştür. Mehmet Kaya'nın , **Türk Basınına Göre Kuzey Azerbaycan – Türkiye Siyasi İlişkileri (1918-1920)** (Yüksek Lisans Tezi , İzmir 1993) ve Hilmi Bayraktar'ın , **Türkiye – Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)** (Yüksek Lisans Tezi, Konya 1994) isimli çalışmaları buna örnek gösterilebilir. Fakat bu çalışmalarda ağırlıklı olarak 1990 öncesi Türkiye'de yayınlanan eserlere istinat edildiğinden, arşiv kaynaklarından hiç yararlanılmadığından, o dönemin basını yeterli düzeyde taranmadığından ikili ilişkilerin boyutu tam olarak irdelenememiştir.

Bu döneme ışık tutabilecek en önemli kaynak olarak Azerbaycan arşiv belgelerine istinaden hazırlanan **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918 –1920) Parlament (Stenografik Hesabatlar)** , C. I-II (Bakü 1998) eserini gösterebiliriz.

Bu eser, Azerbaycan Müsavat Hükümeti'nin Türkiye'ye yönelik , özellikle Elviye-yi Selase olarak bilinen Kars, Batum ve Ardahan bölgeleriyle ilgili görüşlerinin öğrenilmesi açısından çok önemli kaynak sayılabilir. Ayrıca Mehmet Emin Resulzade'nin , **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)** (İstanbul 1990); Mirza Bala Mehmetzade'nin , **Milli Azerbaycan Hareketi** (Ankara 1991) ; Nesip Nesipzade'nin , **Azerbaycan Harici Siyaseti (1918-1920)** (Bak 1998) ; **Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)**, Haz. N. Ağamalıyeva (Bak 1998) eserlerinin yanı sıra , Kazım Karabekir'in , **İstiklal Harbimiz** (İstanbul 1988) ; Halil Paşa (Kut)'un , **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş** (İstanbul 1997) ve Hüseyin Cahit Yalçın'ın, **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları (Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar)** (İstanbul 2002) gibi hatıratlarında da konu ile ilgili önemli ipuçları elde etmek mümkündür.

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinde Ankara'nın rolünün olduğuna dair hem Azerbaycanlı, hem de Türkiyeli araştırmacıların savundukları görüş genelde birbiriyle örtüşmektedir. Ankara siyasi çevrelerinin, İngiliz nfuzundaki Müsavat Hükümeti yerine , kendilerini destekleyecek ve Bolşevik Rusya ile de anlaőabilecek bir idarenin Azerbaycan'da başa geçirilmesindeki rolü bulunsa da , Azerbaycan'ın Sovyet tipinde dahi olsa bağımsız kalması hususunda çabaları da göz ardı edilmemelidir. Birçok nedenlerden ötürü, Ankara Hükümeti , dost bir Azerbaycan'a gereksinim duymuőtur. Azerbaycan , br Kafkas devletlerine ve Sovyet Rusya'ya karşı uygulayacakları siyasette kendilerine yararlı olabilirdi. Ayrıca İtilaf Devletleriyle bir anlaşmaya varılırsa , Azerbaycan , Sovyetlere karşı kullanılabilir , daha sonra Azerbaycan'dan maddi yardım sağlanılabılırdi. Bütün bunların yanı sıra, Ankara, zellikle Nahçıvan bölgesindeki Azerbaycan Türklerini, Ermeni tecavüzünden korumak gibi tarihi bir misyonu da kendi üzerine almış bulunuyordu. Bunun için hem askeri , hem de diplomatik alanlarda büyük mücadeleler verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa baőtta olmakla Türk diplomatlarının büyük çabaları sonucu Nahçıvan Eyaleti Azerbaycan hudutlarında bırakılmıőtir. Ankara, Nahçıvan'ın Ermenilere verilmesine müsaade etmeyerek , bu bölgenin Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu Ruslara kabul ettirmiştir. Bu gibi tarihi gerçeklere ışık tutabilecek kaynaklar arasında Sait Sadıkov'un , **Nahçıvan Muhtar Respublikası**

Tarihinden (Bakü 1995) ; İsmail Musayev'in, **Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917 – 1921)** (Bakü 1998) ; İbrahim E Atnur'un , **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918 –1921)** (Ankara 2001) eserlerinin yanı sıra, bizzat o olayları yaşamış 1920-1921 senelerinde Nahçıvan'da bulunan Türk müfrezesinin komutanı olan Veysel Ünivar'ın , **Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)** (İstanbul 1997) isimli çok değerli hatıratını örnek gösterebiliriz. Ayrıca **Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Devlet Arşivi (SPIH DA)** 'da bulunan Fon: 609 numaralı dosyalardan da Moskova görüşmelerinde (Mart 1921) Türk delegasyonunun Nahçıvan meselesi ile ilgili Ruslara karşı vermiş olduğu adeta “diplomatik savaş” hakkında geniş bilgiler elde etmek mümkündür.

1920'lerde Sovyet Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerine gelince, bu ilişkiye Türk-Sovyet ilişkisi çerçevesinden bakmak gerekmektedir. Yani Azerbaycan, Rusya'nın güdümünde olduğu için Türkiye'ye karşı politikasını , Sovyet Rusya'nın izlediği politikalar doğrultusunda şekillendirmiştir. Türk- Sovyet ilişkilerinin bir ögesi olan Sovyet Azerbaycan – Türkiye ilişkileri, ilk başlar Azerbaycan tarafının kuşkulu ve güvenilmez tavırlarından dolayı pek sıcak olmasa da, zamanla yoluna girmiştir. 1920 yılının son baharında Memduh Şevket Bey'in Bakü temsilciliğine atanmasına karşılık, 1921 yılı Ekim'inde İbrahim Ebilov'un Azerbaycan Büyükelçisi sıfatıyla Ankara'ya gelişiyle iki kardeş ülke arasında diplomatik ilişkiler resmen kurulmuştur. Memduh Şevket ve İbrahim Ebilov'un görevleri sırasında , sosyal ve kültürel alanlarda yürüttüğü faaliyetlerle kısa sürede hem Azerbaycan , hem de Anadolu Türkünün sevgi ve saygısını kazandıkları görülmüştür.

TBMM Hükümeti ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti diplomatik-siyasi ilişkileri (1920-1923) bu çalışmamızın önemli bir kısmını kapsamaktadır. Çalışmamızda kullanılan belgelerin büyük çoğunluğu **Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi**'nden temin edilmiştir. Ayrıca araştırmalarımız sonucu, Ankara'daki **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**'nden de konumuza yararlı olabilecek bir takım belgelere ulaşılmıştır. Bu döneme ait hem Türkiye'de , hem Azerbaycan'da basın taraması yapılmış , konu ile ilgili hatıra ve araştırma eserlerinden yararlanılmıştır.

Sovyet Azerbaycan ve Türkiye diplomatik-siyasi ilişkileri üzerine son dönemlerde yapılan esaslı ve bilimsel çalışmalar arasında; özellikle Musa Kasımov'un , **Azerbaycan – Türkiye Diplomatik - Siyasi Münasebetleri** (Bakü 1998) ve Betül Aslan'ın , **Türkiye – Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)** (İstanbul 2004) eserlerini kaydetmek gerekiyor. Bu değerli çalışmalarda, söz konusu dönem ile ilgili önemli bilgiler elde etmek mümkündür. Bununla beraber , bu çalışmaların bile, Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinin yoğunluğu ve karmaşıklığı dikkate alındığında , aradaki boşluğu tam doldurduğu söylenemez. Bu çalışmamızla, aradaki boşluğun doldurmasına katkı sağlamak , Türkiye – Azerbaycan ilişkileri tarihine ait bilgi eksikliğini gidermeye katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Sovyet Azerbaycan ve Türkiye diplomatik – siyasi ilişkileri irdelenirken , **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE – A)**'da bulduğumuz çok önemli belgelerin doğrultusunda, çalışmamızın sınırını, o dönem Azerbaycan siyasi muhaceretinin Türkiye'deki faaliyetlerine kadar genişlettik.

1920 yılı Bolşevik ihtilaliyle Azerbaycan'dan Türkiye'ye çok sayıda mülteci akını başlamıştır. Bu mülteciler arasında devlet memurları, aydınlar, Milli Ordu subay ve askerleri , zengin toprak sahipleri, sanayi ve ticari sektörle uğraşanlar, sade halk kitleleri, bir sözle Sovyet karşıtı olan , yeni rejimden memnun kalmayan birçok insan bulunmaktaydı. Bu şahısların Türkiye'de Sovyet karşıtı siyasi faaliyetlere yönelmesi Bakü ve Ankara ilişkilerinde ister istemez bazı sorunların çıkmasına sebep olmuştur. Bu sorunların giderilmesi için neler yapıldı? Türkiye Hükümeti , Azerbaycanlı siyasi mültecilere karşı ne tür bir politika izlemiş bulunuyordu? Bütün bu gibi sorulara çalışmamızda yanıt aramaya gayret ettik.

Türkiye – Azerbaycan ilişkileri irdelenirken , iki ülke arasında ekonomik ve kültürel ilişkilere de değinmeden geçemezdik. Savaş yıllarının zor koşullarında iki kardeş ülke halkları arasında sürdürülmeğe çalışılan bu ilişkilerin boyutu hakkında ulaşabildiğimiz bilgilerin doğrultusunda , XX . yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye ve Azerbaycan ekonomik- kültürel ilişkilerine bir nebze de olsa ışık tutmaya çalıştık. Kısaca özetlersek, bu çalışmamızın esas amacı; Türkiye – Azerbaycan ilişkileri tarihine katkı sağlamağın yanında, yeni çalışmalara da zemin hazırlamaktadır.

I.BÖLÜM:

I-Mondros Mütarekesi'ne Kadar Azerbaycan ve Osmanlı Siyasi -Ekonomik İlişkileri

A-Bolşevik İhtilalinden Sonra Güney Kafkasya'da Ortaya Çıkan Siyasi Gelişmeler

7 Kasım 1917 yılı Bolşevik İhtilali'nden sonra Tiflis'te toplanan Güney Kafkasya temsilcilerinin çabalarıyla 15 Kasım 1917'de Güney Kafkasya Komiserliği veya başka adıyla Geçici Hükümeti kurulmuştu. Bolşevik iktidarı tanımayan fakat kendini henüz Rusya'dan da bağımsız görmeyen bu hükümetin ilk çalışma programı ve gayesi bir an evvel Osmanlı Devleti ile temas temin ederek harbe son vermek teşkil etmiştir. Nitekim 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan'da taraflar arasında bir mütareke imzalanmıştı.¹ Bu mütarekeye müteakip Kafkas Cephesinde güvenlik şeridi oluşturmayı amaçlayan Osmanlı Hükümeti ,Güney Kafkasya yetkililerine başvurarak barış görüşmelerinin başlatılmasını arzu etmişti. Hatta 16 Ocak 1918'de 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, karşı tarafa yazılı şekilde müracaat ederek muvafık hükümetin bir an önce temsilcilerini Brest-Litovsk'a² göndermeleri talebinde bulunmuş, görüşmelere geldikleri takdirde Güney Kafkasya Hükümeti'nin resmen tanınmasında Osmanlı Devleti'nin yardımını vaat etmişti.³

¹ Erzincan Mütarekesinin metni için bkz. Tülay Duran, "Bolşeviklerin Osmanlı Devleti ile Yaptıkları İlk Anlaşma", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, No: 37, Ekim 1970, s. 18-21.

² 22 Aralık 1918'de Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Osmanlı Devletinin yanı sıra Bolşevik Rusya'nın katılımıyla yapılan barış görüşmeleri kastedilmektedir.

³ Azeri araştırmacı Aydın Balayev eski takvimle yenisi arasındaki farkı gözetmeksizin mektubun 3 Ocak'ta gönderildiğini yazmaktadır. (bkz. Aydın Balayev, **Azerbaycanskoye Natsionalnoye Dvijenije v 1917-1918 gg., (1917-1918 Yıllarında Azerbaycan Halk Harekatı)**, Bakü, Elm Yayınları, 1998, s. 146; Türkiyeli tarihçiler ise bu mektubun 12 Ocak 1918'de Enver Paşa tarafından Vehip Paşa'ya gönderildiğini 16 Ocak 1918'de ise Vehip Paşa tarafından içeriğinden Tiflis'teki Rus-Kafkas Ordusu Komutanlığı'nı haberdar edildiğini kaydetmişler ki doğru tarih budur. Enver Paşa adından da Tiflis'e daha önce 9 Ocak 1918 tarihinde de bir mektup gönderildiği anlaşılmaktadır. Enver Paşa bu mektubun cevabını beklemeden yukarıda ismi geçen mektubu göndermişti. (bkz.,Mustafa

Fakat kendisini henüz Rusya'dan kopmuş saymayan Güney Kafkasya Hükümeti, Rusya Kurucu Meclisi'nin toplanmasını beklediklerini yalnız bu meclisin vekalet vermesinden sonra barış görüşmelerine başlayabileceğini beyan etmişti.⁴

Güney Kafkasya Hükümeti'nin Osmanlı Hükümeti ile anlaşmaya yanaşmamasında İtilaf Devletlerinin baskısının da etkisi olmuştur. Bolşevik ihtilalinden sonra Rusya'nın savaştan çekilme kararı İtilaf Devletleri siyasi çevrelerini yeni politik arayışlara itmiştir. Osmanlıya karşı Kafkas ülkelerinin yardımı ile savaşı sürdürmeyi amaçlayan İtilaf çevreleri için müttefiklikten çıkan Rusya'nın sınır dokunulmazlığını savunmaktansa Rusya'dan koparılan "Bağımsız Kafkasya'yı" siyasi çıkarları doğrultusunda kullanmak daha akıllıca idi. Balayev'e göre, Gürcü ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin barış koşullarını kabul etmeyip savunma istekleri de İtilaf Devletleri'nin hesaplarına uymaktaydı. Savaşı sürdürmekle bölgeyi tam bir kaosa sürükleyen İtilaf politikasının aksine Osmanlı Devleti'nin anlaşma koşulları her ne kadar ağır gözükse de bölgede yalnız barışın sağlanması ile Güney Kafkasya'nın bağımsızlığı gerçekleşir ve korunabilirdi.⁵ Fakat Güney Kafkasya Hükümeti, amaç ne olursa olsun o anda bağımsızlığa pek istekli gözüküyordu. Bu arada 3 Mart 1918 tarihinde Sovyet Rusya ve Osmanlı Devleti arasında Brest-Litovsk Antlaşması resmen imzalanmış, Ruslar Evliye-yi Selase topraklarından çekileceğini kabullenmişlerdi.⁶ Aslında Rus Ordusu dağıldığı için bu topraklar daha önce boşaltılmıştı. Fakat onun mirasına konan Ermeniler Kars ve Ardahan'ı, Gürcüler ise Batum'u işgalleri altına almışlardı. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Güney Kafkasya Hükümeti'nden bu arazilerin boşaltılmasını istemişti. Ancak Güney Kafkasya Hükümeti'nden bu istek doğrultusunda herhangi bir hareket görünmediği gibi Brest- Litovsk Antlaşması'nı da tanımadıklarını açıklamıştı. Osmanlı Devleti, bu sırada askeri harekatı devam ettirmekle birlikte

Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", **Kafkas Araştırmaları**, No: 4, İstanbul 1998, s. 63; Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, C.III, Kısım 4, Ankara, TTK Yayınları, 1983, s. 169-170). Enver Paşa'nın acele davranması boşuna değildi. Brest-Litovsk görüşmelerinde Bolşevik Rusya'ya karşı Güney Kafkasya Hükümetinin bağımsız taraf gibi katılımının işgal altındaki Evliye-yi Selase (Kars-Batum- Ardahan) topraklarının "anavatana" ilhakını kolaylaştıracağını düşünmekteydi. Rusya'da iki hakimiyetlilik döneminde Güney Kafkasya Geçici Hükümeti bu toprakların "hukuki varisi" durumundaydı.

⁴ Balayev, **a.g.e.**, s. 147

⁵ Aynı yer.

⁶ Brest-Litovsk Antlaşmasının metni için bkz; Tülay Duran, "Brest-Litovsk Antlaşması ve Türkiye", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, No: 38, Kasım 1970, s. 16-20.

soruna siyasi platformda bir çözüm bulmak için Güney Kafkasya temsilcilerini Trabzon görüşmelerine davet etmişti.⁷

Osmanlı ile barış görüşmeleri için bastıran Kafkas Müslüman Fraksiyonlarının baskısı ve siyasi koşullar Güney Kafkasya Hükümeti'ni masaya oturmaya mecbur bırakmıştı.

Trabzon görüşmelerinde Osmanlı tarafı Brest-Litovsk Antlaşması'na dayanarak ısrarla üç sancağın tahliyesini talep etmişti. Ermeni ve Gürcüler ise bu antlaşmanın onların iştiraki olmadan yapıldığı için kabul edilemeyeceğini, 1914 savaş öncesi Türk- Rus sınırının esas alınmasını istemişti. Hatta Ermeni temsilcileri daha da ileri giderek Osmanlı Ermenilerine özerklik verilmesi gibi fikirler ortaya atmışlardı. Azerbaycan tarafı ise Osmanlı ile savaşın devam ettirilmesi durumunda tarafsız kalacağını, Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkas hududu ile ilgili maddesinin Batum istisna olmak üzere kabul edilmesini talep etmişti. Azerbaycan tarafı, Batum limanının Kafkas idaresinde kalmasını Güney Kafkas ve Azerbaycan ekonomisi açısından gerekli görmekteydi.⁸

Tarafların uzlaşmaz tavırları yüzünden görüşmeler sonuçsuz kalmış, daha sonra Güney Kafkasya Hükümeti görüşmelerden çekildiğini beyan etmişti. Geçici Hükümetin Trabzon'daki heyeti Tiflis'e geri çağırması Azerbaycanlı temsilcilerin protestosuna sebep olmuştu. Azerbaycan tarafı bu olayı "uluslar arası ilişkiler tarihinde benzeri görünmemiş bir skandal" olarak yorumlamıştı.⁹

Güney Kafkasya Hükümeti'nin Osmanlı'nın istediği koşullarda barışa ve uzlaşmaya yanaşmaması üzerine, Osmanlı Devleti, Kafkas politikasını sertleştirme zorunluluğunu hissetmişti. Kafkasya'da bir askeri hareket yapılması kaçınılmaz olmuştu. Aslında bu düşünce Osmanlı siyasi çevrelerinde daha önceleri ortaya çıkmıştı.¹⁰

⁷ Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati**, Ankara Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1996, s. 17.

⁸ Balayev, **a.g.e.**, s. 154-155; Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev. Nuray Mert, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988, s. 166-167.

⁹ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 167

¹⁰ O dönem Azerbaycan Milli Şurası tarafından İstanbul'a yardım görüşmeleri için gönderilen Naki Keykurun hatıratında İttihat ve Terakki Merkezi'nde yalnız Talat, Enver ve Cemal Paşaların Türk Ordusunun Kafkasya'ya gitmesini istediklerini ,diğerlerinin buna muhalif olduklarını kaydetmektedir. (bkz., Naki Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları**, İstanbul, Ekspres Yayınları, 1964, s. 70).

Konu uzmanları, askeri tarih belgelerine istinaden Kafkasya'da bir askeri hareket yapılması ve bu amaçla o bölgede bir ordu kurulması düşüncesinin Rusya'da esirken kaçarak Musul'a gelmiş olan bir Avusturyalı yarıbayın 29 Aralık 1917'de 6. Ordu Komutanı Halil Paşa'ya, daha sonra ise İstanbul'da görüştüğü Enver Paşa'ya Kafkasya hakkında vermiş olduğu sözlü açıklamalarından sonra ortaya çıktığını iddia etmektedirler.¹¹ Zaten Bolşevik İhtilali'nden sonra Kafkasya'da ortaya çıkan gelişmeler Osmanlı Devleti'nin daha etkin siyasi ve askeri politikalar izlemesini gerektiriyordu. Avusturyalı yarıbayın vermiş olduğu bilgilerin İttihat ve Terakki önderlerini daha da cesaretlendirdiğini söylemek mümkündür. İttihat ve Terakki Hükümeti, Azerbaycan dahil Kafkaslarda Osmanlı lehine faaliyette bulunacak teşkilatın kurulması için Hasan Ruşen Bey namında birini Bakü'ye göndermişti. Bu şahsın çabaları ile İttihat ve Terakki'nin Kafkas şubesi kurulmuştu. Hasan Ruşen Bey, Osmanlı temsilcisi olarak yalnız Azerbaycan değil Türkistan'daki faaliyetleri de idare etmekte yükümlü idi.¹²

Görüldüğü gibi İttihat ve Terakki iktidarı özellikle Enver Paşa, gerçekleştirmeye çalışılan Kafkas hareketına bir nevi diğer cephelerde kaybettiği toprakların yerini yenisi ile doldurmak ümidiyle bakmıştı. Bu hareket, Kafkasya'nın Orta Asya coğrafyasına kadar uzayan Türk-Müslüman soydaşlarını Osmanlı öncülüğünde toplayacak, Turan yolunu açacaktı. Ancak bu hareketi tam olarak toprak ilhaki veya herhangi bir devlete tecavüz şeklinde değerlendirmek mümkün değil. Kafkas hareketinin en önemli sebeplerinden biri bölgenin Müslüman halkını Ermeni ve Gürcü saldırılarından kurtarmak idi. Erzincan Mütarekesi'nden sonra Kafkas Cephesi'nden hızla geri çekilen Ruslardan kalan

¹¹ Enver Paşa 3 Şubat 1918'de 6. Ordu Komutanlığına gönderdiği telgrafta bu konuya değinmiş ve Avusturyalı yarıbayın tesirini şu sözlerle açıklamıştı: “*Ahiren İstanbul'a gelen bir Avusturyalı kaimem-kamın Bakü ahvali hakkında verdiği malumattan anlaşıldığı üzere oranın ahalisi bir faaliyet göstermeye müste'idd iseler de işlerini bi-hakkın idare edecek bir baş bulunmaması hasebiyle müsmir bir harekette bulunamamaktadırlar*” (bkz. Budak, **a.g.m.**, s. 68; Mehman Süleymanov, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakü, Harbi Neşriyat, 1999, s. 71).

¹² Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970, s. 512; Hasan Ruşen'in daha sonra İstanbul'a yerleşerek Kafkas Seymi'nin Azeri temsilcileri aleyhine propaganda yaptığı görülmüştür. Hasan Ruşen'in Kafkas Seymi'nde yalnız Şia Azerilerin temsil olduğu, Sünnilerin ise yönetime yakın çevrelerin muhalefetine sebep olmuştur (bkz. **Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920) Vneşnaya Politika (Dokumenti i Materialı) ; Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dış Politika (Belgeler ve Materyaller)**, Bundan sonra , **Dış Politika Belgeler**), Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 1998, s. 39 (Belge No: 18).

silah ve cephaneyi ele geçiren Ermeni ve Gürcüler, Müslüman halka karşı şiddetli saldırı ve zulüm uygulamaktaydılar. Özellikle Bakü’de iktidarı ele geçiren Taşnak temayülü Sovyet Konseyi bölgede Müslüman katliamlarına tetikçilik yapmaktaydı.¹³ Güney Kafkasya Hükümeti bu olayların karşısını almak iktidarında değildi. Çünkü bu hükümetin elinde muntazam bir ordu yoktu. Üstelik Ermeni üyeler ideolojik açıdan farklı olsa da Ermeni çıkarları uğruna “mücadele veren” Bakü Sovyet Konseyi’ne karşı “tarafsız” olduklarını bildirmişti.¹⁴ Bu durumda Bakü Konseyi’nin simasında Taşnak Rus birliklerinin bütün Azerbaycan’ı işgal etmek niyetine yalnız dış güç ile engel olunabilirdi. Güney Kafkasya Seymi’nin¹⁵ Müslüman Grubunun toplantısında Azerbaycan temsilcisi Nesib Bey Yusufbeyli açık bir şekilde: “...bizi savunacak dış güç bizimle dost ve kardeş olan Türkiye’dir(...) Heyetimizin Batum’a giderek Kafkas Türkleri adına Osmanlı Devleti’nden yardım isteme zamanı gelmiştir.”¹⁶ diye beyanda bulunmuştu. Azerbaycan temsilcilerinin daha 1917 yılının Kasım’ından Osmanlı Devleti ile temas yolları aradığı bilinmektedir. İlk önce Gence’den Osmanlı 3. Ordusu ile temas kurulmaya çalışıldı ise de başarılı olunamamıştı. Daha sonra İran üzerinden Musul’da bulunan Osmanlı 6. Ordusu ile temas sağlanarak Ermeni tecavüzüne karşı yardım istenmişti. Bir süre sonra bu ordudan askeri heyet Gence’ye gelmiş ve durumu yerinde incelemişti. Sonunda Azerbaycan Milli Şurası, Rus esaretinden kaçarak Gence’ye gelmiş ve oradaki milis teşkilatının genişletilmesinde bizzat

¹³ 1917 yılının Kasım’ında Bakü’de iktidarı ele geçiren Stepan Şaumyan’ın başkanlığındaki Taşnak Bolşevik Konseyi kısa bir zaman zarfında Azerbaycan’ın büyük kısmını kontrolü altına almış Azeri Türklerine karşı soykırım siyasetini uygulamıştı. Tarih literatürüne “31 Mart Soykırımı” şeklinde geçen Bakü faciası ise Ermeni vahşetinin en ağırı olmuştur. 29-31 Mart 1918 tarihinde Bakü’de on iki bin Azeri Türkü katledilmişti (bkz. Terlan Ağayev, **Hızı Bermek Mahalı’nın Tarihi**, Bakü, Mütercim Yayınları, 1999, s. 94; Ayrıca bu devirde Azerbaycan ve İrevan’da Ermenilerin yapmış olduğu vahşetler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Vagif Arzumalı ve diğerleri, **1918. Yıl Gırğınları**, Bakü, Öğretmen Yayınları, 1995). Bakü faciasının yankıları o kadar büyük olmuş ki hatta o sıralar Kars’ı ele geçiren Vehip Paşa: “*Ben Bakü’yü almak ve Müslümanları kurtarmak için Türk Ordusunun oraya gönderilmesini zaruri hesap ediyorum*” şeklinde beyanda bulunmuştu (bkz. Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Cumhuriyeti Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)**, Çev. Aslan Erturun, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998, s. 81).

¹⁴ Hasanlı, **a.g.e.**, s. 85.

¹⁵ Bolşeviklerin Rusya Kurucu Meclisi’ni dağıtması üzerine Güney Kafkas Geçici Hükümeti “Seym” adını taşıyan bir meclis oluşturmuştu. Menşevik (Sosyalist) Gürcü Partisinin nüfusu altında bulunan Seym’de Azerbaycan tarafı Müsavat (Ulusçu), İttihat (İslamcı), Himmet (Sosyal Demokrat) gibi partilerle temsil olunmuştur. Azerbaycan temsilcilerinin Müsavat öncülüğünde oluşturduğu başkanlık divanı Milli Şura şeklinde tanımlanmıştı.

¹⁶ Mirza Bala, **Mehmetzade Milli Azerbaycan Harekatı**, Haz. Ahmet Karaca, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991, s. 87.

çalışmış bir Osmanlı subayı olan Hüsametdin Tuğaç'ın tavsiyesi ile Osmanlı Devleti'nden yardım - Azerbaycan'a Osmanlı ordusunu davet etmek şeklinde – istemeye karar vermişti. Bu iş için de Milli Şura'nın faal adamlarından ve daha sonra kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Milli Emniyet Genel Müdürü olan Naki Keykurun ile Hüsametdin Bey'i Türkiye'ye göndermişti.¹⁷ Bunun dışında Azerbaycan'ın ayrı-ayrı yerlerinden Osmanlı 3. Ordu Karargahı'na temsilciler gönderildiği de anlaşılmaktadır.¹⁸ Bütün bu gelişmeler Azerbaycan hareketına “hukuki zemin” hazırlamakla¹⁹ Osmanlı ordusuna bir kurtarıcı misyonu yüklemekte idi. Bu arada Güney Kafkasya Hükümeti ile Osmanlı arasında süren kısa savaş da sonuçlanmış, Evliye-yi Selase toprakları Türk nüfusu altına girmişti. Osmanlı ordusunun daha da ileri gideceğinden endişelenen Güney Kafkasya Hükümeti çareyi Bresk-Litovsk Antlaşmasını kabullenip kendini bağımsız ilan etmekte görmüştü.²⁰ Fakat Osmanlı Devleti Brest-Litovsk Antlaşması ile ona terk edilen yerleri silah gücüyle aldığı için akıtılmış kanların pahası olmak üzere yeni

¹⁷ Budak **a.g.m.**, s. 66-67; Süleymanov **a.g.e.**, s. 71; Türk ordusunun davet edilmesi ile ilgili Azerbaycan Milli Şurası'nın yapmış olduğu toplantıda Azerbaycan'ın içinde bulunduğu zor koşullar göz önünde bulundurularak tüm siyasi partiler Türk ordusunun gelişine onay vermişti. Fakat partiler arasında bazı konularda bazı görüş ayrılığı da yok değildi. Sosyalistler, Ermenilere karşı herhangi bir katliamın yapılmaması koşuluyla Türk ordusunun gelişini desteklemişti. İttihatçı İslam Partisi ise hiçbir koşul ileri sürmemiş hatta partisi adından Dr. Hüdadat Bey Refibeyli: “*Türk ordusu gelsin, Padişah isterse Azerbaycan'a muhtariyet verir isterse Azerbaycan'a ilhak eder, kendisi bilir*” şeklinde görüş belirtmişti. Milli Şura'nın en nüfuslu partisi Müsavat'ı temsilen Nesib Bey Yusufbeyli ise “Ademi Merkezîyet”, yani muhtariyet usulüne göre bir idare kurulması prensibini savunduklarını beyan etmişti. Azerbaycan'ın hiçbir merkezden yönetilemeyeceği hususunda partisinin görüşünü Yusufbeyli, Gence görüşmelerinde Hüsametdin Tuğaç'a da bildirmişti (bkz. Hüsametdin Tuğaç, **Bir Neslin Dramı**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1975, s. 193-196. Ayrıca Milli Şura tarafından İstanbul'a gönderilen Naki Keykurun da Sadrazam Talat Paşa ve Genelkurmay Başkanı Enver Paşa ile yaptığı görüşmelerde bu hususu gözetlediği görülmektedir (bkz. Keykurun, **a.g.e.**, s. 66-72).

¹⁸ I. Kafkas Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa daha doğuda Ermeniler üzerine ileri hareketına devam ederken Nisan 1918'de Nahçıvan'dan gelen heyet ile görüşerek onlara her türlü yardımda bulunacağını ancak biraz sabretmelerini söylemişti. Bununla da yetinmeyen Karabekir Paşa kendisinden yardım isteyen Nahçıvanlılara bir mektup göndermişti. Karabekir'in bu mektubu Nahçıvan'a ulaştığında büyük sevinçle karşılanmıştı (bkz. Muhammet Erat, “Kazım Karabekir'in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri (1918)”, **Kafkas Araştırmaları**, No: 4, İstanbul 1998, s.52).

¹⁹ Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a müdahalesi İstanbul'un değil, yerel halkın iradesi doğrultusunda gerçekleştiği için uluslar arası hukuk literatüründe “yardım” şeklinde değerlendirilebilir. Fakat Azerbaycan henüz bağımsızlığını ilan etmediği için bu yardım şimdilik resmi bir senede istinat edilmemişti.

²⁰ 22 Nisan 1918'de Güney Kafkasya Seymi adı altında bağımsızlığını ilan ederek üç Kafkas ülkesinin temsilcilerinden teşkil olunan bu yeni hükümet, bir konfederasyon hükümetiydi. Sözde, her üç millet kendi iç işlerinde bağımsız, dış politikalarını aralarında koordine etmek suretiyle oluşturmayı amaçlamıştı. Fakat her milletin çıkarları farklı olduğu gibi aralarında tarihi düşmanlıklar bu Federasyon Hükümeti'nin de ömrünün uzun olmayacağını göstermişti.

yerler talep etmişti.²¹ Güney Kafkasya Seymi Hükümeti'nin bu isteği geri çevirmesi üzerine Türk birliklerine hareket emri verilmiş, kısa bir sürede Gümrü ve Karakilse ele geçirilmişti. Fakat Seym'in Gürcü ve Ermeni temsilcileri hâlâ Osmanlı'nın ileri sürdüğü şartları kabul etmemekte ısrar etmiş, Türklere karşı Almanya ile gizli ilişkiler kurmaya başlamıştı. Ermeni ve Gürcüler savaşın son merhalesinde müttefiklerden Almanya ve Osmanlı'nın Kafkas (özellikle Bakü petrolü) meselesinden dolayı aralarındaki uyuşmazlıktan haberdar idiler. Bu ikisinin Almanları cereyan eden olaylara müdahaleye çağırma girişimlerine karşılık Azerbaycan temsilcileri de açıkça Osmanlı ilerleyişine destek vermişlerdi. Almanların Tiflis temsilcilerinden G. Şreyder'in görüşmeler yapmak için Berlin'e davetini bile geri çeviren Azerbaycan tarafı, Osmanlı Devleti'nin haberi olmadan Almanya ile ilişkiye girmeyi uygun görmemişti.²² Bu gelişmelerle beraber, öte yandan Kafkas Müslümanlarına karşı Ermeni-Rus çetelerce uygulanan şiddet ve katliam feci bir şekil almaktaydı. Seym Hükümeti ise buna yalnız seyirci kalmakla yetinmiş, bu tutumuyla sanki Azerbaycan temsilcilerinin Osmanlı yanlısı politikasından dolayı Müslüman halkın cezalandırılmasına hak kazandırmıştı. Bu durum karşısında Osmanlı'nın Batum Konferansı'ndaki barış heyeti başkanı Halil Mentşe Bey 26 Mayıs 1918'de Tiflis yönetiminin temsilcisi Çenkeli'ye ultimatoma niteliğinde bir nota vermişti. Notada özetle, Osmanlı ile aynı ırk ve dinden olan Azerbaycanlıların katledilmesine Türk ordusunun seyirci kalmayacağı belirtildikten sonra, Osmanlı Devleti ile kalıcı bir barışın yapılabilmesi için Güney Kafkasya Seymi'ni teşkil eden her toplumun kendi bağımsız devletlerini ilan etmeleri istenmekteydi.²³ Bu notadan da anlaşılıyor ki daha önce bağımsız Kafkasya Federasyonu'nun kurulmasını çıkarları açısından uygun gören Osmanlı Devleti, yukarıda üstüne değindiğimiz sebeplerden dolayı artık Kafkas milletlerinin ayrı yaşaması gerektiğine kanaat getirmişti.

²¹ 11-19 Mayıs 1918 tarihinde yapılan Batum Konferansı'nda Osmanlı Hükümeti tarafından Güney Kafkasya temsilcilerine sunulan anlaşma tasarısında yer alan yeni toprak iddialarına Tiflis vilayetinin Ahıska, Ahalkelek, Gümrü ile Eçmiyazin kazasının bir kısmı ve Kars-Gümrü-Culfa demiryolu dahil idi. Ayrıca Osmanlı Devleti savaş sona erene kadar İngilizlere karşı Güney Kafkasya demiryolu şebekelerinden serbest istifade edecekti (bkz. Hasanlı, **a.g.e.**, s. 80; Swietochowski, **a.g.e.**, s. 170).

²² Hasanlı, **a.g.e.**, s. 73.

²³ Söz konusu notanın metni için bkz. Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 87.

Söz gelişi, henüz Nisan 1918'de Batum'da Enver Paşa ile, daha sonra İstanbul'da diğer Osmanlı yetkilileri ile görüşen, her türlü desteğin verileceğine dair teminat alan Kuzey Kafkasya temsilcileri 11 Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan etmiş, bunu birer notayla diğer devletlere duyurmuştu.²⁴ Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlık ilanında resmen ön ayak olan Osmanlı Devleti, Kafkasya'da Almanya ekseninde oluşmakta olan Gürcü-Ermeni, daha sonra buna katılacak Bolşevik Rusya bloğuna karşı şimdiden bölge Müslümanlarının ittifakını kurmayı siyasi çıkarlarına uygun görmüştü. Şimdiki koşullarda Kuzey Kafkasya'ya askeri müdahale imkansız gözükmekteydi. Böyle bir müdahale için Güney Kafkasya ve Güney Azerbaycan'daki Türk ilerleyişinin başarıyla sonuçlanması gerekmektedir. O zamana kadar Kuzey Kafkasyalıların Bolşevik ve Kozak²⁵ tehlikesine karşı kendilerini savunmaları için merkezi bir idareye ihtiyacı vardı. Osmanlı Devleti, Bolşevik Rusya'nın protestosuna ve engel olma girişimine rağmen Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni tanımakta tereddüt etmemişti. Osmanlı'ya karşı düşmanca tavırlarına rağmen Türk askeri çevreleri, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığına da karşı değildi.²⁶

Bu siyasi gelişmeler karşısında, ilk önce Gürcü temsilcileri, 26 Mayıs 1918'de Seym'in son toplantısında ittifaktan çıkıp bağımsızlıklarını ilan etmişti. Bunu 28 Mayıs'ta Azerbaycan'ın, 30 Mayıs'ta ise Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi

²⁴ Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını ilanı, Osmanlı'nın askeri yardımı, Kuzey Kafkas Hükümeti Cumhuriyeti'nin kuruluşu (13 Ekim 1918) ve bunu takiben siyasi gelişmeler için bkz. Abdullah Saydam, "Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri", **Avrasya Etütleri**, C. II, No:1, Ankara, TİKA Yayınları, 1995, s. 88-122; Halil Bal, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Askeri Yardımı 1917-1918", **Kafkas Araştırmaları**, No:3, İstanbul 1997, s.29-91

²⁵ 1917 Şubat ihtilalinden sonra Don, Kuban ve Terek'te birer Kozak devleti kurulmuştur. Mart 1918'de Sovyetler, bu bölgeleri ele geçirerek, merkezi Krasnodar olmak üzere, Kuzey Kafkasya Sovyet Cumhuriyeti'ni tesis etmişlerdi. Fakat kısa bir süre sonra Çar generali Denikin, Bolşevikleri iktidardan uzaklaştırarak, bölgeyi kendi idaresine bağlamaya muvaffak olmuştu. Denikin'in 17 Mart 1920'de Krasnodar'ı terk etmesiyle Kozak Atamanları (başkan) bir araya gelerek Birleşik Kozak Devleti'ni kurmuşlardı. Fakat bu hükümetin de ömrü uzun olmamış, Sovyetler, Kızıl Ordu'nun yardımıyla bölgeyi yeniden işgal etmişlerdi. (Daha geniş bilgi için bkz., Ali Arslan, "Don- Kuban-Terek Birleşik Kozak Devleti'nin Kuruluşu ve Bağımsızlığının Tanınması İçin Osmanlı Devleti'ne Müracaatı (1917-1921)", **Kafkas Araştırmaları**, No:4, İstanbul, 1998, s. 129-152)

²⁶Bu konuya Nisan 1918'de Batum'da Azerbaycan temsilcisi M. Hacinski ile Enver Paşa arasında görüşmede de temas edilmişti. Enver Paşa, Gürcülerle ilgili: "...Akılsız Ermeni siyasetine uyup Türklere karşı düşman mevkiinde durmasalar, Türkiye Gürcistan'ın serbest şekilde var olmasını arzuluyor ve onu itibarlı komşusu hesap ediyor" şeklinde görüş belirtmişti. Hacinski'nin bağımsız Ermenistan Devleti'nin kurulması halinde Türklerin hangi mevkiide duracağı ile ilgili sorusuna ise; "Eğer Ermeni halkı İngiliz-Rus siyaseti namına Türklere karşı fitne-fesada son verirse Türkiye bağımsız Ermeni Devleti'nin kurulmasına karşı değildir" yanıtı gelmişti (bkz., Hasanlı, **a.g.e.**, s. 72).

izlemişti. Burada Ermenistan'ın bağımsızlığı ile bazı detaylar üzerinde durmayı yararlı görüyorum. Ermenistan'ın bağımsızlığı ilan olunurken her hangi bir siyasi merkezi, yani başkenti bulunmuyordu. Ermeni Milli Şurası, Gümrü'yü siyasi merkez olarak görüyorlardı. Fakat orası da Türk birlikleri tarafından tutulmuştu. O halde diğer alternatif Azerbaycanlıların çoğunluk teşkil ettiği İrevan şehri idi.²⁷ Azerbaycan tarafı Türklerin Gümrü'yü almalarına karşılık, Ermenistan'a İrevan'ı "tazminat" olarak vermek yükümlülüğü altındaydı. 29 Mayıs 1918'de Azerbaycan ve Ermeni Milli Şuraları arasında yapılan görüşmeler sonucu Azerbaycan tarafının acil almış olduğu bir kararla İrevan şehri Ermenistan'ın başkenti gibi tanınmıştı.²⁸

²⁷ En son Çar Rusya'nın "İrevan İli İstatistik Encümeni" tarafından bastırılan "*Pamyatnaya knijka Erivanskoj guberniy na 1908 god*" (*İrevan eyaletinin 1908 tarihli hatıra kitabı*) eserinde İrevan sancağındaki nüfus dağılımı 45329 Ermeni'ye karşılık 70623 Türk- İslam şeklinde idi.(bkz., Fahrettin M., Kırzioğlu, **Kars İli Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**,Ankara, Kardeş Matbaası, 1970,s.124); Daha sonralar Ermenilerin arazi iddialarına karşı Azerbaycan delegesi Ali Merdan Bey Topçubaşev'in Paris Barış Konferansı'na sunmuş olduğu 16-19 Ağustos 1919 tarihli itiraz notasında da İrevan kazasının etnik yapısı %37,4 Ermeni'ye karşılık, %60,2 Azeri Türkü şeklinde gösterilmiştir (bkz., İsmail Musayev, **Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921)**, Bakü, Bakü Üniversitesi Yayınları, 1998, s.49)

²⁸ Araştırmacı Aydın Balayev, Azerbaycan Milli Şurası'nın böyle önemli bir mesele için acil karar vermesini Osmanlı baskısına bağlamaktadır. Ayrıca bu kararın lehine oy kullanan (12 aleyhine – 16 lehine) Sosyalist Himmetçileri de eleştiren yazar, M. E. Resulzade gibi bazı tecrübeli siyasilerin toplantıda iştirak etmemesinin oylamanın sonucuna etkili olduğunu düşünmektedir (bkz. Balayev, **a.g.e.**, s. 219); İşin aslına bakılırsa, o dönemde Osmanlı Devleti'nde en nüfuzlu şahıslar sayılan ne Sadrazam Talat Paşa'nın, ne de Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın Kafkaslarda Rus ve İngiliz politikasının alet olabilecek ve Amerika'daki Ermeni lobisinin çıkarlarını gözetleyecek bir Ermenistan'ın kurulmasına pek de sıcak baktığı söylenemez. Talat Paşa, Batum'da Ermenilerle müzakerelerde bulunan Türk heyetine göndermiş olduğu 24 Mayıs 1918 tarihli telgrafta; Ermeniler konusunda yapılacak en hayırlı işin çıbanı kökünden temizlemek olduğunu, şayet bu mümkün olmazsa, Ermenistan'ın gayet zayıf ve yaşayamayacak bir şekilde kurulması gerektiğini belirtmişti. Enver Paşa da bu konuda farklı düşünmemişti. Türk heyetine göndermiş olduğu 27 Mayıs 1918 tarihli telgrafta düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: "*Eğer bugün Kafkasya'da beş- altı yüz bin kişilik ve kafî miktarda araziye malik ve küçük bir Ermenistan teşekkül ederse, atide emri Amerika'dan ve o taraftan gelecek Ermenilerle bu hükümet milyonlarca nüfuzla sahip olacaktır. Ve bizim için Şark'ta bir Bulgaristan daha vücut bulur ki, bu bizim için Rusya'dan daha muzırr bir düşman olur...Binaenaleyh bu tehlikeyi şimdiden izale için, Ermenilerin ufak bir hükümet halinde dahi teşekkül edememesine ve İslamlarla Gürcülerin arasında bizim kuvvetlerimizin yardımı ve tesiri en ziyade olduğu şu zamandan inkısam eylemelerine ve İslamların Ermenilere hiçbir hak ve arazi vermemelerinin teminine ve bilakis bugün Ermenilerin elinde bulunup da, Müslümanların iskan etmekte oldukları İrevan gibi menâtkın dahi İslamlar tarafından işgal edilerek, bu suretle İslam bulunan yerlerin Ermeniler elinden tahlisine hassaten gayret buyurulmasını tercih ederim "* Enver Paşa'nın bu telgrafına Türk heyetinde bulunan Kafkas Cephesi Başkomutanı Vehip Paşa'dan gelen 29 Mayıs 1918 tarihli yanıtta; emirlerini yerine getirmek için çalıştıklarını, fakat "*Ermenileri büsbütün gayr-i mevcud edemeyiz. Herhalde onlara bir vücut vermek zarurat ve mecburiyetindeyiz*" demek gereği hissedilmişti. Türk heyeti, Enver Paşa'nın bütün uyarılarına rağmen, Ermeniler lehine bazı küçük toprak düzenlemeleri yapılmasına da rıza göstererek, İrevan şehrinin de dahil olduğu Novo Beyazıt ve Eçmiyazın arazilerinden oluşan bir Ermenistan'ın kurulmasını onaylamıştı. (bkz., Enis Şahin , **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara, TTK Yayını, 2002, s. 608-611) Türk heyeti, kendi kontrolleri

Azerbaycan Milli Şurası'nın bu kararına itiraz eden İrevan eyaleti temsilcisi B. Rzayev: “Azerbaycan'ın bağımsızlığı için çalışırken lütfen bizi, yani “Ermenistan Cumhuriyeti” hudutlarında bıraktıklarınızı da unutmamanızı temenni ederim”²⁹- diye İrevan'daki Azeri Türklerinin istikbali için endişesini dile getirmişti.

Bazı araştırmacılar, Azerbaycan Milli Şurası'nı Ermenilerle ihtilafı bitireceğini, özellikle Karabağ'a olan iddialarından vazgeçireceğini düşünerek ve ilerde kurula bilecek konfederasyon ihtimalini göz önüne alarak bu kararın alındığını kaydetmekte. ³⁰ Fakat siyasi gelişmeler bu iki devlet arasında herhangi bir ittifakın imkansızlığını göstermiş, aralarındaki ihtilaf bağımsızlıklarını kaybedene kadar devam etmişti.

B-Azerbaycan'ın İstiklalinden Sonra Osmanlı Devleti İle Yapılan Antlaşmalar

Güney Kafkasya Seymi'nin 25 Nisan 1918 tarihli toplantısında Gürcülerin bağımsızlık beyanatına cevaben Azerbaycan temsilcisi Fethali Han Hoyski şu görüşü belirtmişti:

“Güney Kafkas milletleri birbiri ile bir çok menfaatlerle o kadar sıkı surette bağlanmışlar ki, onlara kolaylıkla ayrılmak mümkün olamaz. Fakat eğer Gürcü milletinin iradesi böyle ise biz mümaneat etmeğe hiç de haklı değiliz ve Azerbaycan

altında bulunacak ve küçük bir araziye sıkıştırılmış bir Ermenistan'ı kurdurarak, onu tanyan ilk devlet olmalarının hem dışarıya karşı kendileriyle ilgili olumlu izlenim vermiş olacağını, hem de bu şekilde Anadolu coğrafyasında dış etkenlerce kurdurulmaya çalışılan Ermenistan'ı, Kafkaslarda teşekkül ettirerek, “Ermenistan Meselesi”nin devletin çıkarlarını zarar vermeyecek bir şekilde çözüleceğini düşünmüş olabilirdi.

²⁹ Nesip Nesibzade, **Azerbaycan Demokratik Respublikası**, Bakü, Elm Neşriyatı, 1990, s. 45-46

³⁰ Nesibzade, **aynı yer**; Hasan Hasanov, **Neriman Nerimanov – Milli Temayüllü Komünist**, Bakü, Pedagogika Yayınları, 2004, s. 45; Minaveddin Musayev, **Osmanlı Ordusunun Azerbaycan Harekatı, Faaliyetleri ve Halkın İlgisi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s. 46-47.

Türklerine de bu yeni hadiseye göre lazım gelen kararı çıkarmaktan başka çare kalmıyor”³¹

28 Mayıs 1918’de Azerbaycan Milli Şurası “İstiklal Beyannamesi”ni yayınlarak Milli Şura Hükümetini, Azerbaycan Kurucu Meclisinin açılışına kadar tek kanuni iktidar ilan etmişti.³² Yeni oluşan devletin ilk başbakanı Fethali Han Hoyski, 30 Mayıs 1918’de Azerbaycan istiklalinin beyanına ve yeni bir cumhuriyetin oluşmasına ilişkin bir telgrafı birçok yabancı devletin başkentlerine iletmek üzere Batum yoluyla İstanbul’a göndermişti. Telgrafta, söz konusu devletlerin Dışişleri Bakanlıklarına hitap edilerek kendi hükümetlerini bu olaydan haberdar etmeleri arz edilmişti.³³ Yeni hükümet için Azerbaycan istiklaline, özellikle Osmanlı resmi çevrelerinin yaklaşımını tespit etmek çok önemliydi. Bu husus, Batum’da görüşmelerde bulunan, Azerbaycan Dışişleri Bakanı görevini üstlenen M. Hacinski’ye gönderilen 29 Mayıs 1918 tarihli telgraftan da anlaşılmaktadır.³⁴ Hükümet, Azerbaycan bağımsızlığını yeni ilan ettiği için o anda Avrupa ve Rusya’da diplomatik temsilcilikler tesis etmek iktidarında değildi. Onun için Osmanlı Hükümeti’nden uluslar arası kurallara uygun olarak Azerbaycan için arabulucu olmasını, dış temsilci bulundurduğu ülkelerde Azerbaycan’ı da temsil etmesini istemişti.³⁵ Fakat Enver Paşa’nın tavrından da anlaşılacağı gibi, bazı Osmanlı siyasetçilerinin Azerbaycan’ın tamamen istiklalini kabule hazır olmadıkları anlaşılmaktadır. Daha Trabzon Konferansı’nda Enver Paşa ısrarla Azerbaycan temsilcilerine Kafkas Konfederasyonu’nun kurulması mümkün olmazsa, Osmanlı ve Azerbaycan arasındaki umumi sınırların Avusturya-Macaristan formatında birleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştı. Azerbaycan tarafı ise, Azerbaycan’ı “Osmanlı’nın Macaristan’ına” çevirme düşüncesini soğuk karşılamış, Kafkas İttifakı gerçekleşmezse, bağımsız Azerbaycan Devleti’nin kurulmasına

³¹ Mehmetzade, a.g.e., s. 82

³² Söz konusu beyannamenin Rusça metni için bkz; **Dış Politika Belgeler**, s. 9-10, (Belge No: 1); Bakü şehri işgal altında bulunduğu için Azerbaycan Milli Şurası geçici olarak Gence’yi hükümet merkezi olarak seçmişti.

³³ Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin Temsili**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları , 2003 , s. 96; **Dış Politika Belgeler**, s. 12, (Belge No: 3).

³⁴ **Dış Politika Belgeler**, s. 11, (Belge No: 2).

³⁵ Azerbaycan Hükümetinin bu isteğini M. Hacinski 30 Mayıs 1918 tarihli telgrafında Osmanlı Dışişleri Vekili Ahmet Nesim Bey’e iletmişti (bkz. **Dış Politika Belgeler**, s. 13 (Belge No: 4).

çalışacaklarını bildirmişti.³⁶ Azerbaycan'ın ilk anda tam istiklalini tanımakta tereddüt gösteren Osmanlı yetkilileri, bağımsız Azerbaycan Devleti'nin ilanı konusunda dünya devletlerinin zamanında haberdar edilmesini de engellemişti.³⁷ Ancak öte yandan Osmanlı Hükümeti, kuruluşu şekillenmekte olan Azerbaycan'ı uluslararası hukuki statüye uygun olarak, bir devlet statüsünde kabul ederek görüşmelere de başlamıştı. Batum'daki Azerbaycan temsilcileri ile bağımsız bir taraf gibi görüşmeler sürdürülmüş ve 4 Haziran 1918'de "Dostluk Antlaşması" imzalanmıştı.³⁸ Antlaşmayı Osmanlı adına Adalet Bakanı Halil Mentеше Bey, Kafkas Cephesi Başkomutanı Vehip Paşa, Azerbaycan adına Dışişleri Bakanı M. Hacinski ve Milli Şura Başkanı M. E. Resulzade imzalamışlardı. Bu antlaşma Azerbaycan Devleti'nin dış ülkelerle imzaladığı ilk antlaşma idi. Antlaşmanın içeriğinde gösteriliyordu ki; "*Bir taraftan Osmanlı Hükümeti diğer taraftansa kendi bağımsızlığını ilan etmiş Azerbaycan Cumhuriyet Hükümeti kendileri arasında siyasî, hukukî, iktisadî ve entelektüel zeminde iyi dostluk ilişkilerini berkarar etmekte karşılıklı surette anlaştılar*".

Antlaşmanın birinci maddesi, Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında daimi barış sıkı bir dostluğun kurulacağını tasdik ediyordu. İkinci madde ise, Azerbaycan ile Osmanlı Devleti, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki sınırların tespit edilmesine aitti. Antlaşmanın üçüncü maddesi ise, Azerbaycan, Ermenistan ve

³⁶ Balayev **a.g.e.**, s. 208; Hasanlı, **a.g.e.**, s.72.

³⁷ Şimdiye kadar hiçbir araştırmacının dikkatini çekmeyen bu hususa ilk kez Vugar İmanov, ciddi bir şekilde eserinde değinmiştir. (bkz. İmanov, **a.g.e.**, s. 96-99); Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu dünyaya bildirmek amacıyla çekilen telgrafın, Osmanlı otoritelerince bilerek bekletildiği, ayrıca İstanbul basınında bununla ilgili her hangi bir haberin yayınlanmasına izin verilmediği anlaşılmaktadır. Azerbaycan'ın bağımsızlığı, Osmanlı yetkililerince değil, daha sonra İstanbul'a gönderilen Azerbaycan delegasyonu vasıtasıyla dünya devletleri temsilcilerine duyurulduğu görülmüştür. Osmanlı Hükümeti ile ilişkilerini sarsmamak için Azerbaycan yöneticileri, bu meseleyi İstanbul'un duyarsızlığına değil, telgraf hatlarının bozukluğuna bağlamak suretiyle olayı telafi etmek istemişlerdi. Halbuki bu telgraf vaktinde İstanbul'a iletilmiş, sadece Osmanlı yöneticileri, Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak tanınmasında başlangıçta tereddütlü davranmışlardı. (Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Vugar İmanov, "Azerbaycan İstiklal Telgrafı Neden Yerine Ulaşmadı?: 1918 Azerbaycan – Osmanlı Siyasi Münasebetlerine Dair [gözden kaçan] Bir Husus ", **Türk Dünyasına Bakışlar: Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan**, Haz. Halil Bal – Muhammet Erat, İstanbul, Da Yayıncılık, 2003,s. 359-367)

³⁸ O dönemde Azerbaycan heyeti ile beraber İstanbul'a gelen Ahmet Cevdet Bey, basına yaptığı açıklamada antlaşmayı şu şekilde değerlendirmişti: "*Batum'da Hükümet-i Osmaniye ile Azerbaycan Hükümeti arasında bir muhadenet muahedesi akd edilmiştir. Bu muahedeye, muhadenet muahedesi unvanı verilmiş olmasının sebebi ise; Hükümet-i Osmaniye ile Azerbaycan arasında hiçbir zaman hal-i harp mevcut bulunmamış olmasından ve binaenaleyh, sulh muahedesi akdine lüzum görülmemesinden münbeisdir*" (bkz; "Azerbaycan Murahhasları ile Mülakat", **Tanin**, No: 3429, 26 Haziran 1334 (1918)).

Gürcistan kendi aralarında hızlıca sınırları tespit eden antlaşma imzalamalarını ve bu konuda Osmanlı Devleti'ne bilgi verilmesini içine alıyordu. Sınırlarla ilgili olarak her antlaşma bu antlaşmanın bir bölümünü teşkil edecekti.

Azerbaycan için en önemli olan dördüncü maddede gösteriliyordu ki, huzur ve istikrarı sağlamak, ülkenin güvenini temin etmek için eğer ihtiyaç olursa Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a askeri yardım etme sorumluluğunu üstüne alıyordu.

Beşinci maddeye göre Azerbaycan Hükümeti, Azerbaycan sınırları içinde oluşmuş silahlı çetelerin terk-i silah edilmesini ve kovulmasını kendi üzerine alıyordu.

Altıncı madde demiryolu yüklerinin taşınmasında tarafların taahhütlerinden, yedinci madde elçilik antlaşması, ticaret antlaşması ve diğer sözleşmelerin hazırlanmasından, sekizinci madde serbest geliş gidişten, dokuzuncu madde Azerbaycan'ın uluslar arası posta-telgraf ittifakına girmesine kadar iki ülke arasında posta-telgraf ilişkilerinden, onuncu madde hazır olan antlaşma doğrultusunda Brest-Litovsk Antlaşması'nın taraflar arasında kuvvet olmasından bahsediyordu. Sonuncu on birinci madde de antlaşmanın ilgili hükümetlerce bir aylık veya uygun görülen bir süre içinde onaylanacağı ve onaylanmış metinlerin İstanbul'a gönderileceği gösteriliyordu.³⁹

“Dostluk Antlaşması”na ilave olarak aynı tarihte taraflar arasında daha çok askeri konuyu kapsayan gizli bir antlaşma da yapılmıştı. Antlaşmaya göre Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti ve onun müttefikleri ile savaş eden ülkelerin askeri ve mülki memurlarını acil bir şekilde hudutlarından çıkaracaktı. Bundan başka savaşın devam ettiği sırada Azerbaycan Hükümeti müttefiklere karşı savaşan ülkelerin subaylarını askeri hizmete kabul etmeyecekti. Ayrıca Osmanlı

³⁹ Antlaşmanın Rusça ve Türkçe metinleri bkz. **Dış Politika Belgeler**, s. 14-17, (Belge No: 5); **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Vesikaları II (1575- 1918)**, bundan sonra **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları**, Ankara, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1993, s. 225-229 (Belge No: 79); Antlaşmanın Rusça metninden farklı olarak Osmanlı Türkçesi'nde sınırların tespiti ile ilgili üçüncü maddesinde Gürcistan'ın ismi geçmemekte, yalnız Azerbaycan ve Ermenistan'ın isimleri zikredilmemektedir. Ayrıca “Dostluk Antlaşması”na ticari ve gümrük konularını kapsayan iki ek kısım konulmuştur. Azerbaycan'da yapılan araştırmalar sonucu yalnız ikinci ek kısmına ulaşılmıştır (bkz., **Dış Politika Belgeler** s. 18-19). Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığının yayınladığı yukarıda ismi geçen eserde ise her iki ek kısmının metinleri araştırmacılara sunulmuştur (bkz.,**Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları**, s. 229-233).

Ordu Komutanlığı, Azerbaycan demiryolundan istifade etmek hakkına sahip olacaktı. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Birleşik Komisyonu demiryoluna ait meydana çıkan sorunları birlikte halledecekti. Azerbaycan Devleti demiryolunu kendi kuvvetleriyle savunacak, eğer çeşitli sebeplerle Azerbaycan Hükümeti bu görevini yerine getiremezse Osmanlı ordusu bu vazifeyi üstlenecekti. Ayrıca Azerbaycan Hükümeti Bakü limanı ve Hazar Denizi'nde kendisine ait gemilerin ve başka nakliyat araçlarının gerek görüldüğünde savaş amacıyla Osmanlı Hükümeti'nin emrine verileceğini taahhüt ediyordu.⁴⁰ Bu antlaşmalar dışında Osmanlıya bazı imtiyazlar veren daha iki antlaşma yapılmıştı. Bakü-Batum petrol boru hattının faaliyetini temin etme konusunda Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı Devleti karşılıklı olarak anlaşma sağlamıştı.⁴¹

Güney Kafkasya demiryollarının paylaşımını öngören diğer bir antlaşmaya ise Ermenistan'ın da katıldığı görülmüştür.⁴²

Söz gelişi, araştırmacı Cemil Hasanlı, Azerbaycan ve Osmanlı arasında Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı da kapsayan daha bir özel antlaşmanın yapıldığını iddia etmektedir. Buna göre Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kendi müttefikleri tarafından tanınması konusunda üzerine görev alıyordu.⁴³ Böyle bir antlaşmanın yapıldığına dair kesin bir hükme varmak doğru değildir. Belki de Batum'da bulunan Osmanlı temsilcileri böyle bir yükümlülük altına girmiş olabilir. Fakat gerçek olan şu ki, ilk anlaşmanın imzalanmasının üzerinden iki ayı aşkın bir süre geçmesine rağmen Osmanlı Hükümeti , tanıma konusunda resmi işlemleri tamamlayacak hukuki işlemleri henüz yerine getirememişti. Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliğinin Tabi'iyet Müdiriyeti'ne göndermiş olduğu 14 Ağustos 1918 tarihli yazıda açıkça:"...*muahede-i mezkurenin tasdiknameleri henüz teati edilmemiş olduğundan Hükümet-i Seniyye'ce Azerbaycan Hükümeti henüz resmen tanınmış denilemeyeceği*"⁴⁴ kaydedilmekteydi.

⁴⁰ **Dış Politika Belgeler**, s. 19-21 (Belge No: 6); **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları**, s. 233-235.

⁴¹ **Dış Politika Belgeler**, s. 22 (Belge No: 7); **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları**, s. 224 (Belge No: 78).

⁴² **Dış Politika Belgeler**, s. 23 (Belge No: 8); "Maverayi Kafkas Şimendiferlerinin Paylaşımı", **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Hariciye Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO), 107/11 (Ek: 68/1).

⁴³ Hasanlı, **a.g.e.**, s. 107

⁴⁴ **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları**, s. 236 (Belge No: 79).

Görüldüğü gibi burada karmaşık bir durum söz konusudur. Hükümetin henüz hukuki prosedürünü tamamlamadığı bir antlaşma nasıl olur da fiilen yürürlüğe konulabilirdi?⁴⁵ Yoksa bu antlaşmaya sığınarak Osmanlı askeri çevreleri Azerbaycan'a müdahalenin uluslar arası platformda “tecavüz ve işgal” gibi değerlendirilmemesini mi istiyorlardı?! O zaman Talat Paşa Hükümeti niçin uygun gördükleri bir antlaşmayı onaylamaktan kaçınmıştır? Kanaatimce burada iki ihtimal üzerinde durmak gerekir. Birincisi Almanya faktörü; Osmanlının savaş müttefiki bulunan bu devlet, başından beri Osmanlı nüfuzunun Kafkaslara yayılmasından memnun olmamıştı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile imzalamış olduğu antlaşmaları da,⁴⁶ 28 Eylül 1916 tarihli Osmanlı-Alman antlaşmasının üçüncü maddesine dayanarak tanımayacağını açıklamıştı.⁴⁷

Kafkas meselesi yüzünden Osmanlı-Alman ilişkileri neredeyse kopma noktasına gelmişti. Savaş esnasında Almanya gibi bir müttefiki kaybetmeyi göze alamayan Osmanlı Hükümeti'nin politik manevra yaparak Azerbaycan ile yapılan antlaşmayı onaylamadığı ihtimal dahilindedir. Azerbaycan'a karşı bu “çifte standart” uygulamasında en büyük rolü ise hiç kuşkusuz hükümetin en etkili siması sayılan Başkomutan Vekili Enver Paşa oynamıştır. 1918 yılı Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini irdelerken Enver Paşa faktörünün göz ardı edilmemesi gerekiyor.

⁴⁵ Uluslar arası kurallara göre, bir antlaşmanın hukuki yönden yürürlüğe girmesi için ilgili tarafların hükümetlerince onaylanması ve onaylanan metinlerin karşılıklı olarak değiştirilmesi gerekmektedir. Batum Antlaşması ise tek taraflı olarak yalnız Azerbaycan Hükümeti tarafından onaylanıp 2 Temmuz 1918 tarihinde Osmanlı Dışişleri Bakanlığına teslim edilmiştir. (bkz., İmanov , a.g.e., s.110) Osmanlı Hükümetince onaylanmayan bu antlaşma hukuki yönden tekemmül etmediği gözükmektedir. Fakat antlaşma metni ayrılıkta dikkatle incelendiğinde Osmanlı himayesinde bir Azerbaycan'ın de-facto (fiili) olarak tanınması söz konusu olabilir.

⁴⁶ 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti Azerbaycan'ın yanı sıra Ermenistan ve Gürcistan ile de ayrılıkta antlaşmalar imzalamıştı. Bu antlaşmalarla Osmanlı Devleti Batum'un doğusunda kalan bazı toprak parçaları ile birlikte Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinin büyük bir kısmını elde ediyordu. Ayrıca Gümrü-Culfa demiryolu da Osmanlı nüfusuna geçiyordu. Antlaşmaların Osmanlıca metinleri için bkz. “Gürcistan Cumhuriyeti”, **BOA.**, HR.HMŞ.İŞO, 106/8; “Ermenistan Cumhuriyeti”, **BOA.**, HR.HMŞ.İŞO, 107/11

⁴⁷ Bu antlaşma maddesine göre: “*Taraflar karşılıklı olarak ve genel anlamda düşman devletler ile tek başlarına antlaşma yapmayacaklarını taahhüt ederler*”. Buna göre, Osmanlının tek başına imzaladığı antlaşmalar Almanya tarafından tanınmadıkça geçersiz sayılmaktadır (bkz., Mustafa Çolak, **Alman Arşiv belgelerine göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 205). Fakat Almanya'nın kendisinin daha önce bu antlaşma şartını bozarak 28 Mayıs 1918'de Gürcistan ile geçici bir dizi antlaşmalar yaptığı görülmüştür. (a.g.t., s. 204)

C-Enver Paşa'nın Azerbaycan ile İlgili Planları

I. Cihan Savaşı'nın başlamasından itibaren Ruslarla savaşın en önemli merkezi Doğu Anadolu olmuştur. Bolşevik ihtilaline kadar da bu cephede Rus üstünlüğü mevcuttu. Bolşevik ihtilali sonrasında , Enver Paşa tarafından Güney ve Kuzey Azerbaycan'ı içine alan hareketin planları uygulamaya konulmuştu. Orta Asya'ya genişleme politikasında önemli bir bağlantı kuşağı oluşturan Azerbaycan'ın (Kuzey ve Güney dahil) tamamen kontrol altına alınması ve güçlü bir yerli otoriteye müsamaha edilmemesi gözetlenmiştir.⁴⁸ Ancak kendisini “küçük kardeş” ilan etmesine rağmen Azerbaycan Hükümeti istiklal konusunda hiç kimseye taviz vermeye niyetli değildi. İktidarı elinde bulunduran Müsavat Partisi , adem-i merkezîyet prensibini Osmanlı idaresine karşı da savunmuştu .Enver Paşanın Kafkas İslam ordusunun başına Şehzade Faruk'u geçirmek isteğine ise , Azerbaycan temsilcisi Naki Keykurun , bu zatın içkiye düşkünlüğünü bahane gösterip komutanlığa atanmasına muhalefet etmiştir.⁴⁹ Tarihçi Halil Bal , Naki Beyin bu muhalefetinin sebebini bir hanedan üyesinin Azerbaycan'a gelmesinin istiklal için sakıncalı görülmesi ile izah etmiştir.⁵⁰

Azerbaycan'a hükümdar seçilmesi meselesi burada bitmemiş, uzun bir süre Enver Paşanın dikkat merkezinde olmuştur. Bu konu ile ilgili 6 Ekim 1918' de Nuri Paşaya gönderdiği telgrafta ;

“Bakü'ye nakleden Azerbaycan Hükümeti, tabii yakında Milli Meclisini toplayacaktır. Bu mecliste, Hükümete verilecek şekil müzakere olunarak,müzakere neticesinde Azerbaycan'ın bir hükümdarın riyaseti altında idare olunmasına karar

⁴⁸ 1907 İngiliz-Rus Anlaşması ile Güney Azerbaycan fiilen Rus birlikleri tarafından işgal olunmuştu. Bolşevik ihtilali sonucu Rusların geri çekilmesi ile Tebriz'de iktidar “Azerbaycan Demokrat Partisi”nin eline geçmişti.Fakat Osmanlı ordusunun Güney Azerbaycan'da ilerleyerek Tebriz'i ele geçirmesi Demokrat iktidarın sonunu getirmişti.Partinin faaliyeti yasaklandığı gibi öncülerinden olan Şeyh Muhammed Hiyabani de Kars'a sürülmüştü.Tebriz'de Milliyetçi-Demokratlara karşı sert tedbirlere başvurmadan çekinmeyen Osmanlı Komutanlığı , İttihat benzeri Osmanlı yanlısı İslam Birliği dışında hiçbir yasal siyasal örgüt bırakmamıştı.(bkz. Swietochowski ,a.g.e.,s.180; “Azerbaycan maddesi”, **İslam Ansiklopedisi** , C.II, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s.117)

⁴⁹ Keykurun , age s.70

⁵⁰ Halil Bal , **Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadeleleri (1914-1918)** ,Yayınlanmamış Doktora Tezi , İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , 1996 , s.94.

verilmesi muktazidir. Bu karar alındıktan sonra , hükümdar seçilmesi meselesi sonra hallolunur. Hükümetin idaresi . şimdiki gibi bir Başvekil , mesul Nazırlara verilir.Bunu münasip surette temin ediniz.”⁵¹ yazıyordu.

Tarihçi Akdes Nimet Kurat , Enver Paşanın Kafkaslarda Osmanlı için emniyet şeridi oluştura bilecek bir İslam devletini kurmayı amaçladığını belirtmektedir. Buna göre Azerbaycan ve Dağıstan bir federasyon halinde birleştirilerek ileride Güney Azerbaycan'ı da bu ittifaka dahil edecekti.⁵²

Osmanlıların dahil olduğu Müttefik bloğunun yenilgiyi kabul etmesi ile değişen siyasi durum Enver Paşa'nın Azerbaycan ile ilgili görüşlerine de yeni boyut kazandırmıştı. O dönemde İngiliz Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Dairesi Orta Doğu Masasında Danışman olarak çalışan Arnold Toynbee'nin raporunda, Enver Paşa'nın savaşın bitiminde muhtemelen Kafkasya'nın doğusuna (yani Azerbaycan'a) çekileceği ve orada Tripoli'de İtalyanlara karşı gerçekleştirdiği gerilla savaşını tatbik edeceği belirtilmekteydi.Toynbee'ye göre, Enver Paşanın bu projesinin çeşitli safhaları vardı.Azerbaycan'ın İngiltere tarafından tanınmasını sağlamak ilk safha idi .Toyunbee ayrıca, Türklerin daha önce İran'daki Güney Azerbaycan'ın valiliğini yapmış olan İran veliahdına Türk himayesinde bulunacak birleşik Azerbaycan'ın yöneticiliğini teklif ettiğine de işaret etmekteydi.⁵³

O dönem Enver Paşa'nın imzasını taşıyan mektuplardan da, artık Enver Paşa'nın Azerbaycan'ın istiklalinin temini için çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır.15 Ekim 1918'de Nuri Paşaya , 22 Ekim 1918 tarihinde ise Osmanlının İsviçre Büyükelçisi bulunan Fuat Selim Bey'e gönderilen telgraflarda Azerbaycan'ın istiklalinin İtilaf Devletlerince tanınması için bir takım girişimlerin yapılması istenmektedir.⁵⁴

⁵¹ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914 -1922)**, C. III, İstanbul, Remzi Kitapevi,1985, s.428

⁵² Kurat, **a.g.e.**, s.542

⁵³ K. Tuncer Çağlayan, “Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşanın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XIV, No;41, Ankara, Temmuz 1998 , s.516; Bu arada 18 Haziran 1918'de Tebriz'e giren Osmanlı Ordusu Komutanlığının Kacar Prenslarından Macit El-Saltana'yı vali olarak atadığını da belirtelim (bkz, “Azerbaycan Maddesi “ **İslam Ansiklopedisi** s.117)

⁵⁴ Söz konusu telgrafların metni için bkz. Aydemir, **a.g.e** s.441-443 ; S. Kemal Ermetin, **Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım**,1.Baskı, İstanbul, Töre Yayınları, 2003, s.241; Budak, **a.g.m.**, s.95

Enver Paşanın Halil ve Nuri Paşalara göndermiş olduğu bir sonraki telgraflarında ise durum icabı Azerbaycan'a yerleşmek, yeni Cumhuriyetin teşekkülünü temin etmek isteği belirtilmektedir.⁵⁵ Fakat Halil Paşa, Osmanlı ordu ve tabiiyetinden ayrılmak suretiyle şu anda Azerbaycan'da yalnız Nuri'nin çalışmasını kafi görmüş, Enver Paşanın gelişine olumsuz görüş bildirmişti.İşin ilginç tarafı, Halil Paşanın böyle bir kanaate gelmesini "Azerbaycan halkının güvenilirsizliğine" bağlamış olması idi. Halil Paşanın 23 Ekim 1918 tarihli cevap telgrafında deniliyordu :

"... Azerbaycanlılar hükümetimizin vesatati ve hatta içlerinde askerimiz olmadıkça, bir iş görecek mevcudiyette olmadıklarına kanaat getirdim. Yarın burada kuvvetli başka hükümetlerin tesiri görülünce bugün bizim neslimizden oldukları için bize sarılan bu halk , en evvel bizlere karşı kışkırtılacaktır.

*Osmanlı ordu ve tabiiyetinden ayrılmak sureti ile , burada Nuri'nin çalışmasını kafi gördüğümüzü arz eylerim."*⁵⁶

Bu konuda Halil Paşa'nın yanılığa düştüğü ileri tarihte apaçık gözükecektir. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekiyor ki ,o dönem Azerbaycan Hükümeti ile bazı Osmanlı yöneticileri arasında anlaşmazlık ve karşılıklı güvensizlik olsa da, Azerbaycan Hükümeti halkı ile beraber hiçbir zaman Osmanlı Türkünün yardımlarını unutmamıştır.Azerbaycan Parlamentosu'nun 15 Eylül 1919 tarihli toplantısında Bakü'nün kurtuluşu ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü uğruna kan dökmüş Türk askerinin saygı ve ihtiramla anılmasının yanı sıra , Türk şehitlerinin hatırasına anıt konulması kararlaştırılmıştır.⁵⁷ Ayrıca Azerbaycan Hükümeti, hiçbir zaman Osmanlı üst düzey asker ve memurlarının Azerbaycan'a gelişine engel olmaya çalışmamıştır. Osmanlı kimliğiyle Azerbaycan'ın iç işlerine müdahaleye karşı çıkmıştı .Hükümet için önemli olan Bakü'nün İstanbul'dan değil,

⁵⁵ 23/10/ 1918 ve 26/ 10/ 1918 tarihli telgrafların metini için bkz. Aydemir, **a.g.e** s.446; Ermetin, **a.g.e**, s.343

⁵⁶ Aydemir, **a.g.e** , s.443; Ermetin , **a.g.e**, s.242

⁵⁷ Bu karar ile ilgili oturma başkanı Dr. Hasan Bey Ağayev'in konuşmasından şu pasajları aktarabiliriz : " Vatanımızı halas eden Türk yiğitlerini yad etmekle beraber onu da ilave ediyorum ki biz Azeri Türkleri büyük kardeşimiz olan Türklerin canfeşenlikleri(fedakarlık) hiçbir vakit unutmayacağız ve müşkülât ile kan pahası ile alınmış ve bize bahiş (armağan) olunmuş istiklalimizi müdafaa etmeği ahd edip her şeyden mukaddes tutarak aksayi muradımıza nail olacağız.Bu gün cemiyeti hayriyesi Türk şühedasında beka nami için nişangah koyacaktır..." (bkz. **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Parlament (Stenografik Hesabatlar)**); bundan sonra **Azerbaycan Parlamentosu Tutanakları**), C.II, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı ,1998, s.76.

Azerbaycan Parlamentosu'ndan yönetilmesi idi. Hatta Azerbaycan vatandaşlığını almış Osmanlı subaylarına kanunlar kapsamında yönetimde yer alması için açık kapı bile bırakılmıştı.⁵ Şubat 1919 tarihli parlamento toplantısında M. E. Resulzade bunu açık bir şekilde itiraf etmişti :

*“...biz meseleye akılcı yaklaşarak Türklerin bizleri halas için buraya gelmelerine taraftar olduğumuz gibi bizim ve onların nefine (faydasına) olarak burayı kanunen idare etmelerine dahi taraftar idik.”*⁵⁸ Yani Enver Paşa'nın, kardeşi Nuri'nin örneğinde olduğu gibi⁵⁹ Azerbaycan vatandaşlığına geçip yönetimde yer alması imkansız gözüküyordu. Fakat siyasi gelişmeler o dönem Enver Paşa'nın Azerbaycan'a gelişini bir şekilde engellemişti. Enver Paşa'nın Azerbaycan sevdası yalnız iki sene sonra bu kez “Umum Alem-i İslam İhtilali Teşkilatı” başkanı sıfatıyla, 1-8 Eylül 1920 tarihinde Bakü'de yapılan Doğu Halkları Kurultayı'na katılımıyla gerçekleşebilmişti. O zaman da komünist çevrelerce “pantürkist”, “emperyalist işgalci” ithamlarıyla karşılaşan Enver Paşa , kendi adına okunan nutukta Azerbaycan ile ilgili bir itirafta bulunmuştu :
*“...Azerbaycan hakkında da başka maksadımız yoktu. Biz , yanlış yola düşür idiysek , bu bizim felaketimizden ileri geliyordu”*⁶⁰

⁵⁸ **Azerbaycan Parlamento Tutanakları**, C.I, s.232-233

⁵⁹ Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa fiilen Azerbaycan Savunma Bakanı yetkilerini de kullanmaktaydı. Fakat bunun birazda dayatma ve baskı sonucu gerçekleştiğini de söylemek mümkün. Çünkü Nuri Paşanın baskısı karşısında oluşturulan ikinci Azerbaycan Hükümeti kabinesinde Savunma Bakanlığı bulunmuyordu (Azerbaycan Hükümeti'nin terkihi için bkz. Nesipzade ,**a.g.e** ,s.87). Bu husus Osmanlı güçlerinin ülke içindeki askeri hayata müdahalesinin bariz örneğini teşkil etmeğinin yanı sıra, uluslar arası arenada Azerbaycan Hükümetinin prestijini de sarsıyordu. Sadrazam Talat Paşa bile , Azerbaycan'ın bir Osmanlı Paşası tarafından yönetildiği izleniminden rahatsız olacak ki şeklen de olsa Savunma Bakanlığı makamının tesisinin gerektiğini İstanbul'da bulunan Azerbaycan temsilcisi Resulzade'ye tembih etmişti (bkz. **Dış Politika Belgeler** , s.35-36 (Belge No: 18)

⁶⁰ Aydemir, **a.g.e** s.545

D- Osmanlı Ordusunun Azerbaycan Harekâtı

1.Azerbaycan'ın Askeri Yardım İsteği

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ı bir devlet olarak muhatap alarak imzaladığı Batum Antlaşması'nın dördüncü maddesine istinaden Azerbaycan temsilcileri M.E.Resulzade ve M.H. Hacinski resmen Osmanlı Devleti'nden askeri yardım isteğinde bulunmuştur.⁶¹ Bu müracaat, Batum Antlaşması'nın imzalandığı gün yapılmıştır. ⁶² Osmanlı siyasi çevrelerinin bu resmi müracaattan daha önce Azerbaycan'a askeri yardımda bulunmayı planladığı anlaşılmaktadır. 3. Ordu komutanı Vehip Paşa daha 2 Haziran 1918 tarihli mektubunda Gence'de bulunan Nuri Paşa'ya :“*Azerbaycan Hükümet-i müstakile-yi İslâmiyesi'nin talebi üzerine İslâmları Bolşevik ve Ermeni tecavüzünden kurtarmak için, muhtelif kuvvetli bir müfrezeyi Gazak üzerinden Gence istikametine tahrik edeceğini*” ⁶³ yazıyordu.

Hiç kuşkusuz Osmanlı Komutanlığı Azerbaycan'a hareket emrini verirken yerel halkı Rus-Ermeni tecavüzünden kurtarmanın yanı sıra, Azerbaycan tarafından gelen istek ve talepleri de göz önünde bulundurmıştır. Burada Osmanlı ilerleyişini destekleyen Azerbaycan kamuoyunun bazı siyasi konularda farklı beklentiler içinde olduğu gözlenmektedir. Azerbaycan'ın bağımsızlık taraftarı(İstiklâlciler) ve Osmanlı ile birleşme taraftarları(İlhakçılar) arasında âdetâ bir soğuk savaş yaşanmıştı. Araştırmacı Aydın Balayev, zengin toprak ağalarının ve kompradorların birleştiği İttihat Partisi'nin Osmanlı'ya ilhak olma çabalarını ellerinde bulundurdukları imtiyazları kurulacak “demokratik yönetime” kaptırmamakla ilişkilendirmektedir.⁶⁴ İttihat Partisi, İstiklâlciler karşısında organize bir güce sahip olmasa da Ermeni olaylarının da etkisiyle bazı kesimleri

⁶¹ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti(Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdilik Vaziyeti)**,Haz.,Yavuz Akpınar, İstanbul, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1990, s.47-48; Ayrıca Azerbaycan'ın Osmanlı'dan askeri yardım istemesi ile ilgili yaptığı müracaatın tam metni için bkz. Hilmi Bayraktar, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri(1918-1920)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, s.244-245

⁶² Batum Antlaşması, Azerbaycan Milli Şûrası tarafından 17 Haziran 1918 tarihinde onaylanmıştır. (bkz. Mirza Bala Mehmetzade, “Devletler Arası Münasebetlere Dair Vesikalar”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, No:31-32, Temmuz-Ağustos 1934, s.261)

⁶³ Mehmetzade , **Milli Azerbaycan Harekatı**, s.91

⁶⁴ Balayev, **a.g.e.** s.207

kendi etrafına toplamasını bilmişti. 1918 yılının Mart ayında Kafkas Müslümanları adından Osmanlı Devleti'ne ilhak beyannamesini⁶⁵ yayınlayan İttihatçılar, halkın bir kısmının şiddete yönelmesinde adeta tetikçilik yapmışlardı. Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinin Tiflis'e ve Batum'a gelen İlhakçılar açık bir şekilde Seym'deki Milli Şûra temsilcilerini ölümle tehdit etmişlerdi.⁶⁶ Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilân etmesini sindiremeyen İlhakçılar görüşleri ve kışkırtmalarıyla Nuri Paşa'yı da etkilemişlerdi. Bunlar tarafından taraflı ve kasıtlı bir şekilde bilgilendirilmiş Nuri Paşa, yeni Azerbaycan Hükümeti'ni "Rus inkılabının neticesi" gibi kabul ederek itimatsızlık göstermişti. Nuri Paşa'nın, Milli Şûra Hükümeti'ne güvensizliği bir siyasi krize yol açmıştı.⁶⁷ Bu krizin o dönemde Osmanlı Devleti dış politika yapıcılarının, özellikle Enver Paşa'nın Azerbaycan'a karşı yaklaşımının bir sonucu olduğunu söylemek mümkün. Yalnız Azerbaycan Milli Şûrası, bu gelişmeler karşısında sağ duyulu davranmış, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tehlikeye atacak bir kargaşanın içine girmemişti. Çünkü Azerbaycan halkının istikbalinin Nuri Paşa komutanlığındaki Kafkas İslam Ordusu'nun cephede kazandığı başarılarından geçtiğini anlamıştı.

2. Kafkas İslâm Ordusu'nun Kuruluşu

1918 yılının şubatında Enver Paşa'nın Halil Paşa'ya gönderdiği telgrafta; Batum-Tiflis-Bakü demiryolundan bir menzil yolu olarak yararlanmak suretiyle Hazar Denizi'nde hakimiyet tesis ederek Bakü-Enzeli deniz yolunun açılması ile ilgili bir plandan söz edilmekteydi.⁶⁸ Bu planın amacı Türk nüfusunun Enzeli-Kazvin-Hamedan yolu ile güneye Diseful-Şuşter(petrol bölgesi) ve Basra körfezine

⁶⁵ Söz konusu ilhak beyannamesinin metni için bkz. Süleymanov, **a.g.e.** s.72-73

⁶⁶ Tiflis ve Batum'da yaşanan olaylar için bkz., Keykurun, **a.g.e.**, s.74-79

⁶⁷ 1918 yılının Haziran'ında yaşanan bu siyasi gerilimi Vügar İmanov "Haziran Krizi" şeklinde değerlendirmiştir.(bkz. İmanov, **a.g.e.** s.93); Swietochowski ise, bunu "Haziran Gericiliği" olarak adlandırmaktadır.(bkz. , Swietochowski, **a.g.e.**, s.180)

⁶⁸ Halil Paşa(Kut),**İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**,Haz. Taylan Sorgun, İstanbul, Kemer Yayınları, 1997, s.129

kadar yaymak idi. O dönem İran’da bulunan İngiliz kuvvetlerinin ve donanmasının gaz ve benzin ihtiyacının çoğunu Diseful-Şuşter bölgesinden sağlandığını düşünürsek, bu petrol merkezlerinin ele geçirilmesi ile İngilizler zor duruma düşürebilirdi. Enver Paşa’nın bu planı ile sadece Kafkasya’yı değil, onunla birlikte bütün harbin talihini de değiştirmeyi düşündüğü anlaşılmaktadır.⁶⁹ Bu amaç doğrultusunda 9 Haziran 1918 tarihinde Doğu Ordular Grubunun teşkilat yapısı yeniden düzenlenerek I. Kafkas Kolordusu ile IV. Kolordu birleştirilmiş IX. Ordu teşkil olunmuştur. I. Kafkas kolordusu birlikleri verilen emir gereği güneye - Nahçıvan ve Güney Azerbaycan- istikametine hareket ettirilmişti.⁷⁰ Kuzey Azerbaycan’ın kurtarılmasına yardımcı olacak 5. Kafkas Fırkası’nın ise daha önce Karakilise-Dilican-Gazak istikametine gönderildiği anlaşılmaktadır.⁷¹ Öte yandan Enver Paşa’nın Azerbaycan’da askeri teşkilatlandırmayı kurmak için görevlendirdiği Nuri Paşa 300 kişilik askeri talimatçıdan oluşan ekibiyle 8 Nisan 1918’de Musul’dan hareket ederek Tebriz-Zengezur yoluyla 25 Mayıs’ta Gence’ye varmış, Kafkas İslam Ordusu’nun kurulması çalışmalarına başlanmıştı.⁷² Kurulan orduya Kafkas İslam Ordusu adının verilmesi Almanya’yı şüphelendirmemek için seçilmiş yol idi. Almanya, Osmanlı kuvvetlerinin Brest-Litovsk Antlaşması’yla belirlenen sınırın doğusuna geçmesini istemediğinden, hele Azerbaycan’da başlatılacak bir harekate karşı çıkacağından, kurulacak ordunun Azerbaycan halkından teşkil edilmiş bir kuvvet görüntüsü verilmesine özellikle dikkat edilmiştir.⁷³ O dönemde Azerbaycan hükümetinin elinde Çar Rusyası’ndan miras kalan 600 kişilik vahşi bölüğü anlamına gelen “Dikaya Divizya” dışında hiçbir güç bulunmamaktaydı.⁷⁴ Düşmana karşı yalnız bu yerli kuvvetlerle mukavemet

⁶⁹ a.g.e., s.130

⁷⁰ Muhammed Erat, **Milli Mücadele Döneminde Kâzım Karabekir Paşa’nın Faaliyetleri(1919-1922)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, C.I. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s.39

⁷¹ Kaymakam Mürsel Bey komutasındaki 5. Kafkas Fırkası 330 subay, 7400 asker, 1939 hayvan yeterli lojistik destek unsurlarından ibaretti., (bkz., Tayyar Bilen, “ Kafkas Azerbaycan Harekatı ve Bakü’nün Kurtarılması”, **Azerbaycan**, No: 275, Eylül-Ekim 1990, s.23)

⁷² Henüz İstanbul’dan ayrılmadan önce, 22 Mart 1918’de Enver Paşa’dan “Kafkas İslam Ordusu” ile ilgili on iki maddelik bir talimatname alan Nuri Paşa’ya şimdilik Osmanlı Hükümeti’nin ve İslam Halifesi’nin Kafkasya’daki en yetkili temsilcisi(padişah yaveri) unvanı da verilmiştir. Söz konusu talimatnamenin metni için bkz., Budak, **a.g.m.** s.69; Süleymanov, **a.g.e.** , s.104-105.

⁷³ Yüceer, **a.g.e.**, s.44

⁷⁴ Çarlık Rusya döneminde diğer Müslüman Türkler gibi Azerbaycanlılar da askere alınmıyordu. Yalnız I. Cihan Savaşı sırasında Kafkas Müslümanlarından ibaret “Dikaya Divizya”nın teşkiline müsaade edilmişti.

edilemeyeceği anlaşılmış olduğundan 5. Kafkas Fırkasının Gence'ye gelişi beklenmişti. Dilican-Gazak istikametinde ilerleyen 5. Kafkas Fırkası'na bağlı 9. Alayı 7 Haziran 1918'de Gazak kasabasına ulaşabilmişti. Alay yerli ahali tarafından pek parlak bir şekilde karşılanmış, kasaba Türk bayrakları ve zafer flamalarıyla donatılmıştır.⁷⁵

O dönemde İstanbul'da yayınlanan *İkdam* gazetesi Türk Ordusu'nu Azerbaycan'a girişte ilk karşılayan Gazak halkının sevicini şu şekilde aksettirmişti:

*“Osmanlı zuhur ordusunu Azerbaycan'da en evvel görmek talihine mazhar olan mukaddes albayrağa sarılıp Osmanlı kardeşlerinin vürüdünü köylerde ve kasabalarda kemâl-i meserretle(sevinçle) karşılayan Gazak Türkleri Kafkas Türklerinin ve muavenet-i muzaharetiyle (yardım) esaretten henüz kurtulan Gürcülerin bugün Gazak sancağını yed zabtâne fikrinde olacaklarını asla hatırlarına getirmezlerdi...”*⁷⁶

9 Haziran tarihine kadar Akstafa-Gence yolu üzerinde bulunan istasyonları ele geçiren 9. Alay, 10 Haziranda Gence'ye varmış ve İslam Ordusu komutanının emrine girmişti. 5. Fırka'nın geri kalan alayları ise bir kadar sonra Gence'ye ulaşabilmişti.⁷⁷

Nuri Paşa komutasındaki 5. Fırka takviyeli Kafkas İslam Ordusunun Haziran-Temmuz 1918 tarihinde yapmış olduğu Gökçay ve Kürdemir savaşlarında kazanılan zaferler sonucu Azerbaycan'ın büyük bir kısmı düşman işgalinden kurtarılmıştı. Elindeki kuvvetin Bakü'yü kuşatmak için yeterli olacağını düşünen Nuri Paşa, 5 Ağustos taarruzundan istediği sonucu alamamıştı. Bunun üzerine Nuri Paşa 8 Ağustos 1918 tarihinde gönderdiği telgrafta Bakü'nün ele geçirilmesi için yeterli takviye kuvveti ve cephaneye gönderilmesini talep etmişti.⁷⁸ Bununla da kalmayan Nuri Paşa ordu içinde bir takım revizyona gitmeyi uygun görmüştü. 13 Ağustos 1918 tarihinde yayınladığı emre göre, bütün gayrimüslim subaylar ordudan ihraç edilmişti. Ayrıca Azerbaycan Hükümeti'ne bağlı alay da kaldırılarak

⁷⁵ Bilen, **a.g.m.** s.24; Türk ordusunun Azerbaycan hareketi sırasından üsteğmen rütbesinde bulunup bizzat o olayları yaşamış Mücip Kemalyeri hatıratında Gazak halkı tarafından nasıl karşılandıklarını geniş bir şekilde aydınlatmıştır (bkz., Mücip Kemalyeri, **Çanakkale Ruhü Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı (1917-1918)**, İstanbul, Baha Yayınları, 1972)

⁷⁶ **İkdam**, No:7738, 26 Ağustos 1334(1918)

⁷⁷ Bilen, **a.g.m.**, s.24

⁷⁸ **a.g.m.**, s.25-27

Kafkas İslâm Komutanlığı'nın emri altına verilmişti. Tüm askeri personelden Osmanlı üniforması taşıması ve yazışmayı Osmanlı Türkçe'siyle gerçekleştirmesi istenmiştir.⁷⁹ Bunun dışında subay kadrosunun talim düzeyinin artırılması; polis ve jandarma teşkilatının Osmanlı emniyet teşkilatını örnek alarak kurulması için de önemli girişimlerde bulunulmuştur.⁸⁰

Orduda bu radikal ıslahatlar yapılırken bir yandan da Bakü'yü kurtarmak için takviye gücün gelişi beklenmekteydi. Almanların Batum-Tiflis-Bakü demiryolunu kapatarak Kuzey Azerbaycan'daki Türk birliklerine askeri yardım ve savaş malzemesinin ulaşmasını engellemesi, bütün umutları Güney Azerbaycan ile kara yolunun açılmasına bağlamıştı.

3. Güney Azerbaycan'a Askerî Çıkarma

IX. Ordu Komutanlığı'nın verdiği emir gereğince Kâzım Karabekir komutasındaki I. Kafkas Kolordusu birlikleri Kafkas cephesinde Culfa istikametinde harekete geçerek 9 Ağustos 1918'de Nahçıvan'da karargâh kurmuştu.⁸¹ Zengezur çevresinde barınan Ermeni çetelerinin Nahçıvan'a sarkmalarını önleyen Karabekir Paşa üst makamlara yaptığı tekliflerde hep Nahçıvan ile Kuzey Azerbaycan arasındaki Zengezur dağlık bölgesinin işgali ile Türklük bölgelerinin birbirine bağlanması lüzumunu dile getirmişti. Ancak

⁷⁹ Süleymanov, **a.g.e.**, s.154-155; Mehman Süleymanov, **Nuri Paşa**, Bakü, Harbi Neşriyat, 1999, s.52-53; Nuri Paşa Azerbaycan alayında yer alan gayrimüslim subayların hizmetine ilk başlar askeri personel azlığı sebebinden karşı çıkmamış, fakat Bakü savaşındaki yenilgi sonrası onda bir takım güvensizlik oluşmuştu. Ayrıca eski Çar Rusyası hizmetinde bulunan Azeri asıllı generallere de kuşkuyla baktığı söylenebilir. Azeri alayının geçici süre kaldırılmasını da hareketin tek bir merkezden idare olunmasına bağlamak mümkün.

⁸⁰ Bu meseleyle ilgili Dahiliye Nezareti'nin 6 Eylül 1918 tarihli isteğine Harbiye Nezareti 25 Eylül 1918 tarihli yazıyla olumlu yanıt vermiştir. **BOA.**, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Levazıması (DH.EUM.LVZ), 44/2

⁸¹ Erat, **a.g.m.**, s.45-50

Osmanlı Genelkurmayı önceliğin İran'a verilmesi ve hareketin bu istikamete yapılmasını arzu ettiğinden, Karabekir'in bu istekleri yerine getirilmemiştir.⁸²

İngilizlerin Tebriz istikametinde ilerlemelerini önlemek için Karabekir Paşa'ya bağlı 11. Kafkas Fırkası Culfa yoluyla Güney Azerbaycan'a sevk edilmiştir. Bu arada İran'da meydana gelen siyasi gelişmelere değinmeyi yararlı buluyorum.

1917 yılının Ocak ayında İran'da iktidar değişikliği olmuş Güney Azerbaycan Demokrat Partisi'nin de desteklediği Mustof-el Memalik Hükümeti devletin başına gelmişti. Bu hükümet İngilizlerin desteklediği mutlakıyet rejimine karşı çıkmış, İran'ın demokratik anayasa ile yönetilmesini savunmuştur. Tebriz'in idaresini eline geçiren Azerbaycan Demokrat Partisi de anayasal haklarının verilmesi şartıyla o zamanki merkezi hükümete bağlı kalacaklarını bildirmişti.⁸³

Yeni hükümetin ilk icraatı İran'ın parçalanmasını öngören 1907 Rus-İngiliz anlaşmasının iptalini talep etmek olmuştur. Ayrıca İran milliyetçileri de "Orman arkadaşları" ismi altında Tahran, Gazvin, Horasan gibi şehirlerde teşkilatlanarak İngilizlere karşı "kutsal savaş" ilan etmiştir. Teşkilatın gerçekleştirdiği eylemlerden en önemlisi, eski milletvekili ve demokrat hareketin öncülerinden sayılan Prens Süleyman Mirza'nın İngiliz makamlarınca tutuklanması üzerine, Reşt'e gelen İngiliz konsolosu ve yardımcılarını kaçıran Süleyman Mirza bırakılıncaya kadar rehin almaları olmuştur.⁸⁴

İran milliyetçi hükümetini nüfuzdan düşürmek için İngilizler milli zeminde bir kargaşa çıkarmayı planlamış ve bunda da başarılı olmuşlardı. Ermeni-Asuri gruplarla birlikte irtica yanlısı bazı Fars kabilelerini Azeri Türklerine karşı kışkırtarak Urmiye'de binlerce kişinin katline sebep olmuşlardı. "Urmiye felaketi"

⁸² Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa I.**, Haz. Orhan Hülagü, İstanbul, Emre Yayınları, 2001, s.19. Azeri ve Türk araştırmacılar, o dönemde iki ülke açısından Zengezur eyaletinin stratejik önemine değinmektedirler.. Muhammed Erat'a göre, eğer Kâzım Karabekir Paşa'nın teklifleri yerine getirilmiş olsaydı, o gün için Azerbaycan ile Nahçıvan'ın bağlantısı sağlanmış olacak ve Türk Ordusunun daha sonra Azerbaycan içerisinde girişeceği askeri hareket belki başka boyutlar kazanacaktı. Askeri ve stratejik kazançlardan daha da önemlisi Doğu Türklüğü ve Batı Türklüğü arasındaki coğrafi kopukluk ortadan kalkacaktı. Bu durumun da siyasi ve askeri hadiselerle yansımaları muhakkak ki farklı olacaktı. (bkz., Erat, **a.g.m.**, s.51); Hasan Hasanov ise, Azerbaycan ve Türkiye arasında Zengezur üzerinden serbest koridorun olmasına hem Rusya'nın, hem de İtilaf Devletlerinin karşı olduğunu vurgulamaktadır. Hasanov'a göre, 1919 yılında Ermenilerin Zengezur'daki faaliyetlerine İngilizlerin sessiz kalışı, bununla izah edilebilir. (bkz., Hasanov, **a.g.e.**, s.46)

⁸³ Ali Azeri, **Azeristan Devleti ve Şeyh Muhammed Hiyabani**, Çev.Eloğlu, Ankara, Elita Yayınları, 1995, s.112

⁸⁴ **İkdam**, No:7626, 3 Mayıs 1334; Azeri, **a.g.e.**, s.125

diye anılan bu kanlı faciada öldürülen Azeri Türklerinin sayısı sayılamayacak kadar çok olduğu gibi “Ermeni mücahitleri” tarafından esir alınan Azeri kızlarına alaylar halinde “resmi geçit” yaptırılması olayı uzun süre belleklerden silinmemiştir.⁸⁵

Azerilere karşı uygulanan soykırımı durduramayan Mustof-el Memalik hükümeti istifa etmek zorunda kalmış iktidara İngilizlerin himaye ettiği aşiret reislerinden biri getirilmişti.⁸⁶

İngilizlerin Tahran’da nüfuzlarını berkarar ettikten sonra Kuzey İran’ı da işgal etmek niyetiyle Tebriz’e yönelmeleri üzerine Irak cephesinde bulunan 6. Ordu’ya bağlı 4. Kolordu birliklerine kuzeye doğru hareket emri verilmişti. Türk birlikleri vazifelerini layıkıyla yerine getirerek İngilizlerden önce 8 Haziran 1918’de Tebriz’i ele geçirmişlerdi.⁸⁷ Fakat İngilizlerin Tebriz’e ilerleyişini durdurmak ve Hoy bölgesindeki Ermenileri etkisiz hale getirmek için yardım kuvvetlerine ihtiyaç duyulmuştu. Karabekir Paşa’ya bağlı 11. Kafkas Fırkası, 6 Ağustos 1918’de Tebriz’e ulaşırken, Paşa’nın kendisi karargâhıyla birlikte Eylülün 2’sinde şehre varmıştı.⁸⁸

5 Eylülde Tebriz’e yaklaşan İngiliz birlikleri Osmanlı Ordusu tarafından yenilgiye uğratarak Kaplan Dağları’nın doğusuna kadar takip olunmuştur. Bu takip sırasında İngilizlerin iki uçağı da açılan ateş sonucu düşürülmüştür.⁸⁹

İleri harekatına devam eden Osmanlı kuvvetleri bir müddet sonra Ermenilerin kontrolündeki Hoy üzerine yürüyerek Karabağ’a giden yolu açmışlardı. Bu harekat sonucu Kuzey Azerbaycan ile Güney Azerbaycan arasında bağlantı kurulabilmişti.⁹⁰

⁸⁵ Mirza Bala Mehmetzade, **Ermeniler ve İran**, Haz. Yavuz Ercan, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1994, s.22

⁸⁶ **İkdam**, No:7661, 7 Haziran 1334(1918)

⁸⁷ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999,s.105

⁸⁸ Erat, **a.g.m.**, s.54

⁸⁹ **Aynı yer**

⁹⁰ Saray, **a.g.e.**, s.105; Yüceer, **a.g.e.**, s.131

4. Bakü'nün Kurtuluşu

1918 yılının yazında Bakü meselesi Osmanlı ile birlikte Almanya, Rusya ve İngiltere devletlerinin de ilgilendiği sorun haline gelmişti. Bakü için hem cephede hem de diplomatik alanda büyük mücadeleler verilmişti.

Osmanlı nüfuzunun halk arasında korunması için bir an önce Bakü Müslümanlarının hayatının kurtarılması gerekiyordu. Ayrıca Bakü'yü ele geçirmekle, onun zengin kaynaklarından yararlanma fırsatı doğacaktı.⁹¹

Osmanlı'nın Doğu politikaları açısından da Bakü şehri bir kilit rolü oynamaktaydı. O kilidi açmakla Türk Dünyası'nın yolu da açılmış olacaktı. Rusya esaretinden kurtulmak isteyen Kuzey Kafkasya, Kazan, Türkistan Türklerinin önde gelenleri de Bakü'nün bir an önce Türk birlikleri tarafından ele geçirilmesini arzu etmekteydiler. Hatta Kazan Türklerinin Milli İdare reisi Sadri Maksudi Bey, 10 Mayıs 1918 tarihinde Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey'i ziyaretinde Türkistan'ın birinci kapısı olan Bakü'nün hemen işgal edilmesinin öneminden söz etmişti.⁹² Bu gayeyi gerçekleştirmeye çalışan Osmanlı Hükümeti'nin karşısında en büyük engel müttefiki sayılan Almanya devleti olmuştur. O dönemde Bakü petrolü Almanya için çok önemli bir husus teşkil etmekteydi. Bakü'nün Almanya için neden vazgeçilmez olduğunu 2 Temmuz 1918 tarihli toplantıda Alman Genelkurmayı Lidendorff üç madde halinde sıralamaktadır. Bunlar:

1.Savaş uzadıkça Almanya'nın savaş ekonomisi için gereksinim duyduğu petrol ve hammadde ihtiyacı gittikçe artmaktadır. Ve dolayısıyla Almanya'nın şu anda Romanya'dan getirdiği petrol savaşın ileriki aylarında yetersiz kalacaktır.

2.Eğer Kafkasya'dan Almanya'ya hammadde ve petrol akışı garanti altına alınmaz ise, 1919 yılındaki ekonomik durum belirsizleşecektir.

⁹¹ Bakü'nün alınmasından sonra Doğu Orduları komutanı Halil Paşa'nın Enver Paşa'ya göndermiş olduğu 15.10.1918 tarihli şifreli telgrafında bu husus daha belirgin bir şekilde gözükmekteydi. Telgrafta deniliyordu ki: "Bugün Bakü'deki mahzenlerde toplanmış olan petrol ve mazotun bugünkü fiyatlara göre kıymeti, yüzlerce milyon lirayı bulmaktadır. Tanrı'nın bir lütfu olarak elde ettiğimiz bu kaynak, bütün mali sıkıntımızı karşılayacak mahiyettedir(...) Bakü savaşlarında binlerce can kaybettik. Bundan dolayı Bakü servetinin en büyük hissesinden fetih hakkı olmak üzere bizim ve Azerbaycan'ın yararlanması gerekmektedir." (bkz.; Aydemir, **a.g.e.**, s.425-426)

⁹² Kurat, **a.g.e.**, s.527

3.Ukrayna'daki mahsulü kullanılabilir duruma getirilmesi, Ukrayna'ya sağlanabilecek petrole bağlıydı. Romanya'nın bu ihtiyacı karşılayacak yeterli rezervi yoktu.⁹³

O dönemde Almanya dış politikasında Bakü'yle ilgili iki görüş ağır basmaktaydı:

1. Bakü'nün uluslararası bir statüye getirilip ürünlerinin kararlaştırılacak bir plana göre bütün ilgililer(Almanya-Osmanlı-Rusya) arasında paylaşılmasını savunan görüş.

2. Bakü'nün Rusya'ya ait olması gerektiğini düşünen görüş.⁹⁴

Osmanlı dış politikasında ağır basan görüş ise, Bakü'nün Türk himayesi altında Azerbaycan'a bırakılması, ayrıca petrol ürünlerinin paylaşılmasında Rusya'nın dışlanmasıydı. Türk siyasetçileri Bakü petrolünün işletilmesinde yalnız Almanya'nın ortaklığını kabul edeceklerini beyan etmişlerdi.⁹⁵ Fakat Almanların Bakü şehri üstünde askeri ve siyasi hakimiyet istemesi, bu olmazsa şehrin Ruslara bırakılması düşüncesi tarafları anlaşmazlığa götürmüştü. Peki, niye Almanya savaşdaki müttefiki Türklerin yerine Rusları tercih etmekteydi? Almanya'nın askeri çevreleri, Türklerin Azerbaycan'da kalmasını çıkarları açısından tehlikeli görmüştü. Türklere hayali hedefler göstererek onları Kafkaslardan uzaklaştırmayı, buradaki siyasi ve askeri kuvvet dengesini kendi lehlerine çevirmeyi düşünmüşlerdi. Ayrıca bölgede nüfuz sahibi bir Müslüman devletinin bulunmasından ise parçalanmış, sonu meçhul bir rejimin iktidarda olduğu Rusya'nın bulunması daha maksada uygun idi. Onun için Osmanlı ordusunun Azerbaycan hareketına Almanya'nın tepkisi sert olmuştur. Mareşal Lidendorff, Enver Paşa'yı hareketi durdurumaması halinde, Osmanlı Devleti'nde görevli Alman subayları geri çekeceğiyle tehdit etmişti.⁹⁶ Almanları gücendirmemek için Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına verdiği açık emirlerle hareketin

⁹³ Çolak, **a.g.t.**, s.221; **Azerbaycan Arşivi**, No:1-2(31-32), Bakü 1988, s.27-28, (Belge No:17); Ayrıca Lidendorff konuşmasında Bakü petrolünü "kardinallik öneminde" olan bir sorun olarak görülmesini istemiştir. (bkz., Fuat Yıldırım, **Birinci Dünya Savaşında Kafkasya'da Türk-Alman Rekabeti**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s.88)

⁹⁴ Yıldırım, **a.g.t.**, s.89

⁹⁵ **a.g.t.**, s.90

⁹⁶ Yüceer, **a.g.e.**, s.61; Swietochowski, **a.g.e.**, s.182

durdurulmasını istemekle birlikte, gerek Doğu Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa'ya, gerekse Nuri Paşa'ya gönderdiği gizli ve kişiye özel emirlerde, harekate devam edilmesini ve bir an önce Bakü'nün ele geçirilmesini istemişti. Alman birliklerinin engelleme girişiminde bulunması durumunda dahi çatışmaya girebileceğini belirtmişti.⁹⁷ Daha önce Osmanlı ordusunun Ermenistan harekati sırasında Almanların Ermeniler ile birlikte Türklere karşı koyma girişiminin başarısız olduğunu, Karakilise istasyonunu korumakla görevli Alman Komando Birliği'nin esir alındığını belirtmemiz gerekir.⁹⁸ Fakat uslanmayan Almanlar bu kez de Türklere karşı Don Kozaklarının yardımını sağlamaya çalışmış, Kozakların Atamanı(başkanı) Krasnof ile Spa'da görüşme bile yapmışlardı.⁹⁹ Almanlar, ayrıca Avusturya-Macaristan Devleti'ni de Kafkas politikasına ortak etmeye çalışmış, Bakü petrolünü paylaşabileceğini vaat etmişlerdi. Bunun dışında Avusturya-Macaristan Hükümeti'ne Ermenistan'ı da himayelerine katabilecekleri teklifi sunulmuş, fakat ismi geçen hükümet Kafkas işlerinden uzak durmayı uygun görmüştü.¹⁰⁰ O dönemde Bakü için üç devlet(Osmanlı-Almanya-Bolşevik Rusya) mücadele vermekteydi.

Rusya'da Çarlık rejiminin düşmesine rağmen yeni Bolşevik iktidarı kendini Bakü dahil tüm Kafkasya'nın varisi görmekteydi. O günlerde Bakü'de iktidarı elinde bulunduran Taşnak Şaumyan'ın başkanlığındaki Sovyet idaresi de Moskova'nın emirlerini uygulamaktaydı. Bolşevik iktidarının tutunması için Bakü petrolünün sürekli olarak Rusya'ya nakli gerekmekteydi. Şaumyan iktidarı bu konu üzerinde titizlikle durmuş Rusya'nın ihtiyacını karşılamaya çalışmıştı. Fakat Türklerin Bakü'ye doğru ilerleyişi karşısında endişelenen Bolşevikler, Almanya ile uzlaşma yollarını aramışlardı.¹⁰¹ Alman siyasetçileri Türklere karşı bu kez Bolşevik

⁹⁷ Yüceer, **a.g.e.**, s.95; Bayur, **a.g.e.**, s.222-223

⁹⁸ Çolak, **a.g.t.**, s.209

⁹⁹ W.E.D. Allen ve Paul Muratof, **Kafkas Harekati 1828-1921(Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi)**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966, s.446; O dönemde Almanların, Don Kozakları ile ilgili politikası için bkz., Arslan, **Birleşik Kozak Devleti**, s. 139-140

¹⁰⁰ Yıldırım, **a.g.t.**, s.111

¹⁰¹ Stalin'in 8 Temmuz 1918 tarihli Şaumyan'a gönderdiği mektubunda Almanya'nın Azerbaycan ve Ermenistan'a müdahale etmemesine karşılık, Rusya'nın da Gürcistan konusunda Almanlara taviz verebileceği kaydedilmekteydi. (bkz., **Azerbaycan Arşivi**, s.30, (Belge No. 21); Lenin'den Stalin'e gönderilen 7 Temmuz 1918 tarihli telgrafta ise, açıkça Almanların Türkleri durdurmasına karşılık Bakü petrolünün bir kısmını verebilecekleri belirtilmiştir (bkz. , **Azerbaycan Arşivi**, s.30, (Belge No:20))

kozunu oynamaya çalışmış; Türklerin Bakü'ye yönelik herhangi bir operasyonunda daha Türkler Bakü'ye girmeden Ermeni ve Bolşeviklerin bütün petrol tesislerini yok edecekleri haberini yayarak Bakü meselesinin “barışçıl” bir şekilde çözülmesinden yana olduklarını beyan etmişlerdi.¹⁰²

Bu arada Ermenilerin de Bakü'ye serbest bir şehir statüsünün verilmesi için Alman yetkililerle temasa geçtiği görülmüştü.¹⁰³ Daha önce Osmanlı Devleti ile imzalamış oldukları anlaşmaya göre Ermeni Hükümeti, Bakü şehrinde bulunan Ermeni birliklerinin tahliye edilmesi hususunda çaba sarf edeceğine dair yükümlülük almıştı.¹⁰⁴

Bakü'deki Ermeni Taşnak birliklerinin Bakü Sovyet Konseyi'nin emri altında bulunmasına rağmen Ermenistan Hükümetiyle de bağlantısının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bakü Sovyeti iktidarının Kafkas İslam Ordusu'nun ilerleyişi karşısında çaresiz kalması üzerine Taşnaklar, Bolşevik olmayan diğer partilerle ittifaka girip kendi soydaşları olan Şaumyan'ın iktidarını bile devirmişlerdi. “Merkezî Hazar Diktatörlüğü” adıyla kurulan yeni hükümetin ilk icraatı Enzeli'de¹⁰⁵ bulunan İngilizleri Bakü'ye davet etmek olmuştur.¹⁰⁶ Bu davet Hazar Denizi'nde İngiliz egemenliği kurmaya çalışan Kuzey İran Orduları Komutanı General Denstervil için uygun bir fırsat olmuştur.¹⁰⁷ 4 Ağustos 1918'de üç piyade taburu, bir sahra top bataryası üç zırhlı araçtan oluşan İngiliz kuvveti Bakü'ye çıkmıştı.¹⁰⁸ İngilizlerin Bakü'ye çıkışı Alman politik çevrelerini rahatsız etse de¹⁰⁹ Bakü konusunda Rus yanlısı tutumlarını değiştirmemiştir. Almanlar bir kadar da ileri giderek Bolşevik Rusya'yla anlaşmaya varmışlardı. 27 Ağustos 1918'de Berlin'de imzalanan anlaşmanın şartlarına göre, Bakü şehrinin Rusya'ya

¹⁰² Çolak, **a.g.t.**, s.210; **Dış Politika Belgeler**, s.34, (Belge No:18)

¹⁰³ Mehmet Kaya, **Türk Basınına Göre Kuzey Azerbaycan- Türkiye Siyasi İlişkileri (1918-1920)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir,1993,s.87

¹⁰⁴ 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti Ermenistan Cumhuriyeti arasında yapılan anlaşmanın 11. maddesi kastedilmiştir.(bkz. , “Ermenistan Cumhuriyet”, **BOA.**, HR.HMŞ.İŞO., 107/11)

¹⁰⁵ Güney Azerbaycan'da bir liman şehri

¹⁰⁶ Swietochowski, **a.g.e.**, s.186; Yüceer, **a.g.e.**, s..69

¹⁰⁷ Denstervil hatıralarında, Bakü petrolünü sahiplenecek Türklerin Merkezi Asya kapılarını da kolaylıkla açacağı için Bakü'nün işgalinin İngiliz çıkarlarını korumak açısından kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır. (bkz., **Azerbaycan Arşivi**, s.28-29, (Belge No: 18))

¹⁰⁸ Yüceer, **a.g.e.**, s.69

¹⁰⁹ Almanya'nın Azerbaycan'a askeri birlik sokma girişimi Osmanlı Devleti tarafından engellenmişti. (bkz., Sweietohowski, **a.g.e.**, s.187)

bırakılması karşılığı Bakü petrolünün ¼ kısmı Almanya'ya verilecekti. Ayrıca Almanya, Türk Ordusu'nun ilerleyişine mani olacaktı.¹¹⁰

Rus-Alman Antlaşması İstanbul'da bulunan Azerbaycan heyetinin protestosuna sebep olmuştur. Heyetin başkanı Resulzade, İstanbul gazetelerine bu mesele ile ilgili sert beyanlarda bulunmuştur. Bakü meselesinde oynanan siyasi oyunları iyi sezen Resulzade tepkisini şu şekilde dile getirmişti:

“...Bakü ne Bolşevik, ne de Menşeviklerindir. Ne Rus'un, ne Ermeni'nin, ne de İngilizlerin olabilir. Bakü yalnız Azerbaycan'ındır. Ve ebediyen de Azerbaycan'ın kalacaktır. Bu öyle bir haktır ki, bunu bizden kimse nez' edemez ve etmesine meydan vermeyeceğiz. Azerbaycan, bir hükümet suretinde payidar olduğu müddetçe Bakü payitahtımız olacaktır. Buna bütün kalp ve imanlarıyla halk kanidir. Ve bunu böyle bilmiş ve böyle bilecektir.”¹¹¹

“...Azerbaycanlılar yalnız petrol için değil, Bakü'ye millî, tarihî, coğrafî, irfanî, ictimâî ve siyasî bağlarla merbut bulduklarından burasını herkesten ziyade muhafaza ederler. Başkalarından ötürü Bakü'nün muhafazası menfaat-i hissiye meselesi ise Azerbaycanlılardan ötürü can meselesidir. Eğer petrol ile alakadar olan yarı dünya Bakü'yü harabiden me'sun görmek isterse şehrin Azerbaycan'a ait olmasını arzu etmelidir.”¹¹²

Ayrıca Resulzade, Rus-Alman Antlaşması'nın yalnız Azerbaycan için değil Osmanlı Devleti'nin çıkarları açısından da tehlikeli olduğuna işaret etmiştir. Çünkü, bu antlaşma Batı hudutlarında sıkışıp kalmış Rusya'ya güneye yayılma, bu şekilde Osmanlı ile yeniden sınır komşusu olma imkanını sağlamaktaydı. Osmanlı yetkililerinin bu hayati önem taşıyan bir meseleye ciddi bir şekilde eğileceğini umut eden Resulzade, ince bir üslupla İstanbul'un henüz Azerbaycan'ın

¹¹⁰ Rus-Alman anlaşmasının şartları için bkz. **İkdam**, No:7752, 9 Eylül 1334(1918); Bayur, **a.g.e.**, s.227-228

¹¹¹ “Bakü Ne Halde”, **Tanin**, No:34, 26 Ağustos 1334(1918)

¹¹² **Yeni Gün**, No:24, 28 Eylül 1334(1918)

bağımsızlığını tanıma işlemlerini gerçekleştirmemiş olmasını da eleştirmekten kaçınmamıştır.¹¹³

Rus-Alman Antlaşması'ndan sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığına Osmanlı yöneticilerinin daha olumlu yaklaşımı görülmüştü.¹¹⁴ Talat Paşa, Azerbaycan'ın tanınması dahil bazı meseleleri diplomatik yoldan çözmek için 3 Eylülde Berlin'e hareket etmiştir. 7 Eylülde Hintze ve Lossow gibi Alman devlet adamları ile bir araya gelen Talat Paşa, Osmanlı Devleti'ne haber verilmeden imzalanmış olan Rus-Alman Antlaşması'ndan dolayı üzüntülerini dile getirmiştir. Talat Paşa, ayrıca Osmanlı'nın Trakya'da Bulgaristan'a toprak bırakmaya hazır olduğunu, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Osmanlı ile Rusya arasında tampon devletler olması ve Bakü'nün de Azerbaycan'a bırakılması gerektiğini belirterek, Türkistan'ın 14 milyon Müslümanını askeri olarak organize edilip, İtilaflara karşı savaşa sokulmasını ve bunun için Alman subaylarına gerek duyulduğunu ifade etmişti.¹¹⁵

Berlin'de Talat Paşa'nın bu istekleri çerçevesinde yoğunlaşan çetin müzakereler sürerken İstanbul'dan bir müjdeli telgraf gelmişti. Telgrafta: "*Allah'ın yardımıyla Bakü şehri 30 saatlik şiddetli muharebeden sonra 15.09.1334(1918)'de saat dokuz sularında zaptedilmiştir.*"¹¹⁶ deniliyordu.

Bakü'nün Türklerin eline geçmesi Almanlara başka seçenek bırakmadığı için uzlaşmayı kabul etmişlerdi. 23 Eylül 1918'de Alman Dışişleri Bakanı Amiral Von Hintze ile Talat Paşa arasında Güney ve Kuzey Kafkasya, Türkistan ve İran'ın konu edinildiği "Türk-Alman protokolü" gizli olarak imzalanmıştı.¹¹⁷ Bu protokolün Azerbaycan'la ilgili kısımlarına göre:

-Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan, Gürcüstan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanımak isteginde olduğunu beyan etmektedir. Alman Hükümeti

¹¹³ Resulzade, "İkdam" gazetesinin muhabirine: "Azerbaycan'ın istiklali Almanya, Rusya ve hatta Osmanlı Devleti tarafından tanınmasa da Azerbaycan Hükümeti'nin bağımsızlıklarını sonuna kadar savunacağını" beyan etmişti. (bkz., **İkdam**, No:7745, 2 Eylül 1334(1918))

¹¹⁴ Bu mesele ile ilgili Enver Paşa'yı ayrı tutmak gerekiyor. Gerçi Enver Paşa da 10 Ağustos 1918'de Nuri Paşa'ya gönderdiği telgrafta: "...Maahaza Azerbaycan'ı müstakil bir Hükümet-i İslamiye olarak tanıyacağız. Ve bilahare bu hükümetin bizimle olan derece-i irtibatını tayin edeceğiz. Bakü şehrini Almanlar Azerbaycanlılara bırakmak taahhüdü altına girmek istemezlerse de teşekkül edecek Azerbaycan Hükümeti'nin Bakü'süz yaşayamayacağını iddia ve bu noktada ısrar ediyoruz." gibi ifadeler kullanmıştı. (bkz. Bayur, **a.g.e.**, s.225-226) Görüldüğü gibi bu telgraf Enver Paşa'nın Bakü'nün kurtuluşundan sonra gönderdiği bazı mektuplarla tam bir çelişki teşkil etmiştir.

¹¹⁵ Çolak, **a.g.t.** s.217

¹¹⁶ Enver Paşa'nın söz konusu telgrafı için bkz.,Aydemir, **a.g.e.**, s.425

¹¹⁷ Bayur, **a.g.e.**, s.243

ise yalnız Gürcüstan'ın bağımsızlığını tanımaya hazırdı. Bununla birlikte Azerbaycan ve Ermenistan'a konsoloslar göndererek oralardaki fiili hükümetlerle münasebete girmeden önce Gürcüstan'ı da tanımayacaktı. Ayrıca Osmanlı askerlerinin Kafkaslardan geri çekilmesi şartıyla, Almanya Azerbaycan ve Ermenistan'ın Rusya'ca tanınması için çaba gösterecekti.

-Kafkasya'daki yeraltı madenlerini Almanya ve Osmanlı beraber kullanacak, özel haklar korunmak koşuluyla savaş boyunca Bakü petrol kaynakları ile Bakü-Batum demiryolu ve petrol borusunun Almanya'ca yönetilmesine Azerbaycan Hükümeti'ni razı etmek için Osmanlı Hükümeti nüfuzunu kullanacaktı.¹¹⁸

Bu protokolden de görüldüğü gibi, Bakü'nün Azerbaycan'a bırakılması hükmü açık bir şekilde belirtilmese de "özel hakların korunulması koşulu" ibaresinden Azerbaycan Hükümeti'nin Bakü üzerinde siyasi hakkının korunacağı anlamını çıkarmak mümkün. Fakat Osmanlı Devleti'nin Batum Antlaşması ile ona tanınan bazı haklardan Almanya lehine feragat ettiği görülmektedir. Daha 12 Eylül 1918'de Resulzade de Almanya'nın İstanbul temsilcisi Graf Valdburg'a göndermiş olduğu mektupta, Azerbaycan Hükümeti'nin onunla dost ilişkilerde bulunacak her ülkenin özellikle büyük sanayi gücüne sahip Almanya'nın ekonomik çıkarlarını göze alacağını vaat etmişti.¹¹⁹ Yani Talat Paşa Almanya karşısında bazı tavizlere şahsi iradesinden ziyade, Azerbaycan tarafının mevkiini ve siyasi koşulları göze alarak gitmişti.¹²⁰

Talat Paşa, Rusya'nın Berlin Büyükelçisi Joffe ile görüşmesinde de Bakü meselesinin Azerbaycan'ın çıkarları doğrultusunda çözülmesinde ısrar etmiştir. Joffe ise, kendilerince Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması ihtimalinde bile, hükümetinin Güney Rusya'nın sanayisi için önemli olan Bakü kaynaklarının Azerilere bırakılmasına rıza gösterilmeyeceğini beyan etmişti.¹²¹ Ayrıca Joffe şimdiki Azerbaycan Hükümeti'nin Türk süngüsü sayesinde iktidarda durduğunu, Müslüman Şii köylülerin Sünni Osmanlı ağalarını istemediği gibi asılsız iddialar

¹¹⁸ Türk-Alman protokolünün Türkçe metni için bkz; Bayur, **a.g.e.**, s.244-245

¹¹⁹ **Dış Politika Belgeler**, s.72-75 (Belge No:35)

¹²⁰ 15 Eylül 1918'de Makedonya cephesinden taarruza geçen İtilaf birliklerinin birçok mevzileri tutması sonucu Bulgaristan savaşı durdurarak ateşkes istemişti. Bununla da Osmanlı'nın kuzeybatı hududu tehlike altına bırakılmış olurdu. (bkz., **Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı-I**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1992, s.24-29)

¹²¹ Bayur, **a.g.e.**, s.246

ileri sürmüştür. Müslümanlar arasında mezhep farklılıklarının ortaya çıkarılmasının Rusya'nın ananevi siyaseti olduğunu iyi bilen Talat Paşa da Rus elçisine: “*Bak ben Osmanlı'yım ve Şii'yim*”¹²² diye yanıt vermiştir.

Kısaca özetlersek, Talat Paşa'nın Berlin'deki diplomatik faaliyeti Azerbaycan tarafına faydalı olmuştur. Bakü'nün alınması haberinin görüşmelere ciddi tesir gösterdiğini de belirtmeliyiz.

Bakü'nün kurtuluşu hem Azerbaycan hem de Osmanlı kamuoyunda büyük sevinçle karşılanmıştı. İstanbul'da bulunan Elviye-yi Selase Heyeti bu önemli olaydan dolayı Resulzade'yi bizzat ziyaret edip tebriklerini sunmuştur. Tebrikte Bakü'nün kurtuluşunun o sene kurban bayramı ile aynı güne tesadüf etmesinden dolayı tüm İslam alemi tarafından mübarek bir gün gibi görüldüğü bildirilmişti.¹²³

İstanbul basını da bu önemli olayı sayfalarında ayrıntı bir biçimde sunmayı şerefli bir vazife olarak görmüştü. *Yeni Gün* gazetesi Bakü'nün kurtuluşunu “*Bakü üzerinde Azerbaycan bayrağı metmuç*”; “*Bakü'nün alınmasıyla Azerbaycan tamamiyyet-i mülkiyesini temin etti*”¹²⁴ şeklinde okurlarına duyurmuştu.

İkdam gazetesi ise, Bakü'nün İngiliz himayesinde bulunan Ermeni-Rus idaresinden kurtuluşunu büyük zafer olarak değerlendirmiş, İngilizlerin Kafkaslardan tamamıyla uzaklaştırılmasının dünya basınında büyük yankı uyandırdığını kaydetmiştir.¹²⁵

Tanin gazetesi, Bakü zaferi için “*Kut'ul-Amare'den sonra İngiliz şerefine vurulmuş bir darbe*” ifadesini kullanmış, Bakü'nün Türkler tarafından alınmış

¹²² **Diplomatîçeskiye Besedü A.A. Topçubaşeva v İstanbule (Topçubaşev'in İstanbul'daki Diplomatîk Görüşmeleri; bundan sonra Diplomatîk Görüşmeler)**, Haz. Azerbaycan Paşayev ve V. Ağayev, Bakü, Ergün Yayınları, 1994, s.9, (Belge No:1); Hasanlı, **a.g.e.**, s.143

¹²³ “Bakü'nün Zaptı”, **Tanin**, No:3509, 17 Eylül 1334(1918); Bakü'nün kurtuluşu dolayısıyla M.E.Resulzade 18 Eylül tarihinde Nuri Paşa'ya ve Azerbaycan Hükümeti Başkanı Fethali Han Hayski'ye birer tebrik mesajı göndermişti. Mesajları sırasıyla aktarıyorum: “*Bakü'müzün istirdadından dolayı zat-ı âlilerini tebrik eyler, Turan'ın kapısını açmak uğrunda canını feda eden şühedanın büyük ruhları karşısında eğiliriz.*”(Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler İctimai Hareketler Devlet Arşivi (bundan sonra SPİH DA) Fond 277, Opis 2, Delo 1, List 6) “*Payitahtımızın istirdadından dolayı taht-ı idareyi alilerinde bulunan hükümetinizi samimi tebrik ile Bakü'nün yeni Türk illerini istihlas için sarsılmaz bir kale-i metin olması ümidiyle bütün arkadaşlarla öpüşünüz*” (SPİH DA, F. 277, Op. 2, D. 1, L. 7); **Azerbaycan**, No:5, 3 Ekim 1918)

¹²⁴ **Yeni Gün**, No:16, 17 Eylül 1334(1918) ve No:18, 21 Eylül 1334(1918)

¹²⁵ **İkdam**, No:7760, 17 Eylül 1334(1918)

olmasının savaşının gidişini etkileyeceği gibi, müttefikler(Almanya ve Osmanlı) arasında da yeni bir itilaf doğurabileceği tahmininde bulunmuştu.¹²⁶

Bu mesele ile ilgili Batı basınında da çeşitli görüşler ortaya atılmıştı. Müttefik devletlerin basını artık Türkiye'nin Kafkas meselesinde belirleyici taraf olduğundan onun himayesinde Kafkaslarda bir birlik hükümeti kurulabileceğinden söz etmekteydi.¹²⁷

İngiliz basını ise, Bakü'nün Türklerin eline geçmesini büyük üzüntü ve şaşkınlıkla karşılamıştı. *Daily Cronical* gazetesi Bakü'deki İngiliz birliğini "Don Kişot"'a benzetip ağır bir dille eleştirirken¹²⁸ *Times* gazetesi yenilgiyi şeref ve namus meselesi addederek İngiltere'nin istikbali için hükümetinin bu meseleye ciddi bir şekilde eğilmesini tavsiye etmişti.¹²⁹

Görüldüğü gibi Bakü meselesine, orada cereyan eden olaylara sadece siyasi süreçler gibi değil, milli ve ideolojik mücadeleler, İslam ve Hıristiyan bloğunun karşı karşıya gelmesi kontekstinde yaklaşılmalıdır. Rus, Alman, İngiliz ve Ermenileri temsilen Hıristiyan bloğuna karşı Azerbaycan ve Anadolu Türkleri omuz omuza büyük amaç uğruna savaşmışlardı. İki kardeş arasındaki bu ittifakı Resulzade: " *Hiçbir güne dek bu meselede olduğu gibi, Türkleri müttehit ve müttefik görmemişim.*"¹³⁰ şeklinde değerlendirmişti.

Bakü'nün kurtarılmasından sonra Kafkas İslam Ordusu'nun esas hedefi Karabağ'daki Ermeni çetelerini temizleyip Azerbaycan'la Osmanlı Devleti arasında kara yolu ile olan bağlantıyı emniyet altına almak olmuştur. Azerbaycan topraklarının birleştirilmesi için cephede mücadele sürerken İstanbul Konferansı'nda da sınırlar ile ilgili müzakereler devam ettirilmekteydi.

¹²⁶ **Tanin**, No:3514, 25 Eylül 1334(1918)

¹²⁷ **Tanin**, No:3515, 26 Eylül 1334(1918)

¹²⁸ Kaya, **a.g.t.**, s.56

¹²⁹ **İkdam**, No:7764, 24 Eylül 1334(1918)

¹³⁰ **Azerbaycan**, No:36, 21 Kasım 1918

E) Bab-ı Âli ile Yapılan Diplomatik Görüşmeler

1. İstanbul Konferansının Çağrılmasının Amacı

Gürcistan Hükümeti, Batum Antlaşması'nın imzalanmasından iki gün sonra Almanya Dışişleri Bakanlığı'na verdiği notada, müttefiklerle Gürcistan arasında Brest-Litovsk Barışı esasında ilişkiler yaratmak maksadıyla konferans yapılması fikrini ileri sürmüştü.¹³¹ Batum görüşmelerinde Almanya'nın istediği sonuçları elde edememesi ve Türk ordusunun Kafkasya'daki ileri harekâtını askerî güçle durdurulamayacağını anlaşılmış üzerine Alman politik çevreleri "Kafkas meselesi"nin diplomatik bir yolla çözülmesinin daha yararlı olacağını düşünmüşlerdi. Onun için bu konferansın sadece Gürcistan'la değil Kafkaslarda yeni kurulmuş devletlerle yapılmasını arzu etmişlerdi. Kafkasya'daki gelişmelerde inisiyatifi ele almak için Alman Genelkurmay Başkanı Lidendorf barış toplantısının Berlin'de yapılmasını istemiş¹³², fakat Osmanlı Devleti'nin baskısıyla konferansın İstanbul'da yapılması kararlaştırılmıştır. Bu kararla ilgili Batum'daki Türk heyetinin başkanı Adalet Bakanı Halil Bey'in Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş olduğu telgrafta: "...Esasat-ı sulhiyenin izharı ekmal kılındığı ve tefferruatına ait hususatın İstanbul'da tetkik ve müzakere olunacağı"¹³³ denilmekteydi.

Gürcistan ve Almanya'nın teşebbüsüyle çağrılan bu konferansın görünürdeki amacı Kafkas Cumhuriyetleri arasında sınırlarla ilgili sorunu çözüme kavuşturmak olsa da her katılımcı devletin farklı beklentileri olduğu anlaşılmıştır. Almanya ve Osmanlı Devleti, Kafkasya'yı ekonomik ve askerî nüfuzları altına almayı, Gürcistan ve Ermenistan ise Osmanlı'ya bırakmış oldukları toprakların yerine Azerbaycan topraklarına el koyarak arazilerini genişletmeyi düşünmüşlerdi. Azerbaycan'ın konferans görüşmelerindeki beklentilerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

¹³¹ Hasanlı, a.g.e. s.113

¹³² Çolak, a.g.t. s.207

¹³³ İkdâm, No:7666,12 Haziran 1334(1918)

- a) Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'a gerçek yaklaşımını öğrenmek ve diplomatik ilişkiler kurmak
- b) Ermenistan ve Gürcistan ile olan sınır sorunları çözüme kavuşturmak
- c) Müttefik ülkelerin temsilcileri nezdinde Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için girişimde bulunmak
- d) Osmanlı kamuoyunda ve basınında Azerbaycan'ı tanıtmak

2.Azerbaycan Heyetinin İstanbul'a Gelişi

Azerbaycan Hükümeti'nin 17 Haziran 1918 tarihli kararıyla M. E. Rezulzade başkanlığında kurulan heyete¹³⁴ İstanbul Konferansı'nda Azerbaycan'ı temsil etmek, toplantıya katılacak tüm devletlerin delegeleriyle siyasî ve iktisadî anlaşmalar yapma hakkı verilmişti.¹³⁵ Buna ek olarak heyetin Osmanlı Devleti ile her çeşit gizli siyasî ve iktisadî anlaşmalar yapma gibi yetkisi de bulunmaktaydı.¹³⁶

24 Haziran 1918'de İstanbul'a gelen Azerbaycan heyetinin tüm masrafları ilk başta Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanmıştır.¹³⁷ Ancak ilerleyen zamana karşı konferansın bir türlü başlayamaması¹³⁸, İstanbul'daki hayat pahalılığı, diğer Kafkasya heyetleri gibi Azerbaycan heyetini de etkilemiştir. Ermenistan ve Gürcistan'ın masraflarının artık karşılanmayacağını beyan eden Başbakan Tal'at

¹³⁴ Rezulzade başkanlığındaki Azerbaycan heyetinde Halil Bey Hasmammedof, Aslan Bey Sefikürdski, Ekber Ağa Şeyhülislâmof, Ahmet Bey Pepinof bulunmaktaydı. Daha sonraki tarihte Azerbaycan Hükümeti'nin kararıyla Selim Bey Behbudof ve Asat Bey Rüstembeyof da İstanbul'a gelerek heyete katılmışlardı. Bazı araştırmacılar Azerbaycan heyetiyle İstanbul'a gelen askerî danışman Miralay Abdulhamit Kaydabaşı ve Ahmet Cevdet'i de Azerbaycan heyetine ait etmekte (bkz. Çetin Küçükayhan, **Osmanlı Basınına Göre Birest-Litovsk'tan Mondros'a Kadar Kafkasya**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s.121; Kaya, **a.g.t.** s.50-51) Fakat bu şahısların vatandaşlıkları itibariyle Osmanlı Devleti'ni temsil ettiklerini söylemek daha doğru olur.

¹³⁵ **Dış Politika Belgeler**, s.25, (Belge No: 10)

¹³⁶ Hasanlı, **a.g.e.** s.112

¹³⁷ Azerbaycan heyetinden bir hafta önce İstanbul'a gelen diğer Kafkasya temsilcilerinin geliş ve konaklama masraflarını da Osmanlı Hükümeti karşılamıştır (bkz. **BOA.**, Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa (DH.KMS) 49-2/26; Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) , 214/11)

¹³⁸ Vügar İmanov, bunun sebebini Almanya ve Osmanlı'nın Kafkasya üzerinde, özellikle Bakû petrol alanları için gizli üstünlük mücadelesine bağlamaktadır (bkz.,İmanov, **a.g.e.**, s.107)

Paşa yalnız Azerbaycan heyetine borç verebileceklerini, bunun devletler arasında gayet normal bir şey olduğunu bildirmiştir.¹³⁹

Konferansın açılışını bekleyen Azerbaycan heyeti bu arada Osmanlı resmî yetkilileriyle de görüşmeleri sürdürmüştür.¹⁴⁰ Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'a gerçek yaklaşımını öğrenmek, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını sağlamak, Azerbaycan heyetinin önünde duran esas vazifelerden biriydi. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kaderi Osmanlı ile ilişkilerin boyutuna bağlı bulunmaktaydı. Azerbaycan'ın bağımsızlığı Osmanlı Hükümeti tarafından resmen tanınmadığı için, Azerbaycan Hükümeti'nin statüsünün belirsizliği devam etmekteydi. Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın iç işlerine sürekli müdahalede bulunması ise¹⁴¹ Osmanlı ve Azerbaycan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemekteydi. Azerbaycan'da "iki hakimiyetliğin" karşısını almak için Başbakan F.H.Hoyski 23 Ağustos 1918 ve 31 Ağustos 1918 tarihli Resulzade'ye gönderdiği mektuplarda Osmanlı'yla ilişkilerin kesin olarak açıklığa kavuşturulmasını istemişti.¹⁴² Ancak Resulzade'nin, Osmanlı yetkililerinin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin iç işlerine yaptıkları müdahaleleri önleme konusunda yeterli çaba sarf edemediği anlaşılmıştır. Azerbaycan Hükümeti de bu heyet ile Osmanlı yetkilileri arasındaki görüşmelerden somut bir sonuç alınamayacağı kanaatine varmış, 20 Ağustos 1918

¹³⁹ Çetin, a.g.t., s.124; **Dış Politika Belgeleri**, s.61, (Belge No:30)

¹⁴⁰ Azerbaycan heyetinin Tal'at ve Enver Paşaların yanı sıra, Dışişleri Bakanı Ahmet Nesim Bey, Adalet Bakanı Halil Bey, Şeyhülislâmı, Veliht Şehzade Mecuiddin Efendi'yi ziyaret ettiği görülmektedir. (bkz. Çetin, a.g.t., s.122; **Dış Politika Belgeleri**, s.34-38, (Belge No:18)) Ayrıca Sultan VI. Mehmet Vahdettin'in tahta cülusu dolayısıyla Azerbaycan heyetinin yeni padişahın kabulüne çıkıp Azerbaycan halkının tebrikini sunduğu bilinmektedir. VI. Mehmet de kendi adına Azerbaycan halkını selâmlayarak, kısa bir zamanda Azerbaycan ve Osmanlı ordularının düşmanları üzerinde zafer çalacağından emin olduğunu beyan etmişti. Bu görüşmeden sonra Padişahın, Enver Paşa'ya Azerbaycan heyetiyle geçirdiği dakikaları ömrünün en güzel anları olduğu hususunda bir itirafta bulunduğu bilinmektedir. (**Azerbaycan**, No:18, 21 Ekim 1918)

¹⁴¹ Yüceer'e göre, Nuri Paşa'nın siyasi partiler arasındaki çekişmelere seyirci kalmaması, bir ölüm kalım savaşının verildiği böyle bir dönemde partiler üzerinde otorite tesis etmesi yapılması gereken bir harekettir. (bkz.,Yüceer a.g.e. , s.57) Siyasi koşullar göz önünde bulundurulursa, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın iç işlerine müdahalesi belki doğru gözükebilir. Fakat Nuri Paşa'nın muhafazakâr çevrelerle yakınlığı, kendi namına Şeyhülislâm ile Müftünün üye sıfatıyla Azerbaycan Hükümeti kabinesine sokma çabası, her şeyden önce Azerbaycan'ın bağımsızlığı için tehlikeliydi. 1920'li yılların başında Azerbaycan'da eğitim faaliyetlerinde bulunan daha sonra İstanbul'da yayımlanan *Halk* gazetesinin başyazarı olan Mühittin Birgen, Osmanlı komutanının amacının Azerbaycan'a Sultan sultası götürmek olduğunu bunun ise ikili ilişkilerde federalizmi savunan Azerbaycan Hükümeti'nin siyasetine tamamiyle aykırı düştüğünü kaydetmektedir.(bkz. **Yeni Kafkasya**, No:7(55), 6 Şubat 1926, s.10-12) Bu görüşü Azerbaycan parlamentosunun 5 Şubat 1919 tarihli toplantısında Resulzade de: "...Müsavat, her zaman Türklerin ittihadını bir konfederasyon şeklinde tasavvur etmiştir" diye desteklemiştir. (bkz. **Azerbaycan Parlemtosunu Tutanakları**, C.I, s.232)

¹⁴² **Dış Politika Belgeler**, s.53-55, (Belge No: 27-28)

tarihli karar ile Ali Merdan Topçubaşev'i tam yetkili olağanüstü elçi olarak İstanbul'a göndermişti.¹⁴³

Görüldüğü gibi Azerbaycan tarafı Osmanlı Hükümeti'nin olurlarını almadan İstanbul'a resmi elçi atamıştı. Normal durumlarda bir ülkeye elçi gönderilirken oranın hükümetine bu kişiyi kabul ediyor musun diye önceden sorulur. Bu olurların işine diplomatik dilde "agreman isteme" denir. Azerbaycan Hükümeti'nin bu hukuki prosedürü uygulamadan böyle bir diplomatik girişimde bulunması bile Azerbaycan'daki iç işlerin ne kadar karışık olduğunu belgelemektedir.

3.Azerbaycan Büyükelçisi Ali Merdan Topçubaşev'in İstanbul'daki Temasları

28 Eylül 1918'de İstanbul'a gelen Topçubaşev burada bulunduğu dört ay boyunca aralarında Osmanlı bakanları ve yabancı büyükelçilerinin de bulunduğu otuz kişiyle görüşmüş, toplamda ise otuz yedi görüşme gerçekleştirmişti.¹⁴⁴ Azerbaycan'a Osmanlı temsilcisinin atanması için ilk resmi başvuru da Topçubaşev tarafından yapılmıştı.¹⁴⁵ 27 Ekim 1918'de Dışişleri Bakanı Nebi Bey ile yapılan görüşmede Topçubaşev, Azerbaycan'da bulunan Nuri Paşa'ya yetki verilip verilmediğini sormuş¹⁴⁶, Nebi Bey ise bu konuyu düşündüklerini ve o an için Nuri Paşa'ya bazı talimatlar verildiğini belirtmiştir. Bakan ayrıca

¹⁴³ **Fethali Han Hoyski Hayat ve Faaliyeti (Sened ve Materyaller)** Bakû, Azerbaycan Neşriyatı, 1998, s.31-32; İmanov, **a.g.e.**, s.111

¹⁴⁴ İmanov, **a.g.e.**, s.117

¹⁴⁵ Burada Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'dan farklı olarak Gürcistan ve Ermenistan'a askeri düzeyde olsa bile temsilci atadığını belirtmeliyiz. Abdülkerim Paşa, Osmanlı Hükümeti'nin Tiflis askeri ataşeliğine üstlenirken, Mehmet Ali Paşa'nın da Erivan'a temsilci atandığı görülmektedir. Osmanlı meclisinin bu kararını İstanbul'da bulunan Ermenistan delegelerinden Aharunyan ve Hatusyan 1 Ağustos 1918 tarihinde hükümetlerine bildirmişlerdi. (bkz. Bayur, **a.g.e.**, s.250)

¹⁴⁶ 14 Ekim 1918'de Tal'at Paşa kabinesi istifa ettiğinden, Enver Paşa da artık görevinden ayrılmıştı. Nuri Paşa'ya verilen " Kafkasya'da Padişah yaveri" yetkisi eski hükümeti bağladığından yeni Ahmet İzzet Paşa kabinesinin bu meseleye bakışını öğrenmek Azerbaycan temsilcisi için çok önemliydi.

Azerbaycan'a diplomatik temsilci atayacaklarını da beyan etmiştir.¹⁴⁷ Fakat siyasi gelişmeler Azerbaycan Osmanlı ilişkilerinin diplomatik düzeyde kurulmasına engel olmuştur. Burada Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını zamanında resmen tanımaktan kaçınması faktörünü de göz önünde bulundurmak gerekiyor. Savaşın sona yaklaşımıyla artık Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruması Osmanlı ile ilişkilerden ziyade İtilaf Devletleri'nin vereceği karara bağlıydı. Topçubaşev'in Enver Paşa ile yaptığı 3 Ekim 1918 tarihli görüşmede de kendisine sadece savaşa katılan ülkelerde değil, İsviçre ve Hollanda gibi tarafsız devletlerde dahil Azerbaycan temsilcilerinin bulundurulması, orada İtilaf Devletleri temsilcileri ile temasa geçilmesi tembih edilmiş, dolaylı yolla Müttefik Bloku'nun yenilgisinin kaçınılmaz olduğu anlatılmaya çalışılmıştır.¹⁴⁸ 25 Kasım 1918 tarihli görüşmede ise Savunma Bakanı Abdullah Paşa ise açık bir şekilde: “...siz şimdi kendi başnasınız, şu anda size hiçbir yardım yapamayız, bütün işlerinizi kendiniz yapmaya çalışınız” diye itirafta bulunmuştu.¹⁴⁹

Osmanlı yetkilileri ile Topçubaşev arasında gerçekleşen görüşmelerde dikkati çeken hususlardan biri de Azerbaycan'dan komşularıyla, özellikle Ermenilerle iyi geçinilmesinin istenmesiydi. Hatta 2 Ekim 1918 tarihli görüşmede Tal'at Paşa Ermenilerle sorunu çözmek için Azerbaycan'ın bazı küçük toprak-5/6 sınır köyütavizine gitmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁵⁰ Dışişleri Müsteşarı Reşat Hikmet Bey'in bu meseleye yaklaşımı ise Ermeni meselesini tam kavrayamadığının göstergesiydi. 18 Kasım 1918 tarihli görüşmede müsteşar: “... beş veya on köyün Ernenistan'a ilhakıyla Azerbaycan ne zengin ne de fakir olacaktır...” diye beyanda bulunmuştu. Topçubaşev ise, meseleye beş on köyün verilmesi şeklinde değil, Şuşa, Cevanşir, Cebrail ve Zengezur gibi Müslümanlarla meskûn dört kazanın zorla ilhakı şeklinde bakılmasını istemişti.¹⁵¹

Osmanlı politikacılarının Ermeni meselesine bu tarz bakışını üç nedene bağlayabiliriz:

1. Ermeni propagandasının etkisine

¹⁴⁷ **Diplomatik Görüşmeler**, s.24, (Belge No:6)

¹⁴⁸ **a.g.e.**, s.15-18, (Belge No:5)

¹⁴⁹ **a.g.e.**, s.71, (Belge No:20)

¹⁵⁰ **a.g.e.**, s.10, (Belge No:1)

¹⁵¹ **a.g.e.**, s.64, (Belge No:18)

2.Osmanlı Hükümeti'nde sık sık kabine değişikliğine gidilmesine

3.Dış baskılara

İlk başlar Osmanlı Devleti'nin Kafkas siyasetindeki en önemli tutumu, özellikle sınırlar konusunda Ermenilere oldukça az, daha doğrusu hakkettikleri kadar toprak vermek olmuştur.¹⁵² Enver Paşa bu meseleyle ilgili Resulzade'ye bir sınır projesi bile sunmuştu. Bu projeye göre; Borçalı vasıtasıyla¹⁵³ Azerbaycan'dan Türkiye'ye bir koridor açılmaktaydı. Resulzade'nin de bazı düzeltmeleriyle Azerbaycan için uygun hâle getirilen plana göre Gazak sancağının Azerbaycan'da kalması şartıyla Borçalı ve Tiflis sancağının büyük bir kısmı Gürcüstan'a bırakılacaktı, Ermenistan'a ise yalnız Ermeni nüfusunun bulunduğu Şagnah verilecekti.¹⁵⁴ Bu planın gerçekleşmesi durumunda Güney Kafkasya'da ekonomik açıdan komşularına bağlı İrevan eyaleti sınırlarında sıkışıp kalacak bir Ermenistan bulunacaktı. İlk bakışta, Ermeniler için avantajsız görünen bu durumun Ermeni propagandaları sayesinde kısa bir sürede değiştiği görülmektedir. Tanıtım işlerinde geniş tecrübesi olan Ermeniler İstanbul basınında iyi bir propaganda yaparak Osmanlı kamuoyunda kendilerine karşı münasebeti yumuşatmışlardı. Resulzade, Azerbaycan Hükümeti başkanına gönderdiği 19 Temmuz 1918 tarihli mektubunda Ermenilerin Türklere yaranmak için Türkofil geçindiklerini bu sayede daha çok toprak koparabileceklerini zannettiklerini kaydetmekteydi. Ayrıca Resulzade'ye göre, Türk resmi makamları Ermenilerden hoşlanmasa bile, onları önemli şeymiş gibi ellerinde tutmaya, iyi davranmaya çalışmaktadırlar.¹⁵⁵ Osmanlı Devleti'nin

¹⁵² Batum Anlaşması'nın şartlarına göre Ermenistan Cumhuriyeti, Güney Kafkasya'da on bin kilometre karelik arazisi olan bir devlet idi. (bkz.,Hasanlı, **a.g.e.**, s.102)

¹⁵³ 1918-1920 yıllarında Borçalı kazası Azerbaycan Gürcüstan ve Ermenistan arasında tartışmalı bir sorun olmuştur. Ermeni ve Gürcü vahşeti karşısında kalan Borçalı Müslümanları, Osmanlı Devleti'nin himayesi altında yarı bağımsız hanlık gibi tanınmayı veya Azerbaycan'a ilhak olmayı arzu etmiştir. Bu konuyla ilgili Padişah ve Sadarazam'a müracaatta bulunmuşlardı.(bkz. Nesib Nesibzade, **Azerbaycan'ın Harici Siyaseti** (1918-1920),Bakû, Ay Yıldız Neşriyatı, 1996, s.8; Şurettin Memmedli, **Parçalanmış Borçalı**, Bakû, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1995, s.15)

¹⁵⁴ **Dış Politika Belgeler**, s.76-77 (Belge No:37)

¹⁵⁵ **Dış Politika Belgeler**, s.37, (Belge No:18); Osmanlı Hükümeti, Gürcüleri himayesi altında bulunduran Almanya'ya karşı Azerbaycan'ın yanı sıra Ermenistan'ı da kendi tarafına çekerek müzakerelerde güç dengesini kendi lehine çevirmeyi amaçlamış olabilir. Ermeni lobisi ise, Türk-Alman rekabetinden kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmasını bilmişti. Topuçbaşev'in Tal'at Paşa'ya Ermenilerle ilgili söylediği: "...Ermeni diasporası burada size sevgi ve bağlılıklarını bildiriyor, Berlin'de ise Almanlara." sözlerinde gerçek payı büyüktür. (bkz. **Diplomatik Görüşmeler** s.11 (Belge No:1)

Ermenilere karşı bu ılımlı politikası ilerde hem Azerbaycan'ın, hem de Türkiye'nin başını çok ağrıyacaktı. Osmanlı'nın yenilgi arifesindeki buhran içerisinde olduğu ve yarım aylık bir süre arzında üç hükümet kabinesinin değiştiği bir devrede "Ermeni meselesi" daha kabarık şekilde gündeme getirilmeye başlamıştı. Kabinede sık sık değişikliğe gidildiği için istikrarlı bir politika izlenemiyor, siyasi olaylar net bir şekilde değerlendirilemiyordu. Göreve yeni atanan Savunma Bakanı Abdullah Paşa'nın Nuri Paşa'nın Karabağ harekâtıyla ilgili Ermenilerin çıkardığı yaygaraya iki ay sonra yeni bir olaymış gibi gündeme getirip¹⁵⁶, İtilaf dayatması sonucu Karabağ Ermenilerinin korunulmasını istemesi Osmanlı Devleti'nin düşmüş olduğu çaresiz durumu belgelemektedir.¹⁵⁷

4.İstanbul Görüşmelerinin Sonuçları

Azerbaycan heyetinin İstanbul'da yaptığı temaslardan beklenen sonuç çıkmamış, Osmanlı Devleti ile sabit ilişkiler berkarar etmek mümkün olmamıştı. Ayrıca sınırlarla ilgili sorunu çözecek İstanbul Konferansının açılışına olan umutlar da azalmıştı. Aynı günlerde Resulzade, Azerbaycan'a yazdığı mektubunda: *"...bana öyle geliyor ki, artık hiçbir konferans yapılmayacak. Ona göre de burada oturup muattal kalmamızın manası yoktur. Yerlerde bulunup kuvva-yı milleti toplamak işine sarf etmek daha lüzumlu, daha şerefli bir iştir."* ifadeleriyle İstanbul Konferansı'nın yapılmayacağına ilişkin ümitsizliğini belirtmişti.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Abdullah Paşa, bu meseleyle ilgili eski hükümet üyeleriyle daha önce konuşulduğundan bile habersizdi.

¹⁵⁷ Topçubaşev'in Ermenilerin kopardığı yaygaranın gerçeklerle bağdaşmadığı, Türk ordusunun Karabağ'dan çıkarılmasıyla asıl Müslümanların korunmaya ihtiyacı olacağı şeklindeki itirazına ise Abdullah Paşa şu yanıtı vermişti: *"... başımızın üstünde yabancı topları dururken, bizim de karşı koyacak bir gücümüz yokken, yapacak bir şey yok. Anlaşma şartlarında olmamasına rağmen şimdi de Adana'dan çekilmemizi istiyorlar, biz de uymak zorundayız."* (bkz. **Diplomatik Görüşmeler** s.73-74, (Belge No:20)

¹⁵⁸ İmanov, **a.g.e.** s.158

Müttefik Blok'un savaşta yenilgiyi kabul etmesiyle Kasım ayının başında Azerbaycan heyeti de dönmek zorunda kalmıştı. Dönüşte heyetin Batum'a kadar masraflarının yine Osmanlı Hükümetince karşılandığı görülmüştür.¹⁵⁹

Azerbaycan açısından İstanbul görüşmelerini kısaca değerlendirecek, Azerbaycan Hükümeti'nin hukuki statüsünün belirsizliğinin sürmesi en büyük eksiklik olarak görülmektedir. Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tam olarak tanımaması özellikle Osmanlı hududunda bulunan veya transit olarak geçecek Azerbaycan vatandaşlarına karşı yapılacak hukuki işlemlerde bazı sıkıntılara sebep olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti'nden dış temsilci bulundurduğu ülkelerde geçici süre Azerbaycan'ı da temsil etmesini istemişti. Osmanlı Devleti'nin bu konuyla ilgili Azerbaycan'a herhangi bir yanıt vermediği gibi böyle bir yükümlülük altına girmediği de anlaşılmıştır. Bu durumda başka ülkelerde bulunup da Batum yoluyla¹⁶⁰ Azerbaycan'a gitmek isteyen Azerbaycan vatandaşlarına hangi hukuki işlemin yapılacağı tam olarak bilinmemektedir. Örneğin Osmanlı Devleti'nin Kief temsilciliğinden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazıda, Musevî asıllı Azerbaycan vatandaşı Zusman'ın Batum yoluyla Bakû'ye gitmek üzere pasaport talep ettiği, fakat Azerbaycan ahalisi hakkında hangi hukuki prosedürün uygulanacağı temsilcilik tarafından bilinmediği için ne tür bir işlemin yapılacağı sorulmuştur. Dışişleri Bakanı da bu konuyu İçişleri Bakanlığı'na iletmiş ve ilgili kurumun kararının bir an önce temsilciliğe ulaştırılmasını talep etmiştir.¹⁶¹

Bu meseleyle ilgili daha önceki hükümetin 14 Ağustos 1918 tarihli kararında Azerbaycan Hükümeti'nin henüz tanınmasının tekemmül etmemesinden dolayı Azerbaycanlılara eski Çar Rusya'sı vatandaşlarının statüsü uygulanacağı, fakat halkın menşesine bakılarak Ruslara göre daha sıcak muamele edileceği belirtilmekteydi. Ayrıca bu uygulamanın genel barış sağlandıktan sonra

¹⁵⁹ 16 Aralık 1918 tarihli karar için bkz. **BOA.**, MV Mazbataları , 217/168

¹⁶⁰ Brest-Litovsk Antlaşması'na göre, 14 Temmuz 1918'de yapılan halk oylamasında Kars-Ardahan-Batum halkı Osmanlı Devleti'ne katılma kararı almış, Padişahın 15 Ağustos 1918 tarihli Hatt-ı Hümayun'u ile bu sancakların Osmanlı Devleti'ne ilhakı kabul edilmişti. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz., Ali Arslan, " Birinci Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü", **Tarih Boyunca Kafkaslardan Balkanlara Türk Dünyası Semineri**, 29-31 Mayıs 1995, **Bildiriler**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1996, s.153-168

¹⁶¹ Hariciye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 19 Kasım 1918 tarihli yazı; **BOA.**, Dahiliye Nezareti Emniyet Umumiye Müdüriyeti (DH. EUM), 5. Şube, 75/11

Azerbaycan Hükümeti'nin statüsü belirlenene kadar süreceği de vurgulanmaktaydı.¹⁶² O dönemde Azerbaycan Hükümeti'nin statüsünün çözümü Osmanlı Hükümeti'nin elinde olduğu hâlde bunu savaş sonrasına bırakma düşüncesi yoruma açık bir meseledir. Belki de Osmanlı kısa bir sürede savaştan zaferle çıkacağına inanmıştı.¹⁶³ O zaman da kendisinin belirleyeceği bir şekilde Azerbaycan'a "bağımsızlık" tanıyabileceği düşünülebilir.

Bu devrede Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini değerlendirirken araştırmacıların gözünden kaçan bir konuya daha dikkat çekmek isterdim. Bilindiği gibi İstanbul Konferansı'nın çağrılmasının esas nedenlerinden biri Güney Kafkasya'daki sınır sorunlarını çözüme kavuşturmak olmuştur. Müzakerelerde her heyet tarafından sınırlarla ilgili sunulan projeler birbiriyle çatıştığı görülmüştür. Azerbaycan temsilcilerinin Alman ve Türk yetkililerine sunmuş olduğu projede; Bakû vilayeti (Bakû şehri dahil, Cevat, Göyçay, Şamahı, Guba, Lenkeran kazaları), İrevan vilayeti(Nahçıvan, Şerur-Derelegez, Yeni Beyazıd kazaları), Gence vilayeti(Gence, Cevanşir, Şeki, Ereş, Karabağ, Cebrail, Zengezur, Gazak kazaları), Tiflis vilayeti(Borçalı, Sıgnat kazaları ve Tiflis kazasının bir kısmı) ve Zagatalı sancağı Azerbaycan Devletinin hudutlarında yer almaktaydı.¹⁶⁴

Azerbaycan heyetinin Osmanlı yetkilileri ile görüşmelerinde üzerinde hiç durulmayan, fakat tartışmaya açık bir Nahçıvan meselesinin olduğunu görmekteyiz. Batum Antlaşması'na göre, Nahçıvan şehriyle beraber Şerur, Şahtahtı ve Culfa mıntıkaları Osmanlı sınırlarına katıldığı halde, bugün Nahçıvan'ın bir bölgesi olan Ordubad ayrı kalmıştı. Azerbaycan sınırları içerisine dahil olan Ordubad, Osmanlı Devleti ile sınır oluşturmuştu. Batum Antlaşmasıyla Ordubad hariç Nahçıvan eyaletinin Osmanlı'ya bırakıldığını kabul eden Azerbaycan ve Ermenistan tarafının, İstanbul Konferansı'nda bölge ile ilgili hak iddia etmeleri,¹⁶⁵ bir kadar düşündürücü durum idi. Ermenilerin, başından beri Batum Antlaşması'nı,

¹⁶² **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları**, s.239. (Belge No:79)

¹⁶³ Batum Anlaşması'nın 7. Maddesine göre Osmanlı ve Azerbaycan Hükümetleri, I. Cihan Harbi sonuçlanınca kendi aralarında uluslararası kurallara uygun bir ticaret anlaşması yapmak için görüşmelere başlayacaklarını taahhüt etmişlerdi. Bu görüşmelerin 31 Ocak 1919 tarihinden sonra başlayacağı ihtimal olunmuştu. Yani Osmanlı Hükümeti o tarihe kadar savaşın biteceğini düşünmüş olacak ki, açık bir tarih koymaktan bile çekinmemişti.

¹⁶⁴ Hasanlı, **a.g.e.**, s.114

¹⁶⁵ Konferansta Ermeniler, Nahçıvan ve Sürmeli'nin yanı sıra, Ordubad'ın da kendilerine verilmesini istemişlerdi. (bkz., Hasanlı, **aynı yer**)

onlara zorla kabul ettirildiğini gösteren bir tutumda bulunmalarından dolayı, onlar için çizilen sınırları Azerbaycan toprakları hesabına genişletmek isteğini anlamak mümkün idi. Çünkü Azerbaycan ve Ermenistan arasında sınırlar henüz kesinlik kazanmamış, bu mesele ile ilgili taraflar arasında resmi bir anlaşma yapılmamıştı. Fakat burada söz konusu olan resmi bir antlaşmayla Osmanlı'ya bırakılan Nahçıvan toprakları idi.

Ermenilerle yapılan barış antlaşmasından farklı olarak, Osmanlı ile bir dostluk antlaşması yapan Azerbaycan açısından Batum Antlaşması'nı “zorla” kabul ettirilen bir antlaşma şeklinde nitelendirmek doğru olamazdı. Nitekim, Azerbaycan tarafının da bu konuda her hangi bir rahatsızlığı yoktu. Peki, o zaman niye Azerbaycan heyeti, Osmanlı hudutlarına katılmasını kabul ettiği Nahçıvan'ı hâlâ kendi toprakları olarak görmekteydi? Anlaşılan o ki; Azerbaycan Hükümeti, manevi ve kültürel bağları Osmanlı'ya nazaran kendilerine daha yakın olan Nahçıvan'ın “kardeş ülke” dahi olsa, başka bir devletin nüfuzuna geçmesini içten arzulamamıştı.

Daha müzakerelerin başından beri sınır projelerinin etnografik özellikler üzerine konulmasına dikkat eden Osmanlı Devleti'nin projeleri incelerken Kafkasya'da sınırlar üzerinde doğru bildiği kararları almaktan da çekinmediği görülmüştür. 14 Eylül 1918 tarihli kararnameyle Nahçıvan kazası Kars sancağına dahil edilerek Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmişti.¹⁶⁶

Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmaları için çaba gösteren Azerbaycan tarafı bu meseleyle ilgili polemige girmekten kaçınmış, fakat sınırlarla ilgili hazırlanan projede Nahçıvan kazasını Azerbaycan dahilinde göstermeyi de uygun görmüştü. Bu tarihte Azerbaycan Hükümeti ve bölgedeki Türk komutanlığı arasında “Nahçıvan meselesi”nden dolayı çıkacak anlaşmazlığa bir sonraki bölümlerde daha detaylı bir şekilde değineceğiz.

¹⁶⁶ Ali Arslan, “I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan'da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan'ın Statüsünün Oluşumu”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XIV, No:41, Temmuz 1998, s.524; Batum Antlaşması imzalandığı sırada Nahçıvan kazası Osmanlı birliklerinin kontrolü dışında bulunmaktaydı. Bölgede yönetimi elinde tutan Nahçıvan Milli Şûrası, Ermeni tecavüzünü karşı koymayınca Kâzım Karabekir Paşa'dan yardım talebinde bulunmuştu. 20 Temmuz 1918'de Nahçıvan'ı ele geçiren Türk Birliklerinin Komutanı Karabekir Paşa , Türk ordusunun esas amacının Ermeni tecavüzünü önlemek olduğunu, Nahçıvan'ın Türkiye'ye ilhak edilmeyeceğini beyan etmiştir.(bkz., Erat, **a.g.m.**, s.53) Fakat yukarıda zikir olunan kararnameden hükümetin aynı görüşü paylaşmadığı anlaşılmaktadır.

İstanbul görüşmelerinin Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini olumlu yönde etkileyecek yanları da olmuştur. İki ülke arasında kültürel ilişkilerin kurulması açısından Azerbaycan'dan Türkiye'ye öğrenci getirilmesi, bununla beraber Türk öğretmenlerin oraya gönderilmesi gibi meseleler görüşülmüştür. Ayrıca Azerbaycan'ın ekonomik durumuna yardımcı olmak için Osmanlı Hükümeti'nin 4 Eylül 1918 tarihli kararnamesiyle Azerbaycan'dan iki milyon lira değerinde hammadde alınması öngörülmüştür.¹⁶⁷ Bu meseleyle ilgili 16 Eylül 1918'de taraflar arasında bir anlaşma yapılmıştır.¹⁶⁸ Bu anlaşmaya ek olarak yapılan ikinci gizli bir anlaşmaya göre ise Osmanlı Hükümeti'nin alacağı hammaddenin meblağının dörtte biri avans olarak yüzde beş faizle Azerbaycan'a hemen gönderilecekti.¹⁶⁹ Maalesef, Azerbaycan'ın ekonomik gelişmesine yardımcı olacak bu anlaşma siyasi koşullar gereği uygulamaya konulamamıştır. Osmanlı Hükümeti tarafından Azerbaycan'a gönderilen avansın birinci yarısı, Bakû şehrinin tahliyesine denk geldiği için Azerbaycan maliyesine teslim edilememiştir.¹⁷⁰

¹⁶⁷ 4 Eylül 1918 tarihli karar için bkz. **BOA.**, MV Mazbataları, 212/168

¹⁶⁸ Anlaşmanın Rusça metni için bkz. **Dış Politika Belgeler**, s.83-85, (Belge No:39)

¹⁶⁹ Anlaşmanın ek kısmının Rusça metni için bkz. **Dış Politika Belgeler**, s.85-87 (Belge No:40); İlk başlar Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan'ın ekonomik durumuna yardımcı olmak için borç para vermeyi düşünmüştü. Bu arada Maliye Bakanı Cavit Bey de Berlin'de Almanya'dan kredi alabilmek için görüşmelerini sürdürmekteydi. Alınacak kredi ile başka bir ülkeye borç verilmesi siyasi açıdan etik karşılanmazdı. Bundan dolayı Osmanlı Hükümeti Azerbaycan'a verilecek avansın herhangi bir özel şirket veya işletme tarafından ticari anlaşma esasında verilmesini uygun görmüştü. En uygun işletme Enver Paşa'nın yakın arkadaşı İsmail Hakkı Paşa'nın yöneticisi bulunduğu Osmanlı Şimendiferleri ve Limanları Genel Müdürlüğü görülmüş, anlaşma da Azerbaycan Hükümeti ile bu işletme arasında yapılmıştı.(**a.g.e.**,s.135 (Belge No:76)) Ayrıca Azerbaycan'ın milli para birimi kabul edilen "azra (kuruş)" ve "azeri (bir Türk lirası=15 azeri)"den oluşan gümüş ve altın paraların da İstanbul'da basılması konusunda Azerbaycan ve Osmanlı Hükümetleri anlaşmıştı.(**Aynı yer**)

¹⁷⁰ Budak, **a.g.m.**,s.84

F- Türk Ordusunun Azerbaycan'dan Tahliyesi

Bakû'nün ele geçirilmesiyle Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da güçlü bir konuma girdiği görülmüştür. Fakat Balkanlar'da Makedonya cephesinin çökmesi ve Suriye-Filistin cephesinde alınan yenilgiler bir anda siyasi dengeleri İtilafların lehine değiştirmiş, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki konumu tehlikeye girmişti. Bu arada müttefiklerden Bulgaristan 29 Eylülde İtilaf Devletleriyle ateşkes imzalayarak savaştan çekilmiş, Spa'da Alman Genel Karargâhında da barış için hemen başvurulması kararlaştırılmıştı. Genel savaşı müttefik bloğunun artık kaybedeceği kesinlik kazanmaya başlamıştı. Bu gelişmeler karşısında 5 Ekim 1918'de Osmanlı Hükümeti de İspanya aracılığı ile ateşkes istemek zorunda kalmıştı.¹⁷¹

Osmanlı siyasi çevreleri barış görüşmelerinde en azından Türklerin yaşadığı toprakları koruyacaklarından umutluydu. ABD Başkanı Wilson'un 8 Ocak 1918'de ilân ettiği barış ilkelerinin¹⁷² Osmanlı Hükümeti'ni "iyimser" bir havaya soktuğu görülmüştü. Genelkurmay Başkanı Enver Paşa, "her ulusun politik bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunacağı" ilkesini Türkiye'nin yanı sıra Azerbaycan için de uygulanacağını göz önünde bulundurarak yerel hükümeti ilerde kendi güvenliğini savunabilmesi için şimdiden askeri yönden takviye edilmesini gerekli görmüştü. 2 Ekim 1918 tarihinde Doğu Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa'ya gönderilen telgrafta "*...Nuri ile haberleşerek Azerbaycan'da mahalli kuvvetlerin sür'atle tanzimine çalışmakla beraber gerek hâlen Azerbaycan'da bulunan kuvvetlerimiz gerek beşinci fırka bilahare Azerbaycan küt'atı olarak bırakılır ve Azerbaycan teşkilat-ı askeriyesi tanzim olunur. Azerbaycan'a çok silah ve cephaneye gönderiniz.*"¹⁷³ denilmekteydi.

Gelişmelerle ilgili Nuri Paşa'yı haberdar eden Halil Paşa, Bakû'ye gereken cephanenin gönderilmesi için bir an önce gizli bir şekilde Kars'a boş trenlerin

¹⁷¹ **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı-I**, s.33

¹⁷² Bu ilkeler için bkz. Toktamış Ateş, **Türk Devrim Tarihi**, 6.Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 1997, s.83-84

¹⁷³ Bayur, **a.g.e.**, s.255; Budak, **a.g.m.**, s.94-95

gönderilmesini istemişti. Ayrıca Osmanlı birliklerinin çekilmesi durumunda Azerbaycan'ın yerli ahalisi ile ne dereceye kadar muvaffakiyetle çalışmak imkânı olduğunun araştırılmasını, Azerbaycan'ın bağımsızlığının İtilaf Hükümetlerine tanıtılmasını temin eylemek için bir takım girişimlerde bulunulmasını da talep etmişti.¹⁷⁴

Bu arada İngilizlerin izci grupları aracılığıyla Azerbaycan'ın sınır bölgelerinde Türk aleyhtarı propagandalar yürüttüğü de görülmüştü. İngilizler, Türklerin Baku'nün tüm servetini alarak geri çekilecekleri şeklinde söylentiler çıkararak halk arasında panik ve korku yaymaya çalışmışlardı.¹⁷⁵ Halkın endişeye kapılmaması için Nuri Paşa bu tür söylentilerin abes olduğunu beyan eden bir bildiri yayınlamıştı. Bildiride deniliyordu:

“ Aldığım duyumlara göre, Türk birliklerinin gideceği hakkında halk arasında bir takım söylentiler yayılmaktadır. Kesinlikle beyan ediyorum ki Osmanlı Devleti'nin burada bulunan askerlerin yardımına ihtiyacı yoktur. Bazı birliklerin görev icabı yer değişimi söz konusudur ki, bu da Azerbaycan'dan çekileceğimiz anlamına gelmez. Tanrının yardımıyla Azerbaycan'a tecavüze kalkışacak her şer kuvveye karşı duracak kadar yeterli gücümüz vardır.”¹⁷⁶

Türk birliklerinin çekilmesi ile ilgili henüz resmi bir tebliğ gelmediği için Nuri Paşa şimdilik böyle bir demeç vermeyi uygun görmüştü. Gerçeğe gelince Türk ordusunun Kafkaslardan çekilmesi artık kaçınılmaz olmuştu. Osmanlı Genel Karargâhında üst yetkili Alman subaylarından General Seeckt 15 ve 20 Ekim tarihlerinde verdiği emirlerle resmen Doğu Orduları Grup Komutanlığı'nın lağvedilmesini, Türk birliklerinin Kafkasları boşaltmasını talep etmişti.¹⁷⁷ Yeni hükümetin başkanı Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya, gelen baskılara boyun eğmekten başka çare kalmamış ve 21 Ekim 1918'de Doğu Orduları Grup Komutanlığı'na bir emir göndererek Brest-Litovsk Antlaşmasında belirlenmiş sınırlar dışında bütün işgal edilmiş yerleri (Kafkasya ve Kuzeybatı İran) boşaltılmasını istemişti.¹⁷⁸ Ayrıca Ahmet İzzet Paşa, Ermeni propagandasının

¹⁷⁴ Bu mesele ile ilgili Halil Paşa'nın 29.10.1918 tarihli telgrafı için bkz. , Budak **a.g.m.**, s.97

¹⁷⁵ **Azerbaycan Arşivi**, s.54 (Belge No:56)

¹⁷⁶ **Azerbaycan Arşivi**, s.53 (Belge No:54)

¹⁷⁷ Çolak **a.g.t.**, s.218

¹⁷⁸ **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı-I**, s.225-226

etkisinde kalarak Nuri Paşa'dan Karabağ hareketinin durdurulmasını ve Türk birliklerinin tahliye edilmesini talep etmişti. Bunun yanı sıra Bakü olaylarında “otuz bin Ermeni”nin kıyımında suçlu bulunanların da derhal tespit edilip cezalandırılması istenmiştir.¹⁷⁹

Nuri Paşa, 27 Ekim 1918 tarihli cevap mektubunda Karabağ ile ilgili Ermeni iddialarının asılsız olduğunu, bölgenin etnografik ve tarihi açıdan Azerbaycan'a ait olduğunu savunmuş; öldürülen Ermenilerin sayısının ise 2.000'i geçmediği, suçlulardan 177 kişinin tutuklanıp cezalandırıldığını beyan etmiştir.¹⁸⁰

Ermenilerin Bakü olaylarında öldürülen soydaşlarının sayısını abartarak Avrupa kamuoyunu kendi lehlerine çevirebilmişlerdi. Bu da İtilaf Devletlerinin Osmanlı Hükümeti nezdinde baskılarını artırmıştı. Azerbaycan'daki olayların gerçek tarafından habersiz bulunan Ahmet İzzet Paşa da maalesef Ermeni iddialarını kabul ederek olaylardan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'nı sorumlu tutmuştur. Ahmet İzzet Paşa, 27 Ekim 1918 tarihli bir emirle Kafkas İslam Ordusunun kaldırıldığını, isteyen subay ve erlerin ilgili hükümetlerin(Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Hükümetleri) hizmetinde kalabileceklerini bildirmişti. Bu karar 30 Ekim 1918'de Nuri Paşa'ya tebliğ edilmiş, o da Kafkas İslam Ordusu komutanlığından istifa ederek yerini Mirliya Mürsel Bey'e teslim etmiş ve kendisi de Azerbaycan Ordusu Komutanı unvanı almıştı.¹⁸¹

Azerbaycan'da kalacak subay ve askerlerin konumu ile ilgili Nuri Paşa, 4 Kasım 1918'de Azerbaycan Hükümeti ile on beş maddeyi kapsayan bir anlaşma yapmıştı. Anlaşmanın şartlarına göre; Azerbaycan hizmetine girecek bütün askeri personel Azerbaycan vatandaşı sayılacak; ceza ve mükafat hususlarında da Azerbaycan kanunlarına tâbi olacak; Türkiye'de kıdeme terfi edenler burada bir derece üst rütbeyi kazanacak; her subaya maaşı peşinen ödenmek şartıyla senede iki kez mezuniyet verilecek; hizmet müddetinde malul kalacaklara üç seneden beş

¹⁷⁹ Bayur, **a.g.e.**, s.261; Budak **a.g.m.**, s.99

¹⁸⁰ Bayur, **aymı yer**; Bakü'nün ele geçmesinden sonra Nuri Paşa, Azerbaycanlılara “Mart Olayları”nın öcünü almak için fırsat tanımıştır. Bu kargaşada bir hayli Ermeni'nin öldürüldüğü anlaşılmıştır. O dönemde Ermeni Ulusal Kurulu'nca toplanan verilere göre, Bakü olaylarında 8988 Ermeni öldürülmüştür. Nuri Paşa'nın Enver Paşa'ya göndermiş olduğu 16 ve 22 Eylül tarihli mektuplarında ise bu sayının “Mart Olayları”nda öldürülen Müslümanların yüzde birini bile geçmediği vurgulanmıştır. (Bkz. Bayur **a.g.e.**, s.235-236)

¹⁸¹ Mirza Bala Mehmetzade, “Kafkasya İslam Ordusu” **Azerbaycan**, No:4-5, 1954, s.4

seneye kadar olmak üzere maaş nispetinde tazminat verilecek; üç seneyi tamamen Azerbaycan'da geçirenlere hitam müddetinde altı aylık mükafat verilecek; subayların Türkiye'deki ailelerinin ihtiyacını Osmanlı Hükümetince sarf olunacak meblağı daha sonra Azerbaycan Hükümetince ödenecekti.¹⁸²

Fakat Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından dolayı bu anlaşma yürürlüğe girememiş kâğıt üzerinde kalmıştı. 30 Ekim 1918'de yapılan bu mütarekenin 11. ve 15. maddeleri Azerbaycan ile ilgili hükümler içermekteydi. Bu maddelere göre:

(madde-11) Türk askerlerinin derhal Kuzeybatı İran'dan savaş öncesi sınırın gerisine çekilmesi, Güney Kafkasya'nın büyük oranda boşaltılması ve arta kalan askerlerin mütteliklerin gerekli görmesi halinde tahliye edilmesi.

(madde-15) İtilaf Devletlerinin kontrol subayları Güney Kafkasya demir yolları dahil olmak üzere bütün demir yollarına yerleştirilecek, ayrıca Batum İtilaf Devletlerince işgal edilecek. Osmanlı Devleti Bakü'nün İtilaflarca işgaline itiraz etmeyecek.¹⁸³

Söz konusu maddelerin Azerbaycan istiklalini zedelediğini düşünen Topçubaşev, mütarekeye imza atan Bahriye Bakanı Rauf(Orbay) Bey'i 3 Kasım 1918 tarihinde makamında ziyaret ederek sözlü şekilde protestosunu sunmuştu.¹⁸⁴ Topçubaşev'in yazılı protestosu ise 4 Kasım 1918 tarihinde Dışişleri Bakanı Müsteşarı Reşat Hikmet Bey'e şahsen iletilmişti.¹⁸⁵ Topçubaşev'in protestodaki görüşlerini kısaca özetlersek; Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'yü ilgilendiren bir anlaşmaya imza atması hukuki açıdan etik olmayan bir davranış gibi algılanmıştır. Bakü'nün işgaline itiraz etmemek Azerbaycan'ın ele geçirilmesini kolaylaştırmakla eşdeğerdi. Osmanlı Hükümeti Azerbaycan demiryolları üzerinde herhangi bir mülkiyet hakkına sahip olmadığı için¹⁸⁶ 15. maddeye açıklık getirilmelidir. Ayrıca Osmanlı ordusunun çekilmesi hakkındaki 11. madde ordu mensuplarının arzu ederlerse Azerbaycan'da

¹⁸² a.g.m., s.5-6

¹⁸³ Mondros Mütarekesi'nin tam metni için bkz. **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı-I**, s.42-46

¹⁸⁴ **Diplomatik Görüşmeler**, s.33-36, (Belge No:9)

¹⁸⁵ a.g.e., s.36-40, (Belge No:10)

¹⁸⁶ 14 Temmuz 1918'de Azerbaycan ve Osmanlı Devletleri arasında yapılan anlaşmaya göre, Azerbaycan demiryolları ve limanlarının işletilmesi beş yıllığına Osmanlı Demiryolları İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir. (bkz., **Dış Politika Belgeler**, s.31, (Belge No:16))

kalabilecekleri anlamında da yorumlanabilir. Azerbaycan'ı ilgilendiren tüm konularda Azerbaycan Hükümeti'nin bizzat iştirakı gerekmektedir.¹⁸⁷

5 Kasım 1918 tarihinde Dışişleri Bakanı Nabi Bey ile görüşmesinde de Topçubaşev, Mondros Mütarekesi'nin söz konusu maddeleri üzerinde durmuş bir açıklama beklemişti. Nabi Bey de, şu koşullarda hükümetinin başka bir seçeneği olmadığını, eğer anlaşma şartları kabul edilmeseydi, on beş gün zarfında İstanbul dahil her şeyi kaybedeceklerini itiraf etmişti. Ayrıca Nabi Bey şu anda onları Bakü meselesinden ziyade, daha çok Türkiye'nin istikbalinin düşündüğü, Azerbaycan'a ordu gönderilmesinin de başından beri yanlış olduğu, eğer bu ordu meselesi olmasaydı Azerbaycan'ın da durumunun bu kadar ağır olmayacağı şeklinde ilginç açıklamalarda bulunmuştur.¹⁸⁸

Topçubaşev'in yazılı protestosuna resmi yanıtı on yedi gün sonra¹⁸⁹ 21 Kasım'da yeni Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa'nın cevap mektubuyla gelmiştir. Mektupta; Osmanlı Hükümeti'nin hiçbir zaman kendine ait olmayan bir yeri(Bakü) üçüncü bir tarafa teslimini amaçlamadığını, şehrin İtilaf larca işgali sırasında herhangi bir çatışmaya yol vermemek için işgale karşı çıkılmayacağını kabul ettiğine, Güney Kafkas demiryollarının yalnız hukuken kendilerine tanınan kısmını(Gümrü-Culfa) İtilaf devletlerine bırakıldığına dair açıklamalar yapılmıştı.¹⁹⁰

Türk tarihçisi Hikmet Bayur'a göre de, İtilaf Devletleri Osmanlı subaylarının herhangi bir tepkisinden çekindikleri için 15. maddeye Bakü'yle ilgili hükmü koymuşlardı.¹⁹¹

Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce 11. ve 15. maddelerle ilgili ilk İngiliz teklifine göre(27 Ekim 1918), Türk birlikleri İran ve Güney Kafkasya'dan derhal çıkarılacaktı. Bakü'yle ilgili herhangi bir hüküm de bulunmuyordu. Fakat Türk birliklerinin Güney Kafkasya'yı hemen boşaltmayacağı anlaşılınca, 11. madde bir kadar yumuşatılmış, Güney Kafkasya'da tahliyenin derhal değil de, “ müttefiklerin

¹⁸⁷ Protestonun Rusça metni için bkz., **Dış Politika Belgeler**, s.93-95, (Belge No:49), **Azerbaycan Arşivi**, s.58-59, (Belge No:60)

¹⁸⁸ **Diplomatik Görüşmeler**, s.40-43, (Belge No:11)

¹⁸⁹ 11 Kasım 1918'de Osmanlı Hükümeti'nde kabine değişikliği olmuş, İzzet Paşa'nın yerine Tefrik Paşa sadarete getirilmiştir.

¹⁹⁰ Mektubun Rusça metni için bkz., **Azerbaycan Arşivi**, s.65-66, (Belge No:70)

¹⁹¹ Bayur, **a.g.e.**, s.262

vaziyet-i mahalliye tetbik edilecek talep vukuunda” gerçekleşmesi istenmiştir. Ayrıca 15. maddeye de Bakü’de olası bir direnişi önlemek için “Osmanlı Devleti Bakü’nün işgaline itiraz etmeyecek” hükmü konulmuştur.¹⁹²

1918 yılının Kasım’ında Enzeli’de bulunan İngiliz birlikleri komutanı General Tomson, Bakü’ye bir heyet göndermiş Osmanlı ordusu komutanı sıfatıyla Nuri Paşa’dan şehrin tahliyesini istemişti. Nuri Paşa ise şu anda Azerbaycan hizmetinde oldukları için muhataplarının kendisi olmadığını, Azerbaycan Hükümeti’nden emir geldiği takdirde Bakü’yü savunacağını açık bir şekilde beyan etmişti. Nuri Paşa’nın raporundan anlaşılıyor ki, Azerbaycan Hükümeti uygun gördüğü takdirde İngilizlere karşı savaşılacaktı. Bunun için Batum’dan 4 adet 15lik uzun sahil topu bile getirilmişti.¹⁹³ Nuri Paşa’nın İngilizlere karşı bu sert tavrının esas sebebi İngiliz komutanlığının Azerbaycan Hükümeti’ni tanımaması, onu hâlâ Rusya’nın bir parçası olarak görmesiydi. Azerbaycan Hükümeti ise şu koşullarda İngiliz birliklerine karşı direnmeyi Azerbaycan’ın istikbali için daha tehlikeli olacağını düşünmüş, General Tomson ile görüşmek için Enzeli’ye bir heyet göndermişti. Görüşmede General Tomson, Azerbaycan heyetinden 17 Kasım 1918 tarihine kadar tüm Türk ve Azeri birliklerinin Bakü’den çekilmesini talep etmiş, kendisinin şehrin askeri valisi olacağını beyan etmişti. Şartlarının kabul edildiği takdirde yerel idarelerin faaliyetine müsaade edileceği, Bakü dışında tutulması koşuluyla Azerbaycan Kolordusunun¹⁹⁴ sağlanacağını da vaat etmişti.¹⁹⁵ Azerbaycan Hükümeti bu şartları kabul ettiğini 16 Kasım 1918 tarihli telgrafla İngiliz Komutanlığı’na bildirmişti.¹⁹⁶

Burada önemli bir mesele üzerinde durmak isterim. Daha öncede belirttiğimiz gibi Osmanlı subayları Azerbaycan vatandaşlığına geçmek koşuluyla burada hizmetlerini devam ettirme hukukuna sahiptiler. İngiliz Komutanlığı’nın Azerbaycan Kolordusu’nun Bakü dışında eyaletlerde faaliyeti müsaade edeceğini

¹⁹² **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı-I**, s.42-46

¹⁹³ Budak, **a.g.m.**, s.101

¹⁹⁴ Nuri Paşa’nın çabaları sonucu Ekim 1918’de kurulan Azerbaycan Kolordusu; süvari, piyade ve topçu alaylarından ibaret iki fırkadan oluşuyordu. Askeri neferin toplam sayısı ise 5500-6000 civarında olduğu tahmin ediliyordu . Ayrıca Gence’de askeri talimini bitiren 150 kişilik kadro daha bulunuyordu. (bkz., Süleymanov, **a.g.e.**, s.398; Budak, **a.g.m.**, s.102)

¹⁹⁵ **Dış Politika Belgeler**, s.104, (Belge No: 55)

¹⁹⁶ **a.g.e.**, s.105, (Belge No: 56); **Azerbaycan Arşivi**, s.60, (Belge No:64)

de göz önünde bulundurursak Türk subaylarının, özellikle Nuri Paşa'nın, Azerbaycan'da kalma ihtimalini artırıyordu. Nuri Paşa'nın İngiliz aleyhtarlığı ile bilinen Enver Paşa ile yakınlığı ilerde İngilizler için tehlike oluşturabilirdi. Enver Paşa'nın faaliyet sahasını sınırlamak için İngiliz Komutanlığı ısrarla Nuri Paşa'nın Azerbaycan'dan çıkarılmasını talep etmişti. Mondros Mütarekesi'nin şartlarına göre, yalnız Osmanlı Devleti'ne bağlı birliklerin çıkarılması söz konusu idi. Azerbaycan'ın statüsüne geçen Türk subayları bu uygulama dışında tutulmuştu. İngilizler, Türk subaylarına kanunen tanınan hakkın kaldırılması için Osmanlı Hükümeti'ne baskı uygulamışlardı. Baskılar sonucu Tefrik Paşa Hükümeti'nde Savunma Bakanlığı yapan Abdullah Paşa 21 Kasım 1918'de 9. Orduya şu emri yollamak zorunda kalmıştı:

“Hükümetin, Kafkasya'da bulunan Türk subay ve erlerine, istedikleri takdirde yerel hükümetlerin hizmetinde kalabilecekleri ile ilgili 27 Ekim 1918 tarihli kararı yürürlükten kaldırılmıştır. Askeri heyetin tümü iki ayı geçmemek şartıyla, 9. Ordu komutanlığınca tayin edilecek zaman zarfında 9. Orduya katılacaktır. Bütün silahlar ve cephane 9. Orduya teslim edilecektir. İş bu emre uymayanlar hakkında kanuni kovuşturma başlatılacaktır. 9. Ordu komutanlığı bu emri Nuri Paşa'ya, Mürsel Bey'e ve Yusuf İzzet Paşa'ya ileticek ve sonucunu bildirecektir.”¹⁹⁷

Bunun üzerine 9. Ordu Komutanı Mirliya Şevki Bey de, Kafkasya'da bulunan Türk komutanlarına 30 Aralık 1918 tarihine kadar bölgenin tamamen boşaltılmasını emretmiştir.¹⁹⁸ Fakat İngilizler bu tahliyenin derhal yapılmasını istemiş bu konuda Osmanlı Hükümeti'ni uyarılmışlardı. İngiliz Amirali Ameni, Osmanlı Devleti'nin Bern temsilcisi aracılığıyla hükümete bir nota sunarak İtilaf Komutanlığı ile fazla sorun yaşanmaması için bu meselede hükümetin sorumsuzluk göstermemesini talep etmişti. Osmanlı Hükümeti, bu meseleyle ilgili 9. Ordu Komutanlığının da görüşünü alarak: *“şu anda mevsim şartları ve nakliyenin zorluğundan tahliyenin derhal yapılmasının mümkün olmadığını”* karara bağlamıştı. Ayrıca, kararda bölgede bırakılacak yerel polis ve jandarma gücüyle

¹⁹⁷ Bayur, a.g.e., s.264: Mehmetzade, a.g.m., s.5

¹⁹⁸ Memmetzade, aynı yer

Müslüman ahalinin can ve mal güvenliği emniyet altına alınamayacağından tahliyenin bir süre daha bekletilmesinin uygun olacağı da belirtilmişti.¹⁹⁹

Hükümetin zor koşullarda böyle bir cesur karar alması takdire layık bir hareket idi. Bunda Kafkasya'da bulunan Türk komutanları tarafından ulaştırılan bilgilerin etkisi büyük olmuştur. Türk Komutanlığı bölgeden çekilmeleri durumunda Ermeni taarruzlarının yeniden başlamasından endişeliydiler. Bakü'ye gelen İngiliz Komutanlığı'nın kendileriyle beraber birkaç yüz de Ermeni askeri getirmesi, her an olumsuz olaylara gebe olabilirdi. Nuri Paşa, olası bir Ermeni tecavüzüne karşı birliğini Bakü civarından kasıtlı uzaklaştırmamış, şehri abluka altında tutmuştu.²⁰⁰ Karabağ'da bulunan Türk birliği de Ermenilerin Müslümanlara saldıracağını ihtimaline karşı tahliyeyi geciktirerek İngiliz Komutanlığı'ndan bölgede asayiş koruyacağına dair güvence istemişti. İngiliz Komutanlığı, Nuri Paşa Azerbaycan'dan çıkarılmadan tam otorite kuramayacağına kanaat getirmiş olacak ki, Azerbaycan Hükümeti nezdinde baskıyı artırmıştı. Azerbaycan Hükümeti'ni daha zor duruma düşürmemek için Nuri Paşa birkaç arkadaşıyla beraber Gence'den Batum'a doğru hareket etmişti.²⁰¹

¹⁹⁹ 28 Kasım 1918 tarihli karar için bkz. **BOA.**, MV Mazbataları, 213/37

²⁰⁰ Nuri Paşa raporunda olaya şu şekilde değinmiştir: "...şehri tahliyeden sonra kut'aatımız Bakü civarından kasten uzaklaştırılmadı. Kut'aatın uzun zaman şehri muhasara etmiş vaziyette kalmasından İngilizler kuşkulandılar ve müte'addit defalar durmamızın sebebini sordular. Biz yolun bozukluğunu sebep göstermiştik. Fi'lhakika, bir demiryolu köprüsü bozdurulmuş idi..." (bkz. Budak, **a.g.m.**, s.102-103)

²⁰¹ Azerbaycan Hükümeti 10 Kasım 1918'de Nuri Paşa şerefine bir veda ziyafeti düzenlemiştir. Ziyafette Nuri Paşa çok anlamlı bir konuşma yapmıştı. Konuşmasından bazı pasajlar aktarmayı uygun görmekteyim: "...Türk Ordusu Azerbaycan için ne yaptıysa, bundan sonra da yapmaya hazırdır. Kardeş Azerbaycan Türkünün geleceği her bir Türk için mukaddestir. Eğer Azerbaycan'ın serbestliği yolunda yeni kurbanlar lazım olursa ona da hazırız" (bkz. Hasanlı, **a.g.e.**, s.159)

II- Mondros Mütarekesi Sonrası Müsavat Hükümeti Döneminde Azerbaycan-Anadolu İlişkileri

A- İstanbul ve Bakû İlişkilerinde Soğuk Bir Devre

İstanbul'da resmî makamlarla yapılan görüşmeler, Azerbaycan'ın bağımsızlığının resmen tanınması meselesinin artık Azerbaycan-Osmanlı ilişkilerinden ziyade, İtilâf Devletleri ile yapılacak müzakerelere bağlı olduğunu göstermişti. Topçubaşev, Bakû'ye giden Azerbaycan delegesi aracılığıyla yazılı bir şekilde Avrupa'ya gitmek için hükümetinden yetki belgesinin gönderilmesini ısrarla talep etmişti.²⁰² Fakat, ulaşım zorluğundan olsa gerek Azerbaycan Hükümeti'nden hiçbir yanıt alamayan Topçubaşev bu kez özel sekreteri Mustafa Vekilov'u önemli olan birçok meseleye dair hükümetinin yaklaşımını öğrenmek için 19 Aralık 1918 tarihinde Bakû'ye göndermişti.²⁰³

Bu arada Topçubaşev boş durmayarak yabancı devletlerin İstanbul'daki temsilcileri nezdinde diplomatik temaslarını devam ettirmişti. 16 Kasım 1918'de İran temsilcisi Mirza Mahmut Han'la²⁰⁴, 19 Kasım'da İngiliz albayı Tamp'la²⁰⁵, 7 Aralık'ta sabık Rusya Geçici Hükümeti Dışişleri Bakanı P.H.Milyukov'la²⁰⁶, 30 Aralık'ta İsveç Büyükelçisi S.Anşarsveld'le, 6 Ocak 1919'da ABD temsilcisi Mr. Naysk'le, aynı gün Rusya'nın Kolçak ve Denikin Hükümetlerinin temsilcisi olarak Paris Konferansı'na giden S.Sazanov'la²⁰⁷, 9 Ocak tarihinde ise İran Büyükelçisi Muşaver-el Memalik Ali Kulu Han'la²⁰⁸ önemli görüşmeler yapılmıştı.

²⁰² İstanbul Barış Heyeti'nde bulunan Halil Hasmemmedov ile 31 Ekim 1918 tarihli görüşmede Topçubaşev, açık bir şekilde eğer yetki belgesi gönderilmezse geri dönmeyi plânladığını beyan etmiştir (bkz., **Dış Politika Belgeler**, s.167, (Belge No:98))

²⁰³ **a.g.e.**, s.168; O dönemde İstanbul İtilâf Devletlerinin denetimi altında olduğu için şehre giriş çıkış çok zorlaşmıştı. Buna rağmen Osmanlı Dışişleri Bakanlığı İstanbul Emniyet Müdürlüğünden Azerbaycan temsilcisinin rahat çıkışının sağlanmasına yardımcı olmasını istemişti.(bkz. Hariciye Nezaretinden İstanbul Emniyet Müdürlüğüne gönderilen 7 Aralık 1918 tarihli yazı, **BOA.**, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrül Sefer Kalemi (EUM. SSM), 62/73)

²⁰⁴ **Diplomatik Görüşmeler**, s.52-55, (Belge No:15)

²⁰⁵ **Diplomatik Görüşmeler**, s.66-70, (Belge No:19)

²⁰⁶ **Diplomatik Görüşmeler**, s.79-81, (Belge No:22)

²⁰⁷ Hasanlı, **a.g.e.**, s.187-190

²⁰⁸ **Diplomatik Görüşmeler**, s.111-114, (Belge No:31)

O dönemde hem Osmanlı, hem de Avrupa kamuoyunda Azerbaycan hakkında kesin bilgi eksikliği bulunmaktaydı. Azerbaycan'ı diğer devletler nezdinde tanıtmak ve taleplerini diplomatik bir üslupla ifade etmek için kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç vardı. Azerbaycan hakkında bilgi eksikliğini gidermek için Topçubaşev, ilk iş olarak yabancı ülke temsilcilerine sunulmak üzere Fransızca, Rusça ve Osmanlıca metinlerinde bir memorandum(tanıtım kitapçığı) hazırlamıştı. Memorandumun Fransızcası yabancı ülke temsilcilerine ve Osmanlı Dışişleri Bakanına takdim edilmiş, birçok nüshası posta ile Paris, Stockholm, Londra ve New-York'a gönderilmişti. Memorandumun Osmanlıca versiyonu "Azerbaycan Teşekkülü" adıyla 46 sayfalık bir kitapçık şeklinde yayımlanmıştı. Bu kitabın Osmanlı kamuoyunu Azerbaycan meselelerinden haberdar eden ilk eser olduğunu da ayrıca vurgulamak gerekiyor.²⁰⁹

Topçubaşev, Bab-ı Âli tarafından, Azerbaycan'ın bağımsızlığının de-yure (hukuken) tanınacağı hususunda umutlarını sürdürmesinin yanı sıra, Azerbaycan'a diplomatik temsilci gönderilmesini sağlamaya çalışmıştı. 24 Şubat 1919 tarihinde Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa'ya yaptığı ziyaret esnasında da²¹⁰ bu meselenin bir an önce çözülmesini rica etmişti. Fakat Mustafa Reşit Paşa, şu anda tüm iplerin İtilâf Devletlerinin elinde olduğunu, onların müsaadesi olmaksızın Azerbaycan'a temsilci gönderilmesinin imkânsız olduğunu belirtmişti.²¹¹

1919 yılının başlarından itibaren siyâsî koşullar gereği Osmanlı Devletinin Azerbaycan'a karşı mesafeli davranışı ikili görüşmelere de yansımıştı. Azerbaycan temsilcisinin resmî makamlarla görüşmesi bile artık neredeyse zorlaşmış, Osmanlı yetkilileri İtilâf Devletlerini gücendirebilecek her hareketten uzak durmayı yeğlemişlerdi. Topçubaşev'in Sultan Vahdettin'le görüşme isteğine yalnız uzun bir beklemeden sonra olumlu yanıt gelmişti. Topçubaşev, Sultan ile görüşme isteğini daha 1918 yılının Ekim'inde Osmanlı Dışişleri Bakanlığına iletmiş, fakat sık sık hükümet değişikliğine gidilmesi yüzünden bu iş askıya alınmıştı. Topçubaşev'in bu isteği ancak 2 Ocak 1919 tarihinde Dışişleri Bakanlığı tarafından Başbakanlığa iletilebilmişti. Sadrazamlıktan gelen 9 Ocak 1919 tarihli yazıda ise, Azerbaycan'ın

²⁰⁹ İmanov, a.g.e., s.140-143

²¹⁰ **Yeni Gün**, No:173, 25 Şubat 1919

²¹¹ **Dış Politika Belgeler**, s.169, (Belge No:98)

henüz resmen tanınmamasından dolayı temsilcisinin resmi kabulünün uygun olmayacağı, fakat Topçubaşev'in eski Duma üyesi²¹² olması göz önünde bulundurularak Padişah tarafından kabul edilebileceği belirtilmişti.²¹³

10 Ocak 1919'da Topçubaşev, Osmanlı Padişahı tarafından on beş dakikalığına makamında ağırlanmış, ikili arasında kısa bir duygusal konuşma yapılmıştı.²¹⁴ Daha sonra Topçubaşev bu görüşme dahil İstanbul'da yapmış olduğu tüm görüşmeleri bir rapor şeklinde Azerbaycan Hükümeti'ne göndermişti. Topçubaşev, Osmanlı makamları ile yaptığı görüşmeleri değerlendirirken, yalnız duygusallığın ön plâna çıktığını, ilişkilerin karşılıklı sempatiden öteye gitmediğini de ayrıca esefle belirtmişti. Azerbaycan temsilcisi raporunda, Bismark'ın "siyasette duygusallığa yer yok!" ifadesini kullanarak kırgınlığını bu şekilde dile getirmişti.²¹⁵

Osmanlı Devleti'nin siyasi desteğini alamayan Azerbaycan temsilcisi, diğer Kafkas Cumhuriyetleriyle beraber hareket etmekle haklarını savunabileceklerini düşünmüştü. Onun için Azerbaycan Hükümeti'nden komşu hükümetlerle(Ermenistan ve Gürcistan) anlaşarak ortak bir heyetin Paris Barış Konferansı'na gönderilmesini istemişti.²¹⁶ Bu arada Azerbaycan'da siyasi gelişmeler olumlu yönde cereyan etmiş, İngiliz Komutanlığı'nca Azerbaycan Parlamentosu'nun faaliyetine müsaade gösterilmişti. 7 Aralık 1918 tarihli parlamentonun açılış toplantısında Topçubaşev gıyaben meclis başkanı seçilmişti.

²¹² 1905 Rus ihtilâli sonucu Çarlık rejimi anayasalı bir seçim parlamentosunun(Duma) kurulmasına müsaade göstermiş, 1906 yılında yapılan seçimlerde Topçubaşev Bakû azası olarak Duma'ya girebilmişti.(bkz.; Ali Merdan Bey Topçubaşev, **Pisma iz Parija(Paris Mektupları)**, Haz. V. Guluyev, Baku, Azərneşr, 1998, s.4)

²¹³ Sadrazam Müsteşarından Hariciye Nezaretine gönderilen 9 Ocak 1919 tarihli yazı, **BOA.**, Hariciye Nezareti Evrak-ı Mütenevvia (HR. MTV), 639/1; İtilâf Devletleri, ilk başlar Çarlık Rusya'sı sınırlarında kurulan Millî Hükümetleri tanımaktan kaçınmış, Rusya'yı yeniden birleştirmeye çalışan Çarlık Rusya'sı eski generalleri Kolçak ve Denikin'in idarelerini kendilerine muhatap kabul etmişlerdi. Bu dönemde Osmanlı Hükümeti de İtilâf Devletlerinin tepkisini çekmemek için Azerbaycan temsilcisini temsil ettiği hükümetin adına değil, devrik bir devletin temsilcisi olarak ağırlanmasını uygun görmüştü.

²¹⁴ Sultan Vahdettin'in konuşmasından bazı pasajlar aktarıyorum: "*Ben dahil tüm Türklerin Azerbaycan halkının kardeşi olduğuna emin olunuz. Bu kardeşlik ilebet devam edecektir. Yalnız içinde bulunduğumuz zor koşulların siyasi analizini de doğru yapacağınıza da inanıyorum. Hiçbir zaman ruhtan düşmememiz gerekiyor. Bu geçici bir dönemdir. Ben tüm İslâm dünyasının, özellikle Azerbaycan ve Osmanlı Türklerinin yakın bir gelecekte refaha kavuşacaklarından umutluyum. Osmanlı Türkleri her zaman Azerbaycan'ın yanında olacak ona yardımlarını esirgemeyecektir.*" (bkz. **Diplomatik Görüşmeler**, s.139-140)

²¹⁵ **Dış Politika Belgeler**, s.172, (Belge No:98)

²¹⁶ **Diplomatik Görüşmeler**, s.135-136

28 Aralık 1918'de ise Bakü'deki İngiliz Birlikleri Komutanı General Thomson, Azerbaycan Millî Hükümeti'ni cumhuriyet sınırlarında yegane kanunî idare olarak resmen tanımıştı.²¹⁷ Sıra Paris'te yapılacak Barış Konferansı'nda²¹⁸ Azerbaycan'ın bağımsızlığının İtilâf Hükümetlerince tanınmasını sağlamaya gelmişti. Bunun için Azerbaycan Hükümeti'nin 28 Aralık 1918 tarihli kararıyla Paris'e gidecek barış heyeti oluşturulmuş, Topçubaşev'in heyet başkanlığına getirilmesi uygun görülmüştü.²¹⁹ Fakat Azerbaycan heyetinin Paris'e gidişi kolay olmamış, heyet uzun süre İstanbul'da bekletilmişti. Avrupa'ya gidiş izni için, Topçubaşev'in İtilâf temsilcilerine yaptığı başvurular da sonuçsuz kalmış, daha önce İsviçre'ye propaganda amacıyla gönderilen Azerbaycanlı delegeler de geri dönmek zorunda kalmıştı. Topçubaşev, İtilâf temsilcilerinin bu davranışını esefle karşılayarak sırf Müslüman ve Türk olduklarından dolayı böyle bir muameleye tâbi tutulduklarını 5 Mart 1919 tarihli raporunda açık bir şekilde belirtmişti.²²⁰

Bu devrede Azerbaycan heyetinin İstanbul'da büyük sıkıntılar yaşadığı görülmüştü. Maddî durumun yetersizliği Azerbaycan ile ulaşım ve haberleşmenin zorluğunun yanı sıra, Azerbaycan Paris Heyeti Başkanının konsolosluk işlemleri gibi diğer vazifeleri de üslenmesi sıkıntıları daha da artırmıştı.²²¹ Fakat Azerbaycan heyeti maneviyatını bozmayarak sabırla olayların olumlu yönde gelişmesini beklemiş bu arada İtilaf Devletleri nezdinde diplomatik temaslar ve yazışmalar da sürdürülmüştü. Nihayet 22 Nisan 1919 tarihinde Azerbaycan heyetine Avrupa'ya

²¹⁷ **Dış Politika Belgeler**, s.115, (Belge No: 63)

²¹⁸ I. Cihan Savaşı'nın sona ermesiyle, galip devletlerin isteği doğrultusunda, yeni dünya düzenini sağlayacak Paris Barış Konferansı, 18 Ocak 1919 tarihinde faaliyetine başlamıştı.

²¹⁹ Paris'e gidecek Azerbaycan heyeti şu şahıslardan oluşmaktaydı: Mehmet Hasan Hacinski(başkan yardımcısı), Ekberağa Şeyhülislamov(üye), Ahmet Bey Ağayev(üye), Ceyhun Bey Hacıbeyli(danışman), Muhammed Muharremov(danışman); kuryeler: Ali Bey Hüseyinzade ve V.Marçevskiy; sekreterler: S. Melikov ve Alekper Bey Topçubaşev; tercümanlar: A. Kafarov(Fransızca), G. Kafarov(İngilizce), H.Mehmedov(Fransızca ve Türkçe), Raşit Bey Topçubaşev (başkan özel sekreteri) (bkz. Topçubaşev, **Paris Mektupları**, s.5-6)

²²⁰ **Dış Politika Belgeler**, s.175, (Belge No: 98)

²²¹ Topçubaşev'in Paris Barış Heyeti Başkanlığına seçilmesinden sonra, Olağanüstü Büyükelçi sıfatıyla İstanbul'da faaliyetini sürdürmesi artık imkânsız idi. Azerbaycan heyetinin İstanbul'da kaldığı süre boyunca Topçubaşev, bu görevi formalite gereği sürdürmüştü. Ayrıca Topçubaşev, Azerbaycan Hükümeti'ne şimdilik resmi olarak İstanbul'a temsilci gönderilmesinin bir anlamı olmadığını bir süre daha beklenilmesini tavsiye etmiştir. Avrupa'ya gidecekleri takdirde sekreterlerinden Saffet Bey Melikov'u gayr-i resmi temsilci olarak bırakmayı düşündüğünü de ayrıca bildirmişti.(bkz. **Dış Politika Belgeler**, s.174, (Belge No:98) Görüldüğü gibi Topçubaşev, bu devrede Osmanlı ile ilişkilerin sınırlı tutulmasının, İstanbul'un atacağı adıma göre Azerbaycan Hükümeti'nin politikasını belirlemesinin daha uygun olacağını düşünmüştür.

gidiş izni çıkmış İstanbul'dan hareket eden heyet, 7 Mayıs'ta Paris'e ulaşabilmişti.²²²

Giderayak 23 Nisan 1919'da Azerbaycan Barış Heyeti Başkanı Topçubaşev, hükümeti adına bir kez daha yazılı bir şekilde Osmanlı Dışişleri Bakanlığından Azerbaycan'a diplomatik temsilci atamasını istemişti.²²³ Fakat Osmanlı Hükümeti, İtilaf Devletlerinin Azerbaycan'a karşı mevkiinin tam kesinleşmemesi yüzünden henüz bu meselede acele edilmemesini uygun görmüştü. Bu devrede Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan ile ilgili herhangi bir meselede çok titiz davrandığı gözden kaçmamalıdır. Örneğin, Osmanlı süvari birlikleri hakkında bilgi edinmek ve bunu Azerbaycan ordusunda uygulamak için ordu bünyesinde araştırma yapmak isteyen, Azerbaycan Hükümeti tarafından gönderilen Mülazım İsmail Hakkı Efendi'nin geçici olarak Osmanlı vatandaşlığına alınmasını sakıncası bulan hükümet makamları yalnız mülteci sıfatıyla görev yapmasına izin verilebileceğini belirtmişlerdi.²²⁴

Osmanlı Devleti'nden farklı olarak Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı vatandaşlarına Azerbaycan nüfusuna geçmeyi kolaylaştıran 11 Ağustos 1919 tarihli kanunu yürürlüğe koymaktan çekinmemiştir. Bu kanuna göre, Azerbaycan'a bilimsel kültürel ve askeri alanda hizmetleri dokunacak şahısların vatandaşlığa alınması uygun görülmüştü.²²⁵

Bu dönemde Osmanlı Hükümeti'nde iktidarı elinde bulunduran İtilâf ve Hürriyet Partisi'nin, İttihatçılara karşı uyguladığı sert politikadan memnun kalmayan bir çok aydın ve subay kadrosunun da Azerbaycan'a hizmet etmeye hazır oldukları görülmüştür.²²⁶ Azerbaycan Hükümeti çevrelerine yakın basın organlarından *Azerbaycan* gazetesi de bu İttihatçı kitleden saygıyla bahsederken o dönemdeki İstanbul Hükümeti'ni eleştirmekten çekinmemiştir. İtilâf ve Hürriyet iktidarının halk

²²² Topçubaşev, a.g.e., s.7

²²³ **Dış Politika Belgeler**, s.207, (Belge No:122); **Azerbaycan Arşivi**, s.102,(Belge No:129)

²²⁴ **BOA.**, Dahiliye Nezareti Emniyet Umumiye Müdüriyeti Ecanib Kalemi (DH. EUM. ECB.), 17/15; Bu gömlekteki vesikalar çürük olduğundan incelemeye verilmemektedir. Bundan dolayı yalnız özetini değerlendirmeye almış bulunuyoruz.

²²⁵ 11 Ağustos 1919 tarihli "Azerbaycan vatandaşlığı hakkında kanun"un metni için bkz., **Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920-y God(1920 yılı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Unvan-Takvimi)**, Bölüm No:3, Baku, Azerbaycan Sosyal Teminat Bakanlığı Yayınları, 1920, s.8-9; **Vestnik Praviitelstva Azerbaydjanskoy Respubliki(Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin Ehbarı)** No:9, 6 Eylül 1919

²²⁶ **Azerbaycan**, No:168, 28 Nisan 1919

arasında hiçbir itibarı olmadığını, tüm mesaisini yalnız ittihatçıları takibe alıp hapse atmaya harcadığını yazan gazete, İttihatçılar için: “...eğer bu hapishane yoksa Türkiye başsız kalır”²²⁷ gibi övgü dolu ifadeler kullanmaktaydı. Millet gazetesi ise İttihatçı önder Enver Paşayı Türkiye’nin milli kahramanı, Türk dünyasının “sertacı” gibi tanıtarak yazıyordu:

“...tarih-i âlem şimdiye kadar bu kadar büyük roller oynayan bir kahramanı kaydetmemiştir. Daha pek çok harikalar ibraz edecek olan cihan kahramanının muvaffakiyetlerini Cenab-ı Hak’tan dileriz.”²²⁸

Kısaca özetlersek İstanbul’da nüfuzdan düşürülmeye çalışılan İttihatçılara, Azerbaycan kamuoyunun saygı ve desteği hâlâ devam etmekteydi. Fakat kamuoyunda çatlak sesler de yok değildi. Özellikle bazı sermayedarlar ve azınlıklardan ibaret elit sınıfı, Nuri Paşa’nın Azerbaycan’da bulunduğu sırada onlara âit petrol vs. ürünlerin kanunsuz olarak taşındığını ileri sürerek Azerbaycan Hükümeti’nden tazminat ödenilmesini talep etmişti.²²⁹ Mecliste bulunan sosyalist fraksiyonu ise bir kadar daha ileri giderek Azerbaycan’da rüşvetin ve yolsuzluğun temelini Türkler tarafından konulduğunu, şimdiki Müsavat Hükümeti’nin ise bütün bunlara o zaman göz yumduğunu ileri sürmüştü. Ayrıca sosyalistler, Azerbaycan Müsavat Hükümeti’nin güven tazelemesi için istifa edip suçluların mahkemeye sevk edilmesini talep etmişti. O dönemde ittihatçı önderlerle bazı tatsızlıklar yaşayan Müsavat Hükümeti ise, hiçbir zaman Azerbaycan için yapılan iyilikleri unutmamıştı. Azerbaycan Parlamentosunun 5 Şubat 1919 tarihli toplantısında yapılan eleştirilere M.E.Resultzade şu yanıtı vermişti:

“...Türkler gelmeseydi Baku’de vuku bulan Mart hadisesinin tesiri yalnız Baku’de kalmayıp bütün Azerbaycan’a istila edecekti. Millet de umumi bir kıtala(kıyım) maruz kalacaktı. İşte bu âli maksat için Türkler buraya davet olunmuşlardı ve burada eğer bazıları tarafından bir takım usulsüz hareket vaki olmuşsa o gibi münferiden icra olunan edepsizlikleri bizi halasa koymaktan başka

²²⁷ aynı yer

²²⁸ Millet, No: 168, 28 Nisan 1919

²²⁹ Azerbaycan’da bulunduğu sırada Türk Komutanlığı’nın bazı senetler imzalayarak borç karşılığı özel şirket ve şahıslardan birçok ürün aldığı bilinmektedir. Türklerin gidişinden sonra alacaklılar Azerbaycan Hükümeti’ne başvurmuşlardı. Azerbaycan Hükümeti de 25 Haziran 1919 tarihli kararıyla, Türk Komutanlığı’nın borçlarından sorumlu olmadığını beyan etmiştir.(bkz., Azerbaycan Arşivi, s.123, (Belge No:161))

günahları olmayan fedakâr Türk ordusuna, Anadolu Mehmetçiklerine tahlil etmek olmaz. Böyle nemekbehranlığı(nankörlük) millet irtihab eylemez! Acaba, Türk askerleri tarafından görülen bazı şiddetleri görürken Rus İnkılapçı Ordusu'nun cepheden kaytırken(dönerken) bütün demir yolu ile Müslüman fükara-yi kesibesi üzerine yaptıkları hetsiz hesapsız ve haksız samasutlarını(yargısız infaz) unuttuk mu acaba?!”²³⁰

İtilaf ve Hürriyet iktidarı Azerbaycan'ın resmi makamlarının İttihatçılara karşı bu olumlu tutumundan memnun kalmamış olacak ki Azerbaycan Hükümeti tarafından İstanbul temsilciliğine atanan Yusuf Vezirov'un²³¹ faaliyetine ilk başlar kuşkuyla bakmıştı. Hatta Azerbaycan Hükümeti tarafından verilen yetki ve resmi belgelere rağmen bir ara Vezirov Bolşeviklikle bile suçlanmıştı.²³²

1919 yılı Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri açısından soğuk bir devre olmuştur. Azerbaycan kamuoyunun Türkiye meselesine duyarlılığının aksine Türk kamuoyunun Azerbaycan meselesine karşı çok duyarsız davrandığı görülmüştür. Şöyle ki, İstanbul'da yayınlanan *Türk Dünyası* gazetesi bile Azerbaycan meselesine karşı bu tutumu eleştirmekten çekinmemiştir. Gazeteye göre, Türkiye'nin istikbali Kafkasya, özellikle Azerbaycan meselesinin çözümüyle şekillenecekti. Azerbaycan meselesi ile ilgili haberleri, herhangi bir uzak Hıristiyan

²³⁰ **Azerbaycan Parlamentosu Tutanakları**, C.I, s.231-232

²³¹ Daha önce Azerbaycan Hükümetince Ukrayna temsilciliğine atanan Yusuf Vezirov, Topçubaşev'in Paris'e gidişinden sonra İstanbul'a gönderilmiştir. Olağanüstü Büyükelçi sıfatıyla İstanbul'da bulunan Topçubaşev'den farklı olarak Vezirov'un yetkisi konsolosluk düzeyindeydi. Yani Azerbaycan Hükümeti, Topçubaşev'in bu konuda uyarılarını dikkate almış olacak ki, Osmanlı ile diplomatik ilişkileri şimdilik konsolosluk düzeyinde sürdürmeğe karar vermişti. Hatta o dönemde İstanbul basınında Azerbaycan'ın Dersaadet'e büyükelçi atayacağı ile ilgili ortaya atılan haberleri Yusuf Vezirov, kesin bir şekilde tekzip etmiştir. (bkz., “Azerbaycan Temsilcisi ile Mülakat”, **Tasfir-i Efkar**, No: 2902, 15 Teşvinsani (Kasım) 1335 (1919)

²³² **Azerbaycan** , No:218, 7 Temmuz 1919; Bu dönemde Enver Paşa'nın emri ile oluşturulan Karakol Cemiyeti'nin, İstanbul'a çeşitli yollarla propaganda yapmak için gelen Bolşeviklerle temas sağladığı görülmüştür. İtilaf ve Hürriyet Hükümeti de İttihatçıları Bolşeviklerle aynı safhada tutarak, onlara vatan haini gözüyle bakmıştı. O dönemin resmi belgelerinin çoğunda da bu husus gözlemlenmektedir. Örneğin , Dahiliye Nezaretinden Bitlis, Van, Erzurum vilayetlerine ve Elviye-yi Selase'ye gönderilen 10 Mayıs 1919 tarihli bir şifreli yazıda :” *Osmanlı ordusuyla Kafkas cihetlerinde bulunmuş olan zabitanın bir kısmı ve bilhassa Enver ve biraderi Nuri sayesinde para kazanmış veya diğer bir suretle mustefid olmuş zabıtarlar o cihetlerde Bolşeviklik hakkında topladıkları az çok malumat ile memleketlerine avdet ederek elyevm buldukları mahallarda Bolşevizm lehinde propaganda yapmakta oldukları ve bu babdaki malumat-ı sethiyelerini güya memleketin menafi'ne hadım göstererek zahirde bunun neşir ve tamimi vesilesiyle çalışmakta , hakikatta ise İttihat ve Terakki amalına hizmet etmekte buldukları...*” deniliyordu. (bkz., **BOA.**, DH. KMS, 52-4 /35)

Letonya ile ilgili haberlerle aynı düzeyde tutulduğunun yanlışlığına da değinen gazete, basın bu meseleye daha ciddi şekilde eğilmesini istemişti.²³³

O sıralar İstanbul'da bulunan Azerbaycan Hükümeti'ne yakın şahıslardan M.Şinasi Bey de bu konuda iratlarını *İkdam* gazetesinin muhabirine arz etmişti. Şinasi Bey'in konuşmasından bazı pasajları aktarmayı uygun görmekteyim:

*“İstanbul'da neşrolunan yayınlarda Azerbaycan hakkında bilgiler neredeyse yok derecesindedir. Oysa Azerbaycan'ın günlük basınında Osmanlı Türkiyesi ile ilgili devamlı günlük haberler verilmektedir. İstanbul'un genç nüfusu Doğu'da aynı ırktan, aynı dinden olup kendi devletleri kendi parlamentoları olan Azeri Türklerinin varlığından bile habersizler. Oysa siz basının esas gayesi Türk dünyasının ikinci devleti olan, 'Türk İsviçresi' olacak Turan'ın bir parçası sayılan Azerbaycan'ı onun iki buçuk milyonluk Türk nüfusunu halka tanıtmak olmalı...”*²³⁴

Şinasi Bey'in de vurguladığı gibi 'Türk İsviçresi' olabilecek Azerbaycan için dışa açılmanın tek yolu İstanbul şehriydi. Azerbaycan'ın siyasi bağımsızlığını koruması için ekonomik açıdan güçlü olması gerekiyordu. Azerbaycan ekonomisinin temel kaynağı sayılan petrolün dünya pazarına çıkarmanın tek yolu İstanbul pazarında söz sahibi olmaktı. Azerbaycan Hükümeti'nin ilk petrol satışı başarısız olmuş; çünkü İstanbul ekonomisini elde bulunduran Rumlar sendikalaşarak Azerbaycan petrolünün değerini düşürmüşlerdi. Bundan dolayı Azerbaycan temsilcisi Yusuf Vezirov, ısrarla hükümetinden İstanbul'da bir ticari temsilcilik açmasını talep etmişti. Ayrıca Vezirov, Azerbaycan tüccarlarının teşkilatlanmasını, Amerikan petrolüyle rekabette bulunabilmek için petrol stoklayan depoların kiralanması gerektiğini de hükümetine bildirmişti. Vezirov'a göre Azerbaycan petrolüne İstanbul pazarında kolay müşteri bulmak en önemli devlet meselelerinden biriydi.²³⁵

Görüldüğü gibi 1919 yılı genç Azerbaycan Cumhuriyeti için bir emekleme, ayakta tutunma devri olmuştu. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yaşatılması bölge Müslümanlarının istikbali açısından da önemliydi. Osmanlı Hükümeti'nin kendi

²³³ **Türk Dünyası**, 4 Eylül 1919

²³⁴ **İkdam**, 24 Teşrinvevvel (Ekim), 1919

²³⁵ **Azerbaycan**, No: 218, 7 Temmuz 1919

kaderiyle barıştığı bir dönemde bölgede teşekkül bulan küçük Müslüman Türk Cumhuriyetlerinin umut kapısı Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti olmuştur.

B- Aras-Türk ve Güneybatı Kafkas Hükümetlerinin Azerbaycan İle İlişkilerine Dair

1.Kafkas İslâm Cumhuriyeti'nden Aras-Türk Cumhuriyeti'ne Doğru

Kafkas İslam Ordusunu kurmakla görevli olan Nuri Paşa ile Musul'dan Tebriz'e gelen ve "Nahçıvan ve Havalisi Komutanlığı"na tayin olunan binbaşı Halil Bey, komutanı Nuri Paşa'nın Azerbaycan'da yapmak istediğini Nahçıvan bölgesinde gerçekleştirmek, yani küçük bir İslam Ordusu kurmakla görevlendirilmişti.²³⁶

17 Mayıs 1918'de Nahçıvan'a gelen Halil Bey, hem Ermeni mezalimine karşı Nahçıvan halkını teşkilatlandırmak, hem de Türk askeri hareketini kolaylaştırmak için çalışmalarına hemen başlamıştı.²³⁷ O dönemde Nahçıvan'da nüfuz sahibi herhangi bir iktidar veya idare şekli olmadığından bölgede tam bir anarşi hakim idi. Hem Ermeni mezalimini önlemek, hem de kendi içinde bile anlaşmazlık halinde bulunan ayrı ayrı mıntıkların Müslüman halkını tek bir otoriteye bağlamak gerekmektedir. Nahçıvan şehri ve civarındaki Ermeni nüfusun²³⁸ daha teşkilatlı olmasından dolayı, şehirdeki Müslümanlar, mecburiyet karşısında Ermenilerle mütareke bağlamışlardı. Halil Bey'in şehirde kalıp faaliyete başlaması, hazırlıksız

²³⁶ İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Ankara, TTK Basımevi, 2001, s.30-31

²³⁷ **a.g.e.**, s.32

²³⁸ Çarlık Rusya'nın yıllardır uygulamış olduğu İran Ermenilerini kitle halinde göç ettirme siyaseti sonucu, Azerbaycan'ın birçok bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da Ermeni nüfusta bir hayli artış gözükmekteydi. 1917 yılında yayınlanan "Kafkasskiy Kalendar" (Kafkas Takvimi) mecmuasının verdiği bilgiye göre, Nahçıvan'da 128 bin Türk nüfusa karşılık 70 bin civarında Ermeni bulunmaktaydı. (bkz., Aydın Hacıyev, **Kars ve Aras-Türk Respublikaları Hakkında**, Bakû, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1994, s.13)

bulunan Müslümanlar için tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Bundan dolayı, üç köyü dışında ahalisi hemen hemen Müslüman olan Şahtahtı ve Şerur havalisine geçip orada teşkilatlanarak, daha sonra tüm bölgeyi nüfuz altına almayı düşünen Halil Bey, kısa bir sürede amacına ulaşarak Şahtahtı ve Şerur'da bir Hükümet-i Mahalliye teşkil etmeğe muvaffak olmuştu.²³⁹

Halil Bey, hakimi bulunduğu Şahtahtı ve Şerur'da idare ve askeri yapılanma yanında, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi bir vergi sistemi de oluşturmuştu. Tarihçi İbrahim Ethem Atnur, eserinde açıkça belirtmese de, Halil Bey'in tüm yaptıklarından da anlaşılıyor ki, ona üstleri tarafından verilen bir diğer vazife de bölgede yerel hükümet teşkil etmek olmuştur.²⁴⁰ IX. Ordu Komutanı Şevki Paşa'dan Şark Orduları Grubu Komutanlığına gönderilen 19 Temmuz 1918 tarihli şifrede:” *Kafkas Ordusu'na mensup binbaşı Halil Bey'in Nahçıvan havalisine muvasalatında Kafkas Hükümeti namına Nahçıvan Mutasarrıflığı'na İbrahim Efendi namında bir zatı tayin eylediği...*” belirtilmekteydi.²⁴¹ İbrahim Atnur'a göre:”*Bu dönemde Nahçıvan kazası Türk kuvvetlerinin henüz eline geçmediğinden, Nahçıvan ismi zikr edilirken kaza değil, bölge kastedilmiştir. Bölgeden de Halil Bey'in kontrolü altında bulunan Şahtahtı ve Şerür anlaşılmalıdır. Kafkas Hükümeti'nden ise kasıt, Mavera-yı Kafkas Federasyonu olamaz. Zira bu yazışmaların yapıldığı dönemde adı geçen federasyon çoktan dağılmıştı. Ve aynı zamanda Batum Sulh Antlaşması'na göre bölge Türkiye'ye bırakılmıştı. Halil Bey de bunun idrakinde olduğundan, Türkiye'den mülki memurlar talep etmektedir. Bundan dolayı Kafkas Hükümeti tabiri Halil Bey'in Şerur ve Şahtahtı civarında oluşturduğu Hükümet-i Mahalliye'ye verdiği isim olsa gerekir.*” Atnur'un bu tespitleriyle razılaşmakla beraber, gözden kaçırmış olduğu bazı hususlar üzerinde durmak isterdim. Halil Bey, kurmuş olduğu idare için genelde “Hükümet-i

²³⁹ a.g.e., s.32-33

²⁴⁰ Halil Bey'in Nahçıvan'a gelişi ve faaliyetleri ile ilgili yalnız Nuri Paşa'yı ve I.Kafkas Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'yı bilgilendirmesinden, onun bu ikisinin emirlerini uyguladığı anlaşılmaktadır. Halil Bey'in Nahçıvan'daki varlığından ve vazifesinden diğer Osmanlı askeri makamların ilk başlar haberi olmamıştı. Yalnız, Halil Bey'in bölgede mülki idare tesis ederek bir de Mutasarrıf tayin ettiği hususunda IX. Ordu'ya bağlı IV. Kolordu Komutanlığı'na resmi beyanından sonra üst makamlar, bölgedeki gelişmelerden haberdar olabilmiş ve bu aralarında heyecanlı yazışmalara neden olmuştur. IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'dan Şark Orduları Grubu Komutanı Vekili Es'at Paşa'ya , ondan ise İslam Ordusu Komutanlığı'na şifreler gönderilip, Halil Bey'in kimliği ve vazifesi araştırılmaya çalışılmıştır.(bkz., Atnur, a.g.e., s.38-39)

²⁴¹ a.g.e., s. 38

Mahalliye” tabiri kullanırken, IV. Kolordu Komutanlığı’na yaptığı başvuruda bu kez neden “Kafkas Hükümeti” diye bahsetmişti? Ayrıca Halil Bey, Nahçıvan’a gönderildiğinde daha Batum Antlaşması imzalanmamıştı. Yani bölgenin Osmanlı Devleti’ne bırakıldığından habersiz idi. Muhtemelen Nuri Paşa ve Kazım Karabekir Paşa tarafından da bilgilendirilmediğinden, daha önce aldığı emirler doğrultusunda bir takım bağımsız faaliyetlerde bulunmuş, kendi inisiyatifi ile Mutasarrıf tayin etmişti. Batum Antlaşmasıyla Osmanlı nüfuzuna geçen bir arazide kendini “Kafkas İslam Ordusu” mensubu gibi kaleme veren birisinin bölgede hükümet tesis ederek Mutasarrıf tayin etmesi hukuki açıdan doğru bir hareket sayılamazdı. Bir kere Kafkas İslam Ordusu’nun başında her ne kadar Osmanlı Başkomutan Vekili’nin kardeşi sayılabilecek bir şahıs bulursa da, Batum Antlaşması’yla Osmanlı taht-ı himayesine geçmiş bölgelerde mülki teşkilatın kurulmasında ve memur atamalarının yapılmasında hukuken yalnız İstanbul Hükümeti’nin yetkisi bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi, burada tam karmaşık bir durum söz konusudur. Bu karmaşıklığa son vermek için Şark Orduları Grubu Komutanlığı, 20 Temmuz 1918 tarihli yazıyla Başkomutanlıktan Batum Antlaşması ile Osmanlı idaresine geçen bölgelerde mülki teşkilatın kurulmasını ve bunun için icap edenlerin süratle gönderilmesini talep etmişti.²⁴² Fakat savaş ortamında bulunulması, İstanbul ile ulaşımın zorluğu ve bu bölgelerin uzun bir müddet Rus sistemi ile yönetildiğinden yeni bir sistem değişikliğine hemen geçilmesinin zor olması gibi nedenlerden bu talebin süratle yerine getirilmesi mümkün değildi. Bu yüzden Şark Orduları Grubu Komutanlığı bu bölgelerde teşkilatlanmayı kendi inisiyatifi ile gerçekleştirmeye çalışmıştı. 29 Temmuz 1918 tarihli emre göre, Güney Azerbaycan ve Nahçıvan , I.Kafkas Kolordusu’nun , yani Kazım Karabekir Paşa’nın kontrolüne verilmişti.²⁴³

Nahçıvan bölgesinin Osmanlı Ordusu’nun kontrolü altına geçmesiyle, yerel ahalinin de katılımıyla teşkilatlanma çalışmaları başlatılmış ve yerlerde belediyeler oluşturulmuştu. XI. Alay Komutanı Süreyya Bey de, Nahçıvan’a “Hükümet-i Mahalliye Reisi” (Mutasarrıf) olarak atanmıştı.²⁴⁴

²⁴² a.g.e., s.54

²⁴³ a.g.e., s.58

²⁴⁴ a.g.e., s.54

İlk bakışta, bu uygulama ile Nahçıvan'ın İstanbul'dan yönetileceği kanaati hasıl olmuştu. Fakat 9 Ağustos 1918'de Nahçıvan'da karargahını kuran Kâzım Karabekir Paşa, Nahçıvan Milli Şurası yöneticileriyle yaptığı görüşmelerde açık bir şekilde Nahçıvan'ın Türkiye'nin bir eyaleti olmayacağı, müstakil bir devlet olacağını beyan etmişti.²⁴⁵ Karabekir Paşa'nın icraatlarıyla da bölgede "Kafkas İslam Cumhuriyeti" adıyla bağımsız bir idare şeklini kurmaya çalıştığı görülmüştür.²⁴⁶ 2 Eylül 1918'de Tebriz'i ele geçiren Karabekir Paşa'nın icraatlarından biri de Kafkas İslam Cumhuriyeti'nin Tebriz Konsolosluğu'nu tesis etmek olmuştu. Ayrıca Karabekir Paşa tarafından Güney Azerbaycan valiliğine atanması sağlanan Velihaht Mecid el Saltana Hükümeti de bu temsilciliğin faaliyetini de resmen tanımıştı.²⁴⁷

Kafkasya İslam Cumhuriyeti temsilciliğine ilk önce Teymur Bey Melik-Aslanov, sonra Yusuf Ziya, daha sonra ise Rauf Bey atanmıştı.²⁴⁸

²⁴⁵ Erat, **a.g.m.**, s.53

²⁴⁶ Bölgenin, Batum Antlaşması'yla Osmanlı'ya geçmesinin belirlenmesine rağmen, Kazım Karabekir Paşa'nın sırf kendi inisiyatifi ile Nahçıvan'da bağımsız bir idare kurmaya kalkışması düşünülemezdi. Karabekir Paşa'nın, Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın bilgisi ve direktifi doğrultusunda hareket ettiği muhakkaktır. Enver Paşa'nın, Nahçıvan'ın statüsü konusunda tereddütlerinden dolayı İstanbul Hükümeti de bu meselede henüz tavrını netleştirememişti. O dönemde Dahiliye Nezareti yetkililerinin başkanlığında toplanan heyet, "Elviye-yi Selase, Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Sürmeli Sancakları"nın idare, askeri ve mali meseleleri hakkında kararlar alırken, Nahçıvan'ın ismi zikr olunmamıştı. İbrahim Atnur'a göre: "İsmi ifade edilen bölgelerle birlikte Türkiye'nin bir parçası olan Nahçıvan'ın isminin zikr edilmemesi anlaşılır gibi değildir. Muhtemelen isim ya unutulmuştur veyahut Sürmeli sancağı ile birlikte ele alınmıştır." (bkz., Atnur, **a.g.e.**, s.56) Benim şahsı kanaatime göre ise, her hangi bir unutkanlık söz konusu değil. Burada, o dönemde Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da halkın bir kısmının Osmanlı'ya ilhakı arzulamalarına karşın, küçümsenmeyecek bir nüfusun ise ya Azerbaycan Hükümeti'ne bağlanma, ya da bağımsız bir idare ile yönetilme isteklerini dikkate almak gerekmektedir. Ayrıca, yapılması düşünülen İstanbul Konferansı öncesi müzakerelerde Azerbaycan heyeti tarafından Türk yetkililerine sunulan sınırlar ile ilgili projede de; daha önce Batum Antlaşması'yla Osmanlı'ya bırakılması onaylanan Nahçıvan'ın, bu kez Azerbaycan Devleti hudutlarında gösterilmesi ve Enver Paşa'nın da bununla ilgili Azerbaycan tarafına hiçbir iratta bulunmaması gibi hususlar da göz ardı edilmemelidir. Enver Paşa, belki de bölge ile ilgili bir süre daha "bekle gör" siyasetini uygun görmüş, bu arada Kazım Karabekir Paşa da daha önce verilen direktifler doğrultusunda hareket ederek, Halil Bey'in Şahtahtı ve Şerur'da kurmuş olduğu Kafkas Hükümeti'ni, sınırları genişletilmiş olarak Kafkas İslam Cumhuriyeti adıyla teşekkül ettirmeye çalışmıştı. Kafkas İslam Cumhuriyeti'nin arazisi hakkında ise kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da, Nahçıvan şehriyle beraber Şahtahtı, Şerur, Culfa ve Ordubad'ın, bu kurulmasına çalışılan cumhuriyetin sınırlarında yer alması ihtimal olunabilir.

²⁴⁷ Kafkasya Müslüman Cumhuriyeti Tebriz Muvakkati Sehbenderi Rauf Bey tarafından Osmanlı Devleti Tebriz Başsehbenderi'ne gönderilen mektup, **BOA.**, HR.MTV, 649 /34-2

²⁴⁸ Nesip Nesipzade, **Azerbaycan Harici Siyaseti (1918-1920)**, s.189; Rauf Bey'in daha önce 12 sene İran Devleti adına Nahçıvan'da temsilcilik yaptığı anlaşılmaktadır. Karabekir Paşa ile sıcak ilişkisi bulunan Rauf Bey, bizzat onun isteği üzerine Nahçıvan'dan Tebriz'e gelmiştir. (**BOA.**, HR. MTV, 649 /34-2)

Karabekir Paşa, Nuri ve Halil Paşalara başvurarak Kafkas İslam Cumhuriyeti'nin tanınması ve Rauf Bey'in ise hükümet başkanlığına getirilmesini rica etmişti. Ayrıca, Tebriz temsilciliği çalışanlarından Zeynel Bey Karahaculu da bu yeni hükümet ile ilgili tüm evrakları ilgililere ulaştırmak için gönderilmişti. Fakat bu mesele ile ilgili resmi makamlardan hiçbir yanıt alınamamıştı.²⁴⁹ Çünkü 14 Eylül 1918 tarihli kararnameyle Nahçıvan eyaleti Kars sancağına bağlanarak Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmişti.²⁵⁰ Osmanlı Hükümeti'nin bu kararından büyük ihtimalle o dönemde ne Karabekir Paşa'nın, ne de Rauf Bey'in haberi olmuştu. Aksi durumda Tebriz temsilciliği Kafkas İslam Cumhuriyeti Hükümeti adına serbest faaliyet gösteremezdi. Tebriz'de bulunan Kuzey Azerbaycan vatandaşları bütün resmi işlerini, ülkeye giriş çıkışlarını o dönemde bu temsilciliğin vermiş olduğu senetlerle yapmışlardı. Yani Tebriz temsilciliği, Kafkas İslam Cumhuriyeti mührünü kendinde bulundurmuş, yalnız Nahçıvan tebaalarının değil, tüm Kuzey Azerbaycanlıların İran'daki haklarının savunucusu olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin İran'da hiçbir temsilcisi bulunmadığını düşünürsek Kafkas Cumhuriyeti temsilciliğinin faaliyetinin Azerbaycan vatandaşları açısından önemi anlaşılabilir.

Burada bir çok araştırmacının gözünden kaçan çok önemli bir husus üzerinden durmak isterdim. Şu ana kadar yapılan tetkikatlarda o dönemde Kafkasya'da kurulan bölgesel hükümetlerden yalnız Türk- Aras ve Güneybatı Kafkas Cumhuriyetlerinin ismi geçmekte, Kafkas İslam Cumhuriyeti'nin varlığı konusunda ise hiçbir bilgeye rastlanmamaktadır. Yalnız Nesip Nesipzade eserinde, Tebriz'de "Kafkas İslam Cumhuriyeti" temsilciliğinin açılmasından söz etmiş, fakat o da ayrıntıya girmemiştir. Büyük ihtimalle araştırmacılar bu Kafkas Cumhuriyetini, daha sonra kurulacak olan Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti ile karıştırarak yanlışlığa düşmüşlerdi. Nahçıvan eyaleti sınırlarını kapsayan Kafkas İslam Cumhuriyeti, bu coğrafyada kurulan ilk bölgesel hükümet teşekkülüydü. Henüz resmi hükümet kabinesi kurulmamasına rağmen, Tebriz temsilcisinin faaliyetinin Osmanlı Komutanlığı ve Güney Azerbaycan Valisi tarafından resmen

²⁴⁹ aynı vesika

²⁵⁰ Ali Arslan, a.g.m., s.524

tanınması ve bu temsilciliğin temsil olunduğu cumhuriyetin adına mühür bulundurması Kafkas İslam Cumhuriyeti'nin varlığını ispatlamaktadır.

Mondros Mütarekesiyle Türk ordusunun İran'dan çekilmesinden sonra da Tebriz temsilciliğinin faaliyetini kısa bir süre sürdürdüğü görülmüştür. Fakat Güney Azerbaycan valisi Mecid el Saltana'nın istifasından sonra bu temsilciliğin işi iyice zorlaşmıştı. İngiliz yanlısı yeni valinin gelişiyle hem temsilcilik hem de Kuzey Azerbaycan tebaaları üzerinde baskı artmış, yeni yönetim temsilciliği tanımaktan imtina etmişti. Tebriz Emniyet Müdürlüğü'nün neşrettirdiği ilânlarda Kafkasya'ya gidecek olanların bu temsilcilikten almış oldukları tezkerenin geçersiz sayılacağı beyan olunmuştu. Bazı sahtekarlar ise Kafkasya Cumhuriyeti'nin mührünün taklidini yapıp para ile tezkere dağıttığı görülmüştür ki, emniyet güçleri bu şahısların faaliyetlerine göz yummuştur.²⁵¹ İran'da mahsur ve tehdit altında kalan Kuzey Azerbaycanlılar ise bu kez mecburen sabık Rusya vatandaşı sıfatıyla, İran'daki Rusya işlerini de yürüten İspanya Konsolosluğu'na başvurmuş, mal ve can güvenliğinin sağlanmasını rica etmişlerdi. Vatandaşlarını zor durumdan kurtarmak ve kendi statüsünün onaylanması için Rauf Bey, Osmanlı Devleti'nin Tebriz elçiliğine müracaatta bulunarak bu konuda yardımcı olmasını istemişti. Tebriz elçisi de durumu 10 Ocak 1919 tarihli bir yazıyla Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na bildirmiş ve bir an önce Rauf Bey'in resmi temsilci olarak tanınmasını arzulamıştı.²⁵² Bu arada Nahçıvan'da da yeni siyasi gelişmeler olmuş Türk ordusunun bölgeyi terk etmesinden sonra Müslüman halkın Ermeni tecavüzü ile karşı karşıya kalması üzerine Nahçıvan Milli Şûrası, Türk askeri makamlarının teşviki ve yerli ahalinin de oluru ile 18 Kasım 1918'de bağımsız Aras- Türk Cumhuriyeti Hükümeti'ni de tesis etmişti. Bu yeni hükümetin nüvesini Kazım Karabekir Paşa'nın kurmaya çalıştığı Kafkas İslam Cumhuriyeti'nin teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Birincisinden farklı olarak bu yeni teşekkülün resmi hükümet kabinesi dahi kurulmuştu. Hükümetin kuruluş beyannamesinde denilmekteydi:

²⁵¹ BOA., HR. MTV., 649 /34-2

²⁵² Osmanlı Devleti Tebriz Başşehbenderliğinden Hariciye Nezaretine gönderilen 10 Ocak 1919 tarihli yazı, BOA., MTV., 649 /34-1

“18 Teşrinsani 334 Revan vilayetinde Aras kenarı civarında bulunan bir milyon kadar İslam ahalisi, Osmanlı asakirinin buradan çekilmeleri ve kendileri tehlike altında kalmasını nazara alıp bunu çaresine bakmak için Revan muhacirleri, Nahçıvan, Şerur, Eçmiyazin ve Sürmeli İslamların mebusları fevkde muharrer tarihte Kamerli kasabasında bir meclis-i müşavere in’ikad edip, birçok teati-i efkar ve müzakere ba’ında muvakkati bir teşkilat yapıp böyle karar verdiler.

Biz Aras kenarı ve civarında mutavattın bir milyon kadar İslam cemaati, kendi hukukumuzu müdafaa ve muhafaza için “Aras- Türk Hükümeti” namında bir teşkilat yapıp ve bu teşkilatın makkar-ı hükümeti Iğdır kasabası tayin olundu. Ve sair nevahide şubeler açılıp, cemaat ve milletimizin hukukunu muhafaza ve müdafaa etmekle beraber hiçbir milletin ve devletin hukukuna tecavüzümüz olmayacaktır. Lâkin başkaları bizim hukukumuzda tecavüz ettiği takdirde umumi seferberlik ile silaha sarılıp malımız, canımız ve ahirinci bir katre kanımıza kadar, hukukumuzu gözlemek selahiyeti dahi hükümet-i mezbureye verildi. Ve bu hususta becerikli ve dirayetli eşhastan bir hükümet teşkil ettiler ki, her ne havf ile hangi esbabıyla olursa bu ufak millet ve cemaatin hukukunu müdafaa ve muhafaza eylesin. Bunun için meclis lazım bildi ki bir Harbiye Nezareti ve haliyle Mülkiye, Adliye, Maliye, Hariciye ve Umur-u Şeriye me’murları tayin eylesinler. Buna göre meclis mütefikân buna karar verip, zeyldeki eşhas-ı muhteremleri intihab eylediler:

1- Hükümet Reisi- Emir Bey Zimanbeyzade

2-Harbiye Nazırı- Karanlı Cihangiroğlu İbrahim Bey

3-Maliye Nazırı- Kamber Ali Bey Benanyari

4-Mülkiye Nazırı- Bağır Bey Rızazade

5-Adliye Nazırı- Mehmet Beyzade

6-Hariciye Nazırı- Hasan Ağa Safazade

7-Şeyhülislam- Mirza Hüseyin Mirza Hasanzade ve Müftü Hoca Ekit Efendi

8-Fahri Uzuv ve Aşair Reisi- General Ali Eşref Bey

(mühür)

*Aras Türk Cumhuriyeti Hükümeti”*²⁵³

Aras-Türk Cumhuriyetinin arazisi ve merkezi tartışmalı bir konudur. Hükümetin kuruluş beyannamesinde cumhuriyetin başkenti Iğdır gösterilse de bazı araştırmacılar Kamerli ve Nahçıvan'ın da merkez şehir olabileceği üzerinde duruyorlar. Cumhuriyetin hudutları ise görünüşte Nahçıvan, Şerur-Darelegez ve Ordubat kazaları ile, Serdarabat, Uluhanlı, Vedibasars, Kamerli ve Mehri arazilerini kapsamaktaydı.²⁵⁴

Savunma Bakanı Cihangiroğlu İbrahim Bey'in²⁵⁵ şahsi çabası ile Aras-Türk Cumhuriyeti'nin silahlı birlikleri teşkil olunmuştur. İbrahim Bey bu konuda hatıratında şu bilgileri vermektedir:

*“Derhal işe başladık, nerede alay, tabur ve bölük kumandanı var ise Kamerli'ye istettik, yirmi kadar tabur teşkil etmiştik bunların bir kısmı Türk ordusu oradayken bu teşkilatı yapmış idiler. Yani 9. Fırka Kumandanı Miralay Rüştü Bey'in yardımıyla kurulmuştu. Rüştü Bey halkın elindeki silahların bir dökümünü yapıp daha da ne kadar ihtiyaç varsa 9. Ordudan gönderilmesini isteyecekti...”*²⁵⁶

İbrahim Bey, Ermeni hududu yakınında oturan Türk İslam köylülerinin büyük bir endişeye kapılıp, oraları terk ederek göçe başladıkları görünce, vatanı müdafaa etmenin zaruretini köylülere izah edip onların göç etmelerini önlemişti. Ayrıca, Ermenilerin paraları ile Türk İslam âlemi arasında fesat çıkarıp, mücadelenin gereksiz olduğu yolunda propaganda yapan mollaların faaliyetlerini de engellemişti. Bu arada, merkezi Tiflis olan sosyalist eğilimli “Himmet Cemiyeti”nin idare edenleri bazı yerli fesatçıların vasıtasıyla bölgede bozgunculuk faaliyetlerine girişmişlerdi. Daha Aras-Türk Hükümeti kuruluş aşamasındayken, Nahçıvan Hükümet-i Mahalliye reisi Ali Şefik Bey, bunu da tespit edip 4 Kasım

²⁵³ Atnur, a.g.e., s.96-98; Ahmet Ender Gökdemir, yanlış okumadan olsa gerek, hükümet başkanının ismini Emir Bey Emirzade olarak ifade etmektedir.(bkz.,Ahmet Ender Gökdemir, “Aras Türk Hükümeti”, **Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (Tebliğler)**, 23-25 Eylül 1985, C.I, İstanbul 1986, s.239-240)

²⁵⁴ İsmayıl Musayev, **Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921)**, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi Yayınları, 1998, s.95-96

²⁵⁵ Cihangiroğlu İbrahim Bey, bir kadar sonra Kars Cumhuriyeti Hükümeti Başkanlığı görevine de üstlenmiştir. 30 Kasım 1918'de kurulan Kars Hükümeti'nin bünyesinde formalite olarak yer alan Aras Türk Cumhuriyeti'nin müstakil idare yapısını koruduğu görülmüştür.

²⁵⁶ Cihangiroğlu İbrahim Bey'in hatıralarını nakleden , Ahmet Ender Gökdemir, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1989, s.50

1918 tarihinde telgraf ile durumu 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya bildirmişti. Yakup Şevki Paşa'da bu cemiyetin Nahçıvan şubelerini idare edenlerin tutuklanıp sorguları yapıldıktan sonra orduya bildirilmesini istemişti.²⁵⁷

Hükümet, bir taraftan içerde bozgunculuk faaliyetlerini bir yandan da Ermenilerin saldırılarını önlemeye çalışmıştı. Cumhuriyet hudutlarından Ermeni işgaline karşı Kelbe Muhtar'ın, Kelbe Kerim'in, Kulu Bey'in, Mehmet Rıza Bey'in, Hüseyin Aliyev'in, İbrahim Halil Ahmedov'un gönüllü birlikleri faaliyet göstermekte idi.²⁵⁸ 1919 yılının başlarına kadar Aras- Türk Hükümeti bölgeyi Ermeni tecavüzüne karşı başarıyla savunmuştu. Fakat İngilizlerin gelişiyle durum Ermenilerin lehine değişmeye başlamıştı.

2. Nahçıvan'da İngiliz-Ermeni Taşnak İdaresi

Ocak 1919'da Nahçıvan'ı işgal eden İngiliz birlikleri Aras- Türk Cumhuriyeti'ni tanımaktan çekinip, onu Türklerin kurmuş olduğu "oyuncak bir hükümet" gibi görmüşlerdi.²⁵⁹ Emir Bey hükümetine iyi hisler beslemeyen İngilizler bölgeyi Ermenilere bırakmayı yeğlemişlerdi. Bölge halkının istek ve rızası olmaksızın yaşadığı toprakların Ermenistan'a ilhakını kabullenemeyen Nahçıvan Milli Şurası 25 Şubat 1919 tarihinde: "şimdi yaşayan ve gelecekte yaşayacak nesillerin saadeti namına Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleşmek" kararını almıştı.²⁶⁰

Azerbaycan Hükümeti bağımsızlığını ilânından bu yana Nahçıvan eyaletini her zaman Azerbaycan sınırları dahilinde görmüş, Azerbaycan parlamentosu kurulurken Nahçıvan bölgesiyle alakalı meseleler de dikkate alınmıştı. Azerbaycan Parlamentosunda Nahçıvan'ı üç milletvekili ile temsil olunma hakkı verilmişti.²⁶¹

Aras- Türk Cumhuriyeti Hükümeti de resmen 4 Ocak 1919 tarihli beyanatıyla

²⁵⁷ a.g.e., s.55

²⁵⁸ Hacıyev, **Kars ve Aras- Türk Respublikaları Hakkında**, s.52

²⁵⁹ Hüseyin Baykara, "Azerbaycan'da Ermeni Baskısı ve Nahçıvan Meselesi", **Türk Kültürü**, No:92, Haziran 1970, s.562

²⁶⁰ **SPIH DA**, F. 277, Op. 2, D.57, L.2

²⁶¹ Musayev, a.g.e., s.98-99

Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak ilân etmişti.²⁶² Azerbaycan Hükümeti'ne bağlı bulunmanın yanı sıra Aras- Türk Cumhuriyeti Hükümeti iç işlerinde serbest olup, özerkliğini korumuştur. Bütçesi Azerbaycan Hükümeti tarafından belirlenen bu hükümetin Bakü'de temsilciliğinin bulunması²⁶³, iki hükümet arası ilişkilerin federasyon yapıda olduğunu göstermekteydi.

Aras- Türk Cumhuriyeti Hükümeti, ilk iş olarak Azerbaycan Hükümeti'nden bölgenin statüsüyle ilgili İngiliz plânının engellenmesini istemişti. Çünkü Mart 1919'da İngiliz Komutanlığı bölgenin statüsünü Ermeniler lehine hallettiklerini artık açık bir şekilde beyan etmişti. Taşnak yayın organı olan *Aşhodovor* gazetesinin verdiği habere göre, İngiliz Hükümeti'nin İrevan temsilcisinin Ermenistan yetkilileriyle görüştüğü zaman, Ermeniler, Rusya'nın eski hudutlarında bulunan bazı bölgeleri Ermenistan arazisi dahilinde görmek istediklerini bildirmişlerdi. Ermenilerin talep ettikleri araziler şunlardı:

- 1-Nahçıvan dahil bütün İrevan eyaleti
- 2-Kars ve çevresi
- 3-Tiflis sancağının Ahelkelek kazasının iki nahiyesi²⁶⁴

İngilizlerin Kafkasya politikası imparatorluklarının devamı açısından tehlikeli gördükleri Bolşevikleri, başta Ermenistan olmakla bir emniyet kuşağıyla çevrelemektir. Londra Hükümeti bu çevreleme politikaları çerçevesinde Taşnakların Kars ve Nahçıvan'a doğru yayılmalarını desteklemişlerdir.²⁶⁵

Nahçıvan'da durumun ciddileşmesi üzerine 14 Mart 1919'da Nahçıvan mutasarrıfı Cafer Kulu Han, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gürcistan temsilcisi Mehmet Yusuf Caferov'a aşağıdaki mektup göndermişti:

“Nahçıvan ve Şerur kazalarında bulunan Müslümanların durumundan çok yürek acısıyla söz ediyorum. Allah tarafından bile unutulmuş bu zavallılar açlık ve sefalet içinde çaresiz kalmışlardı. İrevan vilayetinin her köşesinden gelen sayısı

²⁶² Tefik Köçerli, **Yaddan Çıkmaz Karabağ, Nakşi Cahan Nahçıvan**, Bakü, Elm Yayınları, 1998, s.277

²⁶³ 9 Mart 1919'da aralarında büyük yazar Hüseyin Cavid'in de bulunduğu Aras-Türk Cumhuriyeti Hükümetini temsilen bir heyet Bakü'ye gelmiştir. Heyete, hükümeti adına geniş olağanüstü yetkiler verilmiştir (bkz., **Dış Politika Belgeler**, s.184, (Belge No:102))

²⁶⁴ **Azerbaycan**, No:178, 12 Mayıs 1919

²⁶⁵ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, Ankara, TTK Yayınları, 1991, s.175

yüz bini aşkın göçmen Müslümanları da göz önünde bulundurursak çok üzüntülü ve endişeli bir manzara ile karşı karşıya kaldığımızı anlayabilirsiniz. Azerbaycan Hükümeti'ne yaptığımız yardım istekleri her nedense hep sonuçsuz kalıyor. Azerbaycan Hükümeti'nin beş yüz bin Müslümanı kendi kaderi terk ettiğini kabullenemiyoruz. Eğer yakın bir zamanda hükümet tarafından gereken tedbirler alınmazsa ileride bu bölgedeki hiçbir Müslüman varlığından söz edemeyeceğiz. Sizin vasitanızla kısa bir sürede maddi ve manevi bir yardım alacağımızı umut ediyoruz.”²⁶⁶

Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile Nahçıvan vilayeti arasındaki irtibatın kesilişi, hükümetin bu bölgeye yönelik faaliyetlerini de zorlaştırıyordu. Buna rağmen Azerbaycan Hükümeti göçmenleri ve açlık çekenlerin acil ihtiyacı için bir milyon rubleyi Nahçıvan'a ulaştırabilmişti.²⁶⁷

1 Mayıs 1919'da Nahçıvan Milli Şurası yöneticileri Şerur-Vedibasar ve Ordubat arazilerinin Ermenistan idaresine verilmesi haberi üzerine İngiliz generali Devi ile temasa geçmişlerdi. İngilizlerin bölgeyi Ermenilere vermekten vazgeçmedikleri gören Nahçıvanlılar, vilayetlerinin durumunu kısmen hafifleten kendi şartlarını ileri sürmüşlerdi:

- General Devi, bölgenin kontrolünün geçici olarak Ermenistan'a bırakılacağına dair resmi bir belge verecek. Fakat bu, Barış Konferansı'nın bir kararı olarak kabul edilmeyecek.
- Ermeni genel valisinin yardımcısı Müslüman Milli Şurası tarafından seçilen birisi olacak.
- Ermeni idarecileri yerli ahaliye karşı zor kullanmaktan kaçınacak adil davranacaklardı.²⁶⁸

General Devi, Nahçıvan halkının bu kararlı tutumu karşısında şartları kabullenmeye razı olmuştu. 3 Mayıs 1919'da Nahçıvan bölgesinin Ermenistan idaresine verilmesi hakkında İngiliz Generali Devi ve İrevan askeri birliklerinin

²⁶⁶ SPIH DA., F.277, Op.2, D. 57, L.4

²⁶⁷ SPIH DA., F. 277, Op.2, D.57, L.5

²⁶⁸ SPIH DA., F.277, Op.2, D. 57, L.15

reisi Dro tarafından bir beyanname yayınlanmıştı. “Dünya Savaşı sona ermiştir, bununla bütün milletlerin katlandığı eziyet ve sıkıntılar da son bulmuştur” diye başlayan beyannamede Dro sözde “askerlerinden katı disiplin istemiş, aksi davranışta bulunanları askeri mahkemeye sevk etmekle” tehdit etmişti. Kurdukları idare tarzının Ermenistan Devleti’ne ait olduğunu beyan ederek, bölge ahalisinin dinine ve milliyetine bağlı olmaksızın kanunlar karşısında eşit muameleye tabi tutulacağını da vurgulamıştı. Daha sonra sözlerini Nahçıvan’daki Müslüman ahaliye getirerek hükümeti ve İtilâf Devletlerinin ona vermiş oldukları yetkiye istinat ederek cumhuriyet toprakları üzerinde, kanunsuz olarak ele geçirilen bütün toprakların esas sahiplerine(yani Ermenistan’a), iade edildiğini bildirmişti.²⁶⁹

Mayıs 1919’da Nahçıvan’da kurulan Ermeni Genel Valiliği’ne önce General Şelkovnikov, sonra ise Varşamyan getirilmişti.²⁷⁰

Nahçıvan’da Ermeni idaresi kurulmasına rağmen Nahçıvan Müslüman Milli Şurası faaliyetini sürdürmüş ve buralarda daha sıkı örgütlenmeye devam etmişti. Azerbaycan eli kolu bağlı durumda iken Nahçıvan Milli Şurası kabul ettiği bir kararla Nahçıvan’ı Azerbaycan’ın ayrılmaz bir parçası saymakta idi. Azerbaycan yönetiminin bölgenin Müslüman ahalisine yardımdan çekindiği takdirde bile onların Ermenilere karşı direneceklerini topraklarının bağımsızlığı için ölümü bile göze aldıklarını bildirmişti.²⁷¹

Nahçıvan halkının Ermeni hakimiyetine boyun eğmeyip onlar için yönetimde verilen görevleri yerine getirmekten çekinmesi Azerbaycan Hükümeti’nin Ermenistan’daki hususi temsilcisi Tekinski’ nin 30 Mayıs 1919 tarihli telgrafından da açık bir şekilde anlaşılmaktaydı:

“Azerbaycan gazetesi 105 numaralı sayısında Nahçıvan halkının Ermeni ordusunu hoş karşılamadığını yazmaktadır. Şerur-Nahçıvan bölgesi İngilizlerin talebiyle itaat göstermiştir. Kelbeli Han Nahçıvanski, Hatisov’un davetine gitmeyerek Ermenistan hakimiyetini tanımamıştır. Yalnız general Devi’nin davetine icabet eden Kelbeli Han’a bölgenin Ermenistan’a ilhaki bildirilmişti. Kelbeli Han da kendi tarafından yalnız İngiliz talepleriyle hesaplaşacağını beyan etmiştir.

²⁶⁹ SPİH DA, F.276, Op.9, D.1, L.30-32

²⁷⁰ G. Medetov, “Geçmişin Sayfaları”, Nahçıvan MSSR’nin 50 Yılı, Bakü 1975, s.15

²⁷¹ SPİH DA, F.277, Op.2, D.57, L16

Müslümanlar, Ermenileri protesto edip onlar için ayrılan idari işleri de kabul etmiyorlardı!’’²⁷²

Nahçıvan halkının iradesine zorla Ermeni idaresine verilmesi, ister Azerbaycan siyasi çevrelerinde, isterse de Müslüman ahali arasında nefretle karşılanmıştır. İtilaf Devletlerinin beş yüz bin Azeri Türkünü hiçbir hukuki esası olmaksızın Azerbaycan’dan koparıp komşu devletin istibdadı altına bırakılmasının kabullenilemeyeceği bildirilmişti. Fakat Azerbaycan halkının itirazına kulak tıkayan İngilizler, Ermenilerin bölgedeki faaliyetlerine geniş imkanlar sağlayıp yapılan vahşilikler karşısında da sessiz kalmışlardı. Nahçıvanlıların Ermeni idaresinde bulunmaktansa , İran’la birleşmek isteğine de karşı gelmeyen İngilizler, İran himayesinde kurulacak Kelbeli Han idareciliğini²⁷³ destekleyeceğini vaat etmişlerdi.²⁷⁴ Bu da İngilizlerin bölgedeki siyasetinin iki yüzlülüğünü göstermiştir.

Düşman işgali altında yaşamayı kendilerine hakaret kabul eden Nahçıvan halkı 1919 yılı yazında Ordubat, Zeyneddin, Bulgan, Şahbuz, Gıvrak ve başka bölgelerde İngiliz ve Taşnaklar aleyhine gösteriler yapmış ve işgalcilerin bölgeyi terk etmesini talep etmişlerdi. Nahçıvan halkının bu itaatsizliğini gören Ermeniler, kendi iğrenç niyetlerini silah gücü ile uygulamaya kalkışıp vilayet hudutlarına asker sevk etmişlerdi isteklerini hayata geçirmek için bölgede Kürt –Azeri düşmanlığını körükleyen Taşnaklar , bu iş için bazı hain Kürt ve Azeri şahısların yardımından da yararlanmışlardı.²⁷⁵

Nahçıvan halkının direnişini gören Taşnaklar, daha da azgınlaşıp şehirde izinsiz aramalar yaparak, karşı gelenleri hapse atıp işkence etmişlerdi. 1919 yılı Temmuz’unda Ermeni askeri birlikleri Nahçıvan ve Şerur havalisinde 45 köye

²⁷² **SPIH DA**, F. 277, Op.2, D.57,L.27

²⁷³ Azerbaycan Hükümetiyle iyi ilişkiler içinde bulunan Emir Bey hükümetine karşı bölgede bulunan zengin ve irticacı kesimin başında bulunan Kelbeli Han , İngilizlerle sıcak ilişkilerde olmanın yanı sıra, Azerbaycan’a ilhak olma düşüncesine de karşıydı. Bölge de kendi başkanlığında bir feodal idare kurmayı amaçlayan Kelbeli Hana İngilizler de büyük destek vermiş, Emir Bey hükümeti istifaya zorlanarak yerine Kelbeli Hanın başını çektiği irticacı grup getirilmişti. Bu yeni hükümetin ilk icraatı Tebriz’e kendi temsilcisini gönderip Velihahtan Nahçıvan’ın İran’a ilhakını istemek olmuştur. (bkz.,Hacıyev,**a.g.e.**,s.53); Kelbeli Han’ın nüfuz altında kurulan bu yeni hükümetin başkanlığına Han’ın babası Cafergulu Han getirilmişti. Hariciye Nazırı görevine üstlenen Han’ın yakın adamı olan Behram Han, bu yeni hükümet için “Nahçıvan Türk Hükümeti” tabirini kullanarak, Aras-Türk Hükümeti’nin yıkıldığını resmen beyan etmişti. (bkz., Atnur, **a.g.e.**, 142-143)

²⁷⁴ Musayev,**a.g.e.**,s.162

²⁷⁵ Hacıyev,**a.g.e.**,s.66

saldırarak, zırhlı trenlerle naklettiği toplar vasıtasıyla, demiryoluna yakın Müslüman mahalleleri ateş altına almışlardı.²⁷⁶ İngiliz yönetimi ise asayişini korumak ve Ermeni derebeyliğinin önünü almak için hiçbir tedbir almıyordu. Bu da onları yerli halkın gözünden düşürüyordu. Nahçıvan köylerinde bulunan İngiliz albayı Plaudom, İngiltere'nin Güney Kafkasya Yüksek Komiserine gönderdiği raporda, Nahçıvan ahalisinin İngilizlere münasebetinin çok soğuk, hatta zahiren kaba ve sert olduğunu beyan ediyordu.²⁷⁷

Nahçıvan eyaletinde Ermeni mezaliminin artması üzerine Azerbaycan Hükümeti Ermenistan'a bir protesto notası vermiştir. Notaya Hatisov "*Azerbaycan Hükümeti'nin Ermenistan'ın iç işlerine karışmak yetkisi yoktur, bu ceza tedbirleri Ermenistan'ın iç işleridir*" cevabını vermekle yetiniyordu.²⁷⁸ O dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti yöneticileri protesto notaları göndermekle diplomatik ilişkilerde İtilaf Devletlerinin yaklaşımını kendi lehlerine çevirebilmek için çaba sarf etmekten öte çareleri yoktu. Ermenistan'a karşı bölgeye ordu göndermek İngilizlere karşı gelmek anlamını taşıyordu. Bu yola ise genç devletin yöneticileri kesinlikle başvuramazdı.

Haziran 1919 tarihinden itibaren İngiliz ordularının kademeli olarak Azerbaycan hudutlarından çıkarılmasına başlanılmıştı. İngiliz Komutanlığı giderayak Karabağ'ın Azerbaycan sınırlarında kalmasına karşılık, Nahçıvan'ın Ermenistan'a bırakılması planları yapıyordu. Azerbaycan Hükümeti'nin Erivan temsilcisi Tekinski'nin Azerbaycan Hükümeti'nin yetkililerine 26 Mayıs 1919 tarihinde ulaştırılan telgrafı bu konuya açıklık getirmektedir:

"Aldığım duyumlara göre Ermenistan'ın Karabağ'ı Azerbaycan'a ait olarak tanımasına karşılık, İngilizler Şerur-Nahçıvan bölgesini Ermenistan'a teslim edeceklermiş. Kanaatimce, Ermenistan'a Kars yeterlidir; nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Şerur-Nahçıvan'ın hibe edilmesi, oradaki halkı vahşet karşısında bırakmak demektir. Ermenistan'da yaşayan Müslümanların acı

²⁷⁶ O tarihte 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın esir almış olduğu Ermenilerin vermiş olduğu bilgilerden: "*bu havalide bir tek kalmayınca kadar İslamların mahvına devam edeceklerini yahut, İslamları külliye Aras nehrine dökeceklerine Ermenilerin karar verdikleri*" anlaşılmaktadır. (bkz., Cezmi Eraslan, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mondros Mütarekesi Sonrasında Güney Kafkasya Müslümanları", **Kafkas Araştırmaları**, No:4, İstanbul 1998, s.117)

²⁷⁷ **Nahçıvan MSSR'nin 40 Yılı**, Bakü 1964, s.20

²⁷⁸ Hacıyev, a.g.e., s.80

*kaderleri hakkında elinde gereken deliller bulunuyor.Bu durum her yönüyle Tiflis'te İtilaf Devletleri Komutanlığına izah edilmeli,onlarla sıkı irtibatta bulunulmalıdır, yoksa diplomasimiz kaybedebilir.”*²⁷⁹

Azerbaycan Hariciye Nezaretine 7 Haziran 1919 tarihinde ulaştırılan Tekinski'nin diğer telgrafında ise, Hatisov'un bağımsızlıklarının korunması hususunda “Azerbaycan ve Ermenistan'ın ortak çıkarlarının bulunmasından” söz etmesine rağmen Gönüllüler ordusunun (Denikin ordusu) Bakü'ye girmesi halinde, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı düşman bir mevkide duracağı beyan edilmektedir. ”*Buna göre para masrafindan kaçınılmaksızın Ermenistan'a karşı Şerur-Nahçıvan civarı harekete geçirilip silahla donatılmalıdır”* diyen Tekinski, şahsı çabasıyla Şerur-Nahçıvan ve Ordubad Milli Şuralarının birleştirilip onunla daimi irtibat sağladıklarını da arz etmektedir.²⁸⁰

İngiliz ordularının bölgeden çıkarılması haberi yayıldıkça Ermeni idaresine karşı silahlı mücadeleyi genişleten Nahçıvan Milli Şurası,Azerbaycan Hükümeti'nin yanı sıra Osmanlı Devletinin de yardımını sağlamak için Hacı Cebayıl'ın imzasıyla İstanbul'a bir telgraf göndermişti.Fakat İtilaf Devletlerinin baskısı altında bulunan Osmanlı Hükümeti o anda buldukları zor koşullardan dolayı Nahçıvan halkının isteğine olumsuz yanıt vermişti.²⁸¹ Ancak Türkiye'den yardım umudunu kesmeyen Nahçıvan halkı, 13 Haziran 1919 tarihinde vekil Hacı Cebbar'ın imzasıyla bu kez Erzurum Kongresi'ne²⁸² telgraf name göndermiş, kongrenin tavsiyelerini öğrenmek ihtiyacını hissetmişti.Telgrafta:

“Azim bir mühit-i İslamiyenin mesail-i hayatiyeleri hususunda ledel-istişare oraya gelmek ahass-ı amalimdir. Lakin Beyazıt livasından kongreye aza intihab

²⁷⁹ **SPIH DA**,F.277,Op.2,D.57,L.26

²⁸⁰ **SPIH DA**,F.277,Op.2,D.57,L.20.29

²⁸¹ Dahiliye Nezaretinden Erzurum Vilayetine gönderilen 4 Haziran 1919 tarihli yazı,**BOA.**, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR),100/1; Ermeni mezalimi karşısında çaresiz kalan Nahçıvan ve havalisi Müslümanlarının durumunu bizzat görerek yardım etmek isteyen sınır boyu mahalli idareci ve komutanlarının bu yönde teşebbüsleri de , o dönemin İstanbul Hükümeti tarafından bir şekilde engellenmeye çalışılmıştır.Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne ve Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda açıkça:” *mütareke akdine mecbur olan devletin şerait-i sakile-i sulhiyenin tahfifi ve dahildeki gavailin teskini ile meşgul olduğu”* yani, böyle şeylerle uğraşacak zamanı ve imkanı olmadığı bildirilmekteydi. (bkz., Cezmi Eraslan, **a.g.m.**,s.110)

²⁸² Anadolu'da düşman işgaline karşı ilk direniş bölgesel kongre hareketleri ile başlamıştır.Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da oluşan yerel hareketler karşılıklı haberleşmelerle 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihinde bölgesel ölçekli Erzurum Kongresi'ni düzenlemişlerdir.Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.,Bülent Tanör,**Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)**,İstanbul, Afa Yayınları,1998,s.18-30

edilmediği için tek başıma olarak gelemeyeceğim tabiidir.İngiliz askerlerinin Nahçıvan'dan çekilmesi ahali-yi İslamiye hakkında reva görülen mezalimin tahfifi ile vaziyetin tebeddülünü badi olmuştur. Ermeni kuvveti keenlem-yekun hükümündedir. Son talimat ve tavsiyelerinizin intizarındayım.”²⁸³ deniliyordu.

Nahçıvan halkının bu müracaatı üzerine 15.Kolordu komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın talimatı ile Kolordu'nun 2.Tümeninden seçilen güzide subay ve erler²⁸⁴ 17/18 Temmuz gecesi Nahçıvan bölgesine gönderilerek buradaki Milli Şura tarafından kurulmuş olan milis alayını organize etmek ve yönetmekle görevlendirilmişti. Bu bölgede eğitilerek organize edilen 2000 atlıdan oluşan bir milis birliği vazifelerini mükemmel yapıp, Ermenilerin imha olunmasında büyük fedakarlıklar göstermişti.Ermeni kuvvetleri Nahçıvan'ı ivedilikle boşaltarak dağ yollarından Erivan'a çekilmek zorunda kalmıştır.²⁸⁵

Ermenilerin kısa süreli idareciliği sırasında Nahçıvan ahalisine karşı yürüttüğü etnik savaş başarısızlıkla sonuçlanmıştır.Taşnaklar, yalnız Nahçıvan şehri ve Nahçıvan-Erivan demiryolunu kontrol altında bulundurabilmişlerdi. Hatta şehir ahalisinin nefretinden korkan Varşamyan, şehirden 3 km. uzakta askeri bir kışlada yerleşmişti. Kazalarda hakimiyet yerli idarecilerin; Şerur bölgesi Hamzayev'in, Ordubad bölgesi Samedbeyov'un, Nahçıvan'ın kuzey kısmı ise Behram Han Nahçıvanski'nin denetimi altında idi. Nahçıvan'daki yerel hükümet resmen düşmüş gözükse de, ayrı ayrı bölgelerde bu şekilde varlığını devam ettirmişti.²⁸⁶

²⁸³ Bekir Sıdkı Baykal,**Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**,Ankara,Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü Yayınları,1969,s.10 (Vesika No:38/4526)

²⁸⁴ Gönderilen subaylar arasında 1918 yılının yazında bölgede “Kafkas Hükümeti” adıyla bir yerel hükümetin temelini atan binbaşı Halil Bey de bulunmaktaydı. Halil Bey, daha sonralar bölgeye gönderilecek Türk birliğinin komutanlığının yanı sıra Nahçıvan'da Anadolu hükümetinin qayri-resmi temsilciliğini de yapmıştır.

²⁸⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, Merk Yayıncılık, 1988, s.305-306; İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu, **Azerbaycan Türkleri Kültür Tarihinin Ana Hatları**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1978, s.48; Azerbaycan Hükümeti'nin Nahçıvan'daki geçici genel valisi Samed Bey Cemlinski 3 Eylül 1919 tarihli mektubunda gösterilen yardıma karşılık olarak şükranlarını Kazım Karabekir Paşa'ya şu şekilde ifade etmiştir: “...*Ordubad'dan Vedibasara kadar habise Ermeni zulmü altında inleyen Müslümanları kurtarmak ve muavenete şitab olmak üzere gönderdiğiniz zabıt ve efrada binlerce teşekkür eder ve Cenab-ı Allah'ın daimi surette kalplerinizi ve kaffe-i İslam'ın bu dünyada tenvir ile müşerref olmasını Cenab-ı Allah'tan dualar eylerim...*” (bkz.,Karabekir, **aynı yer**)

²⁸⁶ Hacıyev,**a.g.e**,s.82-83

3. Amerikan Genel Valiliği Meselesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile Vilayet Arasındaki İlişkilerin Boyutu

Paris Barış Konferansı'nın Onlar Şurası'nın toplantısında Lloyd George, İngiltere'nin Türkiye ve Güney Kafkasya'da sürekli ordu barındıramayacağını beyan etmekle ABD'ye Ermenistan'a sahip çıkması gerektiğini hatırlatmıştı. Bütün konferans süresince Ermenileri destekleyen ABD Başkanı Wilson da Ermeni heyetine “denizden denize Büyük Ermenistan” programı ile faaliyet göstermelerini teklif etmişti.²⁸⁷ ABD'de faaliyet gösteren “Ermenistan İstiklali Komitesi”de, Başkan Wilson'a telgraf çekerek “Büyük Ermenistan” arazisinin kurulmasını talep etmişti. Başkan da: *”Sizin telgrafınız bende büyük bir heyecan yarattı.Ermenistan namına elimden gelen tüm gayreti göstereceğime dair komitenize söz veriyorum.”* diye samimi bir cevap vermişti.²⁸⁸

7 Aralık 1920'de kongreye başvuran Wilson “Büyük Ermenistan” davasına 25 milyon dolar ayrılmasını sağlayabilmişti.Wilson, Amerika komisyonuna bu meblağın Ermenistan komünistlerinin eline geçmemesi için gereken ilginin gösterilmesi hususunda da talimat vermişti.²⁸⁹ Genellikle Taşnak Hükümeti'nin hakimiyette bulunduğu iki yıl süresince İngiltere ve Amerika devletlerinden Ermenistan'a 17,4 milyon dolarlık bir yardım sağlanmıştır.²⁹⁰

Paris Barış Konferansı'nın yardımı ile nerede yaşadıklarına bakılmaksızın tüm Ermenileri korumak ile görevlendirilen Amerikalı Albay Haskell, İttifak Şurası adından Nahçıvan ve Şerur-Darelegez kazalarında Amerikan Genel Valiliği'nin teşkil olunacağını Azerbaycan Hükümeti'ne beyan etmişti. Azerbaycan Hükümeti ise Nahçıvan'da kendi genel valiliğinin teşkil olunmasında ısrar etmiş, S.Cemlinski'yi geçici olarak vali görevine atamıştı.Bölgede bulunan Türk Birliği'nin Komutanı Halil Bey de ilk başlarda Azerbaycan tarafının politikasını

²⁸⁷ Hasanlı, a.g.e., s.215-216

²⁸⁸ Azerbaycan, No: 183, 19 Mayıs 1919

²⁸⁹ Hacıyev, a.g.e., s.40

²⁹⁰ Ş.Sadıkov, **Zakafkasya Sovyet Respublikalarının Alakasına Dair (1919-1921)**, Bakü 1962, s.14

desteklemiştir.²⁹¹ Fakat İngilizler gibi Haskel de Azerbaycan Hükümeti'nin ve yerli halkının iradesini hiçe sayarak 1 Eylül 1919'da arazi meseleleri ile ilgili kendi projesini ilan etmişti. Projeye göre Nahçıvan ve Şerur-Darelegezin tarafsız bölge ilan edilmesi şartıyla Karabağ ve Zengezur'un Azerbaycan Cumhuriyeti hudutları dahilinde bulunmasını savunmuştu. Amerika temsilcisi tarafından idare olunacak bu genel valilik, Batum'da kurulan İngiliz genel valiliğinin bir benzeri idi.²⁹²

Nahçıvan'da Amerikan genel valiliğinin kurulması ABD siyasetine şu çıkarları sağlayabilirdi:

-Nahçıvan ve Şerur-Darelegez stratejik mevkilerini elinde bulundurmakla bölge devletlerine (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türkiye ve İran) kolaylıkla nüfuz etmek.

-Nahçıvan üzerinde mandayı kullanarak bölgede güçlenmek ve kademeli olarak tüm Kafkasya'nın idare olunmasını ele almak.

-İleride bu genel valiliğin Ermeni idarecilerine devredilmesi ihtimalinde bölgede Wilson'un savunduğu "Büyük Ermenistan" şemsiyesi altında "Küçük Ermeni Nahçıvanı"nı gerçekleştirmek.

-Bakü petrolü üzerinde söz sahibi olmak.

Nahçıvan'da Amerikan genel valiliğinin kurulmasını öneren "Haskel raporu" ile uzlaşmayan Azerbaycan Hükümeti, Haskel'e kendi şartlarını içeren yeni bir öneri takdim etmişti. Öneriye göre, eyaletin genel valisi Haskel veya onun tayin ettiği bir Amerikalı olacak; vilayetin kazaları eşit ve gizli oylama ile seçilen şuralar tarafından idare olunacak; valiliğin bütçesine Azerbaycan parlamentosunda bakılacak; Azerbaycan parası resmi para birimi olarak kabul olunacak; yerli ahalinin silahları iade edilmeyecek; basın, vicdan, söz özgürlüğü, şahsiyet ve emlak dokunulmazlığı ilan edilecekti. Fakat bu öneri Haskel tarafından kabul edilmemişti.²⁹³

30 Eylül 1919'da İrevan Eyaleti Müslümanları Hemşehirliler Cemiyeti'nin üyesi Sultanov, bölgenin statüsü ile ilgili Haskel'in projesini yerli halka tam

²⁹¹ Said Sadıkov, **Nahçıvan Muhtar Respublikası Tarihinden**, Bakü, İrşad Merkezi Yayınları, 1995, s.21-22

²⁹² Hasanlı, **a.g.e.**, s.297

²⁹³ Hasanlı, **a.g.e.**, s.303

ayrıntısıyla bildirmek için Nahçıvan'a gelmişti. Burada Sultanov, Nahçıvan'ın geçici valisi Cemplinski ile, Türk Birliği Komutanı Halil Bey ve Nahçıvan askeri birliğinin reisi Kelbeli Hanla biraraya gelip Amerikan valisinin tayini meselesini tartışmışlardı. Görüşmeden sonra albay Haskel'in temsilcisi General Robinson'a aşağıdaki mealde bir mektup takdim olunmuştur:

*“Ahalisi Azeri Türklerinden ibaret Nahçıvan, Şerur-Darelegez, Vedibasar ve Milistan bölgeleri tarihi ve stratejik açıdan Azerbaycan Cumhuriyeti kanunlarını esas kabul ederek kendi kendilerini yönetiyorlar. Azerbaycan hakimiyeti dışında hiçbir idareyi tanımayacağımızı beyan ediyoruz. Daha önce İngilizlerin kurmuş oldukları genel valilik, halkımızın iradesine aykırı olarak Ermenilere devredilmiş ve bunun sonucu on binlerce suçsuz insanımız helak olmuştur. Kanımızla kazandığımız hürriyeti Wilson prensiplerine göre korumayı hak ediyoruz. Biz, Amerikan temsilcisini genel vali gibi değil, Ermeni vahşeti karşısında halkımızın düştüğü zor durumu görüp medeniyetsizliğimiz, barbarlığımız hakkında uydurma haberler oluştuğuna inanan biri gibi görmekten hoşnut oluruz. Halkın iradesinin aksine olarak onları Ermeni hakimiyetine verenleri kendi düşmanları sayacak ve silahla karşılayacağız. Düşmanlarımız bizim evlerimize yalnız cesetlerimizin üzerinden geçip girebilirler.”*²⁹⁴

Nahçıvan'daki siyasi gelişmeleri yakından takip eden Erzurum'da bulunan 15. Fırka Komutanlığı da bölgedeki durum ile ilgili üstlerine şu bilgiyi vermektedir:

“Ermeni Kuva-i müsellesha ve müstezimesinin zalimesinden bezar kalan Nahçıvan ve havalisi ahali-yi İslamiyesinin mukaddesat ve hukuki meşruelerini bir kitle halinde bizzat mudafaya karar verdiklerini ve yeniden düşar tehdit ve tecavüz olan menatıktan Ermenilere karşı mühümce muvaffakiyetler kazandıklarını evvelce arz etmiştim. Son alınan malumata nazaran havalii mezkurede mühüm bir kesafet nüfusa malik olan ahaliyi İslamiyenin Ermenilerin bir fırkadan fazla kuvvetleri ile yaptıkları muharebede Ermeniler mağlup edilerek Nahçıvan ve Şerur mıntıkası kamilen İslamların eline geçmiş ve bu muvaffakiyeti müteakip Nahçıvan ve

²⁹⁴ SPİH DA, F.277, Op.2, D.57, L.73

havalisinin Azerbaycan Cumhuriyetine ilhakı ilan edilmiş ve Nahçıvan'da mezkur cumhuriyet bayrağı çekilmiş olduğu mevsuken istihbar olunmuştur.”²⁹⁵

Nahçıvan halkının sert direnişi karşısında çaresiz kalan Amerikalılar işi beklemeğe almış ve sonunda halkın reyine başvurmaya karar vermişlerdir.23 Ekim 1919'da toplanan Milli Şura halkın iradesini albay Rey'e: ”*Halk Azerbaycan'ın idaresi dışında hiçbir idareyi kabul etmiyor*” ifadesiyle bildirmişti. Rey de halkın iradesini yansıtarak, Albay Deli'yi Amerikan valisi statüsünde değil Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bölgedeki danışmanı ve göçmenlere yardım işi ile ilgili temsilcisi tayin etmişti.²⁹⁶

23 Kasım 1919'da Tiflis'te Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında savaşın durdurulması, sınır meselelerinin barış yolu ile çözümlenmesi hakkında bir anlaşma imzalandı.Lakin Ermeni tarafı anlaşmayı bozarak Azerbaycan toprakları olan Zengezur ve Nahçıvan üzerine tecavüzkar siyasetini devam ettirmektedir.Başlayan olaylar hakkında yalan bilgi vermekle onu aldatan Ermeni hükümetinin hareketleri albay Haskell'i bile sinirlendirmiş ve Ermeniler hakkında aşağılayıcı ifadeler kullanmasına sebep olmuştur:

“Ermeniler hürsüz, yalancı, tamamen alçalmış, kendi kendilerine yardım edemeyen, bir birlerine yardım etmek istemeyen ve her türlü şükran duygularından yoksun olan kimselerdir.Ermeni halkı arasında yurt duygusu olmadığı gibi ülkede yönetici ya da siyasi yeterlik, gelişmek için para ve kaynak da yoktur.”²⁹⁷

Haskell, Ermenistan'a karşı iktisadi tedbirlerin alınması hakkında Amerikan Hükümeti'ne teklif sunmuşsa da Washington bunu kabul etmemişti.²⁹⁸

Ermenistan'a yardım görevi ile Kafkaslara gönderilen Haskell, bölgedeki durumu iyi araştırdıktan sonra Ermeni yanlısı görüşünü değiştirmiş ve gerçeğin hiç de Ermenilerin Batı basınında anlattığı gibi olmadığını görmüştü.14 Kasım 1919'da Versal'a da durumu arz eden Haskell, Güney Kafkasya'da durumun normale dönmesi için bölgenin bir devletin mandası altına geçmesi gerektiğini, bunun için ise en uygun devletin ABD olduğunu beyan etmişti. Fakat diğer İtilaf

²⁹⁵ 15. Fırka Kumandanlığından 3,13,20. Kolordu Kumandanlıklarına gönderilen 16.09.1919 tarihli şifre, BOA., HR. SYS, 2878/2

²⁹⁶ SPİH DA, F.277, Op.2, D.57, L.74

²⁹⁷ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II (Büyük Millet Meclisinin Açılışından Lozan Anlaşmasına Kadar)**, Ankara, TTK Yayınları, 1986, s.36

²⁹⁸ Hacıyev, a.g.e., s.104

Devletleri Haskel'in şahsında tam yetkili olarak ABD Kafkasya Yüksek Komiserliğini tanımaya yanaşmamışlardı.²⁹⁹ Çünkü her büyük devletin bu bölgede kendi çıkarları olduğundan, hiçbiri diğerine bölgenin tam tavizini vermek istemiyordu. Özellikle, Bakü'deki petrolün naklinin hangi devletin kontrolü altında olacağı hususunda İngiltere ve ABD arasında görüş ayrılığı vardı.

Haskel, Paris'e gittiğinden Nahçıvan'ın statüsü ile ilgili meseleyi ABD Kafkasya Yüksek Komiseri'nin karargah reisi Ceyms Rey sonuçlandırmalıydı. Nahçıvan halkı Amerikalılara güvenmemesine rağmen, Ceyms Rey'in Azerbaycan hakkındaki izlenimleri oldukça olumlu idi. Hatta Azerbaycan Cumhuriyetinin ABD ile medeni ve iktisadi ilişkilerinin geleceği adına Ceyms Rey Gence şehrinin fahri vatandaşı olarak ilan edilmişti.³⁰⁰

ABD'nin Kafkasya'ya ilgisinin arttığı, Amerikan siyasi çevrelerine Ermenistan mandası meselesinin tartışıldığı bir zamanda bölgeye gönderile general Harbord heyetinin Başkan Wilson'a manda aleyhine rapor vermesi üzerine Amerikalılar, Ermenistan mandasında fazla direnmemişlerdi. Harbord'un başkana sunduğu tespitler, o ana kadar Wilson'un önüne sunulmuş bilgilerden biraz farklı idi. Raporunda, *"yola çıkarken gerçekten bir Ermenistan ve katliamlar göreceğimizi sanmıştık"* diyen Harbord, heyetin yapmış olduğu araştırmalar sonucunda bölgede hiçbir zaman ve hiçbir şekilde Ermeni çoğunluğunun olmadığına, Türklerin, Ermenilere karşı soykırım hazırlığında bulunmadığına kanaat getirmişti.³⁰¹ Haskel gibi Harbord'un fikrine göre de, Güney Kafkasya tek bir manda altında idare olunmalıydı. Fakat Harbord askeri bir uzman gibi bunun Amerika olabileceğini kabul etmiyordu. Çünkü bölgede barışı sağlamak için en azından 60 bin kişilik ordu gerekiyordu, ABD ise 1919 yılı sonbaharında ordularını Avrupa kıtasından çekmek üzere idi.³⁰² Nitekim Ocak 1920'de Amerikalılar Nahçıvan eyaletini de tamamen terk etmişlerdi.

Harbord'un sunduğu rapor tarihimiz açısından çok önemlidir. Bu rapor ABD'nin Kafkasya'da mandaya olan ilgisine son verdiği gibi, hem de Birleşik Devletlerin siyasi çevrelerinde mevcut aşırı Ermeni sempatisini de azaltmıştı.

²⁹⁹ Hasanlı, **a.g.e.**, s.309-312

³⁰⁰ Köçerli, **a.g.e.**, s.335

³⁰¹ Öke, **a.g.e.**, s.145

³⁰² Hasanlı, **a.g.e.**, s.309-312

Amerikan temsilcilerinin Nahçıvan'ı terk etmesinden sonra eyalet ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında ilişkiler daha da pekişti. Manevi açıdan dili,dini, hayat tarzı, milli mensubiyeti bir olan kardeşlerinden kendisini ayırmanın zor olduğunu anlayan Nahçıvan halkı Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleşmek arzusunda idi. Azerbaycan Hükümeti de Nahçıvan halkının isteğine uygun olarak Samed Bey Cemlinski'nin vilayet temsilcisi olarak yetkilerini bir kez daha onaylamıştı. Fakat Azerbaycan Cumhuriyeti temsilcisinin tam yetkisi ile uyuşmayan Halil Bey ve Kelbeli Han kendi nüfuslarından yararlanarak, kendi idare sistemlerini kurmaya çalışıyorlardı ki, bu da bölgede “üç hakimiyet” ve güç mücadelesini doğurmuştu.³⁰³

Azerbaycan genel valisi vilayette başlayan hakimiyet buhranında başta Kelbeli Han olmak üzere, yerli feodalleri suçlamaktaydı.Azerbaycan Hükümeti oluşturulan kaostan kurtulmak için ilk önce bölgede nüfuzunu güçlendirmek amacıyla Kelbeli Han'ı yüksek vazife teklifi ile Bakü'ye davet ettiyse de, Han bu davete icabet etmemişti. Ermenilerle savaş esnasında vilayette askeri ve mülkü birimleri nüfuzu altına alan Kelbeli Han, Azerbaycan Hükümeti'ne nefretle bakmış, onun hakimiyetini tanımamıştı.³⁰⁴

Bu arada 23 Kasım 1919'da Tiflis'te akdedilen anlaşmayı bozan Ermeniler, Zengezur ve çevresine taarruza geçmişlerdi. Ermeni vahşeti karşısında savunmasız kalan Zengezur halkı Nahçıvan'daki kan kardeşlerine sığınmıştı.Bu duruma sinirlenen Nahçıvanlılar, Taşnakların vahşiliğini karşılıksız bırakmayarak Akulis mıntıkasında yerleşen tüm Ermenileri yerlerinden kovmuşlardı.Taşnak Hatisov hükümetinin Azerbaycan tarafının ateşkesi ihlal etmekle suçlayıp, Akulis olayını protesto etmesi, hadiselerin siyasi gidişine yeni bir yön vermişti. Uluslararası arenada tanınması an meselesi olan Azerbaycan'ın komşu devletlerle barış içinde yaşamak isteği imajını bozmamak namına İrevan Hükümeti'ne Akulis bölgesinde asayiş sağlayacağı garantisini vermesi, Halil Bey başta olmak üzere bölgede bulunan Türk subaylarının itirazına neden olmuştu.Taşnak Hükümeti ile ilişkilerin normalleşmesine can atan Azerbaycan Hükümeti'nin siyasi çizgisine karşın Halil Bey, Taşnaklarla savaşı devam ettirerek Müslümanların intikamının alınması

³⁰³ SPIH DA, F.277, Op.2, D.40, L.144

³⁰⁴ Hacıyev, a.g.e., s.100-103

taftarı idi.Anadolu'da mevcut siyasi durum, Sivas Kongresi'nde Amerikan mandasının reddedildiği ve Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Kurtuluş Savaşının başlatıldığı bir dönemde, Azerbaycan Hükümeti'nin İtilaf Devletlerine hoş görünmek için barışçı bir siyaset izlemesi bardağı taşıran son damla olmuştu.Halil Bey, Azerbaycan Hükümeti'nin taraftarlarına karşı harekete geçip Nahçıvan'da hakimiyeti ele almıştı.Kelbeli Han ve Halil Bey'in çabaları sonucu Nahçıvan'ın bağımsızlığı ilan olunmuştu. Bu gelişmeler üzerine, Mart 1920'de Azerbaycan genel valisi Cemlinski bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştı.³⁰⁵

Bu olaydan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan ile olan ilişkileri yok derecesine inmişti.Hatta Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ve Hükümeti'ni tanıtan "Unvan Takvimi"nde (Adres Kalendar) ne Nahçıvan genel valiliği, ne de vilayet müesseseleri gösterilmişti.Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması ile ilgili hükümete gönderilen tebrikler arasında Nahçıvan idarecilerinin tebriki yoktu.³⁰⁶

Azerbaycan ve Nahçıvan arasında ortaya çıkan bu soğukluğun nedenini tartışırken olayları objektif olarak değerlendirme gerekmektedir.İlk olarak şunu belirtmemiz gerekiyor ki, Azerbaycan Hükümeti Nahçıvan vilayetine genel valiliğini ilan etse de, vilayete tam hakim olamamıştı. Siyasi açıdan Nahçıvan eyaleti yerli feodalleri temsilen Kelbeli Han ve Türk subayı Halil Bey'in nüfuzu altında bulunmakta idi.Azerbaycan Hükümeti sadece halk kitlesini arkasında hissetse de, mevcut durum ve şartların ağırlığından gerektiği zaman bölgenin siyasi hayatına müdahale edememişti.Azerbaycan'ı Nahçıvan'la birleştiren koridorun Ermeniler tarafından işgal edilmesinden dolayı bölgenin ihtiyacı olan hammadde, petrol, yakacak ve gıda ürünlerinin getirilmesi çok zorlaşmıştı.Azerbaycan Hükümeti'nin Nahçıvan'a açık bir şekilde askeri yardımı ise söz konusu olamazdı.Çünkü önce İngiliz daha sonra Amerikan idaresinde bulunan eyalete böyle bir girişimin bulunulması İtilaf Kuvvetlerine karşı yapılan hareket olarak değerlendirile bilir, bu da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslar arası imajını zedeler, hatta onun sonunu bile hazırlayabilirdi.Bir de dikkate alınması gereken husus Nahçıvan'ın Azerbaycan arazisi gibi hiçbir İtilaf devleti tarafından

³⁰⁵ Hacıyev, a.g.e., s.105-107

³⁰⁶ Hacıyev, a.g.e., s.108-109

tanınmaması idi.Azerbaycan'ın herhangi bir "düşüncesizce" adımı işgalci bir hareket gibi algılanabilirdi

4. Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti.

Osmanlı ordusunun Kafkaslardan geri çekilmesi ile Kars'ın güneyinden Ordubad'a kadar olan bölgenin Ermeni tehdidi altında bırakılması ve dolayısıyla, 9. Ordu komutanı Yakup Şevki Paşa ve Kars Mutasarrıfı Hilmi (Uran) Beylerin teşviki ile Kepenekçi Emin Ağa ve Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey başkanlığında 5 Kasım 1918'de Kars Milli İslam Şurası kurulmuştu.³⁰⁷

Osmanlı Hükümeti'nin bulunduğu zor koşulları dikkate alan Kars Milli İslam Şurası Batum'daki temsilcileri aracılığı ile Ermeni tecavüzünü önlemek için ilk kez Azerbaycan Hükümeti'nden yardım isteğinde bulunmuştur.³⁰⁸ Azerbaycan Hükümeti ise Batum'daki Azerbaycan elçisi Mahmut Efendiyev'den yerli Müslüman halkın sorunları ile yakından ilgilenmesini istemenin yanı sıra, Batum'da bulunan İtilaf Komutanlığı nezdinde Müslüman halkın çıkarlarının korunması için propaganda işlerine devlet bütçesinden 200 bin manat para ayırmıştı. Ayrıca Azerbaycan tarafı, Kars Milli İslam Şurası temsilcilerine acele bağımsız hükümetlerini kurmalarını tavsiye etmişti.³⁰⁹ Azerbaycan Hükümeti'nin tavsiyeleri dikkate alınarak Ordubat, Nahçıvan, Serdarabat, İğdır,Kamerli,Süreğen, Ahıska, Ahılkelek bölgelerinden milletvekili sıfatı ile katılan yetmiş kişinin iştiraki ile 30 Kasım 1918 de toplanan kongrede, merkezi Kars olmak üzere Milli Şura Hükümeti kurulmuştu. On iki üyeden oluşan hükümetin başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey getirilmişti.³¹⁰

Bu hükümetin kurulmasına komşu Ermeni ve Gürcü hükümetleri olumsuz tepki gösterirken Azerbaycan Hükümeti 8 Ocak 1919 tarihinde İngiliz Komutanı General

³⁰⁷ **Kars Milli İslam Şurası ve Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi**, Haz.Cem Ender Arslanoğlu, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986, s.51

³⁰⁸ Hacıyev,**a.g.e.**,s.14

³⁰⁹ Hasanlı,**a.g.e.**,s.185-186

³¹⁰ Gökdemir,**Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, s.69-70

Thomson'a gönderdikleri notada : “Güneybatı Kafkasya Müslümanlarının self – determinasyon hakkına sahip olduklarını ve bu “status quo”nun Barış Konferansı sonuçlanana kadar bizzat İtilaf Komutanlığınca korunması gerektiğini” ileri sürerek destek vermiştir. ³¹¹Aynı gün Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı tarafından Paris Heyeti Başkanı A.Topçubaşev'e gönderilen telgrafta da Güneybatı Kafkasya'daki mevcut “status quo”nun korunması için İtilaf Devletleri nezdinde girişimde bulunulması ve Müslüman halkı Ermeni- Gürcü tecavüzünden korumak için Barış Konferansı sonuçlanana kadar İtilaf Birliklerinin bölgeyi denetlemesi istenmiştir. ³¹² Hatta Azerbaycan Hükümeti daha ileri giderek olası bir Ermeni işgalini önlemek için Bakü'de bulunan İngiliz Komutanlığı'ndan, Kars vilayetini Azerbaycan'ın bir parçası olarak görmesini ve Batum örneğinde olduğu gibi birliklerini göndermesini istemiştir. ³¹³ Buna karşılık Bakü'deki İngiliz makamları, Kars'taki mevcut statükoyu muhafaza edecekleri ve Paris Barış Konferansı'nda yeni hükümetin kaderi belirleninceye kadar onu koruyacakları taahhüdünde bulunmuşlardı. ³¹⁴ İngiliz Komutanlığı'nın ilk başlardaki iyimser tavrından cesaret alan bölge halkı da 14 Ocak 1919'da toplanarak büyük bir merasimle Kars'ta ilk yasa organları olan parlamentoyu açmışlardı. Bu, Azerbaycan parlamentosunun açılışından bir aydan az bir zaman geçtikten sonra Kafkasya'da Türklerce teşkil olunan ikinci demokratik parlamentoydu. ³¹⁵

17/18 Ocak 1919 tarihli Büyük Kars Kongresi'nden sonra Milli Şura Hükümeti adını “Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakata-i Milliyesi” şeklinde değiştirerek, Cumhurbaşkanlığına da Cihangiroğlu İbrahim Beyi getirmişti. ³¹⁶ Aynı gün Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti parlamentosunun kararı ile on sekiz maddelik

³¹¹ Hacıyev, a.g.e., s.17-18

³¹² **Dış Politika Belgeler**, s.134, (Belge No:75)

³¹³ Azerbaycan Hükümeti'nin bu tutumu tamamen Kars Milli Şura Hükümeti'nin tutumuyla örtüşmekteydi. Çünkü Kars Hükümeti, İngiliz Komutanlığı'nın bu yeni teşekkülü tanımayıp bölgeyi Ermeni idaresine bırakması ihtimaline karşı, Azerbaycan Hükümetinden bölgenin kendilerine bağlı genel bir valilik statüsü ile yönetildiğini ve Barış Konferansı sonuçlanana kadar İngiliz birliklerinin bölgeyi denetlemesini, İngiliz Komutanlığı'ndan rica etmesini istemişti. Hatta bir ara Kars Hükümeti'nin de oluru ile Karakaşov isimli birisinin, Azerbaycan Hükümeti'nin Kars Genel Valisi yapılması bile düşünülmüştür (bkz., Hacıyev, a.g.e., s.20-21)

³¹⁴ Mustafa Budak, **İdealden Gerçeğe (Misak-ı Milliden Lozan'a Dış Politika)**, 2.Baskı, İstanbul, Küre Yayınları, 2003, s.48

³¹⁵ Hacıyev, a.g.e., s.19

³¹⁶ **Kars Milli İslam Şurası**, s.52

Teşkilat-ı Esasiye kanunu kabul edilerek, bu yeni hükümetin Osmanlı Hükümeti'nden ayrı bir bağımsız kurum olduğu açıkça beyan olunmuştu.³¹⁷

Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti Hükümeti kendini tanıtmak amacı ile bir sıra şehirlere temsilciler gönderdiği görülmüştür. Zeynel Ağaoğlu Tiflis'te, Server Bey Batum'da, Fahrettin Erdoğan Erzurum'da, Asaf ve Ali Beylerden oluşan heyet ise İstanbul'da hükümetleri adına görevlerini sürdürmüşlerdi.³¹⁸ Asaf ve Ali Beylerin esas vazifesi Paris Konferansında hükümetlerini temsil etmek için İtilaf Devletlerinin müsaadesini almaya çalışmaktı. Maalesef bu konuda isteğine oluşamayan heyet 1919 yılının Eylülüne kadar İstanbul'da oyalanmış ve Kafkasya'daki gelişmelerden uzak bırakılmıştır.³¹⁹

Wilson prensiplerine istinat eden Güneybatı Kafkas Hükümeti, Paris Barış Konferansı'nda büyük devletler tarafından tanınabileceğini ummaktaydı. Yeni hükümet, her fırsatta bütün devletlerle dostça komşuluk ilişkisi kurmaya çalışacağını, milliyetine, dinine, sosyal durumuna, bakılmaksızın bütün vatandaşların cumhuriyet hudutlarında eşit siyasi haklardan yararlanabileceğini beyan etmekteydi. Maalesef Güneybatı Kafkas Hükümeti'nin bu barışçıl tutumu Ermenistan ve Gürcistan Hükümetleri tarafından hiçe sayılmış ve bölgeye karşı tecavüzcü siyasetleri devam ettirilmişti. Bu durumda Kars Hükümeti'nin güvenebileceği tek gerçek kuvvet Azerbaycan Cumhuriyeti idi. 27 Ocak 1919 da Azerbaycan Hükümeti'ne başvurularak maddi yardımın yanı sıra ordu kuruculuğunda ve yerel idarede yardımcı olabilecek askeri ve sivil uzmanların gönderilmesi istenmiştir.³²⁰ Bölge Müslümanlarına maddi ve manevi yardımı şartlar elverdiği sürece esirgemeyen Azerbaycan Hükümeti ayrıca, 25 Nisan 1919 da Güney Kafkasya'da mevcut olan problemlerin çözümü için çağrılacak Tiflis Konferansı'na bu yeni idarenin de katılması için çaba göstermişti. 5 Mart 1919 da Azerbaycan Hükümeti Başbakanı Fethali Han Hoyski'nin Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş olduğu telgrafta: *“Kars ve Batum vilayetlerini içine alan bu yeni cumhuriyetin, Kafkasya'nın diğer dört cumhuriyeti ile tarihi coğrafi*

³¹⁷ Bu beyannamenin maddeleri için bkz. „Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998,s.223-225

³¹⁸ Budak,**a.g.e.**,s.48

³¹⁹ Hacıyev,**a.g.e.**,s.29

³²⁰ Hacıyev.**a.g.e.**,s.23

bağlılığın dikkate alınarak beşinci taraf gibi görüşmelere katılımının zaruri olduğu” vurgulanmıştır.³²¹ Fakat Güneybatı Kafkas Hükümeti'nin konferansa temsilci göndermesinin bir anlamda bu cumhuriyetin tanınması anlamına geleceğini düşünen Gürcüler, bu teklife karşı çıkmıştı. Bu konuda Ermenilerden gelen yanıt da olumsuz olmuştu. Ermeni ve Gürcülerin sert itirazı karşısında konferansın açılışını geciktirmemek için Azerbaycan Hükümeti de geri adım atmaya mecbur kalmıştı.³²²

Bu arada İngiliz Komutanlığı'nın Güneybatı Kafkas Hükümeti'ne karşı tavrı da değişmeye başlamıştı. Daha önce bölgedeki Müslümanların disiplin ve kurallar uyumunu göze alan İngilizler, bu yeni hükümetin bağımsız faaliyetine müsaade göstermişti. Fakat 10 Mart 1919 da Kafkasya'daki İngiliz Orduları Komutanlığı'na atanan General Thomson'un göreve gelişi ile gelişmeler, bundan sonra hep Güneybatı Kafkas Hükümeti'nin aleyhine cereyan etmiştir. Güneybatı Kafkas Hükümeti'ni ortadan kaldırmak için bölgedeki ve Kars'taki asker sevkıyatını kademeli olarak artıran İngilizler, 12 Nisan 1919 da Güneybatı Kafkas Hükümeti Parlamentosu'nu dağıtarak Kars'ı Ermenilere teslim etmişlerdi.³²³

Resmi olarak kırk bin kilometre kare arazisi, 1.763.148 kişilik ahalisi olan³²⁴ çiçeği burnunda Kars Cumhuriyetinin bu şekilde faaliyetine son nokta konmuş oluyordu.

Azerbaycan Hükümeti Paris Konferansı sonuçlanmadan bölgenin mukadderatının Ermenistan lehine halledilmesini İngiliz Orduları Kafkas Komutanlığı nezdinde 30 Nisan 1919 tarihinde protesto etmişti.³²⁵ Fakat bu protesto İngiliz makamlarında hiçbir tesir yapmamış, bölge Ermenilerin işgaline bırakılmıştı. Azerbaycan Hükümeti, İngilizlerin bölgede izlemiş olduğu Ermeniperest politikaya silahla karşı gelemezdi. Bölgedeki Müslüman katliamları diplomatik yolla durdurulmaya çalışılmışsa da, bir sonuç elde edilememiştir.

³²¹ Hacıyev, **age**, s.25

³²² Hacıyev, **a.g.e.**, s.26-27

³²³ Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı / Eçmiyazin Kilisesinde Stratejik Savaşlar**, İstanbul, Truva Yayınları, 2005, s.122

³²⁴ Asif Abbasoğlu, “Kaskasya'da Türk Cumhuriyetleri”, **Edebiyat**, No:1, 4 Ocak 1991, s.3

³²⁵ **SPIH DA**, F.277, Op.2, D.57, L.7-8

Azerbaycan Hükümeti'nden yardım umudunu kesen Kars Milli Şûrası³²⁶ en azından Müslüman katliamını önlemek için Ermenistan Hükümeti ile uzlaşma yolunu aramıştı. 5 Mayıs 1919 tarihinde Kars Milli Şûrası adına Dr. İhsan Bey Hacıyev, Ermenistan Hükümeti'ne biraz da olsa “teslimiyetçi” tarzda bir telgraf göndermişti. Telgrafta:

*“Kars oblastının(vilayetinin) Müslüman ahalisi Ermenistan Cumhuriyetini tebrik ediyor, mihriban komşuluğa sadık kalacağına hazır olduğunu şahadet veriyor. Bizim ahali de yorulup asayiş ve kanuna, dinç zahmet çekmeye hasret kalmıştır. Sizin tarafınızdan da koyulacak kanun ve asayişi sizinle beraber muhafaza edeceğiz”*³²⁷ denilmekteydi.

Bölge Müslümanlarının bu uzlaşmacı tavrına karşın Ermenilerin Müslümanlara karşı soykırım siyasetini devam ettirdiği görülmüştür. Kars'ta Ermeni mezaliminin artması Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanların tepkisini çekmiştir. Gence halkı Ahund Pişmanzade'nin öncülüğünde şehir camiinde toplanarak Ermeni vahşetini protesto etmiş, Azerbaycan Hükümeti'nden Ermenistan nezdinde daha radikal adımlar atmasını talep etmişti. Gence Genel Valisi Refibeyev halkın protestosunu bir nota ile Baku'ye duyurmuştu.³²⁸

5. Azerbaycan Parlamentosunda Kars Meselesi

1920 yılının Ocak ayında Tiflis'te bulunan Güneybatı Kafkas Müslümanları Azerbaycan Hükümeti'ne, Azerbaycan-Ermenistan Antlaşmasını³²⁹ kınayan bir telgraf göndermişlerdi. Telgrafta, Ermenilerin kendi kötü niyetlerini bu antlaşma ile perdelemek istedikleri, yapılan antlaşmaya rağmen Müslüman halka karşı

³²⁶ Kars Millî Şûrası, Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti'nin faaliyeti döneminde de, onun ortadan kaldırılmasından sonra da kısa bir süre faaliyetini sürdürmüştür (bkz.,Hacıyev, **a.g.e**, s.34)

³²⁷ **Azerbaycan**, No:178, 12 Mayıs 1919

³²⁸ **Azerbaycan**, No:55, 16 Mart 1920

³²⁹ 23 Kasım 1919'da Azerbaycan ve Ermenistan Hükümetleri aralarında savaşı durdurmayı ve barış görüşmelerine başlamayı öngören Tiflis Antlaşması'nı imzalamışlardı. Antlaşmanın Rusça ve İngilizce metinleri için bkz.; **Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu(1918-1920)**, Ankara, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2001, s.621-623, (Belge No:83)

uygulan baskı ve zulmün arttığı da vurgulanmaktaydı.³³⁰ Azerbaycan Hükümeti'nin Ermenistan ile yapmış olduğu bu zamansız antlaşma muhalefetin de tepkisini çekmiştir. Azerbaycan Parlamentosunun 9 Mart 1920 tarihli toplantısında muhalif vekillerden Şefi Bey bu meseleyle ilgili hükümeti eleştirirken şöyle diyordu :

“...Artık biz görüyoruz ki Ermeni Hükümeti kendi tuttuğu yoldan vazgeçmek niyetinde değil, kendi nefsinin tatmin edecek siyaseti takipte devam ediyor. Şimdi de Kars vilayeti Müslümanlarını katletmeye, onların köylerini dağıtmaya başlamışlar. Oradan gelen günlük haberlerden de anlaşılıyor ki Ermenistan sistematik bir usul ile kendi plânını icra etmektedir. Ermenistan'ın esas amacı Müslümanları topyekûn temizlemek, yok etmektir. Bunu daha önce İrevan vilayetinde ve Beyazıt kazasında icra etmişti. Bu kıyımı halihazırda Kars vilayetinde icra etmektedir. Şu anda Kars vilayeti Müslümanları başsız kalmış durumdadır. Kimseye kendi seslerini duyuramaz olmuşlar. Adamları yok ki feryatlarını Avrupa'ya bildirsinler. Başsız, teşkilatsız kalmışlar. Soğğun altında, açık havada, sahralarda telef olup gidecekler. Ermenistan da onların teşkilatsızlığından istifade etmektedir. Biz, hiçbir zaman Müslümanların göz göre göre faciaya kurban gitmesini sindiremeyiz. Onlara kardeşlik elimizi uzatmalıyız. Bu mesele ile ilgili hükümete bir soru yönelttik, hükümetin ne gibi bir yardım düşündüğünü öğrenmek istiyoruz. Bizi tatmin edecek bir yanıt gelene kadar rahat edemeyiz.”

Azerbaycan Hükümeti Başkanı Nesip Bey Yüsifbeyli, bu soru üzerine bir açıklama yapmıştı. Nesip Bey, Kars'ta yaşanan bu facia ile ilgili Ermenistan Hükümeti'ne sunmuş oldukları notaya gelen yanıtta; böyle bir şeyin olmadığı, Kars ahalisinin Ermeni idaresinden memnun bulunduğu şeklindeki açıklamalara itibar etmeyerek, bölgede yaşananları yerinde tetkik etmek için ortak komisyon kurulması önerisini getirdiklerini beyan etmişti. Fakat Ermenilerden bir yanıt alınamamıştı. Nesip Bey'den sonra kürsüye gelen M.E.Resultzade, Kars'ta yaşananların yalnız bir Müslüman katliamı gibi değerlendirilmemesini istemiş, meseleye daha geniş bir çapta “Ermeni Meselesi” şeklinde bakılması gerektiğini

³³⁰ Hacıyev, a.g.e., s.36-37

vurgulamıştı. Resulzade'nin konuşmasından bazı pasajları aktarmayı uygun görmekteyim:

“...Bugünlerde Paris'teki Bogos Nübar Paşa'dan gelen bilgilerden de anlaşılıyor ki “Büyük Ermenistan Meselesi” çözülmek aşamasındadır. Ermeniler, Kars tarafına büyük Ermenistan'ın merkezi gibi bakmaktadırlar. Kars'taki nüfus sayımını kendi lehlerine değiştirerek suni bir Ermeni devleti kurmayı amaçlamaktadırlar. Maalesef Ermeniler, Avrupa efkâr-ı umumiyesini de kendi lehlerine çevirmişlerdi. Şöyle ki, bir Ermeni köyü dağılınca hemen tepkisi veren Avrupa, Kars'taki gibi büyük bir Müslüman kitlesi kırılınca hiç sesini çıkarmamaktadır. Maalesef dünyanın kuruluşu şu anda öyledir ki, Müslümanlar üzerinde olan bu ameliyat-ı cerrahiye'nin cezası yok sayılmaktadır. İşte bugün Azerbaycan milleti, Azerbaycan Meclisi Mebusan'ı millet ve hükümeti ile beraber kardeşlerinin başına gelen musibeti bize karşı lakayt kalmış Avrupa ve Dünya'ya duyurmalı ve zalimin zulmünü meydana çıkarmalıdır(...) Bütün Azerbaycan'da yaşayan vatandaşlar bilafark din ve millet Azerbaycanlı olduklarından ve insaniyet nokta-yı nazarından, mutlak Ermenistan'da olan fena işlere karşı itiraz etmelidir...”

Muhalliflerden Gabulov ise, Ermenistan'a karşı daha radikal adımlar atılması gerektiğın savunarak protestolarla bir yere varılamayacağını açık aşıkâr beyan etmişti. Gabulov'a göre, hükümet bu meselenin çözümünü milletin iradesine bırakmalı, gerekirse parlamento üyelerinden bazıları kendini millet yolunda feda etmeliydi. Milletvekili Kara Bey'in konuşmasında da buna benzer fikirler seslenmişti. Kara Bey diyordu ki:

“...Yalnız sulh arzusu kâfi değildir. Gerek hükümet ciddi tedbirler görsün. Bu tür tedbirler ile sulh arzusu ile bir şey olacağına ben inanmıyorum. Evet, buradan bir heyet düzenleyip Kars'tan bilgi getirilene kadar Kars'ta bir Müslüman bile sağ salim kalmaz. (...) Gerek ciddi tedbirler görülsün, yalnız Kars değil, Zengezur, Nahçıvan, Şerur, belki Azerbaycan'da Gence ve gayri yerlere de hücumlar beklenilmektedir. Şu anda bütün ahalimizi yok etmek için Ermeniler pusuya

yatmışlardı. Bu sulh yollarıyla bir iş göremeyiz. (...) Bizim hükümetimize biz daima inanarak sükut ettik, yol ve çare aramadık. Bugün Zengezur'u, Şuşa'yı, yarın Nahçıvan'ı filânı ala ala emin olunuz ki Baku'ye de geleceklerdir. Bizim millet kimsenin hukukuna tecavüz etmeye se'y göstermemiş. Fakat kendi hukukunu da elden vermeyecektir. Taşnak Hükümeti tuttuğu yolu bırakmalı bırakmazsa biz kendimiz o vakit onlarla hesaplaşırız. Türkiye'yi parçaladılar, Mısır'ı, Arabistan'ı aldılar, Kürdistan'ı bağımsız ilân ettiler ve geri kalan yerleri de Ermeni'ye vermek istiyorlar. Yani anlaşılan Avrupa'nın plânı yalnız Türkiye'yi değil Azerbaycan'ı da mahvetmektir. Amerikan temsilcisi Haskel'in sözlerini muhtemelen gazetelerde okuyup duymuşsunuzdur. Haskel, Kars'ta Ermenilerle yaptığı konuşmada, en büyük dileğinin iki sene sonra burasını Büyük Ermenistan'ın merkezi olarak görmek ve buraya Karadeniz'deki Ermeni Limanından(?) demiryolu ile gelmek olduğunu beyan etmiştir. Bundan dolayı bu hususta kimseden muavenet istememeli, kendi gücümüzle kendimizi muhafazaya çalışmalıyız.”

Sosyalistlerden Ali Haydar Karayev ve Muhtar Efendizade ise, Kars'ta ve Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde yaşanan Ermeni vahşetinin baş sorumlusu olarak İtilaf Devletlerini gördüklerini beyan ederek hükümeti İtilaf güçlerinin elinde oyuncak olmakla suçlamışlardı.³³¹ Fakat burada muhalefetin pek dikkate almadığı çok ince noktalar vardır .O dönemde İngilizlerin Azerbaycan Hükümeti'ni kullanmaya yeltenmesi, Müsavat Hükümeti'nin de bu oyunu oynar gibi gözükmesi, hükümeti sert eleştiriye hedef gösterse de, bölgenin istikbali ile ilgili Azerbaycan Hükümeti'nin hiçbir zaman lakayt davranmadığı da tarihi bir gerçektir. Ağustos 1919'dan İngilizlerin Kafkasları terk etmesi ile Kars havalisinde İslamlara karşı yeniden başlatılan Ermeni katliamlarını durdurmak için Azerbaycan Hükümeti olaylara müdahale gereksinimi duymuş ve bölgede bazı teşkilatlanmalara gidilmiştir. Ermenilere karşı direnen milis kuvvetlerinin güçlenmesi için Azerbaycan Hükümeti bir kurye aracılığıyla Akbaba Şurası³³² kurucularından Hacı

³³¹ Bu mesele ile ilgili Azerbaycan Parlamentosunda yaşanan tartışmalar için bkz.; **Azerbaycan Parlamentosu Tutanakları**, C.II., s.819-841

³³² Kars'taki merkezi yönetimin zorla çökertilmesinden sonra Batum'dan Nahçıvan'a kadar olan bölgedeki Türk ve İslam ahali, Milli Şura Hükümetleri şeklinde örgütlenmişti.Bu yeni dönemin şura hükümetleri arasında Akbaba Şurası, Kalp (Tuzluca) Şurası, Pozatköylü Bekir Bey Şurası, Çıldır Milli

Abbasoğlu Mehmet Bey'e birkaç bin altın ruble ulaştırabilmişti.³³³ Ayrıca Azerbaycan Hükümeti, Güneydoğu Kafkas Hükümeti teşkili için olağanüstü vekil adıyla İsmail Bey isminde birisini Oltu'ya göndermiş, muhtelif sınıflardan istifa etmiş subayları teşkilatlandırmaya çalışarak, bölgenin cephane ile donatılmasına çalışmıştı.³³⁴

İstanbul Hükümeti'nin Doğu bölgelerinde otoritesini kaybetmesiyle, Paris Barış Konferansı'nın bölgenin mukadderatını Ermeni ve Gürcülerin lehine çözebileceğini sakıncalı bulan Azerbaycan Hükümeti, bölge politikasında yeni bir eyleme girişmişti. Azerbaycan'ın Paris Heyeti Başkanı Topçubaşev'in İtilaf Devletleri temsilcilerine sunduğu toprak meseleleri ile ilgili memorandumda; Ahıska, Batum, özellikle Kars sancağının Azerbaycan'a ilhakı istenmişti. Gösterilen topraklarla ilgili memorandumda deniliyordu ki:

“Bu arazilerde ve özellikle Kars etrafındaki arazilerde yaşayan halk Azerbaycanlılar ile aynı etnik gruba dahildir. Onların dini, örf ve adetleri, yaşayış tarzları ve maişetleri Azerbaycan'ın kalan bölümleri ile aynıdır. Bütün bunlardan sonra bu topraklarda yaşayan Müslümanların defalarca Azerbaycan Hükümeti'ne Kars etrafının Cumhuriyet terkbine katılması teklifi ile başvurdukları anlaşılıyor. Türk orduları ülkeyi terk ettikten, yerli hükümet ve parlamento Müttefik Orduları Kumandanı'nın temsilcileri tarafından bırakıldıktan sonra toprak, komşu cumhuriyetler-Ermenistan (Kars) ve Gürcistan (Ardahan) arasında paylaştırıldıktan sonra bu başvurular daha da güçlenmiştir.

Bu bölümü başıboşluk sayan Azerbaycan Hükümeti yerli halkın hislerini inciten bu adaletsizliğe karşı kesin olarak itiraz ediyor ve bildiriyor ki, adları geçen toprakların ahalisi komşu cumhuriyetleri tanımaktan kesin olarak imtina etmiştir. Yukarıda kaydedildiği gibi, Batum ve Kars eyaletlerinin ahalisi bu arazinin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin terkbine katılması teklifi ile döne-döne bize başvuruyorlar.

Şurası, Acara İslam Cemiyeti Şurası ve Oltu Şura Hükümetlerini göstere biliriz.(bkz., Tanör, a.g.e., s.115)

³³³ M. F. KIRZIOĞLU, **Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'deki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler**, Ankara, TTK Yayınları, 1985, s.119

³³⁴ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.370

Bu faktörler cumhuriyetimizi böyle bir beyanatla çıkış etmeye mecbur ediyor çünkü, Batum ve Kars eyaletlerinin yanında Ahalsih kazasının ahalisi geleceklerini kendi istedikleri gibi belirlemişlerdir.Bizim bakış açımıza gelince ise bu topraklarda bağımsız cumhuriyetin kurulması, meselenin en iyi halli olur, bölgenin çıkarları ile ilgili sorunları yoluna koyardı.”³³⁵

Maalesef Azerbaycan Hükümeti'nin bu faaliyetleri ister günümüzün bazı Türk tarihçileri, isterse de o devrin Kuva-i Milliyecileri tarafından Mısak-i Milli hudutlarına yapılan müdahale şeklinde yanlış değerlendirilmiş, Azeri yöneticileri İngiliz oyununa alet olmakla suçlanmıştır.³³⁶

İşin ilginç olan tarafı şu ki, Müsavat Hükümeti'ne karşı hem içteki muhalefet, hem Kuva-i Milliyeciler, hem de Bolşevik Rusya bu İngiliz yandaşlığını ileri sürüp, propagandalarını genelde bu hususta yoğunlaştırarak Azerbaycan Hükümeti'ni halkın gözünden düşürmeğe çalışmışlardı. Bu meseleye bir açıklama getirmek için o dönem İngiliz-Azerbaycan ilişkilerine, İngiltere'nin Azerbaycan siyasetine kısaca değinmekte yarar vardır.

C-İngiliz-Azerbaycan İlişkileri Üzerine

1918-1920 yılları İngiliz-Azerbaycan ilişkilerini 3 devre halinde incelememiz mümkündür.Temmuz-Ekim 1918 dönemini kapsayan ilk devrede Azerbaycan Hükümeti fiilen İngilizler ile savaş durumunda bulunmaktaydı.Bu dönemde İngilizler, Azerbaycan'ı Rusya'nın bir parçası olarak görmüş, Baku'de kurulan Merkezi Hazar (Çentrokaspi) Hükümeti'ni yegane kanuni idare olarak kabul etmişlerdi. Bu devrede İngilizler, bölgede etnik mücadeleyi arttırmayı siyasetleri

³³⁵ Hasanlı, **a.g.e.**, s.228-229; **Azerbaycan Demokratik Respublikası (Tarih, İctimai-Siyasi ve Edebi-Medeni Hayatı)**, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1992, s.177-178

³³⁶ Kırzioğlu, **a.g.e.**, s.118; Bu mesele ile ilgili Bakü'den Dr. Fuat Sabit tarafından 7 Mart 1920 tarihinde yazılıp15. Kolordu Komutanlığı'na gönderilen mektubun özeti için bkz., Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.489-490

açısından uygun görmüş, Müslüman-Ermeni çatışmasında ikincilere açık bir şekilde destek vermekten kaçınmamışlardı.

Müttefiklerin yenilgiyi kabul etmesiyle başlayan (Kasım 1918) ve İngiliz ordularının Kafkasya'yı terk etmesine kadar (Ağustos 1919) bir dönemi kapsayan devrede ise Azerbaycan özellikle Bakü şehri İngiliz Komutanlığının nüfuzu altında bulunmakta idi. İngilizler, Rusya'da bulunan birliklerini en geniş grubu olarak iki bölüğü Bakü'ye naklederek, şehirde sıkı yönetim ilan etmişlerdi. Petrol işletmeleri, demiryolları, İngilizlerin denetimi altında idi. İngilizlerin ihtiyaçları doğrultusunda akan petrol ihtiyacının yürütüldüğü Baku-Batum hattı ile 1919 yılının ilk beş ayında Azerbaycan petrolünün %58'i nakledilmiştir.³³⁷ İngilizlerin Azerbaycan politikasının temelinde petrol durmaktaydı. Shell, İngiliz-İran ortak petrol şirketleri, Krallığın Azerbaycan'daki çıkarlarını gözetlemekte idi. İngiliz Komutanlığı da tüm faaliyetlerini, bu şirketlerin isteği doğrultusunda tanzimlemekte idi.³³⁸

İngiltere'nin Azerbaycan'daki ekonomik çıkarlarının kalıcı olması ve nüfuzunun korunması için mutlaka Azerbaycan Milli Hükümeti'nin desteği gerekmekte idi. Bu gerçeği anlayan İngilizler, Azerbaycan'a gelişlerinden kısa bir süre sonra politikalarını değiştirerek, Azerbaycan Hükümeti'ni yegane kanuni iktidar olarak tanıdı.³³⁹

Azerbaycan Hükümeti de İngiliz Komutanlığı tarafından tanınması karşılığı bazı ekonomik mükellefiyetler altına girmişti. Azerbaycan Hükümeti'nin 12 Ocak 1919 tarihli kararıyla Azerbaycan Ticaret ve Sanayi Bakanlığı, İngiltere'nin petrol ihracı ile ilgili bütün isteklerinin yerine getirilmesiyle yükümlüydü.³⁴⁰ Azerbaycan Hükümeti'nin bu tavrı İngiliz komutanlığınca karşılıksız bırakılmamış, Ermenilerin niyetini aşip Karabağ'ı sahiplenme çabalarına karşı Azerbaycan Hükümeti'ne

³³⁷ S.Z. Yusufzade, **Pervaya Azerbaydjanskaya Respublika: İstoriya, Sobitiya, Faktı Anglo-Azerbaydjanski Otnoşeni (İlk Azerbaycan Cumhuriyeti: İngiliz Azerbaycan İlişkileri Tarihi, Olaylar ve Deliller)**, Bakü, Maarif Yayınları, 1998, s.141

³³⁸ Yusufzade, **a.g.e.**, s.137-139

³³⁹ Swietochowski ayrıca, Azerbaycan'ın Ermenistan ve Gürcistan gibi Rusya ile dini bağlantıları olmadığı gibi, şia olmasından dolayı Türkiye ile de arasında bir uzaklık bulunması hususlarının İngiliz Komutanlığının Azerbaycan'a olumlu bir tavır takınmasını sağladığını kaydetmektedir (bkz., Swietochowski, **a.g.e.**, s.193)

³⁴⁰ Yusufzade, **a.g.e.**, s.140

destek verilmişti.³⁴¹ Ayrıca Azerbaycan'da gayri-legal faaliyetini sürdüren Rus-Bolşevik militanlara karşı mücadelede hükümete her türlü desteği sağlayan İngiliz Komutanlığı, hiçbir şekilde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasal sürecine müdahalede bulunmamıştı. Swietochowski'ye göre İngilizlerin mevcudiyeti Azerbaycan siyasal hayatını dolaylı olarak iki noktada etkilemişti: ulusal kurumların demokratik-liberal çizgide gelişmesinde etkili olmuş ve dış tehlikelere karşı güvenlik duygusu sağlamıştı.³⁴² Bu dönemde Azerbaycan Hükümeti'nin dış politikasında İngiltere'ye istinat etmesindeki en etkin faktör de Kuzeyden gelebilecek tehlikeye karşı İngiltere gibi büyük bir gücün siper oluşuydu. Bu mesele ile ilgili Azerbaycan'ın İstanbul temsilcisi Yusif Vezirov, *Azerbaycan* gazetesinin 10 Temmuz 1919 tarihli sayısında İngilizlerle sıcak ilişkilerin önemi üzerinde durarak yazıyordu ki:

*“...İngilizler bizden faydalanmak istediği gibi biz de onlardan faydalanacağız. Onlar ile bizim aramızda şüphe doğuran bir mesele de yoktur ki, ortalıkta soğukluğa sebep olsun. Biz hurda (küçük) bir milletiz, hür yaşamak istersek ailem-i şümül meseleler ile uğraşmayacağız. Kuvvetimize göre iş göreceğiz. Yani, vatanımızın terakkisi yolunda çalışacağız. İttihat-ı İslam veya Türk İttihad-ı gibi hayalperver fikirler gözümüzün önünde koca bir Osmanlı Devleti'ni yıktı. Bunun sebebini halkın geniş sınıfı bile duyup anladı, ziyalılarımız bunu çoktan itiraf edip durmaktadırlar. Bizim bütün maksat ve amalımız Azerbaycan'ındır. Bu yolda kim bizi tutarsa, biz de ona rağbet ve meyl göstereceğiz.”*³⁴³

Azerbaycan iktidarını elinde bulunduran Müsavat Partisi'nin yayın organı olan *İstiklal* gazetesi de hükümetinin İngiliz yanlısı politikasını tam destekleyerek, bağımsızlıklarını koruyabilmeleri için İngiliz ordusunun bir süre daha Cumhuriyet hudutlarında kalmasını savunmuştu.³⁴⁴

³⁴¹ Swietochowski, **a.g.e.**, s.192; Sevinc Yusufzade, “Ermenistan –Azerbaycan Münakeşesi ve İngilizlerin Mövkeyi (1928-1920 iller)”, **Dirçeliş-XXI Asr**, Azerbaycan Devlet Kuruculuğu ve Beynelhalk Münasibetler Enstitüsü, No.76-77, Haziran-Temmuz 2004, s.259

³⁴² Swietochowski, **a.g.e.**, s.194

³⁴³ **Azerbaycan**, No:221, 10 Temmuz 1919

³⁴⁴ Gazete bu mesele ile ilgili Müsavat partisinin Azerbaycan vatandaşlarına bir bildirisini yayınlamıştı. Bildiride deniyordu: “...İngiliz koşunun (ordu) azalmasına gelince, bunu isteyen ağalar,

Fakat bu dönemde İngiltere'nin kendisinin iç sorunlarla çalkalandığı görülüyor, ülkenin her yerinde miting ve protesto yürüyüşleri yapılıyor, Sovyet karşıtı politikasının durdurulması ve İngiliz askerlerinin geri çağırılması isteniyordu. Azerbaycan'da bulunan İngiliz askerleri de geri dönmek konusunda isteklerini üstlerine ilemişlerdi.³⁴⁵ Bu durumda İngiliz Hükümeti'nin etkili isimlerinden sayılan Savunma Bakanı V.Chercil, Kafkas Cumhuriyetlerinin İngiltere himayesi altında bağımsızlıklarının tanınmasını ileri sürse de , parlamentonun büyük çoğunluğu bu cumhuriyetlerin kendi başlarına varlıklarını sürdüremeyeceği için mutlaka güçlü bir devletin bölgenin idaresine üstlenmesi gerektiğini savunmuştu.³⁴⁶

1919 yılının Mayıs'ında İngiliz Hükümeti resmen Azerbaycan dahil Kafkasya'nın idaresini İtalyanlara devrettiğini açıklamıştı. Bununla İngilizler kendilerine yük olmadan Rusya ile Türkiye arasında bir İtalyan duvarı dikmekle, ekonomik çıkarlarını garanti altına almayı düşünmüşlerdi. İlk başlarda, Kafkasya idaresine üstlenmekte hiçbir sakınca görmeyen İtalyanlar, 16 Mayıs 1919'da Azerbaycan'a Savoya şehzadesinin başkanlığında bir heyet göndermiş, Azerbaycan Hükümeti yetkilileri ile bir takım görüşmeler gerçekleştirmişti. Ancak Haziran ayında İtalya'da iktidarı ele geçiren Françesko Nitti Hükümeti , Kafkasya idaresinin getireceği siyasi ve maddi külfeti göz önüne alamayarak, bu işi maceracı bir proje olarak nitelemiş ve manda hakkından imtina etmişti.³⁴⁷

Batılı güçlerin bölgeyi himaye etme konusunda isteksizlikleri karşısında Azerbaycan'ın güvenlik arayışı içinde, kendisi gibi zayıf olan komşu devletlerle ilişkilerini güçlendirmeye çalıştığı görülmüştü. Azerbaycan diplomasisinin en

*görelim bizi Denik'in Ordusu ve yahut başka hücumu karşı hangi kuvvetle müdafaa edecektir?...İngilizlere, demokrasinin düşmanı diye aleyhlerine çıkan ağalar, özleri, onları buraya çağırdılar.O zaman İngiliz ağaları yahşi idi, çünkü, Baku'yü sahiplerine vermiyorlardı.Şimdi yamandırlar, çünkü Rus kuvvetlerini zayıflatıyor,Rus soldatlarını (asker) buradan çıkarıyor, Rus filosofunun da silahını alıyor, matroslarını (deniz eri) da şehirden kovuyorlar.Arada bir fitne haber de çıkarıyor diyorlar ki, güya onların teşvişi onun için imiş ki, İngilizler Baku'yü Azerbaycan'ın da elinden almak istiyorlarmış.Fakat asıl maksat bu değildir.Matlab odur ki, İngilizler, Baku'yü sahiplerinin elinden alıp Ruslara vermiyorlar.” (bkz.,**İstiklal**, No:4, 10 Mart 1919)*

³⁴⁵ Yusufzade,**a.g.e.**,s.117

³⁴⁶ Yusufzade,**a.g.e.**,s.97

³⁴⁷ Hikmet Bayur,"Kuvayı Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları "**Bellekten**, C.XX,No:80,Ankara,Ekim 1956,s.685

sağlam başarısı Gürcistan ile yapılan savunma antlaşması olmuştur.³⁴⁸ Bu antlaşma ile her iki cumhuriyet Kafkaslarda ilerlemekte olan Denikin'e karşı durumlarını güçlendirmişti. Bölgesel işbirliğinin aktif savunucusu olan Azerbaycan siyasi varlığını sürdürmek için İran ile de yakınlaşmanın yollarını aramıştı. 9 Ağustos 1919'da imzalanan İran-İngiltere Antlaşmasının³⁴⁹, İran Devleti'ni İngiliz himayesi altına koymas, Azerbaycan Hükümeti'ni dolambaçlı yoldan tekrar İngiliz koruması altına girmek için bir fırsat olarak değerlendirilmişti. O sıralar Paris'te bulunan Azerbaycan ve İran heyetleri bu konuyla ilgili görüşmelerde bulunmuş ve iki ülke arasında ittifak zemini aranmıştı. 1 Kasım 1919 tarihinde Azerbaycan tarafından sunulan anlaşma metninde açık bir şekilde, İran'a yapılan askeri, siyasi ve iktisadi muavenetin aynısının Azerbaycan'a da yapılması İngilizlerden beklenilmekteydi.³⁵⁰

İngilizler ise her ne kadar Azerbaycan ile İran yakınlaşmasını çıkarları açısından sakıncalı görmese de, Azerbaycan'ı himaye altına almaya da pek istekli gözükmemişlerdi. Ayrıca İngilizler, Azerbaycan ve Gürcistan Hükümetlerine Denikin'e karşı herhangi bir askeri faaliyette bulunmaktan uzak durulmasını, Bolşevizme karşı mücadelede eski Çar generaline destek verilmesini istemişti. Hatta Denikin'in karargahında İngiltere temsilcisi gibi bulunan Mr. Brigs , Müsavat Hükümeti yetkililerini ilerde karşılaşılabilecekleri tehlike ile sindirmeye çalışmıştı. Mr. Brigs'e göre Kolçak ve Denikin ordularının Sovyetleri ortadan kaldırmasından sonra yalnız Bolşeviklere karşı mücadele veren milletlerin sesi duyulacağından, bu durumda Azerbaycan için de tehlike çanları çalınabilirdi.³⁵¹

Azerbaycan ve müttefiki Gürcistan'ı Denikin tehlikesiyle sindirmeye çalışan İngiltere, Çar generaline de bütün dikkatini Bolşevizme karşı yöneltmesini, Kafkas Cumhuriyetleriyle herhangi bir münakaşadan uzak durmasını tembih etmişti. İngiltere her ne kadar Denikin'e her türlü yardımı sağlamış bulunsa da, onun niyetini aşp fazla ileri gitmesini de arzu etmemişti. İngilizler, Baku'deki petrol

³⁴⁸ Antlaşmanın tam metni için bkz., **Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin Ehbarı**, No:3, 26 Temmuz 1919

³⁴⁹ Antlaşmanın tam metni için bkz., Hüseyin Baykara, **İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri**, İstanbul, Emek Yayınları, 1978, s.125-127

³⁵⁰ Topçubaşev, **Paris Mektupları**, s.94-95

³⁵¹ İ.B.Gadjiyev, **Anti-Sovyetskaya İntervensiya Angili na Kafkase(İngilizlerin Kafkasya'da Anti-Sovyet Müdahalesi)**, Mahaçkala, 1958, s.32

kaynaklarını bir Çar generaliyle paylaşmak niyetinde değildi. Onun için Denikin'in Dağıstan'daki Petrovsk hattından öteye gitmesine engel olmuşlardı.³⁵² Denikin'in uslanmadığını görünce ise yaptıkları yardımları birden bire kesmişlerdi. Bu tarihten sonra Denikin orduları da Bolşevikler karşısında bozguna uğrayarak hızla geri çekilmeye başlamış, bu durum İngilizleri oldukça sıkıntıya sokmuştu. Bolşeviklerin güneye doğru inmelerine, bölgedeki ve daha uzakta yer almasına rağmen gelecekte muhtemel bir tehlike altında kalacağını düşündüğünden Hindistan'daki menfaatlerine zarar gelmesi hususunda İngiltere'nin elinde tek bir yol kalmıştı: Bolşeviklere karşı Kafkas Cumhuriyetlerinden bir set oluşturmak. Böyle bir projeyi gerçekleştirmek için ilk önce bu cumhuriyetlerin gönlünü alarak Milletler Cemiyeti'nce bağımsızlıklarının onaylanmasını sağlamak gerekmekteydi. Bu husus İngiltere'nin müttefiki ABD'nin kongresmeni Volter M. Gandler'in 1 Kasım 1919 tarihinde Azerbaycan'ın Paris Heyeti Başkanı Topçubaşev'e gönderdiği mektuptan da anlaşılmaktaydı. Gandler açık bir şekilde Kolçak ve Denikin'in birliklerinin Sovyet iktidarını yıkmaya muvaffak olamayacağını, er geç büyük devletlerin Azerbaycan dahil gayri Rus cumhuriyetlerini tanımaktan başka yolu kalmayacağını itiraf etmişti.³⁵³

³⁵² Gadjiyev, a.g.e., s.28-29; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.77

³⁵³ *Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, (Bundan sonra MDA)*, F.970, Op.1, D.145, L.56-58

D- Azerbaycan'ın Bağımsızlığının Tanınmasından Bolşevikleştirilmesine Kadarki Süreç

1. Paris Barış Konferansı'nın Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Tanınması. Bu Olaya Türk Basını ve Kamuoyunun Yaklaşımı

Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyinin 10 Ocak 1920 tarihli toplantısında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Gurzon Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınması meselesinin gündeme alınması ile ilgili bir beyanatta bulunmuştu. Kafkasya'daki siyasi gelişmeleri dikkate alan ve bu meselenin bir an önce çözülmesi gerektiğini düşünen büyük devletlerin temsilcilerinden oluşan Yüksek Konsey 11 Ocak 1920'de Azerbaycan ve Gürcistan'ın de-fakto(fiilen) tanınması hakkında bir kararı onaylamıştı.³⁵⁴

Azerbaycan'ın bağımsızlığının onaylanması Azerbaycan'da olduğu kadar Türk basını ve kamuoyunda da büyük sevinçle karşılanmıştır. İstanbul'da yayınlanan *Yeni Gün* gazetesi bu olayı “*Türklük âleminde mes'ut bir hadise*” şeklinde duyururken³⁵⁵ *Tasvir-i Efkâr* gazetesi ise Türklük âleminin matemler içinde bulunduğu şu vahim zamanda bir Türk hükümetinin yeniden teşekkül etmesi ve onaylanması ile teselli bulduklarını belirtmişti.³⁵⁶ Gazete ayrıca, Azerbaycan'ın siyasi entrikalara kurban edilmezse istikbalinin daha parlak olacağı hususunda da bir öngöründe bulunmuştur.³⁵⁷ *İleri* gazetesi ise bundan sonra, Azerbaycan Hükümeti'nin bölgede daha etkin bir nüfuza sahip olacağından Türkiye ile özellikle kültürel anlamda bağlarını daha da pekiştireceğinden umutlu olduğunu yazmıştır.³⁵⁸ *İkdam* gazetesi ise Azerbaycan'ın Çarlık istibdadından istiklale kadar uzayan yolda kat ettiği manialar ile ilgili bir yazı dizisi yayınlamış, ırk, din, dil

³⁵⁴ *Azerbaycan Cumhuriyeti(1918-1920)*, Haz. N. Ağamalyeva, Bakı, Elm, 1998, s.249

³⁵⁵ *Yeni Gün*, No:303, 18 Kanunisani (Ocak) 1920

³⁵⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:2963, 19 Kanunisani (Ocak) 1920

³⁵⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No:2969, 19 Kanunisani (Ocak) 1920

³⁵⁸ *İleri*, No:730, 19 Kanunisani (Ocak) 1920

kardeşlerinin kan ve hayat pahasına elde etmiş oldukları o kıymetli istiklalinin ebediyete kadar sürmesini temenni etmiştir.³⁵⁹

Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının Türkiye'de duyulması üzerine, çeşitli kurumlar adına Azerbaycan temsilciliğine tebrik mesajlarının gönderilmesinin yanı sıra, şahsi ziyaretlerde de bu önemli olay kutlanmıştır. Kütahya Muallimler Cemiyeti Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması dolayısıyla Azerbaycan Hükümeti'ni *Yeni Gün* gazetesinin aracılığı ile tebrik etmiştir.³⁶⁰ Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti adına ise genel sekreterleri Harun er-Raşit Bey, Azerbaycan temsilciliğine kutlama ziyaretinde bulunmuştur.³⁶¹ Temsilciliğe yapılan bu kutlama ziyaretlerinde yalnız beylerin değil hanımların da yer aldığı görülmüştür ki, bu da Azerbaycan bağımsızlığının Türk kamuoyu tarafından nasıl bir sevinçle karşılandığının en bariz örneğidir. O günlerde İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'ni temsilen dört hanım talebe Azerbaycan temsilcisi Yusuf Vezirov'u bizzat ziyaret ederek tebriklerini iletmişlerdi.³⁶²

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının tanınması dolayısıyla 30 Ocak 1920 tarihinde İstanbul Darülfünun'un konferans salonunda bir merasim düzenlenmişti. Davetlilerin göğsünde Osmanlı ve Azerbaycan bayraklarının yer aldığı ve "yaşa istiklal" ibaresi bulunan bir rozet takılmıştı. Konferansta Halide Edip Adıvar, Yusuf Akçura, Ruşen Eşref gibi Türk aydınlarının yanı sıra Azerbaycan'dan gelen yüzbaşı Sabit Bey ve bazı Azeri misafirler Türk-Azerbaycan dostluğu ve kardeşliği üzerine konuşmalar yapmışlardı.³⁶³

Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması, Kuva-yı Milliye karşıtı Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından da olumlu karşılanmış, partisi adına Azerbaycan temsilciliğine ziyarette bulunan sabık Edirne Valisi Salih Paşa ve Zeynel Abidin Efendi bu önemli olay dolayısıyla tebriklerini sunmuşlardı.³⁶⁴

Ayrıca Azerbaycan'ın bağımsızlığı İngilizlere rağmen Kuva-yı Milliye'nin Sivas Kongresi'nde gündeme getirmeyi ile gerçekleşen seçimler üzerine, büyük

³⁵⁹ **İkdam**, 19 Kanunisani (Ocak) 1920

³⁶⁰ **Yeni Gün**, No:314, 29 Kanunisani (Ocak) 1920

³⁶¹ **Yeni Gün**, No:316, 31 Kanunisani (Ocak) 1920

³⁶² **Alemdar**, No:406, 27 Kanunisani(Ocak) 1920

³⁶³ **İkdam**, 31 Kanunisani(Ocak) 1920; **İleri**, No:742, 31 Kanunisani(Ocak)1920; **Azerbaycan**, No:67, 5 Nisan 1920; **Azerbaycan**, No:68, 6 Nisan 1920

³⁶⁴ **Alemdar**, No:406, 27 Kanunisani(Ocak) 1920

çoğunluğunun Kuva-yı Milliyecilerden oluşan Osmanlı Meclisi Mebusanı'nın 22 Ocak 1920 tarihli toplantısında resmen tanınmış, bu karar 2 Şubat 1920 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstanbul temsilciliğine tebliğ edilmiştir.³⁶⁵

Burada bir hususu göz ardı etmemek gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu içindeki “gayri- müslim” azınlıkların katılmadığı 1919 yılının Ekim-Kasım aylarında yapılan seçimler sonucu Kuva-yı Milliyecilerin çoğunluğu ile oluşan bu yeni Osmanlı Meclisi'nin 9 Şubat 1920'de güvenoyu verdiği Ali Rıza Paşa Hükümeti, her ne kadar Heyet-i Temsiliye'nin³⁶⁶ etkisi altında gözüксе de, İstanbul'daki İtilaf Güçleri Komutanlığıyla hesaplaşmak zorundaydı. Ali Rıza Paşa'nın, Savunma Bakanı Cemal Paşa ve Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'nın Kuva-yı Milliye'yi destekleyen çalışmalarına göz yummasından rahatsızlık duyan İngilizler, derhal bu şahısların bu çok önemli makamlardan uzaklaştırılmasını talep etmişlerdi. Ali Rıza Paşa da İngilizlerin bu taleplerini yerine getirmek zorunda kalmıştır.³⁶⁷

Burada vurgulamak istediğimiz husus şu ki; Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen tanıyan Kuva-yı Milliye nüfuzlu bir Osmanlı Meclisi, her ne kadar Azerbaycan'ın bağımsızlığını destekler bir tutum ve uygulama içinde bulunmaya çalışsa da, yalnız siyasi koşulların elverdiği kadar bir politika takip edebilirdi. Yani Azerbaycan'ın bağımsızlığı Paris Barış Konferansı'nda İtilaf Devletlerince fiilen onaylanmasaydı, Kuva-yı Milliye nüfuzlu bir Osmanlı Meclisi dahi olsa, Osmanlı'nın Azerbaycan'ı resmen tanıması zor bir ihtimal olurdu.

³⁶⁵ Hariciye Nezaretinden Azerbaycan Temsilciliğine gönderilen 2 Şubat 1920 tarihli yazı, **BOA.**, HR. MTV, 639/16

³⁶⁶ 23 Temmuz –7 Ağustos tarihlerinde toplanan Erzurum Kongresi'nin kararıyla Türk halkını temsilen oluşturulan Heyet-i Temsiliye , 16 Mart 1920'de İstanbul'un İngilizler tarafından işgali ve Meclis-i Mebusan'ın basılması üzerine 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Mecisi'nı açarak İngiliz güdümlü İstanbul Hükümeti'ne karşı alternatif hükümetin temelini koymuştur.

³⁶⁷ Daha geniş bilgi için bkz., Ateş, **Türk Devrim Tarihi**, s.184-189

2. 1919 Yılıın Sonbaharında Osmanlı ve Azerbaycan Hükümetleri Arasında Yapıldığı İddia Edilen Anlaşma Hakkında

1919 yılının yazında Anadolu'da mevcut iki başlı hakimiyet(İstanbul'daki müttefik yanlısı saltanat idaresi ve doğu ve orta Anadolu'daki Mustafa Kemal'in önderliğindeki hareket), Baku Hükümeti'ni karmaşık bir ilişki içine sürüklemişti. Azerbaycan Hükümeti, İstanbul ile ilişkileri devam ettirmenin yanı sıra Mustafa Kemal önderliğindeki Heyeti Temsiliye ile de dolaylı yolla temasını sürdürmüştü. O dönemde Heyeti Temsiliye'nin de Azerbaycan'ın bağımsızlığını destekler bir politika izlediği görülmüştür. Ermeni meselesinin büyük bir boyuta varması üzerine Kafkasya'da Ermenistan'a karşı Azerbaycan Hükümeti'ne yardım edilmesi kanaati oluşmuştu. Hatta Diyarbakır'dan 13. Kolordu Komutanı Cevdet Paşa tarafında Amasya'da bulunan Heyeti Temsiliye temsilcilerine gönderilen yazıda, Bahriye Bakanı Salih Paşa ile yapılacak görüşmede³⁶⁸ birçok meselenin yanı sıra Azerbaycan ve Ermeni meselesi ile ilgili şu hususların dikkate alınması belirtilmiştir:

*“Bir Ermenistan kurulması zorunludur. Kafkasya'da hükümetimizce tanınmış Ermeni Cumhuriyeti bizim zararımıza genişletilemez. Barış Konferansının direnmesi durumunda az bir sınır düzeltilmesinde özveri zorunludur...Kafkas, Ermenistan olmadan kurulacağına³⁶⁹ göre Azerbaycan İslam Hükümeti'nin gücü az olarak kurulmasına yardım, çıkarımız gereğidir. Bunun oluşmasını ve derecesini saptamak hükümete düşer.”*³⁷⁰

Görüldüğü gibi İngiliz yanlısı politikasından dolayı Azerbaycan Hükümeti'ne kuşkuyla bakılsa da Ermeni meselesi ve Denikin tehlikesine karşı Azerbaycan'ın desteklenmesine karşı gerekli adımlar da atılmıştı. Bu mesele ile ilgili 29 Şubat 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Talat Paşa'ya şöyle yazmıştı:

³⁶⁸ Birçok önemli meselelerin yanı sıra İstanbul Hükümeti ile Heyeti Temsiliye arasındaki iki hakimiyetliğin ortadan kaldırılması ve seçim yolu ile oluşturulacak meclisin toplanması ile ilgili 20 Ekim 1919'da Amasya'da başlatılan görüşmeler kast edilmiştir.

³⁶⁹ Aslında “kurulamayacağına” olması daha doğru bir anlatım olurdu.

³⁷⁰ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C.III, Ankara TTK Yayınları, 1989, s.1583, (Belge No:156)

“...Azerbaycan, Şimal-i Kafkasya, Gürcistan ile daha ilk devirde az çok münasebete başlanmıştı. Halil Paşa ile Sivas'ta âriz ve amik görüşükten sonra kendisini Azerbaycan'a gönderdik. Esaretten kurtulan Nuri Paşa'nın da Kafkasya'da faaliyete geçmesi için tedabir alındı. Elyevim her ikisi ile muhabere ve münasebet berdevamdır. Halil Paşa Azerbaycanlılardan bir kuvvetin başında olarak elyevim Zengezur'dadır ve Ermenilerle muharebe ediyor. Nuri Paşa Şimal-i Kafkasya kuvvetlerine kumanda ediyor. Kendilerine arzu ettikleri zabıtları peyderpey gönderiyoruz. Halil Paşa'ya verdiğim nokta-i nazarlar: Azerbaycan ve Şimal-i Kafkasya'da Çerkezlerin istiklalini temin etmek, Azerbaycan ile ittifak etmiş Gürcistan ile itilaf halinde yaşamak...”³⁷¹

Anadolu milliyetçileri tarafından yapılan bu desteğe Azerbaycan Hükümeti de kayıtsız kalmamış, Bosfer isminde bir temsilcisini Oltu'ya göndererek Ermenilere karşı Heyeti Temsiliye ile işbirliği yapılmasına çalışmıştı. Bu düşünce 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir tarafından olumlu karşılanmış ve binbaşı Yusuf Ziya Bey'e³⁷² gönderilen 13 Mart 1920 tarihli emirde Azerbaycan temsilcisi ile bu hususta beraber hareket edilmesi istenmişti.³⁷³

Azerbaycan ve Anadolu arasındaki bu yakınlaşma Ermenileri çok rahatsız ettiği için onlar Avrupa siyasi dairelerinde böyle bir fikir telkin ediyorlardı ki, güya Türkiye ile Azerbaycan arasında gizli askeri anlaşma mevcuttu. Ermenilerin çalışması sonucunda İngiltere'nin *Times* gazetesinin 20 Mart 1920 tarihli sayısında Azerbaycan ile Türkiye arasında güya gizli bir anlaşma olduğu hakkında bilgi yayınlamıştı.³⁷⁴ Bolşevik yayın organı olan *Pravda* gazetesi de, Varşova gazetelerine istinaden Ekim 1919'da Azerbaycan ve Türkiye arasında gizli bir anlaşma yapıldığını iddia etmişti.³⁷⁵

Aslında bu iddialar o tarihte Azerbaycan temsilcisi Yusuf Vezirov'un Osmanlı Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmeden sonra, Ermeni gazetesi *Çağadamaret'in*

³⁷¹ Hüseyin Cahit Yalçın, **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları(Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar)**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2002, s.212

³⁷² Azeri asıllı bu şahıs Baku'den Erzurum'a gelerek 2 Mart 1920 tarihinde Karabekir Paşa'nın emriyle Oltu Milli Teşkilatı'nın genişletilmesi ile görevlendirilmişti.(bkz. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s.489)

³⁷³ **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi(bundan sonra TİTE-A)**, Kutu No: 73, Belge No:14

³⁷⁴ Hasanlı, **a.g.e.**, s.391

³⁷⁵ **Pravda**, No:84, 21 Nisan 1920

kopardığı yaygaradan sonra ortaya çıkmıştı. Azerbaycan temsilcisinin ziyaretinde kötü bir niyet aramış olacak ki Ermeni gazetesi: “... Azerbaycan ve Türkiye arasında ittifaka dair müzakerat cereyan etmişti. Mahvoluyoruz, Turancılık başının kaldırdı. İmdat, Ermenilik yitiyor ” şeklinde bir tutum sergilemişti. Ermeni gazetesinin bu tutumu o günlerde bazı Türk basın kuruluşları tarafından eleştirilmişti. *Türk Dünyası* gazetesi Ermeni ve Yunanlıların dünyanın dört bir yanındaki soydaşları ile hem kültürel hem de siyasi birliktelik nümayiş ettirmekten çekinmedikleri halde, Azeri ve Osmanlı Türkünün bir araya gelip iki lakırdı konuşunca kıyamet koparmalarına bir anlam veremediğini belirterek yazıyordu ki:

“...Azeri Türklerinde muhafıza-i istiklal lehinde bir hareket görüldü mü, hemen “Türkiye teşvik ediyor” deyiveriyorlar. Erzurum’da, Van’da bir hareket oldu mu, Azeriler Türk çetelerine yardım ediyorlar iddialarında bulunuyorlar. Halbuki ne bir tarafta bir Türk çetesi var, ne öte tarafta istiklal mücadele için öteden beriden teşvik ve tahrik vukuuna intizar edecek adamlar(...)Fakat biz Türkler bu hakikatleri de söyleyemez. Söylediniz mi, “işte Turancılar faaliyetler. Dünyayı birbirine katacaklar” ithamı hazır. Halbuki ne kesede böyle bir tasavvur var, ne de Türkler kendi istiklallerini muhafazadan başka bir gaye takip ediyorlar. Bunu anlatmak imkanı yok”.³⁷⁶

Ayrıca Azerbaycan’ın İstanbul temsilcisi Yusuf Vezirov da Osmanlı Hükümeti’nin henüz Azerbaycan’ın bağımsızlığını resmen onaylamadığı için her hangi bir askeri anlaşmadan söz edilemeyeceğini beyan ederek basın yolu ile bu iddiaları tekzip etmiştir.³⁷⁷

Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa ise, bu mesele ile ilgili düşüncelerini Anadolu’da ve Kafkaslarda incelemeler yapmak üzere Amerikan Hükümetince gönderilen General Harbord’a ulaştırılan raporda şu şekilde aktarmıştı:

“Ermenistan’daki bahtsız Müslüman halkın yardımına gitmekten ve Azerbaycan Müslümanları ile teşrik-i mesai etmekten çekinerek bütün faaliyet ve hedeflerimizi anavatanın ve milletin şimdi çizilen hudutlar içinde hasretmeyi zaruri

³⁷⁶ *Türk Dünyası* ,30 Teşrinevvel (Ekim)1919

³⁷⁷ *Yeni Gün*, No:226,2 Teşrinsani (Kasım)1919

görüyoruz... Yakın zamanlarda gözlerimizin önünde cereyan eden hadiseler bize mutedil telakkilere bağlı kalmayı öğretti...Henüz sulha neticelenmiş olan umumi harp esnasında hükümetimizin başında olan zat Osmanlı kuvvetlerini Kafkasya'nın zaptı, Azerbaycan Hükümeti'nin kuvvetlendirilmesi ve Mısır'ın geri alınması gayeleri uğrunda kullandı. Bu siyasetin sonucu olarak bizim hakiki vatanımızın can damarı olan halk epey kayba uğradı. Bir çok verimli topraklar bizden zorla alındı ve hatta kendimize en son sınır olarak ayırdığımız yerlerden başkentimiz ve memleketimizin İzmir, Antalya ve Adana gibi eşsiz bölgeleri yabancı işgali altındadır. Halbuki eğer harbi iştirak etmemiş olsaydık veya hiç değilse iştirak ettiğimiz halde kuvvetlerimizi haris emeller uğrunda harcayacağımıza, akıllıca hal-i hazırdaki sınırlar dahilinde topraklarımızı müdafaa etmek üzere kullanmış olsaydık, durumumuz hala mağlup insanlarınki olmakla beraber şimdiki vaziyetten farklı olacaktı.”³⁷⁸

Bu rapordan da anlaşıldığı gibi Mustafa Kemal Paşa bütün mesaisini Anadolu'nun kurtuluşuna ayırdığını beyan etmeye çalışmış , dolay yolla da olsa Büyük Devletleri, Azerbaycan Hükümeti ile herhangi bir askeri anlaşmanın olmadığı konusunda inandırmaya çalışmıştı. Fakat Batı basını Azerbaycan ve Türkiye arasında askeri anlaşma olduğu konusunda ısrarlı tutumundan vazgeçmiş değildi. *Times* gazetesi, henüz ne İstanbul'un ne de Baku'nün resmi bir şekilde tekzip etmediğini vurgulamanın yanı sıra, Azerbaycan Hükümeti'nin dış politika ile ilgili yeni programında Türkiye ile ilgili ilişkilere verilen önemden kuşkuyla bahsetmekteydi.³⁷⁹

Nuri Paşa olayından sonra³⁸⁰ İngilizlerin Azerbaycan Hükümeti'ne karşı kuşkuları daha da artmıştı bu yüzden o sıralarda Baku'yü ziyaret etmekte olan İngiliz temsilcisi O.Wardrop'a, Azerbaycan Hükümeti'nden, “Türklerle aralarında

³⁷⁸ Bayraktar, **a.g.t.**, s.138-139

³⁷⁹ **İkdam**, 21 Şubat 1920

³⁸⁰ 8 Ağustos 1919 akşamı Azerbaycanlı Temel Bey'in yardımıyla Batum'daki cezaevinden firar eden Nuri Paşa'nın başına İngilizler bir milyon ruble ödül koymuşlardı. Baku Hükümeti'ne sığınan Nuri Paşa İngilizlerin bütün baskılarına rağmen teslim edilmemiş ve İngilizlerin himaye ettiği Denikin ordusuna karşı savaşmak için Azerbaycan Hükümeti'nce Dağıstan'a geçmesine her türlü olanak sağlanmıştı.(bkz.,Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, 2. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1985, s.124-126; Mehman Süleymanov, **Nuri Paşa**, Baku, Harbi Neşriyat, 1999, s.114-115)

imzalandığı söylenen gizli anlaşmayı resmen yalanlamasını” istemesi bildirilmişti. Wardrop’un uyarısı üzerine Azerbaycan Hükümeti, 18 Şubat 1920’de resmi bir yalanlama yayınlamıştı. Osmanlı Dışişleri Bakanı da İngiliz Yüksek Komiserliği mensuplarından Andrew Ryan’la konuşurken, böyle bir anlaşmanın varlığını resmen tekzip etmişti.³⁸¹

Azerbaycan Hükümeti ile ne İstanbul, ne de Heyeti Temsiliye arasında resmi bir anlaşmanın olduğuna dair herhangi bir delil veya vesika mevcut değil; yalnız o dönemde İngiliz askeri ve siyasi makamlarında böyle bir anlaşmanın gerçekten varlığına inanılmıştı. O tarihte Baku’deki İran temsilcisi tarafından İngiliz Yüksek Komiserine ulaştırılan ve İstanbul’daki İngiliz Komiseri Amiral Sir. John de Robeck tarafından doğrulanan şu bilgiye göre; 29 Kasım 1919’da Osmanlı sabık Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ile Azerbaycan’ın askeri temsilcisi Kerimov arasında bir anlaşma imzalanmıştı. Bir yıl süre ile savunma maksadı için imzalanan bu anlaşmaya göre, tarafların herhangi birinin bağımsızlık veya toprak bütünlüğü komşu bir devlet tarafından tehdit edilirse öteki yardıma gidecekti.³⁸² Türk tarihçisi Salahi Sonyel, anlaşmada imzası bulunan General Kerimov’un Türk milliyetçileriyle sıkı temas halinde olduğuna inanılan Azerbaycan’daki muhalif İttihat Partisi’nin üyesi olduğunu ileri sürmüştü. Ona göre yukarda ismi geçen anlaşma da herhalde Türk milliyetçileriyle Azerbaycan’daki muhalefet üyeleri arasında bir çeşit sözleşme olmalıydı.³⁸³ Fakat burada söz konusu anlaşmaya imza koyan taraflardan birinin o dönemde Genelkurmay Başkanlığı gibi çok önemli

³⁸¹ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, 2. Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 1987, s.182; Azerbaycan ve Osmanlı Hükümetleri arasında bir ittifak anlaşmasının yapıldığına dair ortaya atılan iddiaları, 24 Şubat 1920 tarihinde Dersaadet resmen tekzip etmiştir.(TİTE-A, Kutu No:18, Belge No:74)

³⁸² Sonyel, **a.g.e.**, s.181

³⁸³ **Aynı yer**; *Times* gazetesi 20 Mart 1920 tarihli sayısında General Kerimov ve Cevat Paşa arasında İstanbul’daki Pera Palas otelinde imzalanan anlaşmanın altı ay gizli tutulması şartıyla bir sene sonra yeniden yenilenebileceği hususunda tarafların taahhütte bulunduğunu iddia etmiştir. Anlaşmaya imza koymuş şahısların Türk milliyetçileriyle Azerbaycan Hükümeti’ni temsil ettiği ısrarla vurgulayan gazetenin anlaşma metnine “... muahedenin tarz-ı tahriri onun diplomatik lisanının nikatına gayr-i vakıf kimseler tarafından kaleme alındığına delildir” şeklinde eleştirel bir değerlendirmede bulunması ise çok ilginçtir (**Yeni Gün**, No:368, 31 Mart 1920) Anlaşılan *Times* gazetesi bile bir ikilem içersinde bulunmaktadır; çünkü Azerbaycan hariciyesinde bu işi kuralına göre yapan uzmanların bulunduğu hâlde Azerbaycan Hükümeti’nin Kerimov gibi birisini böyle bir önemli meselede görevlendirebileceğini düşünmek pek de mantıklı gelmemektedir. Nitekim, Aralık 1919’da Londra’da bulunan Azerbaycan temsilcisi Topçubaşev de, Kerimov soyadında birisinin hiçbir şekilde Azerbaycan Hükümeti’ni temsil etmediği gibi Azerbaycan ordusunda da böyle birisinin bulunmadığını açık bir şekilde beyan etmiştir (**Yeni Gün**, No:371, 3 Nisan 1920)

resmi bir görevi üstlenmesi göz ardı edilmemelidir. Osmanlı Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'nın hiçbir yetkisi bulunmayan General Kerimov soyadında birisiyle anlaşma yapmaya kalkışması pek de inandırıcı gözükmemektedir.

Böyle bir anlaşmanın yapıldığına dair kesin bir fikir yürütmek mümkün olmamakla beraber, eğer bu anlaşmanın yapıldığını varsayarsak, gerek General Kerimov'un Azerbaycan adına bir takım yükümlülükler üstlenmesi, gerekse Cevat Paşa'nın Kuva-yi Milliye'ye yakınlığı gibi hususlar göz önünde bulundurularak, yapılan görüşmelerin hem Azerbaycan Hükümeti'nin , hem de Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi dahilinde gerçekleştiği düşünülebilir.

3. Kafkas Seddi Düşüncesinin Ortaya Çıkışı. Anadolu Hareketi ve Müsavat Hükümeti Arasındaki İlişkilerde “Tatsız” Bir Dönem

Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nin 19 Ocak 1920 tarihli toplantısında Bolşevik tehlikesi karşısında bulunan Azerbaycan ve Gürcistan'a maddi yardımın gönderilmesinin yanı sıra, Kafkasya'ya ordu gönderilmesi meselesi de tartışılmıştı. Toplantıya katılan üst görev askeri temsilcilerden Mareşal Ferdinand Foş, Feldmareşal Q. Wilson, İngiltere Savunma Bakanı V. Chircill Kafkasya'ya ordu gönderilmesi görüşünü savunarak İngiltere'nin Hazar Denizi'nde denetimi eline alması gerektiğini, yalnız bu takdirde Bolşeviklerin durdurulabileceğini beyan etmişlerdi. Fakat İtilaf güçlerinin sivil yöneticileri özellikle Fransa Başbakanı Klemenso, İngiltere Başbakanı Lloyd-George ve İtalya Başbakanı Nitti ordu gönderilmesine karşı çıkmış, bunun yerine Kafkas Cumhuriyetlerinin silah donatımı ve maddi yönden desteklenebileceğini ileri sürmüşlerdi. Toplantıdan çıkan sonuç bölgeye askeri güç gönderilmeden Kafkas Cumhuriyetlerinin silah donatımı ve maddi yönden desteklenmesi, Bolşeviklere karşı Gürcistan Ermenistan ve Azerbaycan'dan bir savunma bloku oluşturması şeklinde olmuştu.³⁸⁴

³⁸⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti(1918-1920), s.252-255

Ayrıca şunu da kaydetmek gerekiyor ki, Bolşeviklerden savunmakta İtilaf Devletleri, Polonya'ya özel önem vermişti. Yeni devletlerin ortaklaşa savunulmasından başka Polonya, Bolşevizmin Avrupa'ya yayılmasına karşı güçlü bir siperle çevrilmeliydi. İşte bu maksatla da İtilaf Devletleri, Polonya'yı siyasî, iktisadî ve askerî yönden kuvvetlendirmek için ona her türlü yardım etmişlerdi. Hatta Bolşeviklere karşı Polonya'nın başkanlığında "küçük Antanta" bloku kurulması plânlaştırılmıştı. Bu plana göre bloka Polonya, Finlandiya, Estonya, Litvanya, Romanya, Gürcistan ve Azerbaycan dahil olmalıydı.³⁸⁵ Bu amaç doğrultusunda 25 Ocak 1920'de Varşova'da yukarıda ismi geçen ülkelerinde katılımıyla Bolşevik karşıtı bir konferans bile düzenlenmişti.³⁸⁶

O sıralar İstanbul basınında Bolşevizme karşı oluşturulan bu bloka Osmanlı Devleti'nin de katılması gerektiğini savunan görüşler seslenmekte idi. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin bu meseleye yaklaşımı şu şekildeydi:

*"...Düvel-i Muazzama'nın Bolşeviklere karşı yeni bir Türk hükümeti tesisi lüzumuna kail olmaları üzerine(Azerbaycan kast ediliyor) Hükümeti Osmaniye'nin de aynı surette istifade edebilecek mühim bir unsur olduğunu kabulüne ve haklarımızın tasdikine temayül edileceği ümidindeyiz."*³⁸⁷

Kafkas Cumhuriyetlerinin Bolşevik ilerleyişini durduramayacağı durumunda Anadolu'da bir savunma hattının kurulması için bir takım çalışmalar yapılması gerektiğine inanan İngilizler, İstanbul Hükümeti'nden ziyade Kuva-yi Milliyecilerle bu konuda uzlaşma zemini aramışlardı. İngiliz temsilcisi Rawlinson Karabekir Paşa ile yaptığı 11 Şubat 1920 tarihli görüşmede Bolşeviklerin muazzam bir kuvvetle gelecekte Kafkas Cumhuriyetlerinin fazla dayanacağından umutlu olmadığını açık bir şekilde belirtmişti. Ona göre, Bolşeviklere karşı yeni bir savunma hattı kurulması gerekecek; Aras nehri Soğanlı dağlarından başlayacak bu hat, Trabzon-Beyazıt demiryolunun inşasının tamamlanması ile daha da kuvvetlendirilecek. Bu hattı savunacak Kuva-yi Milliye birlikleri arkadan İngiliz

³⁸⁵ Hasanlı, a.g.e., s.382-383

³⁸⁶ *Alemdar*, No:406, 27 Kanunisani (Ocak), 1920

³⁸⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No:2963, 19 Kanunisani (Ocak)1920

ordusu ile takviye olunacak. Rawlinson, Türklerin Bolşeviklerle beraber hareket etmeleri halinde ise sonucun Türkler açısından daha vahim olacağını da beyan etmişti.³⁸⁸

Türk ulusal akımında bir dönüm noktasını belirleyen bu dönemde, Kuva-yı Milliye önderlerini sürekli olarak düşündüren iki şık vardı: 1. Kafkaslara doğru ilerlemekte olan Bolşeviklere karşı İtilaf Devletleri'nin yardımına sığınmak; 2. Anadolu topraklarını işgallerinde bulduran İtilaf Devletleri'ni yurt dışı etmek için Bolşeviklere yaklaşmak. Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşeviklerle doğrudan doğruya bir anlaşma yapmayı yeğ tutan bir politika izlediği görülmüştü.³⁸⁹

Mustafa Kemal Paşa, Bolşeviklerle ilk temasın kurulmasında ve Bolşevik yardımının sağlanmasında Heyet-i Temsiliye adına Dr. Fuat Sabit ile Dr. Ömer Lütfi'yi, akabinde Halil Paşa'yı görevlendirerek Azerbaycan'a göndermişti.³⁹⁰ Bu şahıslar da Azerbaycan'da faaliyet gösteren Sovyet Rus ajanları ve bölücü muhalefet ile işbirliğine girerek Azerbaycan Milli Hükümeti aleyhine faaliyetlerde bulunmuşlardı.³⁹¹

Görüldüğü gibi Anadolu hareketi, İngilizlerle işbirliğine giren Azerbaycan Musavat Hükümeti'ni tamamen gözden çıkarmıştı. Bu tavır, Swietochowski'nin de kaydettiği gibi geçmişte Azerbaycan'ın Rusya'dan bağımsızlaşma hareketinde Türkiye'yi doğal müttefiki olarak görmesine izin veren geleneksel siyasetin ani bir şekilde nasıl tersine dönüştüğünü gösteriyordu.³⁹²

³⁸⁸ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.432

³⁸⁹ Sonyel, **a.g.e.**, s.174

³⁹⁰ Halil Paşa hatıratında, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf (Orbay) Bey'in, Milli Harekete , İstanbul ve dış devletlerin nazarında İttihat ve Terakki Partisi'nin bir hareketi zannını vermek istemediklerinden, kendisiyle beraber Küçük Talat'ın "Heyet-i Temsiliye" yanında görünmelerini arzu etmediklerini belirtmektedir.Nitekim, Halil Paşa da Sivas'tan Şarka "Şark Menzil ve Askerlik Şubelerini Teftişe Memur Binbaşı Kamil Bey" adı altında hareket etmişti. (bkz., Halil Paşa (Kut), **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, s.305); Dr. Ömer Lütfi'nin , Kazım Karabekir Paşa'nın isteği doğrultusunda , Azerbaycan'daki durumu yerinde tetkik etmek için gönderildiğini söylemek daha doğru olurdu. 2 Eylül 1919'da Erzurum'a geri dönen Dr. Ömer Lütfi, Azerbaycan Müsavat Hükümeti ile ilgili olumsuz bilgiler sunmuştur. Dr. Ömer Lütfi ayrıca, Dr. Fuat Sabit'in Bakû'den Moskova'ya geçtiğini de belirtmişti (bkz., Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.156) O tarihte Dr. Fuat Sabit'in Moskova'ya gidişiyile ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değil.

³⁹¹ Aclan Sayılğan, **Solun 94 Yılı(1871-1965)**, Ankara, Mars Yayınları, 1968, s.151

³⁹² Swietochowski, **a.g.e.**, s.215

Azerbaycan Hükümeti, Anadolu hareketi ile temas kurmak için temsilcisini gönderdiği halde³⁹³ ne yazık ki Baku'de Anadolu Kuva-yı Milliye'sini temsil edecek yetkili, dürüst ne bir heyet ne de bir şahıs vardı.³⁹⁴ Kendilerini Anadolu temsilcileri olarak tanıtan Talat ve Fuat Beylerin yanı sıra Halil Paşa'ya ise Azerbaycan Hükümeti her zaman şüpheyle yaklaşmıştı. Nitekim daha sonra İstiklal Mahkemesinde yargılanan bu şahısların kendi hesaplarına çalıştıkları açığa çıkmıştı.³⁹⁵

Maalesef o dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın da Azerbaycan Hükümeti'nin nazik diplomatik durumunu pek dikkate almadan, bu şahısların mevcut hükümetin faaliyeti ile ilgili iftira ve yanlış dolu raporlarına itibar ettiğini itiraf etmek gerekmektedir. O dönemde Azerbaycan Hükümeti'ne Türk subaylarını çeşitli vaatlerle ayartması, Kars ve Batum'un Misak-i Milli³⁹⁶ sınırlarından kopartılmasını

³⁹³ *Azeri Türk* dergisinin 28 Mayıs 1928 tarihli sayısında Mustafa lakaplı bir yazar, 1919 yılının sonlarına doğru Azerbaycan Hükümeti'nin Mustafa Kemal Paşa nezdinde parlamento üyelerinden birisini temsilci olarak gönderdiğini, bu şahsın Amasya'da Mustafa Kemal Paşa ile şahsen görüştüğünü yazmaktadır.(bkz. Mustafa, "Beynelmilel Sahada Azerbaycan", *Azeri Türk*, No:9, 28 Mayıs 1928, s.30-32)

³⁹⁴ Bolşeviklerle temas kurmak için gönderilen Dr. Fuat Sabit'in o dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın en yakın arkadaşlarından olan ve Sivas Kongresi'nde (4 -11 Eylül 1919) Reis Vekilliğinde bulunan Rauf (Orbay) Bey'e gönderdiği bir şifrede: "Azerbaycan Hükümeti'nin , her suretle Heyet-i Temsiliye-ye yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardım mümkün olduğu ve ne miktar ihtiyaç hasıl olursa vereceklerini temin ettiklerini" belirterek, Azerbaycan Başbakanı Nesip Bey'in "Rauf Bey'in buraya gelmesinin uygun olacağını" söylediğini ve " silah ve cephaneye ne miktar verileceğini ve hangi vasıtalarla gönderileceğini" sorduklarını ifade etmekteydi, Rauf Bey de, Fuat Sabit'ten gelen bu şifreye : " Atideki şifre 9. Fırka Kumandanı Miralay Rüştü Bey'de bulunan miftahla halledilemeyeceğinden bu hususta devlet-i alilerini rica ve muhteviyatının mahrem olarak tesir-i iş'arını istirham ile takdim-i istiramet eylerim. Rauf" yazısını ekleyerek, Amasya'da 5. Tümen Komutanı Cemil Cahit aracılığıyla 19 Ekim 1919 tarihinde Kazım Karabekir Paşa'ya göndermiştir. Azerbaycan Müsavat Hükümeti'ne karşı olumsuz düşüncelerde bulunan Karabekir Paşa ise, 21 Ekim 1919 tarihli cevap mektubunda; Azerbaycan tarafının resmi temas kurmak ve yardım yapmak isteğini dikkate almaksızın Müsavat Hükümeti'ni bol para vadiyle Türk subaylarını kaçırmakla suçlamış ve bu gibi hareketlere karşı sert önlemler aldığını yazmıştı. (bkz., Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 334-335)

³⁹⁵ Azeri, "İstiklal Mahkemesinde Azerbaycan Meselesi", *Yeni Kafkasya*, No:20(68), 1 Eylül 1926, s.4; Aclan Sayılğan eserinde bu meseleye şu şekilde açıklık getirmiştir: "Mustafa Kemal Paşa'ya suikast sırasında, İstiklal Mahkemesinde savcı olan Necip Ali(Küçüka) Bey'in Küçük Talat(Müşkara)'ya Azerbaycan faciası ile ilgili sualler sorması ve suallere alınan cevaplar oldukça ilgi çekicidir. Bu cevaplardan anlaşıldığına göre, Halil Paşa Kızıl Ordunun başına geçerek doğrudan Anadolu'ya yürüyecek ve böylelikle Enver Paşa'nın Milli Mücadelenin başına geçmesini sağlayacaktı. Fakat Müsavat Partisinin hükümeti buna müsaade etmedi, ama Sovyet Kızıl Ordusunun da Azerbaycan Hükümeti'ni devirmesini de önleyemedi." (bkz. Sayılğan, **a.g.e**, s.151)

³⁹⁶ 28 Ocak 1920 tarihinde Heyeti Temsiliye vekillerinin çabaları sonucu Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından kabul edilen Misak-i Milliye'nin ikinci şıkkında "Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda ârâ-yı ammeleriyle anavatana iltihak etmiş olan Elviye-yi Selase için ledelicap tekrar serbestçe ârâ-yı ammeye müracaat edilmesini kabul ederiz." denilmekteydi. Misak-i Milli'nin tam metni için bkz., Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.III, İstanbul, MEB Yayınları, 1991, s.19-20

onaylaması, Anadolu hareketine yardıma yanaşmaması şeklinde suçlamalar yönlendirilmişti.³⁹⁷

Daha önce yukarıda değindiğimiz 29 Şubat 1920 tarihli Mustafa Kemal Paşa'dan Talat Paşa'ya yazılan mektuptan da anlaşılıyor ki, Paşa Hazretleri kendi inisiyatifiyle Azerbaycan'a Türk subayların gitmesini sağlamıştı. Nuri Paşa komutasında "Gönüllü Yardım Alayı"nı oluşturan bu subaylar, kendi iç kanunları ile yönetilen, Azerbaycan Hükümeti tarafından ayrılan özel bütçesi ve karargahı bulunan, yarı resmi örgüt durumundaydılar. Bazı meselelerde Azerbaycan Hükümeti ile bile hesaplaşmayan bu askeri örgütün Ermeni çetelerine ve Denikin ordusuna karşı mücadelesi ise hiçbir şekilde göz ardı edilemez.³⁹⁸

Kars ve Batum meselesine gelince, 1920 Şubat ayının sonlarında işe başlamış İtilaf Devletleri'nin Yüksek Konseyinin Londra toplantısında tartışmalara sebep olan meselelerden biri de Batum meselesi idi. İtilaf Devletlerinin layihasına göre Batum üçe bölünmeli; vilayetin bir kısmı Gürcistan'a, bir kısmı Ermenistan'a verilmeli, Batum şehri kendisi ise, Milletler Cemiyeti'nin nezareti altında çıkarı olan bütün devletlerin istifade edebileceği serbest bir şehir olmalıydı. Bu layiha Gürcistan ve Azerbaycan temsilcilerinin itirazına sebep olmuş her iki taraf Batum ilinin parçalanmasını amaca uygun hesap etmemişti. Azerbaycan ve Gürcistan temsilcilerinin almış oldukları ortak karara göre, Batum ili şehirle birlikte Gürcistan'a birleştirilecek Gürcistan ise Azerbaycan'ın Batum'a olan çıkarını temin edecekti. Taraflar anlaşma esasında Yüksek Konseye yukarıdaki maddelerde ortaklaşa bir başvuru hazırlamışlardı. Lakin son anda Kars meselesi ile ilgili meydana çıkan tartışma Batum ile ilgili ortaklaşa başvurunun Yüksek Konseye sunulmasına engel olmuştu.

Londra Konferansı'nda İtilaf Devletleri'nin dışişleri bakanları Kars'ın Ermenistan'a verilmesi hakkında teklif hazırlamışlardı. Azerbaycanlıların bakış açısınca eğer Kars Türkiye'den alınırsa iyi olurdu ki onu Ermenistan'a değil Gürcistan'a birleştirsinler. Bu nedenle de Azerbaycan temsilcileri bu şartla Batum'la ilgili başvuruya imza atacıklarını bildiriyorlardı ki, Gürcistan Yüksek Konseyden Kars'ın ona verilmesini talep etsin. Lakin Gürcü temsilcilerinin buna

³⁹⁷ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.156, s.334-335, s.489-490

³⁹⁸ **Alemdar**, No:695, 22 Teşvinsani (Kasım) 1920

razı olmaması üzerine Azerbaycan tarafı da Batum konusunda Gürcülerle beraber hareket etmekten şimdilik vazgeçmişti.³⁹⁹

Daha sonraki görüşmelerde Azerbaycan'ın baş delegesi Ali Merdan Bey Topçubaşev'in İngiliz Dışişleri Bakanlığına sunduğu memorandum da Batum ve Kars gibi tartışmalı topraklara Kafkas cumhuriyetlerinin ortaklaşa nezaret etmesi teklif edilmişti. İngilizler tarafından beğenilen bu teklife Ermeni ve Gürcüler itiraz etmişlerdi.⁴⁰⁰

Azerbaycan baş delegesinin böyle bir teklif sunmasında şu sebepler etkili olabilirdi:

1. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali ile Osmanlı Devleti'nin "hayat ve hakk-ı hakimiyetine" fiili olarak son verilmesi.
2. Bölgenin Ermeni katliamları karşısında savunmasız ve sahipsiz kalması
3. Kuva-yı Milliye'nin hukuken büyük devletler tarafından tanınmaması

İstanbul'un işgalinden sonra ortaya çıkan siyasi durumda Anadolu Müslümanlarını istiklale kavuşturabilecek tek kuvvet olarak gözüken Kuva-yı Milliye'nin de akıbetinin ne olacağını önceden kestirmek mümkün değildi. Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı Milli Mücadele başarısız olursa, güneydoğu Kafkas Müslümanlarının mukadderatı da Ermeni ve Gürcülerin insafına bırakılacaktı. Bu imtiyazı onlara sağlamamak için diplomatik atak yapılması gerekiyordu. Nitekim, hükümeti adına Azerbaycan baş delegesi Ali Merdan Bey de en doğrusunu yapıp bölgedeki Müslümanların dolaylı yolla da olsa himayelerine alabileceğini beyan etmişti.

Azerbaycan Milli Hükümeti'ne yönelik suçlamalardan biri de Anadolu hareketine maddi yardıma yanaşmaması lakayt davranması şeklinde idi. Fakat vesikalardan da anlaşılıyor ki, o devirde Azerbaycan Hükümeti Anadolu'ya yalnız gazete makalesi ve beyanatları gibi manevi vasıtalarla değil, maddeten yardımlarda da bulunmuştu. 1920 yılının Mart'ında Azerbaycan Hükümeti Başbakanı Nesip Bey Yusufbeyli tarafından özel vekili Mehmet Ali Bey aracılığıyla Ankara Hükümeti'ne toplam değeri 1.400.000 Fransız Frankını bulan 12 petrol

³⁹⁹ Hasanlı, a.g.e., s.389-390

⁴⁰⁰ Hasanlı, a.g.e., s.397

poliçesi(çek) gönderilmiştir. Fakat bazı siyasi nedenlerden dolayı para zamanında Ankara'ya ulaşmamıştır. Bu gecikmeden dolayı Azerbaycan Hükümeti'nin unvanına bazı yersiz ithamlar yapılmıştı. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin gönderdiği poliçelerin 8'inin ve ayrıca 19.000 Türk Lirasının yalnız 1920 yılının Ekim'inde Ankara'ya intikal ettiği TBMM Dışişleri Vekilinin verdiği bilgilerden de anlaşılmaktadır.⁴⁰¹ Daha sonralar bunu o dönemde Azerbaycan Emniyet Genel Müdürlüğünü yapmış Naki Bey Keykurun da doğrulamıştı.⁴⁰²

Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Anadolu hareketine maddi yardımı yalnız bununla da sınırlı kalmamıştır. 23 Mart 1920 tarihinde hükümetin teşebbüsü ile Azerbaycan'da Anadolu'daki kardeşleri için bir yardım kampanyası başlatılmıştı. Kısa bir sürede toplanan 3.000 İngiliz lirası Baku İstikraz Bankası'na yatırılmış ve paranın belli bir miktara ulaştıktan sonra hediye olarak gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat Bolşevik İhtilalinin patlak vermesiyle bu iş yatmıştı. 1923 yılının sonlarında Türkiye'ye sığınmış, sabık Azerbaycan Maliye Bakanı Abdülvasi Bey, Başbakan İsmet İnönü'ye başvurarak Anadolu halkı için toplanan paranın akıbeti ile ilgilenmelerini istemişti. Mesele Türkiye Dışişleri Bakanlığının tetkikine sunulmuş, ama maalesef Baku temsilciliğinin ve Moskova sefaretinin çabaları bir sonuç getirmemişti. Baku İstikraz Bankasına yatırılan bu paranın

⁴⁰¹ Mustafa Keskin, "Milli Mücadelede Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuvva-yı Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi", **Türk Yurdu**, C.IX, No:22, Kasım 1988, s.20-22

⁴⁰² Bu meseleye Naki Bey hatıratında şu şekilde değinmiştir: "1920'de Mart ayının sonlarına doğru Nesip Bey'i evinde ziyaret etmiştim. Muhtelif meseleler üzerinde konuşuyorduk. Bahsimiz Anadolu İstiklal Savaşı'na intikal etti. Nesip Bey: "Geç de olsa, az da olsa Türkiye'ye bir miktar döviz hazırlayıp eniştem Pişnamazzade'nin yeğeni Ahmetzade Mehmet Ali ile gönderdim" dedi. Miktarını sormadım. O da açıklamadı. 1961 senesinde Ahmetzade ile Tahran'da görüştüm. Yardım meselesi hakkında çok ısrarına rağmen malumat vermekten imtina etti. Ben de daha fazla ısrar etmedim. Edindiğim sarih malumata göre Ahmetzade, Nesip Bey'in gönderdiği parayı İstanbul'a göndermiş. O zaman İstanbul İngiliz ve Fransızların işgali altında idi. Bir türlü Ankara'ya gidip parayı yerine teslim edememiş. O sırada 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı, Moskova'nın emriyle Kızıl Ordu işgal ediyor. Mayıs 1920'de Azerbaycan devlet adamlarının Gürcistan'a geçtikleri öğreniliyor. Ahmetzade elindeki paralardan bin poundunu İtalyan Bankası vasıtasıyla İstanbul'dan Tiflis'e Nesip Bey'in namına gönderiyor. Halbuki Nesip Bey Tiflis'e gelemeyen yolda meçhul şahıslar tarafından öldürülmüştü. Bin İngiliz lirasını Nesip Bey'in kabine arkadaşları Gürcistan sefirimiz vekili Perviz Bey'in vasıtasıyla alıyorlar. Ahmetzade daha sonra Nesip Bey'in öldürülmüş olduğunu öğreniyor. 1920 yılı Ekim ayında Ankara Hükümetine 19 bin Türk kağıt lirası ve 1 milyon Fransız frangı verildiği edindiğim bilgi ve elimde bulunan makbuzlardan anlaşılmaktadır." (bkz., Keykurun, a.g.e., s.116-117)

Bolşevikler zamanında oradan alınıp alınmadığı veya ne olduğu muammalı olarak kalmıştır.⁴⁰³

Görüldüğü gibi, Azerbaycan Milli Hükümeti tüm zor koşullara rağmen elinden gelen yardımı Anadolu'dan esirgememişti. Bundan fazlasını beklemek ise Azerbaycan Hükümeti'ni önüne koyduğu hedefler açısından sıkıntıya sokabilirdi. Maalesef, Azerbaycan Hükümeti'nin bu nazik diplomatik durumu ne içteki muhalefet, ne de Anadolu hareketinin önderleri tarafından pek de dikkate alınmamıştı. Ankara'nın, Müsavat Hükümeti'ni devirmek için Bolşeviklerle işbirliğine girmesi ise, Azerbaycan milliyetçilerinde bir kırgınlık yaratmıştı. Hatta Azerbaycan Parlamentosunun 19 Nisan 1920 tarihli toplantısında muhalefetin: *“Türkiye’de iki hükümet var. Bir Erzurum’da, bir İstanbul’da. Niye tam başka bir siyaset yürüten Mustafa Kemal Paşa’nın yanına nümayende gönder mirsiniz?”*⁴⁰⁴ şeklinde iradına karşı iktidarın sessizliği, Bakû ve Ankara arasında bir “soğuk algınlığı”nın baş gösterdiğinin belirtisi idi.

4. Azerbaycan’ın Bolşevikleştirilmesinde Ankara’nın Rolü

Heyeti Temsiliye 1919 yılı sonlarında milli teşkilatlanmayı sürdürürken, Bakû’de Bolşeviklerle ilk teması İttihadı ve Terakki mensupları kurmuşlardı. Enver Paşa’nın emri ile İstanbul’da oluşturulmuş olan Karakol Cemiyeti⁴⁰⁵, Kasım 1919’da kurucularından Baha Sait Bey’i Bakû’ye göndermişti. Kendisine, Bolşeviklerle müzakere yapmak için her türlü yetkiye sahip olduğuna dair bir belge verilmişti. Karakol Cemiyeti Merkez-i Umumisi imzalı bir yetki belgesinde şöyle yazılmakta idi:

⁴⁰³ Ermetin, *Anadolu’da ve Azerbaycan’da Türklere Yapılan Bitmeyen Soykırım*, s.301-303

⁴⁰⁴ *Azerbaycan Parlamentosu Tutanakları*, C.II, s.951

⁴⁰⁵ Ulusal akımdan yana görünen gizli örgüt

“Türkiye Karakol Cemiyetinin Murahhası olan Baha Sait arkadaşımız Kafkasya’daki arkadaşlarıyla her hususta müzakereye salahiyyattadır. Müzakeratını merkezimize de bildirecektir.”⁴⁰⁶

İlk başlar Mustafa Kemal Paşa da Bolşeviklerle temas kurulmasında ve Bolşevik yardımın sağlanmasında İttihatçı liderlerden Halil Paşa’dan yararlanmayı uygun görmüş ve Halil Paşa Erzurum-Beyazıt yoluyla Nahçıvan’a, oradan da Bakü’ye gönderilmişti.⁴⁰⁷ Ayrıca Bolşeviklerle işbirliği konusunda teşebbüsü İttihatçılara bırakmamak için Mustafa Kemal Paşa’nın, daha önceden Heyet-i Temsiliye adına Dr. Fuat Sabit’i de şifahi talimatla Bakü’ye gönderdiği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁸

Dr. Fuat Sabit’in Bolşeviklerle ilişki kurarken kendisini Erzurum Kongresi delegesi olarak tanıttığı görülmüştür. Karakol Cemiyeti temsilcisi Baha Sait ise Uşak Kongresi adına Bolşeviklerle temas sağlamış, hatta 11 Ocak 1920’de Bolşevik temsilcilerle Anadolu’daki hareketi oldukça büyük sıkıntı yükümlülüklerle

⁴⁰⁶ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ankara, TTK Yayınları, 1997, s.80

⁴⁰⁷ Kazım Karabekir Paşa hatıratında, Halil Paşa’yı 23 Eylül 1919’da “Demirci Ali Bey” namıyla ve Nahçıvanlı Büyükhan’ın refaketiyle Erzurum’dan Nahçıvan’a uğurladığını yazmaktadır(bkz. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.277); Hali Paşa’nın Bekirağa bölüğünden firarı ve Sivas’ta Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmeler için bkz., Halil Paşa (Kut), **İttihat ve Terakkiden Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, s.278-306; Hüseyin Baykara’ya göre, Halil Paşa Azerbaycan’a elinde iki koz olduğu halde gitmiştir.Birincisi, Enver ve Cemal Paşaların Sovyet Rusya ile yapacakları işbirliğinde rol alarak yeğeni Enver Paşanın maceralarına rol sahibi olmak, ikincisi bu maceralarda muvaffak olunmadığı takdirde Mustafa Kemal Paşa’dan aldığı talimatı yerine getirerek Anadolu Milli Mücadele Hareketinde bir mevki elde etmek.(bkz., Hüseyin Baykara, “Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Azerbaycan’ın İstiklaline Verdiği Önem”, **Türk Kültürü**, No: 61, Ankara, Kasım 1967, s.40) Halil Paşa’nın Azerbaycan’da yapmış olduğu faaliyetler, Hüseyin Baykara’nın düşüncelerini doğrulamaktadır.Bir taraftan kendini Anadolu’yu kurtarmaya gidecek “Yeşil Kızıl Ordu”nun komutanı olarak gören, öte taraftan Anadolu hareketinin mümessili gibi tanıtan Halil Paşa’nın, hatta bir ara Azerbaycan Hükümeti’nin aracılığıyla İngilizlerle gizli müzakereler yürüttüğü de anlaşılmaktadır. İngiltere’nin Kafkasya temsilcisi Uordrop’un 24 Ocak 1920 tarihli telgrafında Halil Paşa’nın Azerbaycan Hükümeti aracılığıyla kendilerine işbirliği teklif ettiği yazılmıştır.Halil Paşa, Bolşeviklerle çıkılmaz durumda oldukları için işbirliğine girdiklerini, eğer İngilizler Türkiye’nin yabancı devletlerce parçalanmayacağına teminat verirse, onlarla anlaşabileceklerini belirlemiştir.(bkz., Süleymanov, **Nuri Paşa**, s.114-115)

⁴⁰⁸ Kaya, **a.g.t.**, s.68; Bayraktar, **a.g.t.**, s.142; Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004, s.35; Dr. Fuat Sabit’in daha sonralar üzerine düşen görevi ihmal ederek Bakü’deki Türk Komünist Fırkasına girdiği görülmüştür.Bu şahıs hakkında Kazım Karabekir Paşa hatıratında yazıyordu ki: “*Fuat Sabit Bey sonra doğru hareket etmeyerek hakiki Bolşevik teşkilatına girmiş ve bir şifre talimatla ve bittabii bunlara istinadgah olacak maddi yardımla beraber avdet ederek Sarıkamış’ta karargahının karşısında gizlice tezgahını kurmuş ve cürm-ü meşhut halinde yakalanmıştır...*”(bkz., Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.760)

sokacak anlaşma imzalamıştı.⁴⁰⁹ Baha Sait tarafından imzalanan bu anlaşma Mustafa Kemal Paşa'nın sert tepkisine sebep olmuştur.Çünkü Baha Sait bu anlaşmada Anadolu'daki hareketi organize eden ve hatta ona liderlik eden bir teşkilat gibi Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi'ni göstermiş ve belirli yükümlülöklere girmiştir. Halbuki Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde oluşan ve kongrelerle meşru bir zeminde gelişme gösteren Heyet-i Temsiliye hariç, Türk milleti adına yabancılarla her hangi bir kuruluşun her hangi bir anlaşma yapma yetkisi bulunmamaktaydı. Nitekim Mustafa Kemal Paşa da bu anlaşmadan haberi olmadığını gerekenlere bildirmiş ve anlaşmayı Türkiye için zararlı bulmuştur.⁴¹⁰ Baha Sait Bey de bundan sonra Karakol Cemiyeti adına değil, Halil Paşa ve Fuat Sabit'in de içinde buldukları bir grupta Bolşeviklerle Anadolu Hareketi arasında aracı olacak "Türk Komünist Fırkası" saflarında faaliyetini sürdürmüştü.⁴¹¹

1920 başlarında Bakü'de bulunan Türk efkarı tarafından kurulan bu fırkanın esas gayesi; Anadolu'daki hareket ile Bolşevikler arasında temas sağlamak için bir vasıta olmak ve ilişkileri oluşturmaktı. Fırkanın önde gelen isimleri zaten Heyet-i Temsiliye tarafından Bolşeviklerle temas sağlamak için görevlendirilmiş kişiler idi. Fakat mevcut koşullar, hiç önceden düşünülmemesine rağmen böyle bir teşkilatlanmayı zorunlu kılmıştı.Şimdiye kadar bireysel olarak yapmaya çalıştıkları faaliyetleri, artık birlikte bir teşkilat çatısı altında yürütmüşlerdi. Nitekim bu zamana kadar Anadolu ile yaptıkları yazışmalarda bireysellik söz konusu iken, fırka kurulduktan sonra teşkilat ön plana çıkmıştı.⁴¹²

Türk Komünist Fırkası, bir taraftan Ankara'nın oluru ile Bolşeviklerle Anadolu arasında aracı rolü oynarken, diğer taraftan Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi için büyük çaba göstermişti.Maalesef, Mustafa Kemal Paşa ve yandaşları da er veya geç Azerbaycan'ın Bolşevik yönetimi altına gireceğini düşündüğünden, bu fırkanın

⁴⁰⁹ Antlaşmanın tam metni için bkz., Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.598-600., Fethi Tevetoğlu, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Ankara, TTK Yayınları, 1988, s.46-48

⁴¹⁰ Tansel, **a.g.e.**, C.III, s.249; Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara, TTK Yayınları,1991, s.27; Mustafa Kemal Paşa'nın Kazım Karabekir Paşa'ya göndermiş olduğu mektupta: " ... *Oradaki (Bakü)zevata bu adamın cemiyetimiz ve memleketimiz namına hiçbir sıfat ve salahiyeti haiz olmadığına dair tarafı alinizden mektupla malumat verilmesi* " istenmekteydi.(bkz., **Atatürk'ün Tamim , Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938)**, Der. Nimet Arsan, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, s.231-232)

⁴¹¹ Betül Aslan, **a.g.e.**, s.43

⁴¹² Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.36-37

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkımına yol açacak faaliyetlerini durdurmak için hiçbir çaba sarf etmemişlerdi.⁴¹³

18 Nisan 1920'de Kazım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya sunduğu önergede Bolşeviklerle her konuyu görüşüp anlaşacak bir askeri heyeti Bakü'ye gönderilmesi istenmekte idi. Heyete verilecek talimat da şu şekilde olacaktı:

1. Emperyalistlere karşı ve bunların boyundurukları altındaki milletleri kurtarmak için Bolşeviklerle işbirliği yapılacak

2. Bolşevikler, Gurcistan'ın da Bolşevik İttifakı'na dahil olması ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekate başlamasını temin ederse, Türkiye Hükümeti de Taşnak Ermeni Hükümeti üzerine askeri hareket icrasını ve Azerbaycan'a Bolşevik esasları ve amalini kabul ettirmeyi taahhüt edecek.

Bu öneri Ankara'da ufak tefek değişikliklerle tasvip edilmişti. Kazım Karabekir, 26 Nisan'da Bakü'ye gidecek bir heyeti yola çıkarmıştı. Fakat 27 Nisan'da Rus Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal etmişti. Türk tarafı bu işgal olayını ancak 1 Mayıs 1920 tarihinde öğrenebilmişti. Bu olay meydana geldiğinde Batum'daki İngilizler, Batum-Bakü yolunu kapatmışlardı. Türk heyeti Bakü'ye ulaşma imkanlarının ortadan kalkması üzerine 8 Mayıs'ta Novorosiysk üzerinden Moskova'ya gitmişti. Anlaşılan o ki, Karabekir Paşa heyete verdiği talimata Mustafa Kemal'in imzasını koymuş ve bir de Misak-ı Milli Suret-i eklemiştir.⁴¹⁴

⁴¹³ Swietochowski, a.g.e., s.215

⁴¹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, **Kurtuluş Savaşında Atatürk'ün Dış Siyaseti (Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümü Seminerinden Ayrı Basım)**, Ankara, TTK Yayınları, 1975, s.127; Sovyet tarihçileri tarafından Lenin'e gönderildiği iddia edilen ve Atatürk'e atfedilen bu mektubun gerçekliği tarihin belgelenmemiştir. Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Türk Tarih Kurumu'nun VII Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Misak-ı Milli ilkelerine aykırı olan böyle bir mektubun asla imzalanmayacağı hususuna özellikle değinmiştir. Kurat'a göre, Ankara'nın işbirliği isteğine karşılık Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, 3 Haziran 1920 tarihinde cevap vermiş ve Bolşevik Hükümeti'nin Türklere, Kurtuluş savaşında emperyalistlere karşı yardımda bulunmayı kabul ettiğini bildirmiş, fakat bu yardımın bazı şartlara bağlandığı anlatılmak istenmiştir. Çiçerin, mektubuna Mustafa Kemal Paşa tarafından yazılan mektubun karşılığı süsünü vermiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın bazı esasları kabul ettiği ve bunların Bolşevik Sovyet Hükümeti'nce tamamiyle tasvip edildiği bildirilmiştir. Halbuki bu mektubun özellikle 4. maddesinin Mustafa Kemal Paşa'nın kaleminden çıkması imkansız idi. Misak-ı Milli varken, Ermenistan, Lazistan, Kürdistan ve Doğu Trakya'nın "kendi mukadderatını kendisinin tayini" prensibi hiçbir vecihle kabul edilemezdi, çünkü buraları bir Türk ülkesi idi. (Tafsilat için bkz., Akdes Nimet Kurat, "Sovyetler Tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya Atfedilen Aslında Olmayan, 26 Nisan 1920 tarihli Mektuba Dair", **Türk Kültürü**, No:99, 1971, s.189-193)

Türk heyetine verilen talimattan da anlaşılıyor ki Ankara kesinlikle Azerbaycan'ın Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgalini arzulamamış, yalnız mevcut iktidarın Bolşevikler safına geçmesine çalışmıştı. Rusya Komünist Partisi'nin Kafkas Komitesi ise, "Kızıl Ordu'nun Anadolu'ya yardıma gitmekten başka bir amaç gütmeyeceği" şeklinde propaganda yaparak halkı kandırmaya çalışmıştı. Hatta asıl niyetlerini gizlemek için Nisan 1920'de, Azerbaycan'dan geçip Anadolu'ya gidecek olan Kızıl Ordu'ya Halil Paşa'nın komutan tayin olunması hakkında hiçbir hukuki esası olmayan bir karar kabul etmişti.⁴¹⁵ İşin ilginç tarafı Baha Sait Bey'de Mustafa Kemal Paşa'ya iletilmek üzere göndermiş olduğu 8 Nisan 1920 tarihli şifreli mektupta, kendisinin Kafkas Komitesi tarafından Başkomutanlığa atandığını yazmaktaydı.⁴¹⁶ O günlerde M.E.Resulzade, Bolşeviklerle işbirliği yapan Halil Paşa ve yandaşlarını uyararak demiştir ki: "*Yapmayınız, bizi kendi halimize bırakınız, yüz seneden beri esaretinde bulunduğumuz Rusları biz daha iyi biliriz, onlar hile ile gelir, sonra bizi ezerler.*"⁴¹⁷

Maalesef, bu uyarılar Halil Paşa ve yandaşları tarafından ciddiye alınmamış, bu şahıslar XI.Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgal etmesinde Bolşevikler tarafından kullanılmışlardı.⁴¹⁸ Bakû'de bulunan gönüllü Azerilerden teşkil olunan ve bütün subayları Türk olan "Yardım Alayı" ve 7.Piyade Alayı da Azerbaycan Hükümeti'ne ihanet etmişlerdi.⁴¹⁹

RKP'nin Kafkas Komitesi yetkililerinin Lenin'e çektikleri telgrafta da, Bakû'de Müsavat Hükümeti'nin devrilmesinde Kızıl Türk askerlerinin

⁴¹⁵ Bu karar, Azerbaycan'ı işgal etmeye hazırlanan XI. Kızıl Ordu Komutanı Levandovski'ye tebliğ edilirken, Levandovski kendisine Moskova tarafından böyle bir emir verilmediği, ordusu ile eski Osmanlı-Rus hududuna kadar ilerleyeceğini ve Halil Paşa'nın Moskova'ya gitmesinin daha uygun görüldüğünü beyan etmişti. (bkz. Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Harekatı**, s.130)

⁴¹⁶ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.586-587

⁴¹⁷ Mirza Bala Mehmetzade, **a.g.e.**, s.128

⁴¹⁸ Kızıl Ordu'nun Azerbaycan hudutlarında ilerlemesini kolaylaştırmak için Halil Paşa, Türkiye Komünist Fırkası adından Azerbaycan halkına hitaben bir beyanname yayınlamıştı. Beyannamede deniliyordu ki: "*Kızıl Ordu Azerbaycan askeri tarafından mukavemet görmeden Samur, Haçmaz, Çarkı istasyonlarını geçerek ileri yürüyüşüne devam etmektedir. Kan dökülmemiştir. Diğer yerlerde karşı durmak, faydasız kan dökülmesine sebep olur. Esasen, Azerbaycan'da Halk Müstakil Cumhuriyeti hükümran olacaktır; telaş ve endişeye mahal yoktur; her tarafta sakin oturmak lazımdır. Müslüman düşmanı olan Antanta, Müslümanlarla Sovyet Rusya Kızıl Orduları arasında kan dökülmesini istiyor. İngilizlerin ne kadar Müslüman düşmanı oldukları İstanbul ve İzmir'in kanlı hadiseleri gösteriyor.*" (bkz., Sami Sabit Karaman, **İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa (Trabzon ve Kars Hatıraları)**, İzmit, Selülöz Yayınları, 1949, s.130-131)

⁴¹⁹ Tahir Kafarov, **Azerbaycan Tarihi (1920-1991)**, Bakü, Mütercim Yayınları, 1999, s.9

yardımından söz ediliyor, demiryolu istasyonunu kontrolü altında bulunduran Türklerin sayesinde devrilen hükümet üyelerinin şehri terk etmesinin engellendiği kaydediliyordu.⁴²⁰

Türk araştırmacılarından Selahettin Tansel, Salahi Sonyel, Aclan Sayılğan , Doğan Avcıoğlu⁴²¹ ve başkaları eserlerinde Sovyet ordusunun Türklerin yardımıyla Azerbaycan'ı işgal ettiği fikrini ileri sürmektedirler.Moskova'ya giden Türk heyeti arasında yer alan Dr. Rıza Nur “Hayat ve Hatıratım” eserinde bu konuya şu şekilde değinmektedir:

“Azeriler bir şeyden acı acı şikayet ediyorlar.Bunu söylerken adeta ağlıyorlar.Her kimle görüştümsen bunu söyledi: bizi siz vücuda getirdiniz,sonra da siz boğazladınız.İzah ediyorlar:Vaktiyle Türk ordusu geldi, bize istiklal verdi. Sonra Halil Paşa bizi” Türkiye böyle istiyor, Ruslar geçip Türkiye'ye yardım edeceklerdir” diye kandırıp müdafaa ettirmeksizin Rusları buraya soktu. Ordumuz vardı,müdafaa edecektik.Ettirmedi.İşte yeniden Rusya boyunduruğuna düştük.

*Bu feci bir şey.Bir büyük milli ihanet! Vahim bir tarihi cinayet. Bunu bilmiyordum. Beni dehşet kapladı.Evvela bir Türk milletinin hayatına kastedilmiş,onların tabirince boğazlanmış, sonra bunu yapan Türkiyeli bir Türk ve Türkiye namına yapmış.Bize ne pis leke.Belki de Azeriler müdafaada muvaffak olamayıp, Ruslara mağlup olurlardı.Yine vatanları istila altına girerdi. Fakat harp edip vazifelerini yaparlardı. Belki de muvaffak olup istiklallerini muhafaza ederlerdi...”*⁴²²

Burada çok önemli bir husus üzerinde durmak gerekiyor.Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesinde Ankara'nın oynadığı rolü tespit ederken diğer dış ve iç etkenlerin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Dış etkenleri kısaca özetlemiş olursak;

⁴²⁰ A.N.Heyfets ,**Rosiya i Sopredelnye Stranı Vostoka v Godı Grajdanskoy Voynı (1919-1920), (İç Savaşı Donemi Sovyet Rusya ve Doğu'nu,Sovtskaya n Sınır Boyu Ülkeleri)**,Moskova, 1964, s.108-109)

⁴²¹ Tansel, a.g.e., C.III,s.251;Sonyel ,**Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s.59-60; Sayılğan, a.g.e.,s.98 ve148-153; Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi (1838-1995)**, C.II,İstanbul, İstanbul Matbaası,1974,s.451-d

⁴²² Rıza Nur,**Hayat ve Hatıratım** ,C.III,İstanbul,Altındağ Yayınları, 1968,s.750-751

---16 Ocak 1920'de İtilaf Devletleri, Bolşevik Rusya'ya karşı ekonomik ambargoyu kaldıran ve onunla ticari ilişkilerin kurulmasına izin veren bir kararı onaylamışlardı.⁴²³ Artık İtilaf Cephesinde Bolşeviklerle savaşı sürdürmeğin anlamsız olduğunu savunanlar artmıştı. Ayrıca Avrupa kamuoyuna göre de sefalet ve açlığa sürüklenmiş tüm Rus halkını Bolşeviklerin yaptıklarından sorumlu tutmak doğru değildi.İtilaf Cephesinde bu yumuşama , Sovyet Rusya'yı Azerbaycan'a doğru ilerlemesinde bir nevi cesaretlendirmişti diyebiliriz.

---Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin Bolşevizme karşı ortak savunma hattı oluşturamamalarının yanı sıra, Ermenistan'ın tam Kızıl Ordu Azerbaycan'a doğru ilerlerken Karabağ'da Azerbaycan'a karşı cephe açması Rusların işini daha da kolaylaştırmıştır. Çünkü Azerbaycan Hükümeti elinde bulunan 40 bin kişilik kuvveti Karabağ'ın savunmasına sevk etmiş, Kuzey sınırı Rus taarruzu karşısında savunmasız bırakılmıştır.Ayrıca Gürcistan'ın Menşevik Hükümeti Azerbaycan'la yapmış oldukları 27 Haziran1919 tarihli ortak savunma anlaşmasının şartlarını yerine getirmekten boyun kaçırarak Bolşeviklerle anlaşma yolunu seçmişti. Rusya, Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyacağı konusunda garanti vermişti.⁴²⁴

İç etkenlere gelince, bunların başında Azerbaycan'da iktidar partisi bulunan Müsavat'ın aşırı derecede hürriyetçi bir tutum içinde bulunması idi.Bağımsızlığını yeni kazanmış, savaş durumunda bulunan bir ülkede demokrasinin tüm prensiplerini uygulamaya kalkışmak yanlış bir politika idi.Azerbaycan parlamentosunun kozmopolit yapısı⁴²⁵ iktidarı sık sık kabine değişimine gitmeye zorlamış ve en son “hükümet krizi” yaşanmasına sebep olmuştu.Kızıl Ordu Azerbaycan sınırlarına yaklaştığında ülkede hükümet boşluğu mevcuttu.Çünkü hükümeti kurmakla görevlendirilen Rus yanlısı M. Hacinski, Bolşeviklerle anlaşp

⁴²³ **Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)**,s.286

⁴²⁴ 10 Mayıs 1920'de Sovyet Rusya ve Gürcistan arasında yapılan anlaşma ile, Gürcistan'ın bağımsızlığı Bolşeviklerce tanınmıştır.(**İkdam**, 17 Mayıs 1920)

⁴²⁵ 1919 yılının sonu Azerbaycan parlamentosunda partiler sayı itibarıyla şu şekilde temsil olunmuşlardı: Müsavat fraksiyonu (38 vekil); İttihat fraksiyonu (13 vekil);Ehrar fraksiyonu (5 vekil); Sosyalistler fraksiyonu (13 vekil); Tarafsızlar (13 vekil); Bağımsızlar (5 vekil) Slavyan Rus İttifakı fraksiyonu (4 vekil); Milli Azınlıklar fraksiyonu (4 vekil); Ermeni Taşnak fraksiyonu (11 vekil), (geniş bilgi için bkz., Nesib Nesibzade, **Azerbaycan Demokratik Respublikası**, s.85-86) Görüldüğü gibi Ermenilerle savaş durumunda bile Azerbaycan Parlamentosunda Ermenilerin 13 vekille temsil olunmaları demokrasi açısından olumlu gözükse de, Azerbaycan'ın istikbali için tehlikeli idi.

iktidarı onlara devretmeyi yeğlemiştir. Bu düşüncesini parlamentonun 27 Nisan 1920 tarihli oturumunda da açık bir şekilde beyan etmişti:

*“...Onların (Kızıl Ordu) vazifeleri Azerbaycan’dan geçip Türkiye’yi zalim emperyalistlerden azat etmektir. Eğer maksat buysa, şimalden gelen kuvvelerin tazyiki altında hükümeti teslim etmeye ne ihtiyaç var? Bir halde ki Türklerin emperyalizm esaretinden azat olmasına hamı (herkes) ve o cümleden biz de seviniriz. Bu fikre karşı Cumhuriyet dahilinde zıt çıkan olmaz. Aslında Türkiye’ye ve Zengezur’a kömek (yardım) etmek isteyenler ictimaiyyet arasına öyle bir fikir yaratmalıdır ki, bu kuvveler Azerbaycan’a yalnız onun arazisinden geçip Türkiye’ye gitmek için dahil olurlar.”*⁴²⁶

Maalesef, Azerbaycan parlamentosunun büyük çoğunluğu M. Hacinski’nin bu düşüncesini desteklemiş ve toplantının sonunda “Azerbaycan’ın bağımsızlığının korunacağı” şartıyla iktidarın direnişsiz Bolşeviklere geçmesini onaylamıştı.⁴²⁷

Parlamentonun bu kararı almasında askeri yöneticilerin silahlı direnişe karşı olması, Rusya ile savaşmaya niyetli görünmemesi de etkili olmuştu. Savunma Bakanı General Samedaga Mehmandarov tüm Azerbaycan ordusunun tek bir Rus müfrezesi karşısında bile duramayacağını söyleyerek parlamentoda şok yaratmıştı. Mehmandarov ayrıca, genellikle bilinen fakat söylenmeyen bir noktaya değinerek açıkça, Ruslar kabul etmediği sürece Batı’nın Azerbaycan’ı tanımasının değeri olmadığını da belirtmişti.⁴²⁸ Yani anlaşılan Azerbaycan’ın bağımsızlığını, sivil yapı kadar askeri yapının da aksaklıklarla dolu olduğu şartlarda korumak hemen hemen imkansız idi. Açıkça söylemek gerekirse, Azerbaycan halkının büyük bir kısmı da mevcut psikolojik durumdan etkilenmiş olacak ki, Kızıl Ordu’nun ilerleyişine ciddi bir direniş göstermemişti. Ahalinin büyük bir kısmı savaştan, özellikle Ermeni tecavüzünden ve siyasi çekişmeden bıkmıştı. Ayrıca, Müsavat Hükümeti’nin halkın refahını düzelterek toprak ıslahatını⁴²⁹ bir türlü uygulamaya koyamaması, zamanla

⁴²⁶ Azerbaycan Parlamentosu Tutanakları, C.II, s.973-974

⁴²⁷ Azerbaycan Parlamentosu Tutanakları, C.II, s.978-979

⁴²⁸ Swietochowski, a.g.e., s.235

⁴²⁹ 1919 yılının yazında Azerbaycan ahalisinin toprakla temin edilmesi hakkında layiha hazırlanıp ilgili makamlara sunulsa da, büyük çiftlik sahiplerinin zorluk çıkarması yüzünden toprak ıslahatı

köylü sınıfı arasındaki desteğinin azalmasıyla sonuçlanmış, hatta yer yer hakimiyete karşı ayaklanmalar olmuştu.⁴³⁰

Görüldüğü gibi Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesinde Ankara'nın rolü üzerine değinirken diğer etkenleri de göz ardı etmemek, o dönemin koşullarını dikkatten kaçırmamak gerekiyor. Burada çok ince bir hususa daha dikkat çekmek isterdim. Azerbaycan Bolşevikleşmesinde, TBMM Hükümeti'nin doğrudan hiçbir rolü bulunmamıştır. Çünkü bu dönemde Ankara'da henüz resmi bir hükümet kurulmamıştı.⁴³¹ Fakat Ankara'da bulunan Heyet-i Temsiliye yönetiminin, İngiliz güdümündeki İstanbul Hükümeti'ne karşı oluşturmayı düşündüğü hükümetin fonksiyonlarını artık üzerine almış olduğunu dikkate alırsak, Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesinde Ankara'nın rolü hiçbir şekilde inkar edilemez. Bolşeviklerle işbirliği kurmak için Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye adına Dr. Fuat Sabit'i şifahi talimatla Bakû'ye göndermesi, bu şahsın daha sonralar üzerine düşen görevi ihmal ederek Azerbaycan Hükümeti'ne karşı yıkıcı faaliyetlerde bulunması, dolaylı yolla da olsa, Ankara'yı bu meselede sorumlu tutmaktadır. Fakat burada dikkatten kaçıramayacağımız bir husus daha var; o da Dr. Fuat Sabit'in yazılı değil de, yalnız şifahi talimatla Heyet-i Temsiliye adına görevlendirilmesi idi. Mustafa Kemal Paşa, büyük ihtimalle o dönemde Bolşeviklik ile ilgili fazla bilgi sahibi olmadığından ve Azerbaycan Müsavat Hükümeti'nin Anadolu hareketine karşı tavrının ne olduğunu netleştirmeden, hem Azerbaycan'ın bağımsızlığı, hem de ulusal hareket için tehlikeli olabilecek, bizzat kendini ve Heyet-i Temsiliye'yi sorumlu tutabilecek yükümlülüklerle üstlenmekten kaçınmıştı. Nitekim, ileride Heyet-i Temsiliye'yi temsil ettiklerini beyan eden şahısların yalnız Azerbaycan

yarım kalmış durumda idi. Bilgi için bkz., Server P. Aslanov, "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Ekonomik Tedbirleri", **XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990 Kongreye Sunulan Bildiriler)**, C.VI, Ankara, TTK Yayınları, 1994, s.2209-2215

⁴³⁰ Müsavat Hükümeti'ne karşı yapılan köylü ayaklanmaları arasında en etkilisi Gence kazasında Katır Memmed öncülüğünde yapılan ayaklanma olmuştur. Bu ayaklanma Azerbaycan'da faaliyet gösteren gayri-legal Bolşevik örgütleri tarafından da desteklenmiştir. Geniş bilgi için bkz., Cavanşir Hüseyinov, **Halk Kahramanı Katır Memmed**, Bakü, Elm Neşriyatı, 1969

⁴³¹ TBMM, İcra Vekilleri'nin seçilişine dair kanunu 2 Mayıs 1920'de kabul etmiş ve TBMM'nce seçilen İcra Vekilleri Heyeti ilk toplantısını Mustafa Kemal Paşa başkanlığında 5 Mayıs 1920'de yapmıştı (bkz., Ali Arslan, "Anadolu Fevkalade Müfettişi-i Umumiliği – IV. ve V. Damat Ferit Hükümetlerinin Anadolu'daki Yönetimi Büyük Millet Meclisi'nden Geri Alma Teşebbüsü (1920)", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, No: 16 (Kasım 1995)'den ayırtbasım, Ankara 1997, s.444-445)

için değil, Anadolu hareketi için de zararlı sayılabilecek faaliyetler içinde bulunması, Mustafa Kemal Paşa'yı bu düşüncelerinde haklı çıkarmıştı.

Azerbaycan Hükümeti, Heyet-i Temsiliye ile ilişkilerde bu güvenilir araçlardan kurtulmak için Rauf Bey'in gönderilmesini istemişti. Bunu, Rauf Bey'in hem Heyet-i Temsiliye yönetiminde Mustafa Kemal Paşa'dan sonra ikinci şahıs olarak görülmesine, hem de daha Trabzon Konferansı arifesinde (Mart 1918) Azerbaycan delegasyonu ile sıcak temasta bulunmasının yanı sıra, Osmanlı Donanma Bakanı görevinde bulunduğu dönemde de Azerbaycan ricalinin önde gelenlerinden M. E. Resulzade ve A. M. Topçubaşev'in onunla bizzat görüşerek yakından tanınmasına bağlamak mümkündür. Rauf Bey'in , doğal olarak Azerbaycan'daki siyasi gelişmeleri daha yakından takip ettiğini düşündüğü Karabekir Paşa'dan görüş belirtmesini istemesi, Karabekir Paşa'nın da Azerbaycan'daki Türk efkârının yanlış ve iftira dolu beyanlarına istinat ederek, Müsavat Hükümeti hakkında olumsuz fikir belirtmesi, Ankara ve Bakû arasında resmi temasın kurulmasını engellemişti. O dönemde Kazım Karabekir Paşa'nın, Heyet-i Temsiliye adından Azerbaycan'ın Bolşevik zümresine girmesi için bir takım çalışmalarda bulunduğu anlaşılmaktadır.17 Mart 1920'de Halil ve Nuri Paşalara göndermiş olduğu şifrede, Azerbaycan dahil Kafkasların Bolşeviklerce istilasını desteklediğini açıkça beyan eden Karabekir Paşa, ⁴³²18 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya sunduğu önergede bu konuda Bolşeviklerle işbirliği kurulmasını teklif etmişti. Maalesef, bu öneri Mustafa Kemal Paşa tarafından da tasvip edilmişti. Çünkü Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesini öngören bu önergeye, Karabekir Paşa'nın kendi inisiyatifi ile Mustafa Kemal Paşa'nın imzasını koyması ve bununla ilgili daha sonralar Mustafa Kemal Paşa'nın hiçbir iratta bulunmaması,⁴³³ dolaylı yolla da olsa Ankara'nın en etkili simasının Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesini onayladığını göstermektedir. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında Ankara ricalinin kesinlikle Azerbaycan'ın Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgalini arzulamadığını, yalnız mevcut iktidarın Bolşeviklerin safına geçmesine

⁴³² Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.508

⁴³³ Mustafa Kemal Paşa'nın imzasını taşıyan bu önerge gönderildiği esnada, Azerbaycan'da Sovyetler iktidara geldiğinden, Heyet-i Temsiliye'nin bu konuda resmi bir şekilde faaliyete geçmesine gerek kalmamıştı. Mustafa Kemal Paşa ise, önergeye onun adından imza konulmasından büyük ihtimalle o tarihte habersiz idi.

çalıştığını bir kez daha vurgulamak gerekmektedir. Sovyet Rusya'nın sözünün üstünde durmayıp, Kızıl Ordu vasıtasıyla Azerbaycan'ı işgal etmesi üzerine, hem Azerbaycan muhalefeti, hem yerel komünistler, hem bazı Azerbaycan Milli Ordusu Komutanları, hem de Ankara ricali kandırıldıklarını daha sonralar anlamışlardı. Nitekim, Bolşeviklerle işbirliği konusunda özellikle büyük çaba gösteren Kazım Karabekir Paşa, Sovyetlerin gerçek niyetinin Anadolu'yu da işgal etmek olduğunu anlayınca en koyu Bolşevik düşmanı oluvermişti. O dönem Azerbaycan siyasetinin etkili simalarından M.E.Resultzade'nin, Kafkasların Bolşevikleştirilmesi hususunda Ankara'yı Sovyetlerle işbirliğine sevk eden nedenleri irdelerken yaptığı bir değerlendirmeyi aktararak bu bölümü sonuçlandırmak isterdim:

“Hayat ve memmat mübarezesine atılan Türkiye'nin böyle vaziyet olmak zorunda kalması, şüphesiz ki “ehven-i şerrin hayren” düsturu üzerinde vaki olmuştur.Muhakkak ki, Kafkasya'nın tekrar Rusya ribka-yı esaretine geçmesi, Türkiye menafii noktayı nazarından büyük bir zarar idi.Fakat “Sevr Muahedesi” ile kabiliyeti hayatiyeden mahrum zelil bir dereceye indirilen Türkiye'ni Bolşeviklerle müsamahaya icbar eden sebep “Lloyd George ve Klemanso Avrupası”nın eş'e-i zaferle kör olan siyaseti idi.Bu siyaset var iken, Türkiye'yi, Büyük Millet Meclisi zimamdarlarını Bolşeviklerle anlaştıkları için, kimse muaheze edemez.”⁴³⁴

⁴³⁴ Resultzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s.116

II.BÖLÜM:

DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN KURULUŞUNA KADARKİ TBMM HÜKÜMETİ – SOVYET AZERBAJCAN SİYASİ İLİŞKİLERİ

A-Azerbaycan'da Sovyet İktidarının Tesisinden Sonraki Gelişmeler

1. Sovyet İdaresine Karşı Milli Ayaklanmalar

Kızıl Ordu Bakü'ye ilerlediği sırada, Azerbaycan Komünist Partisi bir bildiri yayımlayarak ülkede tek otoritenin Neriman Nerimanov'un başkanlığında oluşan Azerbaycan Geçici Askeri Devrimci Komitesi (Azrevkom) olduğunu ilan etmişti.¹ Fakat şehre giren Kızıl Ordu birliklerine karşı halkın gösterebileceği tepkilerden çekinen yerli Bolşevikler, şehir yönetiminin birkaç gün Osmanlı subaylarının kontrolü altında bulunmasına müsaade göstermişlerdi. Şehrin emniyetinden sorumlu polis müdürü Bahaeddin Bey'in çabalarıyla halkın galeyana gelmesi önlenmiş, şehirde asayiş berkarar olmuştur.² Ayrıca Türk Komünist Fırkası'nın halkı bu yeni rejime ısındırmak ve yakınlaştırmak için aktif çalışmalarda bulunduğu görülmüştür. Çeşitli toplantılarla halka durumu anlatmanın yanı sıra, 30 Nisan 1920'de "Türkiye Komünistleri Tarafından Azerbaycan Halkına" başlığıyla bir bildiri yayımlayarak, Azerbaycan halkını yeni rejime destek olmaya davet etmişlerdi.³ Azerbaycan halkı, bağımsızlıklarının bu yeni rejimde de korunacağı

¹ Mehmet İskenderov, **İz İstoriı Barbu Komunistiçeskovy Parti Azerbaydjana za Podedu Sovetskoy Vlasti (Sovyet İktidarının Zaferi Uğruna Azerbaycan Komünist Partisinin Mücadele Tarihinden)**, Bakü, Azereşır, 1958, s.440-441

² **Alemdar**, No: 698, 25 Teşrinsani (Kasım) 1920

³ Bildiride ayrıca, Türkiye'nin selametini Azerbaycan'ı kurtaran Azeri-Rus Komünistlerle işbirliğinde gören Türk Komünistlerinin esas gayeleri: "1-*İnkılap ordusunun Azerbaycan toprağına güçle değil, dostlukla girmesi*; 2- *Yanlıı götürülmekte olan Azerbaycan siyasetini umumi Şark siyasetinin tabii ve makul istikametine verilmesi*; 3- *Azerinin iztirabını daima duymuş olan Türkiye inkılapçılarının Rusya*

konusunda inandırılmaya çalışılmıştır. Hatta o sıralar Moskova’da bulunan Halil Paşa’nın Kızıl Ordu’nun bir emrivaki ile Azerbaycan’ı işgal ettiğini bildirmesi üzerine, Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin şu cevabı vermiştir:

*“Rusya sanayiini mazot esası üzerine kurmuştur, buna muhtaçtır. İstedığımız petrolün bedelini ödeyerek bile alamıyorduk, buna bunun için mecburduk... Ama biliniz ki Azerbaycan’ın istiklali baki kalacaktır...”*⁴

Gerçekte Bolşevik Rusya yöneticileri hiçbir zaman Azerbaycan’ın bağımsızlığını kabul etmedikleri gibi, maalesef Azeri Bolşevikler arasında da bağımsızlığın gereksizliğini savunanlar çıkmıştır. Moskova’nın Bakü’yü Azerbaycan’dan koparıp ayrı bir Sovyet idaresi tesis etmek düşüncesi ise, yalnız Nerimanov gibi vatanperver komünistlerin çabaları sonucu engellenebilmiştir.⁵

Sovyet iktidarının ilk günlerinden Kızıl Ordu askerlerinin işgal ettikleri arazilerde istediği gibi davrandığı ahalinin malına, ırzına geçtiği görülmüştür. Bankalar, özel şirketler bir gecede yağmalanarak karşı gelenler kurşuna dizilmiştir. Yağmalanan servetin, altın ve gümüşün sayı hesabı yoktu. O günlerde 300 milyon pud petrol, 750 bin pud⁶ pamuk ve ipek karşılıksız Rusya’ya taşınmıştır.⁷

30 Eylül 1920’de Rusya ve Azerbaycan Sovyetleri arasında savunma ve ekonomik konuları ihtiva eden bir antlaşma imzalanmıştı. Antlaşmaya göre, Azerbaycan ordusu, ekonomi ve dış ticareti idare eden Bakanlıklar, demiryolu, nakliyat, posta-telgraf ve teçhizat kurumları Rusya’nın denetimi altına geçmekteydi. Ayrıca petrol endüstrisini idare eden ve doğrudan Moskova’nın tabiliğinde bulunan Azerbaycan Neft Komiserliği (Azneftkom) teşkil olunmuştur. ki, Azneftkom’un başkanı Serebrovski, Azerbaycan Hükümeti’ni bile

ve Azerbaycan inkılapçılarıyla muvasıla ve tesanüdi” şeklinde sıralanmaktaydı. Artık ilk iki amaca ulaşıldığından, üçüncüye de Azerbaycan halkının kabiliyet ve kıfayetine güvenerek ulaşılacağı beyan olunmaktaydı. (bkz., **Komünist**, No: 2, 3 Mayıs 1920)

⁴ Halil Paşa (Kut), **İttihat ve Terakki’den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, s.328

⁵ Hasanlı, **a.g.e.**, s.52-54

⁶ Rusya’da ağırlık ölçüsü birimi (1pud=16 kg.)

⁷ Kafarov, **a.g.e.**, s.12; Resulzade, **a.g.e.**, 117

tanımamaktaydı. Hatta Nerimanov, Azneftkom'u "Cumhuriyet içinde monarşi", Serebrovski'yi ise "Kral" olarak adlandırmıştır.⁸

Görüldüğü gibi Sovyet Azerbaycan'ın bağımsızlığı yalnız kağıt üzerinde kalmaktaydı. Kasım 1920'de Rusya İhtilal Komitesi'nin Kafkas Bürosu'nun Bakü'deki toplantısına katılan Stalin, açık bir şekilde Azerbaycan'ın bağımsızlığı hakkında "Bizim için şimdilik Azerbaycan'ın bağımsızlığını haykırarak gereklidir. Lakin sözün asıl manasında komünistlerin komünistlerden ayrı olması mümkün değil" ifadesini kullanmıştır.⁹

Bolşevik istilacılarına karşı mücadeleyi sürdürmek için hala 28 Mayıs 1920'de Bakü'de M.E. Resulzade'nin teşebbüsü ile gizli Mukavemet Komitesi teşkil olunmuştu. Teşkilatın illegal olarak anti Bolşevik yayın yapan *İstiklal* gazetesi yayınlanmaktaydı. Sovyetlere karşı halkın tepkisi birçok yerlerde isyanlarla sonuçlanmıştır. 3 Mayıs 1920'de Şeki süvari alayı bölgedeki Rus askerlerinin silahlarına el konmuş, Terter'de Azerbaycan ve Rus Ordu birlikleri arasında çatışma baş göstermişti. En büyük isyan ise, Mayıs'ın 23'de Gence'de meydana gelmişti. Burada Azerbaycan Ordusu Komutanlığına Kızıl Ordu subaylarının getirilmesi gerginliği daha da tırmandırmıştı. Azerbaycan birlikleri, Müslüman ahalinin de desteğiyle Gence'nin Ermenilerin yaşadığı kısım istisna olmak üzere şehri zaptetmişlerdi. Fakat milli birlikler şehri ellerinde fazla tutamamıştı. Kızıl Ordu'nun güçlü baskısı sonucu Mayıs'ın 31'de isyan bastırılmıştı. Bu isyanda Kızıl Ordu'dan 808, milli birliklerden ise 1000 civarında kayıp meydana gelmişti.¹⁰

Ağır yenilgi üzerine ayakta kalmayı başaran subay ve askerlerden bir bölümü ablukayı delerek Berde istikametine, oradan da Karabağ'ın içlerine kadar ilerlemiş, orada bulunan Nuri Paşa birliklerine katılmışlardı. Haziran'ın 4'ünde harekete

⁸ Kafarov, **a.g.e.**, s.17-19; O dönemde Sovyet Azerbaycan yöneticiliğini yapmış Mir Beşir Kasımov, Rusya-Azerbaycan antlaşmasını kastederek: "Bundan sonra Azerbaycan Sovyet Rusya'ya petrol, Rusya'da Azerbaycan'a Komünizm sevk edecektir" şeklinde beyanda bulunmuştur (bkz., Nazile Abbaslı, **Azatlık Mücadeleleri ve Azerbaycan Basımı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s.30).

⁹ Vahit Çırakzade, **İstiklal Yollarında**, Bakü, Azərneşr, 1992, s.80

¹⁰ Kafarov, **a.g.e.**, s.33-40; Swietochowski, **a.g.e.**, s.247-248; Mehman Süleymanov, **Azerbaycan Ordusu (1918-1920)**, Bakü, Harbi Neşriyat, 1998, s.444-446; Ayrıca isyan yatırıldıktan sonra Kızıl Ordu askerlerinin on binden fazla Müslüman'ı katlettiği ve beş yüzden fazla Müslüman kadının ırzına geçtiği görülmüştür. (**Yeni Dünya** (Tiflis), 18 Haziran 1920'den naklen Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.125)

geçen Nuri Paşa birlikleri Şuşa şehrini ele geçirmiş, Nuri Paşa da kendini “Karabağ’ın hakimi” ilan etmişti. Fakat Nuri Paşa’nın iktidarı kısa süreli olmuş, Haziran’ın 15’de Kızıl Ordu’nun taarruzu karşısında devam getirmeyen Nuri Paşa 1200 kişilik bir kuvvetle İran sınırlarına çekilmek zorunda kalmıştı.¹¹

Nuri Paşa’nın Karabağ’daki faaliyetleri Ankara Hükümeti tarafından hoş karşılanmamıştı. Tam Bolşeviklerle ilişkileri yoluna koyup, Anadolu hareketine yardımların sağlanması yönünde çalışmalarda bulunduğu bir dönemde, Nuri Paşa’nın Kızıl Ordu’ya karşı savaş açması, Türkiye’ye karşı bir güvensizlik ve şüphe ortamı oluşturabilirdi. Bolşevikleri fazla tedirgin etmemek için Kazım Karabekir Paşa, Kurmay Başkanı Albay Kazım Bey’e şu emri vermişti:

*“Derhal Nuri Paşa’ya yaz, eğer elinde kuvvetlerle bana gelir ve yaptığı cinayetleri idrak ederse kurtulur. Aksi takdirde vatan aleyhinde düşmanlarımızla hareket ediyor cürümüyle suçlanmaktan kendisini kimse kurtaramaz.”*¹²

Bir taraftan Nuri Paşa’ya mektup yazarak, kendine gelmesini isteyen Kazım Karabekir Paşa, diğer taraftan 24 Haziran’da Halil Paşa’ya çektiği telgrafta şunları vurgulamaktaydı:

*“...Bugün her işten ve her teşebbüsten evvel milletimize Şark’ta Bolşevik ve Müslüman yolunu açmalıdır. Para, silah ve cephaneye ihtiyacımız malumunuzdur. Anavatana serian bir yol açmadan İran ve Hint seferleri bizden ziyade başkalarının nefine olur. Ne yapıp yapılarak aramızdaki manianın kırılması ve bize Şark yolunun açılmasını temin ediniz. Bu mania ma teessüf en esaslı olarak yine kendi asker ve zabıtlarımızın, başta Nuri Paşa olduğu halde Karabağ’da Bolşeviklere karşı muharebe etmeleri ile vücut bulmuştur. Bütün mesai ve arzularımız hilafına olan bu hadisat-ı müessifeden dolayı Bolşevikler nezdinde hakkımızda şüphe ve tereddüt hasıl olmamasını temin ve kendileriyle bir gün evvel birleşmemiz için her yerde bizi düşünmenizi, nüfuz ve kuvvetinizi istimal buyurmanızı milletimizin mevcudiyet ve bekası namına istirham eylerim”.*¹³

¹¹ Haleddin İbrahimli, **Azerbaycan Siyasi Mühacireti (1920-1991)**, Bakü, Elm, 1990, s.41-46, Swietochowski, **a.g.e.**, s.249; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.771.

¹² Karabekir, **a.g.e.**, s.772.

¹³ Karabekir, **a.g.e.**, s.774-775.

Kazım Karabekir Paşa, 3 Temmuz 1920’de Mustafa Kemal Paşa’ya çektiği telgrafta ise, Bolşeviklere karşı Çence ve Karabağ’daki olaylara katılan Nuri Paşa’ya ve birçok Türk subayı hakkında ne yolda muamele tasavvur buyurduğunu soruyor ve bu durumun; Bolşevik Ordusunu müşkül duruma düşürdüğünü ve Bolşeviklerde Türk subaylarına karşı bir itimatsızlık hissi uyandırılmasına sebep olduğunu belirterek, bu olaylara katılan Bahaeddin’in tutuklanarak divan-ı harbe verilmesini, Nuri Paşa’nın da Erzurum’a getirilerek nezaret altında bulundurulmasını uygun gördüğünü belirtmişti. Mustafa Kemal Paşa’dan Kazım Karabekir Paşa’ya 5 Temmuz’da “*Bolşevikler aleyhine isyan çıkararak vaziyetinizi işkal etmiş olan Bahaeddin ve Nuri Paşa hakkında iş’ar-ı alileri vechile tevkif ve nezaret tatbiki muvafıktır*” şeklinde yanıt gelmiştir.¹⁴

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, TBMM’nin 14 Ağustos 1920 tarihli oturumunda Azerbaycan’da meydana gelen olayları İngiliz komplolarına bağlayarak şunları beyan etmiştir:

“...İngilizlerin mütemadi gayretleri ve teşvikleri eseri olarak, İngilizlere bendelik etmekle zevk alan Azerbaycan’ın Müsavat Hükümeti ve bu hükümetin hempalarının teşvikatiyle, şüphe yok Gürcülerin ve Ermenilerin dahiliyle, ordunun Bolşevik ordusunun tamamen gerilerine düşen Gence havalisinde Azerbaycan’ın muhalif kuvvetleri tarafından bir irtica vücuda getirildi. Bu hadise üzerine On Birinci Kolordu Kumandanı Ermeni ve Gürcü hudutlarında bulunan kuvvetlerin kaffesini çekti ve bunlarla tatili muhasamat etti ve topladığı kuvvetlerle yirmi iki mayısta Gence’de isyan eden Kuva-yi muhalife aleyhine hareket etti ve onları kamilen tedip ve tenkil etti. Nuri Paşa cümlemenize malum bir zattır. Bu zatın tahtı kumandasında iki üç bin kişiden mürekkep bir Azeri kuvveti vardı. Bu zatı İngilizler her nasılsa işfal etmişler, kendisiyle beraber kuvvetini kendi lehlerine istimal

¹⁴ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.126; O dönemde Bakü’de faaliyet gösteren Türk Komünist Partisi üyesi Süleyman Nuri, Nuri Paşa’nın hapsi ve sonrası ile ilgili hatıratında şunları yazmaktadır: “1920 senesi 23 Eylül tarihli Bakü’de çıkan “Komünist” gazetesi Nuri Paşa’nın Erzurum’da milli mücadeleciler tarafından hapsedildiğini yazdı (...) Erzurum’daki hapsinden sonra cezaevinde ne kadar kaldığı da meçhul olan Nuri Paşa 1950 senelerinde İstanbul’da Haliç’te bulunan şahsına ait bir fabrikada vaki olan bir patlama sonucu ölmüş ve bu suretle 1914 harp felaketine Türk milletini sürükleyenlerden ikinci derecedeki bir şahsiyet de siyaset aleminden ebedi silinmiştir. “(bkz., Süleyman Nuri, **Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler**, İstanbul, TÜSTAV Yayınları, 2002, s.297-298).

etmişlerdi. Yani, Nuri Paşa ve kuvvetleri dahi bu kırmızı ordu aleyhine diğer irtica edenlerle beraber hareket etmişti.”¹⁵

Bu demeçten de anlaşılıyor ki Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında Ankara Hükümeti, henüz Azerbaycan'da Bolşevik ihtilalinin gerçek mahiyetini tam kavrayamamıştır. Azerbaycan'ın “milli komünizm” savunucuları gibi, Anadolu Harekatı önderleri de Azerbaycan'ın Sovyet tipinde bile olsa, bağımsızlığını koruyacağına kendilerini inandırmışlardı. Ama kısa bir süre sonra yanıldıklarını anlamış olacaktı. Bu süre zarfında ise Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Bolşevik yönetimine karşı direnişler devam ettirilmiş, hepsi de silah gücü ve kanla susturulmuştur. 1920 yılı Nisan'ından 1921 yılı Ağustosuna kadar Azerbaycan'da “Kırmızı terör”den 48 bin vatandaşın hayatını kaybettiği kaynaklardan da anlaşılmaktadır.¹⁶

2.Nahçıvan'da Sovyet İktidarının Tesisi. Halkın Türk-Sovyet Yakınlaşmasına Tepkisi

Azerbaycan'ın merkezi Bolşevik nüfuzuna dahil edildikten sonra, Komünistler, Nahçıvan dahil uç bölgelerin de Sovyetleştirilmesine çaba göstermişlerdi.¹⁷ İşte, bu maksatla harekete geçen komünist propagandacılarının 1920 yılı Mayıs ayı başlarından itibaren Nahçıvan bölgesinde yerli Bolşeviklerin de desteğiyle faaliyete başladıkları görülmüştür. Bolşevikliğin memlekete açlık ve sefaleti yok etmek,

¹⁵ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, İstanbul, Maarif Matbaası, 1945, s.92-93

¹⁶ Çırakzade, **a.g.e.** s.81

¹⁷ O sıralar Sovyet Azerbaycan'ı Adalet ve Çalışma Halk Komiseri Ali Haydar Karayev, 1920 yılı Mayıs ayında Nahçıvan halkına hitaben şu demeci vermiştir: “*Kırmızı askerler öz zaferli yürüyüşleriyle Nahçıvan fükarayı kasibesine imdada gidip oralarda emin amanlığı berkarar edip, asayişini temin etmelidir. İki yıl zahmet ve meşakkat çeken Zengezur, Nahçıvan, Ordubad fükarayı kasibeleri gerek asude nefes alıp cellatların pençesinden hilas olsunlar. Onlar da bizim gibi öz meşakkatini düzeltip hakimiyetlerine nail olsunlar*” (bkz. Ali A. Aliyev, **Nahçıvan'da Sovyet Hakimiyetinin Kurulması ve Möhkemlemlendirilmesi Uğrunda Mübarize (1920-1921)**, Bakü, 1960, s.19).

herkese insan gibi muamele etmekten ibaret sanan ahali ilk başlarda pek tehlike sezmemiş olacak ki, bu tür faaliyetlere tepki duymamışlardı. Ancak Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden gelen haberler, Nahçıvan'daki siyasi hayatı bozmaya başlamıştı. Türklerin Bolşeviklerle anlaştığı, Türk subaylarının Azerbaycan'da iktidarın Sovyetleşmesinde aktif rol aldıkları ve daha önemlisi Kızıl Ordu birliklerinin İslam ahaliyi sindirmek için uygulamaya soktuğu zulüm, yağma ve katliam politikaları, Nahçıvan hakkında tepki uyandırmıştı. Nahçıvanlılar, Türkleri Bolşeviklerle işbirliği yapmakta suçlamış, hatta bölgede bulunan Türk Müfrezesini üçüncü derecede düşman saymaya başlamışlardı.¹⁸ Gelişmelerden oldukça rahatsız olan Türk Müfrezesi komutanı Binbaşı Veysel Bey durumu 11 Temmuz 1920 tarihli şifre telgrafla üstlerine bildirmişti. Ayrıca Veysel Bey, Nahçıvan'ın statüsü ile ilgili hükümetinin ne düşüncede olduğu, nasıl bir politika takip etmeleri gerektiği konusunda da talimat beklediklerini arz etmişti.¹⁹ Bir müddetten beri Nahçıvan'daki hadiseleri çok dikkatle takip eden Kazım Karabekir Paşa telgrafı alır almaz Veysel Bey'e şu talimatı göndermişti:

“1- Azerbaycan kuvvetlerinin her ne suretle olursa olsun Nahçıvan'da kalmaları caiz değildir. Çünkü (okunamadı) Bolşeviklerle mukavemete kalkışılır. Bu da bizim tertibimizle olduğu kanaatini vereceğinden, hem bizim hem de Nahçıvanlıların mucib-i felaketi olur. Binaenaleyh bu kuvvet bir an önce Beyazıd'a celb ve buradan sevkleri lazımdır.

¹⁸ O dönemde Türk müfrezesinin başında bulunan, olayların canlı tanığı olan Veysel Bey anılarında Nahçıvan'daki mevcut siyasi durumu şu şekilde akis ettirmiştir: *“...Nahçıvan'daki siyasi hava bu sefer bambaşka idi. Eski serin Bolşevik havası bu defa müthiş bir fırtına halini almıştı. Azerbaycan'daki Bolşevik mezalimi Ermeni terörünü unutturmuştu. Ermenilere rahmet okutmuşlardı. Nahçıvanlılar Türkleri Ruslarla müttefik olmakla suçluyorlardı. Nahçıvan'ın çok kuvvetli ve kahraman bir Türk şehri olan Nehrem'de bir toplantı yapıldı. Azerbaycan'ın uğradığı felaket anlatıldı. Bolşevikler lanetlendi. Açıkta açığa “Türkiye kendisini kurtarmak için bizi kurban ediyor. Eğer Bolşeviklerin hatırı için taarruzdan vazgeçmeselerdi bu gün iki düşman arasında kalmayacaktık” dediler.*

Nahçıvan, Azerbaycan, Osmanlı partileri, Bolşevik tehlikesi karşısında birleşmişlerdi. Ermenilerle anlaşmak, birlikte Bolşeviklere direnmek istiyorlardı. Ama Ermenilerin ne düşüncede olduğunu bilen yoktu. Milli Şura tereddüt içindeydi. Erivan'a gönderilen heyeti Ermeniler tutuklamış ve bir cevap da vermemişlerdi...” (bkz., Veysel Ünivar, **Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)**, 2. Baskı İstanbul, Göçebe Yayınları, 1997, s.37.)

¹⁹ Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan** , s.354-355.

2- *Şayet bu kuvvet orada kalır. Bolşeviklere muhalefet fikri görürse, Nahçıvan'daki kıtamızı çekeceğimiz ve Ermenilerin Nahçıvan'ı istilası halinde yardım etmeyeceğimiz ve Bolşeviklerle muharebe ederlerse, biz de kuvvetimizle Bolşeviklere yardım etmek üzere Nahçıvan'a yürüyeceğimiz, açıkça kendilerine söylenmelidir.* ²⁰

Kazım Karabekir Paşa yukarıda ifade edilen talimatı yeterli bulmamış olacak ki, ahaliyi konu hakkında aydınlatmak gereği duymuş ve 14 Temmuz tarihinde halka duyurulmak üzere hazırladığı bir beyannameyi Beyazıt yoluyla Nahçıvan'a göndermişti. Beyannamede; Bolşeviklerin Azerbaycan'da yaptıkları şeylerden ötürü söylenen sözlerin hep iftira olduğu, İngiliz entrikaları sonucu bazı Azeri subayların oyuna gelerek Bolşeviklere karşı geldiği vurgulanmıştı. Ayrıca, Nahçıvan halkının en zor durumda ona el uzatan, onun için hiçbir fedakarlıktan kaçınmayan Türk Ordusunun Bolşeviklerle birleşmesine mani olması takdirde kendini yeni felakete atacağı da belirtilmişti. ²¹

Türk askeri makamlarının baskısının yanı sıra, Nahçıvan'da siyasi durumun gittikçe daha da zora girmesi Nahçıvan Milli Şurası'nın politika değiştirmesine neden olmuş, Kızıl Ordu birliklerinin gelmesi durumunda kendilerine karşı gelinemeyeceğine dair hem Türk, hem de Kızıl Ordu Komutanlıklarına teminat verilmiştir. ²²

Olayların gelişiminden oldukça memnun gözüken Kazım Karabekir Paşa, Bakü'ye Halil Paşa'ya gönderdiği 23 Temmuz 1920 tarihli telgrafta: "*Şark yolunun açılması için Azerbaycan'ın yeni ordusu ile Rus Bolşevik birliklerinin Nahçıvan havalisine derhal harekete geçip kendileri ile irtibat kurmaları gerektiği*" hususuna değinmiştir. ²³ Ayrıca Kızıl Ordu birliklerinin ilerleyişi sırasında Karabekir Paşa'nın emriyle Veysel Bey komutasındaki Türk Müfrezesi Şahtahtı'nda Ermeni birlikleri oyalamakla Kızıl Ordu'nun fazla kayba uğramaksızın Nahçıvan'a dahil olmasını sağlayacaktı. ²⁴ Ancak bu arada istenmeyen gelişmeler olmuş Bolşevikler Ermenilerle anlaşma yoluna gitmişlerdi. Polonya cephesinde sıkışık bir duruma

²⁰ Atnur, a.g.e., s.356

²¹ Aynı yer

²² Atnur, a.g.e., s.357-358

²³ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.786.

²⁴ Karabekir, a.g.e.,s.787

düşen Bolşevikler, Kafkasya’da bulunan birliklerinin bir kısmını Batıya sevk etmek zorunda kalmıştı. Bu durumda Ermenilerle savaşı göze alamayan Bolşeviklerin Gümrü-Şahtahtı-Culfa demiryolundan faydalanılmak şartıyla Zengezur ve Nahçıvan’ın Ermenilere verilmesini gıyaben kabul ettiği görülmüştü. Bu durum Türk askeri makamları kadar Azrevkom’un Başkanı Nerimanov’u da memnun bırakmamış, 10 Temmuz 1920 tarihli telgrafıyla Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi’ni uyarmaya çalışmıştı. Telgrafta: “*Karabağ ve Zengezur bölgelerinde Ermeni vahşetinin önünü almakta Kızıl Ordu geç kalırsa, Müslüman halk bunu Sovyetlerin ihaneti gibi değerlendirip yeni rejime itimadını kaybedebilir.*”²⁵denilmekteydi.

Nerimanov’un ve Türk askeri makamlarının çabaları en nihayet sonucunu vermiş, Kızıl Ordu birlikleri Karabağ-Zengezur istikametinden Nahçıvan’a doğru harekete geçirilmişti. 27 Temmuz 1920’de Kotlyayev ve Sturnov’un komutanlığı altındaki Kızıl Ordu birlikleri Nahçıvan şehrine girerek Türk Müfrezesi ile temas kurmayı başarmıştı.²⁶ Bu buluşma Türk makamlarının yanı sıra, basın tarafından da sevinçle karşılanmıştır. Yayın hayatına başladığı günden itibaren Kafkasya haberlerine sayfalarında geniş yer ayıran *Albayrak* gazetesi bu olayı: “...*Şark ile olan alaka münasebetimizi kesmek için İngilizlerin Kafkasya’da tesis ettikleri en büyük maniada ortadan kalkmıştır.*” şeklinde yorumlamıştır.²⁷

Kısaca, Nahçıvan’ın Sovyetlerce işgaline Kazım Karabekir Paşa vasıtasıyla TBMM Hükümeti yardımcı olmuştur.

²⁵ Nerimanov, **İzbrannıye Proizvedeniya (Seçilmiş Eserleri)**, C.II, Bakü, Azərneşr, 1989, s.311.

²⁶ Hacıyev, **Aras-Türk Respublikası**, s.113.

²⁷ **Albayrak**, 26 Temmuz 1920’den naklen Atnur, **a.g.e.**, s.350

3.Milli Mücadeleye Katılan Azerbaycan Birlikleri

Karabağ'da Kızıl Ordu birlikleriyle yaptıkları çarpışmalardan ayakta kalmayı başaran Azerbaycan Milli Kuvvetlerine mensup subay ve erlerden bir bölümü Zengezur'daki Ermeni engelini geçip Nahçıvan'a²⁸, geri kalan 1200 neferlik bölümü ise Hudaferin üzerinden İran'a geçmeye muvaffak olmuştu. Buradan Türkiye hudutlarına doğru ilerleyen birliklere İran'ın resmi makamları engel olmayla çalışmıştı. Silahlarını teslim etmeleri durumunda Türkiye'ye geçebileceklerini beyan eden İranlıların bu teklifi kabul edilmemiştir. Bu nedenle Azerbaycan askerleri geçit yerlerinde ve bazı noktalarda baskına maruz kalmış, ölü ve yaralı vermişlerdi.²⁹

Türkiye hududuna yaklaşıldığı sırada Azerbaycan birliklerine komuta eden Albay Nuh Bey, komutayı Albay Samet Bey'e devrederek ayrılmış ve Samet Bey komutasında Azerbaycan birlikleri önce Doğu Beyazıt'a, 1920 Haziran-Temmuz aylarında ise Hasankale ve Erzurum'a gelmişlerdi. Azerbaycan birliklerinden Karabağ süvari alayı, 12. Tümen emrine verilmiş, Kars çevirme harekatı başlayınca 9. Piyade Tümeni emrine geçmiştir. Topçu batarya ve piyadeler de başka tümen emrine verilmişlerdi. Ağır toplar yolların kötü oluşundan dolayı İran'dan getirilememiş, ancak kamaları çıkarılarak getirilmiş ve Erzurum cephesinden Rus Orduları çekilirken bıraktıkları toplara takılan bu kamalarla üç batarya sahra ve

²⁸ Nahçıvan'da yerli halkın da desteği ile Bolşeviklere karşı direnişi sürdürmeye kararlı olan Azerbaycan Milli birliklerinin Kazım Karabekir Paşa tarafından kinaye ile: “*Bolşevik ordusuyla müsademe budalalığı yapan kılıç artıkları*” diye tanımlanıp alelacele Erzurum'a sevk olduğu görülmüştür (bkz., Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.618). Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın Azerbaycan birlikleriyle ilgili TBMM'nin 14 Ağustos 1920 tarihli oturumunda şu konuşmayı yaptığı bilinmektedir: “...*Bu kuvvetler, Nuri Paşa tarafından, doğrudan doğruya İngilizlerin emrine girmek için talimat almıştı. Fakat vakit ve zamaniyle haberdar olduk. Şark Ordumuz Kumandanı tedabiri seria ittihaz etti ve bin netice bu kuvvetler tenvir edildi, irşat edildi ve kuvvetler de doğrudan doğruya tahtı kumandanımıza alındı. Ve Hudaferinden sonra Nahçıvan'a getirildi. Fakat tam bu kuvvetler Nahçıvan'a geldiği sırada idi ki Ermeniler Nahçıvan istikametinde demin izah ettiğimiz Şahahtı'na taaruz ediyorlardı. Bu taaruz az çok sarsılmış bulunan bu Nuri Paşa kuvvetleri üzerinde iyi bir tesir bırakmadı. Başlarında bulunan Azeri kumandanlar da kuvvetlerini elde tutamayacak kabiliyette görüldü. Maahaza bu kuvvetin ele alınabilen kısmı on yedi Temmuzdan itibaren yirmi üç Temmuz kadar Beyazıt'a getirildi. Beyazıt'tan sonra Karakilse üzerinden Hasankaleye ve Erzurum'a sevk olundu*” (bkz., **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c.I, s.95)

²⁹ Hüseyin Baykara, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda, İstiklal Savaşında Türkiye Ordusunda Azerbaycan Askeri Kıt'aları”, **Türk Kültürü**, No: 22, Ağustos 1964, s.73-74.

obüs meydana getirilmişti. Azerbaycan birlikleri Kuva-yi Milliye ordusu ile birlikte Kars'ı kurtarma hareketına ve Ermeni seferine katılmışlardı. Gümrü savaşından sonra Erivan'a yönelen birlikler, Ermenilerin mütareke istemeleri üzerine Düzkent köyüne dönme emri almış ve burada yedek olarak beklemişlerdi.³⁰

Kuva-yi Milliye Ordusu'na iltihak eden Azerbaycan askerlerinin sayısı hakkında kesin bir fikir söylemek mümkün olmasa da, subay heyetinin 56 neferden ibaret olduğu tahmin edilmektedir.³¹ Bu subaylardan bazıları hakkında kısa bir bilgi vermeyi uygun görmekteyim:³²

-Albay Yunus Hazarlı (1893-1965)

1920 yılının Temmuzunda Karabekir Paşa komutası altında Milli Mücadele'ye katılan Yunus Hazarlı, sırasıyla Kars, Ankara ve Konya'daki birliklerde görev almıştır. Daha sonralar Şeyh Sait, Hazo, Haco, Dersim, Çapakcur isyanlarının bastırılması hareketlerine katılmış, 1930 yılında patlak veren Ağrı isyanının tenkili hareketinde de 7. Bölük Komutanı olarak iştirak etmişti. Üstün başarılarından dolayı Hazarlı "İstiklal Madalyası" ile taltif edilmiş, albay rütbesine terfi almıştır.

-Topçu Albay Mehmet Akpolat (1897-1975)

Mehmet Akpolat 27 Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgale başlaması üzerine, işgalcilere karşı verilen savaşa katılmıştır. Düşmanla savaşa savaşa bataryası ile birlikte Güney Azerbaycan topraklarına geçmiş, buradan da 4 sahra topu olan bataryasıyla Nahçıvan'a intikal etmiş, Veysel Bey komutasındaki Türk Müfrezesine katılmıştır. Daha sonra Erzurum'a sevk olunarak, Yüzbaşı Cihangir Bey'in Azerbaycan Türklerinden müteşekkil birliğine katılmıştır. Erzurum'un Sağlık Çermik civarında karargah kuran, Azerbaycan'dan gelen subay ve erlerden müteşekkil bu Azerbaycan Birliği, Kazım Karabekir Paşa'nın Doğu hareketına katılarak Sarıkamış, Kars ve Gümrü'nün kurtarılmasında büyük yararlıklar göstermiştir. Daha sonra Batı Cephesine sevk olunan Azerbaycan

³⁰ Baykara, a.g.m., s.74

³¹ Aynı yer

birlikleri burada da başarı sağlamıştır. Nitekim Mehmet Akpolat da Başkomutan Mareşal Mustafa Kemal'in imzasını taşıyan bir takdirname ile taltif edilmiştir. Ayrıca gösterdiği başarılarından dolayı 1949 yılında Albaylığa terfi edilmiştir.

-Topçu Albay Aslan Berkan (1897-1957)

Doğu Cephesi savaşlarına, teşkil edilen Azerbaycan Topçu ve Süvari Birlikleri ile birlikte katılan Aslan Berkan, Kars, Gümrü zaferine müteakip Azerbaycan Birliklerinin oluşturduğu kuvvetlerle Batı cephesine sevk olunmuştu. Başkomutanlık Savaşı'na katılarak düşmanın denize dökülmesi hareketi içinde yer alan Berkan, İstiklal Savaşı'nın kazanılmasını müteakip Ağrı, Şeyh Sait isyanlarının tenkili hareketinde başarı kazanmıştır. 1928 yılında Harbiye ve Topçu okullarında tahsilini ikmal etmiş, 1933 yılında Yüzbaşı, 1940 yılında Binbaşı, 1946 yılında Yarbay ve 1950 yılında Albay olmuştur.

-Albay Baba Behbut (1897-1967)

Doğu ve Batı Cephelerinde Ermenilerle ve Yunanlılarla yapılan savaşlara katılan Baba Behbut, Ağrı, Şeyh Sait isyanlarının bastırılması hareketinde de iştirak etmiştir. Muntazam bir şekilde terfi eden Baba Behbut 1948 yılında Albaylığa terfi ederek Ankara'da Süvari Alayı Komutanlığına getirilmiştir.

-Mamül Gazi Yüzbaşı Cengiz Yurtçu (1898-1961)

İstiklal savaşına yüzbaşı rütbesiyle katılan Cengiz Yurtçu, Batı cephesinde Yunanlılara karşı verilen şiddetli savaşta bir ayağını kaybederek malulen emekli olmuştu. Cengiz Yurtçu, sohbet ettiği dostlarına her zaman;

“Anadolu İstiklal Savaşında Malül Gazi oldum. Tanrı nasip eder, ömrüm vefa gösterirse Azerbaycan İstiklal savaşında da şehit olmak isterdim” demekten kendini alamazdı

³² Tafsilatlı bilgi için bkz., Ahmet Karaca “30 Ağustos Başkomutanlık Zaferinin 76. Yıldönümü”, **Azerbaycan: Türk Kültür Dergisi**, No: 322, Ankara 1998, s.31-43

-Albay Salih Aksoy (1898-1956)

Salih Aksoy, Sarıkamış, Kars ve Gümrü'nün Ermenilerden kurtarılması hareketinde Azerbaycan kuvvetlerinde batarya komutanı olarak görev almış, Karabekir Paşa'nın takdirlerini kazanmıştır. Daha sonra Azerbaycan kuvvetleriyle Batı cephesine intikal etmiş, Yunan ordusunun denize dökülmesini sağlayan Başkomutanlık Savaşı'nda yer almıştır. Aksoy, İstiklal Savaşı'ndan sonra İstanbul Harp ve Topçu okullarında tahsilini ikmal etmiştir. 1933 yılında Yüzbaşı, 1940 yılında Binbaşı, 1946 yılında Yarbay ve 1950 yılında Albay olmuş ve çeşitli birliklerde görev almıştır.

-Süvari Albayı Feridun Daryal (1900-1982)

İstiklal Savaşı'nda Doğu ve Batı Cephelerinde büyük yararlıklar gösteren Daryal, İzmir'e giren ilk süvari birliğinde bulunmuştur. 1951 yılında Albaylığa terfi etmiş, ayrıca NATO tatbikatlarında da başarıyla yer almıştır.

-Albay Veli Yadigar (...-1973)

Doğu ve Batı cephelerindeki çarpışmalarda yer alan Veli Yadigar, Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra Polonya'ya gitmiş, 2. Cihan harbinde Hitler Almanyası'nın onayı ile teşkil olunan Azerbaycan Gönüllü Birliklerinde (Lejioner) Albay rütbesiyle Ruslara karşı savaşmıştır. 2. Cihan harbinin sona ermesi üzerine Arjantin'e gitmiş, Başkan Pero'nun askeri müşaviri olmuştur. Ayrıca Arjantin'de Azerbaycan Türkleri Milli Ocağı'nı kurmuş, Azerbaycan davasını muhacerette bile sürdürmüştü.

-General Cihangir Berker (1894-1958)

Cihangir Bey, Doğu hareketine bataryasının başında katılmış, Benli Ahmet civarındaki vuku bulan Berna Meydan muharebesinde toplarının isabetli atışıyla düşman uçaklarını uzaklaştırmıştı. Ermenilerin mağlup olması üzerine üstlerinin büyük takdirini kazanmıştır. 30 Ağustos 1948 yılında Tuğgeneralliğe terfi eden

Cihangir Berger, İzmir Müstahkem Mevki ve Yurtiçi Bölge Komutanlıklarında da bulunmuştur.

-Hava Generali Hüseyin Turgut (1900-...)

Milli Mücadelede Doğu ve Batı cephelerinde çarpışan Hüseyin Bey, savaştan sonra İstanbul'da harp ve hava okulunda tekamül kursları geçirmiş, pilot olarak havacılığı tercih etmiştir. 1956 yılında Hava Tuğgeneralliğe terfi olunmuştur.

-Süvari Generali Samet Saygın (Refibekov) (1892-1980)

Karabağ savaşından sonra İran sınırına geçen, oradan da Türkiye'ye hareket eden Azerbaycan birliğinin başında bulunan Samet Bey'e, Mustafa Kemal Paşa ile şahsen görüşmüştür. Bu görüşmeden sonra Kuva-yi Milliye saflarında Kurtuluş Savaşı'na katılan Samet Bey, 1948 yılında Tuğgeneralliğe terfi olunmuştur. Samet Bey'in ayrıca, ismi tarihe "Türkiye'de generalliğe yükselmiş ilk yabancı uyruklu subay" olarak geçmiştir.³³

Azerbaycan Milli Ordusu'na mensup subayların yanı sıra, o dönemde İstanbul'daki Harp Okulu'nda eğitimlerini tamamlayan Azerbaycan asıllı subayların da Milli Mücadeleye katıldığı görülmüştür. İleri tarihte daha üst rütbelere terfi edildiği görülen bu subaylardan Orgeneral Mahmut Berköz'ün, Jandarma Genel Komutanı bulunmuş Korgeneral Nuri Berköz'ün, Kurmay Albay Kars Milletvekili Hüsamettin Togaç'ın isimlerini zikretmekten kıvanç duymaktayız.³⁴

³³ Mustafa Kemal Paşa ile Samet Saygın arasında yapılan görüşmede çok ilginç bir diyalog yaşanmıştır. Mustafa Kemal Paşa: "İran sınırından geçerken büyük fedakarlıklar yaptığınızı duydum"; Samet Bey: "Duyumlarınız doğrudur, Paşam. İranlılar yalnız silahlarımızı teslim ettiğimiz taktirde Türkiye'ye hareket edebileceğimiz ileri sürseler de, biz bu teklifi ret edip savaşmak zorunda kaldık. Çünkü silahı zorla alınmış bir subay köleden daha kötüdür diye düşünüyorduk". Samet Beyin bu cevabından hoşnut kalan Mustafa Kemal Paşa: "Koçum benim, yiğitliğiniz konusunda Nuri Paşa'dan da bilgi edinmişim. Bir isteğiniz varsa, çekinmeden söyleyiniz"; Samet Bey: "Paşam, ben Azerbaycan Ordusu'nun albayıyım. Türk Ordusu'nda şerefimle hizmet etmeğe hazırım"; Mustafa Kemal Paşa: "Siz çok gençsiniz. Şu anda Türk Ordusu'nda 28 yaşlarında bir albayın hizmet vermesi bazı sorunlar çıkarabilir. Eğe isterseniz binbaşı rütbesiyle atamanızı hemen yapalım"; Samet Bey: "Paşam, Türk Ordusu'nda piyade er olarak hizmet etmek bile benim için büyük şereftir". Bu konuşmadan sonra binbaşı rütbesiyle hizmetine devam eden Samet Bey, ileri tarihte hem generalliğe kadar yükselmiş, hem de İstiklal Madalyası ile taltif olunmuştur.(bkz., M. Mirzayev, "Samet Saygın Refibekov-Gurbet Elin Paşası", **El Dergisi**, ANS-Press Neşriyat Evi, No: 18, Bakü, Mayıs 2004, s.92-94)

³⁴ Bilgi için bkz., Karaca, **a.g.m.**, s.43

B-Sovyet Azerbaycan Hükümeti'nin Doğu Politikası Çerçevesinde Türkiye Politikası (1920)

1.İran'ı Sovyetleştirme Girişimleri

Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinden sonra Nerimanov öncülüğünde Azerbaycan Komünistleri, Bakü şehrini gerçekleştirmeyi amaçladıkları “Doğu İhtilali” nin merkezi konumuna getirmeyi düşünmüşlerdi. Daha önce Bolşevik ihtilalinin Batı'da daha kolay zafer kazanacağını sanan Moskova, bir takım siyasi gelişmeler ve Nerimanov'un ısrarlı tutumu karşısında ihtilalin yönünü Doğu'ya kaydırmıştı. İran ve Anadolu'da emperyalizme karşı başlatılan direniş hareketlarına sosyalist bir hüviyet kazandırmayı amaçlayan Moskova, ilk başlar Azerbaycan Komünistlerinin bu yönde yaptığı çalışmalara destek çıkmıştı. Azerbaycan Komünistlerinin henüz iktidara gelmeden önce Tebriz'de Şeyh Muhammet Hiyabani önderliğinde gelişen sömürgecilik karşıtı hareket ile ilgilendiği görülmüştür.

Nisan 1920'de Tebriz'de iktidarı ele geçiren Şeyh Hiyabani başkanlığındaki Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurmuş olduğu Milli Hükümet, İngiliz işgalcilerinin yanı sıra, irtica yanlısı Tahran Hükümeti'ni de düşman olarak görmüştü. Milli Hükümet, İran sınırları içindeki Güney Azerbaycan'ında geniş yetkileri bulunan “Memleketi Azadistan” isminde bir muhtar idareyi tesis ederek, esas amaçlarının “İran'da meşrutiyetin yürürlüğe konması” olduğunu beyan etmişti.³⁵

Bazı tarihçiler, Milli Hükümetin Azerbaycan eyaletinin “Azadistan” adlandırmakla İran'dan ayrılmak veya Kuzey Azerbaycan'a birleşmek gibi niyeti olduğunu iddia etseler de,³⁶ hükümet idarelerinde yazışmaların Farsça yürütülmesi,

³⁵ 7 Nisan 1920'de kurulan Azadistan yalnız dokuz ay yaşayabilmiş, onun kurucusu Şeyh Hiyabani ise daha önce 1920 Eylül ayında Tebriz'de Kozak Rus jandarma birliklerinin baskını sonucu öldürülmüştü. (Bilgi için bkz., Hüseyin Baykara, **İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri**, s.165-169).

³⁶ İran tarihçisi Tebrizli Ahmet Kesrevi “Azadistan'ın 18 Yıllık Tarihi “ eserinde “Azadistan” adı ile ilgili yazıyordu ki:” *Ayaklanmanın ilk günlerinde eski hürriyetçilerden ve Hiyabani'nin yakınlarından olan Hacı İsmail Ağa Emir Niyazi , meşrutiyet ve hürriyet yolunda büyük fedakarlıklarda bulunan*

resmi evraklarda İran'ın devlet arması olan “Şir-Hurşid” in (aslan ve güneş resmi) aynen korunması, Tahran Hükümeti'nden Güney Azerbaycan'a ayrıca bütçe ayrılması ve Azerbaycanlıların devlet kurumlarında iştirakinin temin olunması gibi taleplerin ileri sürülmesinden de anlaşılıyor ki, Güney Azerbaycan demokratları kesinlikle Kuzey Azerbaycan ile birleşmekten yana değildi.³⁷ Ayrıca o dönemde Tahran Hükümeti ile sıcak ilişkilerde bulunan, İngiliz yanlısı bir politika takip eden Kuzey'deki Azerbaycan Müsavat Hükümeti'ne karşı Şeyh Hiyabani ve yandaşlarının düşmanca bir tutum içinde bulunduğunu da göz ardı etmemek gerekiyor.³⁸ Azerbaycan'ın Sovyetleşmesini İngiliz emperyalizmine karşı indirilen darbe şeklinde değerlendirilen Şeyh Hiyabani'nin, ilk başta Bolşevikleri destekler bir politika takip ettiği görülmüştür. Fakat Kızıl Ordu birliklerinin 18 Mayıs 1920'de Güney Azerbaycan sınırlarını geçip Enzeli'yi işgal etmeleri üzerine, Hiyabani'nin Bolşeviklerle ilgili düşünceleri bir anda değişmişti. Hatta Bolşevik birliklerinin yardım teklifini kesin bir şekilde ret eden Hiyabani: “İster İngiliz olsun, isterse Rus olsun, yabancıların İran'ın iç işlerine müdahale hakkı bulunmamaktadır. İran'ı yalnız İranlı kurtarmalıdır”. – diye beyanda bulunmaktan da çekinmemişti.³⁹

Şeyh Hiyabani'den umduğunu bulamayan Bolşevikler, bu kez Gilan eyaletinin bağımsızlığı için savaştan Mirza Küçük Han'la⁴⁰ anlaşma yollarını aramışlardı. Bu

*Azerbaycan'ın adının Azadistan olarak değiştirilmesini teklif etti. Rus İmparatorluğunun yıkılmasından sonra Kafkasya'da Türkçe konuşan Azerbaycanlılar bir cumhuriyet kurup onun adını “Azerbaycan Cumhuriyeti” koydular. Bu cumhuriyeti kuranlar bir gün İran'daki Azerbaycan'la birleşmeyi ümit ediyorlardı.”Azadistan” adının teklif edilmesi buradan kaynaklandı.” (bkz., Azeri, **Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammet Hiyabani**, s.176)*

³⁷ Ş.E. Tağıyeva, **1920. Yıl Tebriz İsyanı**, Bakü, Elm, 1990, s.106-107

³⁸ Swietochowski, **a.g.e.** s.209

³⁹ Tağıyeva, **a.g.e.**, s.112-113

⁴⁰ 1918 yılında Karabekir Paşa'nın İran hareketi sırasında Osmanlı taraftarı gözüken Küçük Han'ın daha sonra şahsı çıkarları için Bolşevizmi kabul ettiği görülmüştür. O tarihte bir Ermeni gazetecinin Küçük Han'la yaptığı mülakatta, Küçük Han Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan ile ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştı: “Biz Türkiye'ye karşı mensup olduğumuz kavmin hissiyatı diniyesini nazar itibare alarak izhar-ı meveddet (sevgi) etmeğe mecbur idik. Biz pekala biliyoruz ki Türkler bizim için ecnebilere daha tehlikelidirler, çünkü Türkler mukarenet-i diniye ve izdivaciye sayesinde bizi kolayca temsil edebilirler. Azerbaycan'a gelince, Cumhuriyet-i mezkure müsalehamızdan bir ay evvel müzahirat vaat etti ise de biz ret ettik. Ondan evvel Erdebilli Hacı Baba bizi ziyarete geldi ve kendisine istihak (katılma) ettiğimiz takdirde bize mebalığ-i cesime itasını vad etti. Onun teklifini de ret ettik. Azerbaycan namıyla İran hududunda bir hükümetin vücudu bizim için pek tehlikelidir. Hacı Baba, Erdebilin Bakü Cumhuriyetine ilhak için Bakü'den mebalığ-i külliye olmakta idi. Bize de bu maksatla para vaat olundu. Bizim vatanımız gayri kabil inkisam (bölünme) kalacaktır. Hatta tevessü (genişleme) edecektir, maksadımız budur. Bu maksadın

iş için İran Komünist Partisi liderlerinden Haydar Han Emoğlu özel olarak görevlendirilmiş, Haydar Han'ın Gilan'a gelişiyle buradaki direniş hareketi Sosyalist hüviyetine kavuşmuştu.⁴¹ Fakat Rus ve Azeri ülküdaşlarından farklı olarak Haydar Han, Komünist rejimin İran için henüz erken olduğu, ilk vazifenin İran halkının bağımsızlığına kavuşması gerektiğini savunmuştu. Gilan'ın halk topluluğunu bağımsızlık mücadelesine kazandırmak için Haydar Han, küçük ve orta burjuvazi ile müzakerelere girişmiş, onların da desteğini sağlamaya çalışmıştı. Bu da aşırı solcu kesimi ve Gilan'da bulunan Kızıl Ordu yöneticilerini memnun bırakmamış, Haydar Han'a karşı cephe oluşturulmuştu. Gilan Komünistleri arasındaki bu fikir ayrılığından yararlanan İran Hükümet kuvvetleri komutanı General Rıza Han⁴² harekete geçip ilk önce Küçük Han'ın eliyle Haydar Han'ı ortadan kaldırmış, daha sonra Gilan ihtilalci birliklerini de bozguna uğratmıştı.⁴³

Gilan ihtilalinin başarısız olmasının altında yatan en önemli sebeplerden biri de Sovyet Rusya'nın sonuna kadar bu ihtilale destek vermemesi olmuştur. 1920 yılının sonlarına doğru İran ile ilişkileri yeniden düzenlemek çabasına giren Sovyetler, Ocak 1921'de Moskova'da İran ile 26 maddelik bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre, Rusya İran üzerinde 1907 antlaşması ile elde ettiği tüm haklardan vaz geçmiş, ayrıca tüm birliklerini İran arazisinden çekeceğini, komünist propaganda da bulunmayacağını taahhüt etmişti.⁴⁴

Azerbaycanlı Bolşeviklerin İran devrimcileriyle ilişkilerini henüz koparmamasına da içeren Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, ısrarla Azerbaycan yönetiminden İran devrimcilerine yapılan her türlü yardımın durdurulmasını talep etmişti. Ona göre, bu gibi girişimler Rusya ile İngiltere arasında kurulacak ilişkileri engelleyebilirdi. Çiçerin'in bu politikasını eleştiren Nerimanov diyordu ki:

aleyhinde bulunan herhangi bir kuvvet bizim düşmanımızdır. Ermenistan'a gelince, biz memleketimizin teşkilatı siyasesiyle meşgul olduğumuzdan diğer milletlerin vatanında gözümüz yoktur. Ermenistan bize karşı bir vaziyet-i hüsamane olmadıkça biz de onun aleyhinde bir harekette bulunmayacağız. Biz de onun aleyhinde bir harekette bulunmayacağız. Benim hududum dahilinde bulunan Ermeniler ise benden hiçbir fenalık görmemişler ve hiç de görmeyecekler” (İkdam, 11 Haziran 1920).

⁴¹ Baykara, **İran İnkılabı**, s.130-131; Sayılğan, **a.g.e.**, s.152

⁴² İleri tarihte İran'ın mutlak hakimi olacak Rıza Şah Pelevi

⁴³ Baykara, **a.g.e.**, s.132-134

⁴⁴ Baykara, **a.g.e.**, s.136-137

“...Israrla söylüyorum. İran Kurtuluş Hareketi’ni biz kendi ellerimizle boğmuşuz. Çünkü Lloyd George böyle istiyordu. Çünkü bazı yoldaşlarımız Doğu politikasını bu şekilde anlıyordu. Ben ısrar ediyordum ki, devrimi mutlaka Doğu’dan başlatmak ve böylece Avrupa kapitalizmini yağlı avından mahrum bırakarak bir an önce işsizlik yaratmak, Avrupa’nın ticaret ve sanayi hayatında görülen krizi ağırlaştırmak gerekmektedir(...) Ben, Yoldaş Stalin’e Doğu politikamıza dair bir rapor sunmuştum. Burada da şunları anlatmıştım: Avrupa’yı taviz vermeye zorlamak için Doğu meselesini doğru mecraya yöneltmek gerekir...”⁴⁵

Rusya’nın İngiltere’ye olan eğilimini eleştiren Nerimanov’un, İran ihtilalinde yapılan yanlışlıkları telafi etmek için Türkistan, Afganistan, Hindistan ve özellikle Türkiye ile daha yakın ilişkiler kurulmasını, emperyalizme karşı başlatılan Demokratik Kurtuluş Hareketlerinin desteklenmesini savunduğu görülmüştür. Nerimanov’a göre, emperyalizme karşı kazanılacak zaferden sonra, Doğu halklarının nihai hedefi mevcut burjuva rejiminden kurtulmak olmalıydı. Çünkü burjuva rejimi hiçbir şekilde halkın çıkarlarını düşünmemektedir. Eğer padişahlık idaresi Doğu’yu gözü bağlı pazarlıyorsa, demokrasi havasındaki burjuvalar bu kez gözü açık pazarlayacaktı. Padişahlık idaresi vatani, milleti bir vicdansızın eliyle satıyorsa, demokratik idare on beş vicdansızın elleriyle satacaktı. Onun için Doğu halklarının tek kurtuluş yolu ihtilal yapıp Sovyet rejimini berkarar etmektir.⁴⁶ Bu amaç doğrultusunda Nerimanov, Haydar Han Emoğlu’nun şahsında İran Komünist Partisi’ne, Mustafa Suphi’nin şahsında Türkiye Komünist Teşkilatı’na maddi ve manevi desteğini esirgememiştir.

⁴⁵ **İstoriya Azerbaydjana po Dokumentam i Publikatsiyam (Azerbaycan Tarihi Senedler ve Neşrler Üzre)**, Bakü, Elm, 1990, s.265, S. Halit Kakinç, “Uçgarlarda İnkılabımızın Tarihine Dair Neriman Nerimanov’un Görüşleri”, **Toplumsal Tarih**, No: 54, Haziran 1998, s.44-45.

⁴⁶ Nerimanov’un Doğu meselesiyle ilgili söylevi için bkz., **Komünist**, No: 273, 15 Ocak 1922.

2. Azerbaycan Komünist Parti Hükümeti'nin Türkiye'ye Yönelik Siyasetinin Belirginleşmesi ve Mustafa Suphi Başkanlığında Türkiye Komünist Teşkilatı'nın Faaliyetleri

1920 yılı yazından itibaren, Sovyet Azerbaycan'da Türkiye ile ilgili konuların daha bir ciddiyetle ele alındığı ve Türkiye'ye yönelik politikanın tartışılmaya başlandığı görülmüştür. Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komite Politbürosu'nun 28 Ağustos 1920 tarihli toplantısında, Türkiye'ye yönelik nasıl bir politika takip edileceği konusu ele alınmıştı. Bu toplantıdan çıkan sonuçta; Anadolu'da şimdilik komünist bir teşkilatlanma ve faaliyet mümkün görünmediğinden, Anadolu Milliyetçilerine yardım ve destek verilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak nihai hedef Türkiye'nin de Sovyetleştirilmesi olduğundan, Bakü'deki Türkiye Komünist Teşkilatı'nın desteklenmesi ve geliştirilmesi için yardım edilmesi kabul edilmişti.⁴⁷

Mustafa Suphi başkanlığında, 1919 yılında Moskova'da kurulan Türkiye Komünist Teşkilatı,⁴⁸ daha önce Kırım ve Odesa üzerinden Türkiye'ye yönelik çalışmalar yürütmüş,⁴⁹ Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulması üzerine Mustafa Suphi teşkilatın faaliyetinin Bakü'de devam ettirilmesini uygun görmüştü. Gelişinin sebebini Mustafa Suphi 12 Haziran 1920'de Merkezi Büro'ya yazdığı bir

⁴⁷ **SPIH DA**, F. 1, Op. 1, D. 23, L.3

⁴⁸ Batı'da bulunan Komünist teşekkülleri emperyalizme satılmakta suçlayan Rusya Komünist Partisi, bağlı bulunduğu II. Enternasyondan ayrılarak kendi nüfuzu altında bulunduracağı III. Enternasyonalı kurdurtmuştu. Doğu'nun birçok Komünist örgütleri gibi, Türkiye Komünist Teşkilatı da III. Enternasyonale bağlı bulunmaktaydı 1920 yılı Ağustos ayı ortalarında Mustafa Kemal Paşa ile TKT temsilcisi Süleyman Sami arasında yapılan görüşmede de, Süleyman Sami, partisinin III. Enternasyonale bağlı bulunduğunu beyan etmişti. (bkz., Ermetin, **Bitmeyen Soykırım**, s.255) III. Enternasyonale katılan Komünist teşekküllerin yönetimlerinde bağımsız oldukları görünümü verilse de, Moskova tarafından yönetildikleri, bütün emir ve direktifleri buradan aldıkları belli idi

⁴⁹ Odesa'nın A.M. Gorki adına Devlet İlim Kütüphanesinin nadir yayınlar ve elyazmaları bölümünde M. Suphi ve arkadaşlarının yayınladığı üç benzersiz beyanname muhafaza edilmektedir. İkinci beyanname Türkiye'nin Rusya'ya ilhakı teklifi yer almaktadır. (bkz., E. Petlejan, "Mustafa Suphi Biyografisinden", **Dergi**, No: 62, Münih 1970, s.77-79). Ayrıca bu propaganda amaçlı beyannamelelerden dördüncüsü hesap olunan "Türk askerlerine ve Türkiye'nin mazlum işçi ve köylülerine" adlı beyanname de araştırmacı Yavuz Aslan tarafından bulunarak okurlara sunulmuştur. (Bkz., Yavuz Aslan, "Mustafa Suphi'nin 1919 Yılında Odesa'da iken yayınladığı "Türk Askerlerine ve Türkiye'nin Mazlum İşçi ve Köylülerine "Adlı Bildirisi", **Toplumsal Tarih**, No: 16, Nisan 1995, s.22-24)

raporda: “Türkiye’de tezlikle şuralar hükümeti vücuda getirmek emeliyle Bakü’ye gelindiği” şeklinde belirtmişti.⁵⁰

Suphi ve ekibi Bakü’ye gelir gelmez Azerbaycan Sovyet Hükümeti ile sıcak ilişkilere girmiş ve teşkilatlanma çalışmalarına yerel hükümetin büyük desteğini alarak başlamıştı. Bütün çalışmalarını Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi’nin emir ve yönlendirmesi ile yapan Mustafa Suphi, onun gelişine kadar Bakü’de kurulan Türkiye Komünist Fırkası ile de münasebete girişmiştir. Ancak Mustafa Suphi kısa sürede bu partinin komünistlikle ilgili olmadığını görmüş ve ittihatçıları tasfiye ederek partiyi ele geçirip, Bakü’de yeniden yapılandıracağı teşkilatına katmıştır.⁵¹ Bununla kalmayan Suphi ona karşı çıkan Türk subaylarına ve Bakü’ye getirilen Türk esirlerine karşı sert tedbirler hayata geçirmiştir.⁵² Ayrıca ticaret için Azerbaycan’a gelmiş olan Osmanlı vatandaşlarına hüviyet varakalarını aldıktan sonra, ne iş yaptıkları hakkında bilgileri kendisinin tesis ettiği Türkiye Halk Murahhaslığı’na iletilmesi zorunluluğunu getirmiştir.⁵³

TKT’nin saflarını genişletmek kapsamında ise, ilk önce Azerbaycan ve Dağıstan’da bulunan Osmanlı vatandaşları saptanarak, kayıta geçirilmiş ve bunlar arasında gerekli propagandalar yapılarak, teşkilata kazandırma yoluna gidilmiştir. Sonra ise bir taraftan TBMM. Hükümeti ile ilişkiler kurulmayla çalışılırken, diğer taraftan da gizlice İstanbul ve Anadolu’yla teşkilatın propagandacıları gönderilerek propaganda ve teşkilatlanma işleri yapılmıştır. TKT Yönetim Kurulu’nun Moskova’ya yazdığı bir raporda, 1920 yılı yazında İstanbul, Trabzon, Rize, Erzurum, Beyazıt, Samsun, Sivas, Tokat, Amasya, Ankara, Konya, Ereğli, Zonguldak bölgelerinde TKT tarafından propagandacılar gönderildiği kaydedilmekteydi.⁵⁴

İlk zamanlarda bu bölgelere gelen TKT elemanlarına ve yaptıkları çalışmalara Ankara Hükümetince belirli ölçüde göz yumulmuş, ancak kontrolden çıkmaması ve tehlike boyutuna ulaşmaması için dikkatle takip edilmiştir. Özellikle, Kazım Karabekir Paşa’nın emri ile, bu bölgeye gelen Komünistlere, şiddetli tedbirlerden

⁵⁰ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, s.85

⁵¹ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.85-86

⁵² Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s.88

⁵³ **Komünist**, No:4, 6 Mayıs 1920; Görülüğü gibi, Mustafa Suphi kendi teşkilatını Azerbaycan Sovyet Hükümeti nezdinde Anadolu’yu temsil eden yegane kurum olarak görmekteydi

ziyade ikna yöntemi ile yaklaşılması istenmiş ve ülkenin iç durumunun Bolşevik propagandalara uygun olmadığı anlatılmaya çalışılmıştır. TBMM. Hükümeti'nin esas amacı Sovyet Rusya ve Azerbaycan'dan yardımın sağlanılmasında TKT'nin vasıtaçlığından yararlanmak idi. Onun için TKT elemanlarının Anadolu'daki faaliyetlerine ilk başlar hoşgörülü yaklaşılmıştı.⁵⁵ Ayrıca söz konusu dönemde Azerbaycan Komünist Parti Hükümetinin, özellikle Nerimanov'un Mustafa Suphi ve teşkilatına büyük maddi ve manevi destek sağlaması hususunu Ankara göz ardı edemezdi. Nerimanov öncülüğünde Azerbaycan Komünistleri, Ankara ile ilişkilerin devam ettirilmesinin yanı sıra, Kemalist olmayan odaklarla ilişkilerin de canlı tutulması yönünde bir sav geliştirmişlerdi. "Enver Paşa" faktörünü değerlendirmeye çalışan Radek, Orconikidze, Çiçerin gibi⁵⁶ Rus Komünistlerinden farklı olarak Nerimanov, ideolojik yönü ağır basan Mustafa Suphi'nin vasıtasıyla ihtilalin Anadolu'ya sıçrayabileceğine inanmıştı. Onun için başkanlığını yaptığı hükümetin ve Azerbaycan Komünist Partisi'nin birçok konuda Mustafa Suphi'ye destek çıkmasını sağlamıştı.⁵⁷ Fakat Sovyet Rusya yöneticileri artık Mustafa Suphi'nin ne Türkiye'de, ne de diğer Müslüman topluluklar üzerinde nüfuz ve otoritesi bulunmamasına kanaat getirmiş olacak ki, Mustafa Suphi'ye karşı davranışlarında eski sıcaklığı göstermemişlerdi. Özellikle Bakü'de 1-8 Eylül 1920 tarihlerinde yapılan Doğu Halkları Kongresi'nden sonra bütün kozlarını Doğu'nun Müslüman ve Türk memleketlerinde büyük etki ve itibara sahip Enver Paşa'ya oynamayı kararlaştırmışlardı. Sovyet yöneticilerinin Enver Paşa'ya göstermiş oldukları bu yakınlıktan oldukça rahatsız olan Mustafa Suphi, Doğu Kongresi'nde Enver Paşa

⁵⁴ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.94

⁵⁵ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.103-104

⁵⁶ Bu mesele ile ilgili Çiçerin, 22 Nisan 1921 tarihinde Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi'ne gönderdiği mektupta, aynen şöyle yazmaktaydı: "*Yardımlar Kemalist olmayan Türk Milliyetçiler teşkilatının varlığının sürdürülmesi için gereklidir. Eski Jön Türk yöneticiler grubundan kalmış olan bu unsurların Orta Avrupa'da geniş ilişkileri, keza Mısır, Cezayir ve Fas gibi yerlerde faal grupları ve ilişkileri vardır. Onların Kemalistlerde görülmeyen ilişkileri ve faaliyet alanları vardır. Enver daha emperyalist bir gruba mensuptur. Fakat daha titiz bir politikacı olması dolayısıyla, günümüz gerçekliğini Kemalistlerden daha iyi değerlendirmekte ve bizim rolümüzü daha iyi anlamaktadır. Hiç kuşkusuz onun siyasi yardımına ve desteğine ileride de başvuracağız. Onunla dostluğumuzu sürdürmemiz ve kendimize bağlamamız gerekli olacaktır*". (bkz., S.Halit Kakinç, "Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını İttihatçılar mı Öldürttü?", **Toplumsal Tarih**, No: 61, Ocak 1999, s.30)

⁵⁷ 10-15 Eylül 1920 tarihlerinde toplanan Türkiye Komünist Teşkilatları Birinci Kongresi için yapılan harcamalar bile Azerbaycan Sovyet Hükümeti ve AKP tarafından karşılanmıştır. AKP Teşkilat Bürosu'nun 22 Ağustos 1920 tarihli kararıyla bu kongre için 1.290.000 Ruble ayrılmıştır. (**SPIH DA**, F.1, Op. 1, D.20, L.12)

aleyhine bir takım menfi tavırlar takınmış, aleyhinde tezahüratlar ve konuşmalar yaptırmıştı.⁵⁸

İkinci plana itilmeyi hazmedemeyen Mustafa Suphi'nin bu hareketlerinden rahatsız olan Moskova yönetimi, AKP'den TKT üzerinde denetimi sıklaştırmasını, teşkilatın hesaplarını gözden geçirmesini istemişti.⁵⁹ Ayrıca Mustafa Suphi'nin gözden düşürülmesi için Moskova'nın talimatıyla TKT'nin Müsavatçı ve Milliyetçileri barındırdığı şeklinde ihbarlar da yapılarak,⁶⁰ Komünistler arasında Mustafa Suphi'ye karşı bir güvensizlik havası oluşturulmaya çalışılmıştı. Ayrıca bu dönemde Moskova'nın gösterişi ile, Doğu'daki bütün Komünist çalışmaları üzerine alan Doğu Halkları Propaganda ve Hareket Sovyeti (Şark Şurası) kurulmuştur ki, Doğu'daki bütün Komünist teşkilatları gibi, TKT'de bu Sovyet'in emri haricinde hareket edemezdi.⁶¹

Azerbaycan'da bir kenara itilip pasifsiz olmaktan çekinen Mustafa Suphi, artık Türkiye'ye geçerek ideallerinin gerçekleştirilmenin zamanının geldiğine kendini inandırmıştı.⁶² İşin ilginç tarafı ilk başlar Ankara Hükümeti'nde de Mustafa Suphi'nin yurt dışında memleketi felakete sürükleyecek maceralar peşinde koşmasından ise, memlekete getirilerek kontrol altında bulundurulmasının daha uygun olacağı kanaati oluşmuştu. Mustafa Suphi'nin Ankara'ya geldiğinde, bu aşamada kurulan resmi Türkiye Komünist Fırkası⁶³ içerisinde tutulması ve pasifsiz edilmesi düşünülmüştü.⁶⁴ Ancak o dönemde Propaganda ve Hareket

⁵⁸ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.356

⁵⁹ AKP'nin 26.08.1920 tarihli kararıyla TKT'nin mali hesaplarının denetlenmesi uygun görülmüştür. (SPIH DA, F.1, Op.1, D.20, L.14)

⁶⁰ SPIH DA, F.1, Op.1, D.98, L.30

⁶¹ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.287

⁶² O dönemde TBMM tarafından Moskova Büyükelçisi atanan Ali Fuat Paşa Cebesoy, Mustafa Suphi ile yaptığı görüşmeden edindiği izlenimleri hatıratında şu şekilde dile getirmiştir: "*Rusya'daki Bolşevik liderlerinin muvaffakiyetlerini yakından tetkik fırsatını bulan bu zatın, bir gün gelip Türkiye'nin Lenin ve yahut Stalin'i olması ihtimalini hatırandan geçtiği muhakkatı*" (bkz., Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, Temel Yayınları, 2002, s.38)

⁶³ Anadolu'da faaliyet gösteren gayri legal Komünist hareketleri yasal bir örgüt çatısı altında eritmek ve denetlemek için TBMM Hükümeti, 18 Ekim 1920 tarihinde Türkiye Komünist Fırkası'nın kurulmasını resmen onaylamıştı. Bununla ilgili Mustafa Kemal Paşa'nın imzası ile Batı Cephesi Komutanlığına gönderilen 26 Ekim 1920 tarihli şifre telgrafta yazıyordu ki: "...*Parti resmi olarak kurulmuş olup çalışmalarını düzenlediğine ve önceden kurulmuş olan gizli Yeşil Ordu örgütü de partiye geçmiş olduğundan artık Bolşevizm, Komünizm düşünceleri ve ilkeleri üzerinde hiçbir uygun ve kurulun fotoğraflı belge ve yetki yazısı olmaksızın, kim olursa olsun bir kişinin çalışması uygun görülmemektedir...*" (bkz., **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II**, Haz. Mustafa Onar, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995, s.203, (Belge No:950)

⁶⁴ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.350

Sovyeti, Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya girişini uygun görmemiş ve engellemiştir. Propaganda ve Hareket Sovyeti'nin 14 Ekim 1920 tarihli oturumunda şu andaki koşullarda TKP'nin Anadolu'da Sovyet idaresini tesis etmek fikri real kabul edilmemiştir. Anadolu'da Komünist faaliyetlerinin yetersiz olması, işçi sınıfının henüz ihtilal bilincinde bulunmaması gibi argümanlara istinat eden Propaganda Sovyeti, kör körüne büyük paralar yatırıp Anadolu'da ihtilal yapmaya kalkışmanın hatalı olacağını düşünmüştü.⁶⁵ Kısa bir süre sonra ise, bu düşüncesinden taşınarak Mustafa Suphi'nin parti arkadaşlarıyla beraber Anadolu'ya gitmesi için tüm kolaylıkların sağlanması ve ihtiyaçlarının karşılanması için yetkili kurumlara talimat vermişti.⁶⁶ O tarihte Bakü'de bulunan Dr. Fuat Sabit, bu ani değişmeyi Türk Ordusu'nun Kars ileri hareketine bağlamış, bu konudaki kanaatini 25 Kasım 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifrede şöyle dile getirmişti:

“...Benim tahminime göre Suphi hakkındaki vaziyetin değişmesi Kars ileri hareketiyle alakadardır. İleri hareketinden herkes kendi hesabına müstefid olmak istedi. Taşnaklar ve Ermeni milliyetçileri ile Müslüman kapitalistler Türklerin İngilizlerle birleştiği, Bolşeviklere karşı hareket ettiklerini ve Bolşevikleri ortadan kaldırmak şartıyla Türkiye'nin istiklalini tasdik edeceklerini işae ettiler. Bundan Müslüman zenginlerin maksadı giden mallarına kavuşma, Ermenilerin maksadı da Türklerle Bolşeviklerin arasını açmak ve Türkleri yalnız bırakmak idi. Ben kuvvetle zan ediyorum ki, Suphi de bundan kendi hesabına maharetle istifade etti. Türklerin ilerlemesini her halde şüpheli gösterdi. Milliyetçi, emperyalist, İttihat-ı İslamcı Türkiye'de kendi bulunmazsa pek çok maceracılıklar olacağını inandırmaya ve sarsılan mevkiini düzeltmeye çalıştı.”⁶⁷

⁶⁵ **SPİH DA**, F.7, Op.1, D.48, L.10; O döneme Moskova da Türk Komünistlerinin parti etkinliklerini Anadolu'ya taşıma kararlarını onaylamamakta; sol sapmacı, keyfi ve maceraperest girişimlerin nedenli tehlikeli olduğunu düşünmektedir. Rusya Dış İşleri Komiseri Çiçerin'in 30 Kasım 1920 tarihli Politbüro'ya göndermiş olduğu yazıda, Türkiye'de bir Sovyet Devleti kurulmasının olanaksız olduğu açık bir şekilde vurgulanmıştır. (Bkz., Mete Tuncay, “Yeni Açılan Sovyet Arşiv Belgelerinin Işığında Milli Mücadele Tarihine Katkılar”, **Toplumsal Tarih**, No: 20, Ağustos 1995, s.24-26)

⁶⁶ **SPİH DA**, F.1, Op.1, D.48, L.5; Propaganda Sovyeti'nin Aralık 1920 tarihli talimatına göre Azerbaycan Maliye Komiserliği tarafından TKP'ye 100 bin Rus rublesi karşılığı Kafkas ülkeleri (Ermenistan ve Gürcistan) parası verilmiştir. (**SPİH DA**, F.1, Op.1, D.48, L.7)

⁶⁷ Karabekir, **İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa- I**, s.143

Fakat bu arada Anadolu'da yaşanan gelişmeler; Ankara'daki Komünist hareketlerin arzu hilafında gelişme göstermesi ve Çerkez Ethem isyanı,⁶⁸ Ankara Hükümeti için artık Mustafa Suphi'nin gelişini arzu olunmaz etmişti. Mustafa Suphi'nin gelişi, Komünist ve bölücü teşekküllerin faaliyetini daha da körükleyebilirdi. Bundan dolayı 28 Aralık 1920'de Kars'a gelmiş olan Mustafa Suphi ve heyetinin sınır dışı edilmesine karar verilmiştir.⁶⁹ 28-29 Ocak 1921 tarihinde ise Mustafa Suphi ve arkadaşları Trabzon'da bindirildikleri takada ortadan kaldırılmıştır. Mustafa Suphi ve arkadaşlarının kimin öldürttüğü olayın üzerinden 84 sene geçmesine karşın hala tartışılan bir konudur. Bu konu ile ilgili temel olarak dört iddia bulunmaktadır. Bunlar; Yahya Kahya'nın⁷⁰ bireysel eylemi, Sovyetler, Ankara Hükümeti ve İttihatçılar şeklinde formüle edilmektedir. İlk iki iddiayı zayıf ihtimal olarak gören konu uzmanı araştırmacılar, daha çok Ankara ve İttihatçı tezleri üzerinde durmaktalar. Araştırmacı Yavuz Aslan, Mustafa Suphi ile İttihatçılar arasında henüz İstanbul'da başlayan düşmanlığın Bakü Kongresi esnasında daha da körüklenmesi üzerine, Mustafa Suphi'nin Bakü'de yüzlerce ittihatçı subayı öldürtmesine karşılık İttihatçılar tarafından cezalandırılması ihtimalinin "Ankara" faktöründen daha kuvvetli olduğunu kaydetmektedir.⁷¹

Rus arşiv kaynaklarına istinat eden S. Halit Kakıncı da, Sovyet yöneticiler ile işbirliği yapabilecek tek gücün kendileri olması için Enver Paşa ve arkadaşlarının tek çıkar yolunun Mustafa Suphi'yi ortadan kaldırmak olduğunu iddia etmektedir.⁷²

Bu iddiaya karşı çıkan ve "Ankara" faktörünü savunan araştırmacıların delilleri ise daha gerçekçi görülmektedir. Yahya Kahya'nın Mustafa Kemal Paşa'nın özel muhafızı tarafından ortadan kaldırılmasının yanı sıra, 1920 Kasım ayından itibaren Ankara Hükümeti'nin Komünist hareketlere yönelik sert politikası, Mustafa

⁶⁸ Ankara Hükümeti'nin kurmaya çalıştığı merkezi otorite ile mahalli otorite arasındaki bir iktidar kavgası şeklinde görülmesi gereken bu isyan hakkında daha geniş bilgi için bkz., Cemal Şenher, **Çerkez Ethem Olayı**, 5. Baskı, İstanbul, Ant Yayınları, 1990

⁶⁹ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.351

⁷⁰ Mustafa Suphi'yi ve arkadaşlarının ölümünde suçlanan Yahya Kahya'nın daha sonra Karabekir Paşa tarafından tutuklanarak Sivas Askeri Mahkemesi'nde yargılandığı bilinmektedir. Bu yargılamadan beraat eden Yahya Trabzon'a döndükten bir süre sonra, 3 Temmuz 1922'de Mustafa Kemal Paşa'nın özel muhafızı İsmail Hakkı (Tekçe) tarafından ortadan kaldırılmıştır. (bkz., Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.353)

⁷¹ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.353-357

⁷² S. Halit Kakıncı, "Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını İttihatçılar mı Öldürttü?", **Toplumsal Tarih**, No: 61, Ocak 1999, s.30-34

Suphi'nin ölümünde "İttihatçı" faktörünün çok daha az bir ihtimal olduğunu düşündürmektedir.⁷³

3.Anadolu'ya Ordu Gönderilmesi Meselesi

Azerbaycan Sovyetleşmeden önce Bakü'de bulunan Türk subayları ile Bolşevikler arasındaki razılığa göre, Azerbaycan'a hareket eden Kızıl Ordu Birliği'nde yer alan Türk askeri esirlerden müteşekkil bir kuvvet Halil Paşa komutasında Karabağ ve Ermenistan'dan geçerek İtilaf Güçlerine karşı mücadele için Anadolu'ya geçecekti.⁷⁴ Fakat yukarıda da değindiğimiz gibi Azerbaycan'ın işgali sırasında Kızıl Ordu Komutanı Levandovski, bu mesele ile ilgili Moskova'dan her hangi bir emir almadığını beyan etmiş,⁷⁵ bununla da kalmayarak Azerbaycan Milli Birliklerini dağıtmaya kalkışmıştı.

Azerbaycan'dan beklenen askeri yardımın gelmemesi Ankara Hükümeti'ni bir hayli üzdüğü görülmüştür. Hatta TBMM'nin 12 Temmuz 1920 tarihli oturumunda Mustafa Kemal Paşa "Milli Mücadelede bir an evvel muvaffak olmak için subaylardan kıtalar teşkili, milletvekilleri gönüllü kuvvetler teşkil etmeleri ve subaylar yanlarındaki hizmet erlerinin alınması hakkında tahrir alınması münasebetiyle" yaptığı demeçte Azerbaycan'a da özel olarak temas etmişti. Mustafa Kemal Paşa konuşmasında Türkiye'nin Azerbaycan ordusunun kuruluşunda büyük yardımlarda bulunduğunu, oraya en layık subay ve komutanlarını gönderdiğini, buna karşılık Azerbaycan'ın şimdi sessiz kaldığını

⁷³ Tafsilat için bkz., Hikmet Akgül, "Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını İttihatçılar Öldürtmedi", **Toplumsal Tarih**, No: 65, Mayıs 1999, s.4-10

⁷⁴ **Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)**, s.292; Kazım Karabekir Paşa da 17 Mart 1920 tarihinde Nuri ve Halil Paşalara göndermiş olduğu şifrede bu düşünceyi desteklemişti. Şifrede denilmekteydi: "...Bolşevizmin zaten müheyya olan memleketimize ve hudutlarımıza bilfiil dayanması için derhal Kafkasların istilası ve hatta Bolşevikler küçük bir kuvvetle Azerbaycan'a gelerek Azerbaycanlılarla beraber hududumuza doğru hareketi halinde temin-i maksada pek kafi gelecektir.." (bkz., Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.508)

⁷⁵ Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s.130

üzüntüyle dile getirmişti. Azerbaycan'dan Türkiye'ye daha fazla dikkat gösterilmesini, askeri yardımda bulunulmasını arzulamıştı.⁷⁶

Hiç kuşkusuz Mustafa Kemal Paşa, Azerbaycan Sovyetleştikten sonra Azerbaycan Milli Ordusu'nun korunup sağlanması, hatta bu Milli Kuvvetlerden bir kısmının Anadolu'ya gönderilmesinden yanaydı. Fakat Bolşeviklerin Azerbaycan'ın bağımsızlığı kadar onun Milli Ordusuna da hiçbir şekilde tenezzül etmemesi ve Milli Kuvvetleri dağıtmaya kalkışması üzerine Azerbaycan'da meydana gelen siyasi gelişmeler, Azerbaycan birliklerinin düzenli bir şekilde Anadolu'ya gönderilmesini engellemişti. Yalnız bir önceki bölümde de kayıt ettiğimiz gibi Azerbaycan subay ve erlerinden bir kısmına Anadolu'ya geçerek Kuvayi Milliye'ye katılmak nasip olmuştur. Fakat bununla Anadolu'ya askeri yardımın gönderilmesi düşüncesinin ortadan kalkmadığı gibi, bu işte Ankara'nın pek de arzulamadığı Enver Paşa ve Mustafa Suphi öncülüğünde TKT'nin isimlerinin öne çıktığı görülmüştür.

a)Enver Paşa'nın Anadolu'ya Ordu Gönderme Girişimi

Enver Paşa daha Almanya'da iken sürekli Anadolu'ya geçmek, Milli Mücadeleyi yönetmek arzusunda olduğundan, bu konuda Rusların yardımını sağlamaya çalışmıştı. 1920 yılının Mayıs ayında Halil Paşa'ya göndermiş olduğu mektupta şunları yazmaktaydı:

*“Amca, Sovyet erkani ile temasının sık olduğunu bilirim. Benim tarafımdan kendilerine şu teklifi yap: Azerbaycan-Dağıstan-Başkırdistan-Kazakistan-Türkmenistan-Türkistan gibi Türklük muntıklarından seçilmek suretiyle bir süvari ordusu teşkil edildiği takdirde bu ordu ile Anadolu'ya geçmek ve Yunanlıları hiç beklemedikleri bir zamanda herhangi bir cenahlarından vurarak neticeye gitmenin Milli Mücadele cephesini fevkalade takviye olacağını, Yunan ordusunun paniğe kapılarak denize dökülmesinin işten bile olmayacağını izah et...”*⁷⁷

⁷⁶ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I, s.86

⁷⁷ Halil Paşa (Kut), İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş, s.350

Bakü’de yapılan Doğu Halkları Kongresi’nden sonra Rusların kendine vermiş olduğu destekten yararlanmaya çalışan Enver Paşa, Ankara Hükümeti’nden hiçbir yetki almaksızın kendini Anadolu Milli Hareketi’nin temsilcisi olarak ilan etmişti.⁷⁸ Milli Mücadeleyi yönetmek arzusuyla, Rusların onayı ile yeniden teşkil olunacak Azerbaycan birlikleri ve Dağıstan’daki Müslüman süvarilerden ibaret kuvvetle Anadolu’ya geçmeyi planlamıştı.⁷⁹ Sovyet Rusya, Enver Paşa’nın Anadolu’ya Ermenistan üzerinden değil, İran sınırlarından girmesinden yanaydı. Çünkü 10 Ağustos 1920’de Sovyet Rusya ve Taşnak Ermenistan’ı arasında bir barış antlaşması imzalanmıştı. Enver Paşa’yı herhangi bir ordunun başında Ermenistan üzerinden Anadolu’ya göndermek o devrin koşullarında Rusya’nın işine gelmiyordu. Enver Paşa’nın 12 Eylül 1920 tarihinde Rus Hükümeti yetkilisi Radek ile yaptığı görüşmede de, sonuncu açık bir şekilde kendisine: “ *En doğrusu İran’dan başlayarak 15 bin kişilik kadar bir kuvvetin başında gidilerek İngilizlere karşı hareket edilmek icap eder. Çünkü İran Azerbaycan’ı üzerinden Türkiye’ye yol açmak her halde müreccaktır. Ermenileri sevmemekle beraber onlar aleyhinde Türklerle beraber harbe girişmek bütün dünya efkar-ı umumiyesini aleyhlerine yürüteceğinden tecviz olunmaz*”⁸⁰ şeklinde bir görüş belirtmiştir. Rusya, Batı Cephesinde Polonya ile barış yaptıktan sonra, Enver Paşa’ya istenilen kadar kuvvet verebileceğini bildirmiş, Enver Paşa’nın da bunu kabul ettiği anlaşılmaktadır.⁸¹

Enver Paşa’nın büyük bir kuvvetle Anadolu’ya geçeceği haberi yayılırken, Doğu Cephesi Komutanı Karabekir Paşa bunu memleket için büyük felaket olacağını düşünmüş olacak ki; “*Biz Kızıllardan memleketimiz için kuvvet istemiyoruz, Ermeni meselesinin hallini istiyoruz*”⁸² diye sert bir açıklamada

⁷⁸ Nilgün Erdaş, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)**, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1994, s.109

⁷⁹ Faaliyetleri ile Ankara’yı fazla kuşkulandırmamak için Enver Paşa’nın 26 Ağustos 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa’ya aşağıdaki mazmunda bir mektup dahi gönderdiği görülmüştür: “...*Azerbaycan her ne kadar komünizm cereyanından kendisini kurtaramayarak, istiklalini hemen hemen kaybetmiş ise de Rusya Hükümeti Kafkasya ile beraber Azerbaycan’ın istiklalini tanıyacağını bana vaat ettiği cihetle Azerbaycan’ın az zaman zarfında terakki ve temeddüinde ileri gideceğine ümitvarım. Kırım’da dahi ayrıca Sovyet Tatar Cumhuriyeti teşekkül edecektir. Troçki’nin muavini olan İskalatiski ile görüştüğüm zaman Azerbaycan Ordusunun yeniden teşekkülüne ve bu ordunun Anadolu’ya muavenete tarafıtar olduğunu anladım...*” (bkz., Yalçın, **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları**, s.43-46)

⁸⁰ Karabekir, **İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa-I**, s.95; Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.51-52

⁸¹ Karabekir, **a.g.e.**, s.96-97

⁸² Karabekir, **a.g.e.**, s.92

bulunmuştu. Mustafa Kemal Paşa da hem Anadolu hareketine darbe vuracağından, hem de şahsı kompleksinden ⁸³ Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesini kesinlikle arzulamamış, her türlü yolla bu girişimin karşısını almaya çalışmıştı. Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektuplarda zaman zaman tehdit dolu, bazen de önemsemeyecek: “*Biz Anadolu'ya ne zaman gelmek icap ederse size danışmadan geliriz*” ⁸⁴ şeklinde bir üslup kullanan Enver Paşa ise, son hamleyi yapmak için Mustafa Kemal Paşa'nın nüfuzunu kaybetmesini beklemekteydi. Ancak Türk Ordusu'nun Yunanlılara karşı kazandığı zafer, hem Enver Paşa'nın ⁸⁵ hem de onun himayedarı gözüken Rusya'nın düşüncelerini suya düşürmüştür.

b) Bakü'de Türk Kızıl Alayının Oluşturulması ve Anadolu'ya Gönderilmesi

Türkiye Komünist Teşkilatı, Bakü'ye gelir gelmez, burada bulunan Türk esirlerinden bir “Kızıl Türk Alayı” oluşturmak için çalışmalara başlamıştır. 12 Mayıs 1920 tarihinde kabul edilen “Komünist Kıta-ı Askeriyesi” yönetmenliğine göre;

- Türk inkılabını daha ileri götürmek için Türkiyeli subaylardan bir süvari alayı teşkil edilecek
- Bu alayın Komutanlığı Kafkas İştirakiyun Fırkası tarafından atanacak.

⁸³ Şevket Süreyya Aydemir, Mustafa Kemal ve Enver Paşa arasındaki rekabete eserinde şu şekilde değinmektedir: “...*Moskova'da, Bakü'de, Batum'da, Kafkasya'da dolaşan, arkasında 15 bin altı, 25 bin athyla milletin yardımına geliyormuş diye Anadolu'ya haberler uçurulan, Trabzon'da, Erzurum'da beklendiği söylenen bir Enver Paşa var ki, Bakü Kongresi'nde Komünist ihtilali için ant içtiği anlatılır. Ve ne yaptığı, ne yapacağı bilinmez. İşte Mustafa Kemal için doğudan gelebilecek ve ne getireceği de belli olmayan tehlike budur. Kısacası, memleketin havasında ve ufuklarında iki kompleks durmadan çarpışılır. Mustafa Kemal'de Enver Paşa kompleksi ve Enver Paşada Mustafa Kemal kompleksi...*” (bkz., Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, C.II, 12.Baskı, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1993, s.363)

⁸⁴ Yalçın, **a.g.e.**, s.23

⁸⁵ Bir kadar sonra Enver Paşa'nın hayatının son macerasını yaşamak için Türkistan'a gittiği görülmüştür. Orada Ruslara karşı başlatılan “Basmacı” hareketine katılmış, 4 Ağustos 1922'de yapılan savaşta hayatını kaybetmişti (Bu hususta tafsilatlı bilgi için bkz., Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, C.III, s.621-689; Kemalettin Abdullayev, “Jjizn i Smert Enver Paşı” (Enver Paşa'nın Hayatı ve Ölümü), **Asia- Plus (Tacikistan)**, 11 Eylül 2003, s.6-7)

- Alayın silahla donatımını Kızıl Ordu Kafkas Cephesi Komutanlığı sağlayacak.
- Alaya alınanlar dışarıdaki tüm görevlerinden istifa edecek, dışarıyla her türlü ilişkisini kesecek.
- Bu alay, Komünist prensiplerini bütün cihana yaymayı amaçlayan Kızıl Ordu'nun bir parçası şeklinde faaliyet gösterecek.⁸⁶

Türkiye Komünist Teşkilatı, Türk Kızıl Alayı'ndaki askerlere gerekli siyasi ve askeri eğitimi verdikten sonra, onları bir an önce Türkiye'ye göndermeyi tasarlamıştı. Şöyle ki bu kuvvet hem Türkiye'yi işgal eden emperyalistlere karşı kullanılabilir, hem de Türkiye'de Sovyet rejimi yerleştirmekte önemli rol oynayabilirdi. Onun için askeri çalışmalara çok önem verilmiş, asker sayısını artırmak için bir sıra tedbirler alınmıştır. Önce Türkistan'daki Kızıl Ordu Komutanı Frunze'ye emrinde bulunan Türk Kızıl Asker Birliği'nden⁸⁷ bir kısmını Bakü'ye göndermesi için rica ile müracaat edilmiştir. Bundan başka Kafkasya'nın her yerine, Karadeniz sahillerine ve Orta Rusya'ya elemanlar gönderilerek buralarla bulunan Türk askeri esirlerinden ve geçici olarak bu yerlerde yaşayan diğer Türklerden Kızıl Asker gruplarının en kısa zamanda Bakü'ye getirilmesine çaba gösterilmiştir.⁸⁸

Bu olayın gelişmesi için en büyük desteği Azerbaycan Sovyet Hükümeti vermişti. Nitekim Azerbaycan Hükümeti'nin 16 Ağustos 1920 tarihli kararıyla Azerbaycan'da bulunan 18-35 yaş arası Türkiye vatandaşlarının acil olarak silah altına alınması emir edilmişti. Bunun üzerine 22 Ağustos'ta toplanan TKT Merkezi Bürosu da, Türk harp esirlerinden seferberliğe uygun olmayanların ve yaşlı olanların acil bir şekilde Türkiye'ye gönderilmesi, diğerlerinin ise silah altına alınması kararını vermişti.⁸⁹ Ancak bu sıralar Bakü'de bulunan TBMM.

⁸⁶ **Komünist**, No: 10, 15 Mayıs 1920

⁸⁷ Bu birlik 1919 yılında Türk Komünistleri Lütfi Ömer ve Mustafa Suphi tarafından Taşkent'te kurulmuş, Frunze'nin komutasındaki Kızıl Ordu saflarında Rus iç savaşında yer almıştır. (bkz., Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.48; Kurat, **a.g.e.**, s.452)

⁸⁸ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.119

⁸⁹ Yapılan bu tedbirler sonucu kısa süre içerisinde Türk alayının askeri sayısı bine çıkarılmıştır. (bkz., Betül Aslan, **a.g.e.**, s.120) Ali Fuat Cebesoy hatıratında: "1921 yılında Bakü'den geçerken Sovyetlerin tehdit ve tazyiki ile Türk İştirakiyun Teşkilatı tarafından 1200 mevcutlu tam teçhizatlı bir piyade alayının kurulduğunu gördüm. Alay esaretten dönmekte olan Türk zabıt ve askerlerden vücuda

Hükümetinin Moskova temsilcisi İbrahim Tali Bey, Ankara'nın müsaadesi olmaksızın TKT'nin kendi başına böyle bir işe kalkışmasından rahatsız olmuş, Kızıl Ordu Komutanlığı nezdinde girişimlerde bulunarak, seferberliği lağvettirmişti.⁹⁰ İbrahim Tali Bey'in bu davranışının altına yatan en önemli sebep hiç kuşkusuz TKT'nin ve Sovyet Azerbaycan'ı yöneticilerinin TBMM'nin bilgisi dışında Türkiye ile ilgili faaliyetlerde bulunulamayacağını göstermek idi. O dönemde bazı Azerbaycan yöneticilerinin Türkiye'ye karşı tavırları şüpheli ve güvenilmez idi. Bu hususu, İbrahim Tali Bey 1 Ekim 1920'de 15. Kolordu Komutanlığına göndermiş olduğu raporda özellikle vurgulamıştı.⁹¹

Azerbaycan yöneticilerinin Türkiye'ye karşı adeta düşmanca davranışı Mustafa Kemal Paşa'yı da çok üzmüş, TBMM'nin 25 Eylül 1920 tarihli oturumunda Anadolu'ya ordu gönderilmesi meselesi görüşülürken, Paşa konuşmasında şunlara dikkat çekmiştir:

“Bizim için hakikaten kuvvet, insan, menabimiz vardır. Daha fazla silah, cephane ve paramız olursa kuvvetimizi iki üç misli daha ikmal edebiliriz. Dışarıdan kuvvet gelmesine de ihtiyacımız olmayabilir. Hatta yabancı denilebilecek kuvvetlerin gelmesine o kadar lüzum yoktur.

Mesela Azerbaycan, istiklalini tam manasıyla istihsal ve istirdat etmiştir. Azerbaycanlılar İslam'dır ve bize cidden kalbi ve vicdani rabitalarla merbuttur. Zaten ittifak yapacağız. Bizim için faidelidir. Bizi yutmak isteseler de biz onları yutarız. Faraza, Kafkasya'da İslam Kuvveti kendiliğinden teşekkül etmiş, mesela, İslam kuvveti olarak bir fırka veya iki fırka süvari gelirse makhule geçer. Bir defa İslam'dırlar, yutmak istemezler. Bu cihet çok düşünülmektedir.”⁹²

getirilmişti” diye yazmaktadır (bkz., Cebesoy, a.g.e., s.34). Fakat ileride de göreceğimiz gibi o tarihte Türk Kızıl Alayı'nın sayı bu rakamın çok aşağısında idi

⁹⁰ Yavuz Aslan, a.g.e., s.122

⁹¹ İbrahim Tali, Bakü'de şahit olduğu bu olayı raporunda şöyle anlatmaktadır: “Cuma günü Bakü'de icra olunan büyük nümayiş ve resmi geçitte, tüfeklerle geçide iştirak eden üsare taburu geçerken Azerbaycan Harbiye Komiseri Karayev, “Türkiye'nin karşısına çıkacak olan Türk Kızıl Fırkası” diye alkışladı. Bu hususta Nerimanov'dan izahat istedim. Pek bozuldu. İki gün sonra Türkiye'nin düşmanlarının karşısına çıkacak Türk Kızıl Fırkası” demiş olduğu suretle tashih etti” (bkz., Betül Aslan, a.g.e., s.100)

⁹² **Gizli Oturumlara Atatürk'ün Konuşmaları**, Haz. Sadi Borak, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1977, s.149-150

Mustafa Kemal Paşa'nın görüşleri doğrultusunda İbrahim Tali Bey'in de sayısı 800'ü bulan Türk Kızıl Alayı'nın Anadolu'ya gönderilmesine muvafakat verdiği anlaşılmaktadır.⁹³

Türk Kızıl Alayı, Kızıl Ordu'nun yardımlarıyla teçhiz edilerek 14 Ekim 1920'de Bakü'den Zengezur'a hareket etmişti. Buradan Nahçıvan'a geçilerek Doğu Cephesi Komutanı Karabekir Paşa'nın birliklerine katılmaları planlanmıştı. Ancak bu alayın Zengezur'da Taşnak Ermeni Ordusu tarafından önü kesilmiş ve burada Ermenilerle yapılan çarpışmada bir hayli kayba uğrayarak geri dönmek zorunda kalmıştı.⁹⁴

Ermenistan Sovyetleştirildikten sonra (Aralık 1920) Zengezur yolunun açılmasıyla Türk Kızıl Alayı'nın Anadolu'ya gönderilmesi yeniden gündeme gelmişti. Fakat Ankara, bu alayın TKT ile beraber memlekete girişine karşı çıkmış, yalnız 28/29 Ocak 1921'de Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesinden sonra müsaade göstermişti. Türk Kızıl Alayı, İbrahim Tali Bey'in riyaseti altında Mart 1921'de Karakilis üzerinden Kars'a getirilmiştir.⁹⁵

Kars'a toplam 265 asker, 19 subay toplam 284 kişi olarak gelen bu alay içerisinde; 18 Müslüman Hintli,⁹⁶ 11 Nahçıvanlı ve 4 İranlı olmak üzere toplam 33'ünün Türkiye vatandaşı olmadığı görülmüştür. Hintli ve İranlıların önce Erzincan'da uygun bir kıtada, geçici olarak istihdam edilmesine emir edilmiş, daha sonra ise memleketlerine iadelerine karar verilmiştir. Batı vilayetlerinden olan Türk asker ve subayları ise Batı Cephesine sevk edilmek üzere Sarıkamış'a

⁹³ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.122

⁹⁴ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.123, Mustafa Suphi'nin yakın arkadaşı ve TKP üyesi bulunmuş Süleyman Nuri, daha sonralar kaleme almış olduğu hatıratında, Türk Kızıl Alayı'nın yenilgisini Alay komutanlarının dikkatsizliğine bağlamıştır. Ayrıca bu komutanlardan Mehmet Emin ve İsmail Çıtuoğlu'yu Mustafa Suphi'ye karşı ihanette suçlamıştır. (bkz., Nuri, **Uyanan Esirler**, s.361). İleri tarihte de görüldüğü gibi Mehmet Emin, hastalandığı bahanesiyle Mustafa Suphi ve ekibinin batırıldıkları gemiye bindirilmemiş, Karabekir Paşa'nın gösterişi ile Maçka'da iken bu heyetten ayırt edilmişti. (bkz., Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.320)

⁹⁵ **Hakimiyet-i Milliye**, No: 144, 28 Mart 1921

⁹⁶ Doğu Halkları Hareket ve Propaganda Sovyeti Yönetim Kurulu tarafından, o sıralar TBMM'ce Bakü temsilciliğine atanan Memduh Şevket Bey'e gönderilmiş 13 Kasım 1920 tarihli şifrede; Afganistan'dan gelen 35 Müslüman Hintli'nin İngilizlere karşı savaşmak için Ankara'ya gitmek isteği dikkate alınarak, bu şahısların Türkiye temsilciliğinin emrine verildiği belirtilmiştir (**SPIH DA**, F.7, Op.1, D.48, L.2). Bu Hintli gönüllülerin Anadolu'ya gönderildiğine dair herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Türk Kızıl Alayı saflarında yer alan 18 kişilik Hintli kfilesıyla bir bağlılığın bulunduğu da kesin tespit edilmemiştir

gönderilirken, kalan diğer kısmı Doğu muntıkası ahalisinden olmakla memleketlerine terhis edilmiştir.⁹⁷

4. Sovyet Azerbaycan'ın Anadolu'ya Destek ve Yardımları

Yabancı devletlerin hiç birisinden henüz maddi yardım konusunda bir desteğin gelmesi imkanı ve ihtimali yok iken, TBMM Hükümeti'nin haklı olarak ilk önce dost ve kardeş bildiği Azerbaycan'dan bir takım beklentileri olmuştur. Azerbaycan Sovyetleştikten sonra bu beklentiler daha da artmış, Azerbaycan'dan özellikle para yardımının sağlanması için büyük çaba sarf edilmiştir.⁹⁸ Hatta Kazım Karabekir Paşa'nın direktifi ile Bakü'ye gönderilmiş asteğmen Şerif Efendi bu mesele ile ilgili Azerbaycan Hükümeti üyelerinden Ali Haydar Karayev ile bizzat görüşerek yardım sözü bile almıştı.⁹⁹ Fakat beklenen yardım bir türlü gelmemiş, yapılan girişimler sonuçsuz kalmıştı. Sovyet Azerbaycan Hükümeti'nin ilk başlarda Anadolu'nun yardım çağrılarına çok olumlu cevap verememesinin altında yatan en önemli sebep, Azerbaycan'ın artık iç ve dış ilişkilerde rotasını Sovyet Rusya'ya bağlı tutmasıydı. 30 Eylül 1920'de Azerbaycan ve Rusya arasında imzalanan antlaşma ile¹⁰⁰ Azerbaycan Hükümeti'nin hukuki olarak Sovyet Rusya'nın isteği dışında bir politika yürütmesi olanaksız hale getirilmiştir. Azerbaycan, Türkiye de dahil diğer yabancı hükümetlerle ilişkilerini Sovyet Rusya'nın siyaseti paralelinde, onun emir ve direktifleri ile yürütmek zorundaydı. Ayrıca Azerbaycan'da Sovyet rejimine karşı ayaklanmalarda Nuri Paşa olmak üzere bazı Türk subaylarının yer olması, Azerbaycan yönetimini Türkiye'ye karşı olumsuz bir havaya sokmuştu. Bazı yöneticiler kendilerine muhatap olarak Ankara'yı değil, Mustafa Suphi

⁹⁷ Tafsilatlı bilgi için bkz., Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.359-362

⁹⁸ Bu mesele ile ilgili Mustafa Kemal Paşa'nın Karabekir Paşa'ya göndermiş olduğu 3 Mayıs 1920 tarihli bir şifrede şöyle yazmaktaydı: "*Elde beş para bulunmadığı malum-i devletleridir. Şimdilik dahilde bir menba da bulunmuyor. Başka taraftan temin edilinceye kadar Azerbaycan Hükümeti'nden azami miktarda istikraz akdi imkanının teemmül ve temin buyurulmasını rica ederim*" (bkz., **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s.315-316)

⁹⁹ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.815-816

¹⁰⁰ Antlaşmanın maddeleri için bkz., **Azerbaycan Arşivi**, No:2, Bakü 1987, s.5-6

başkanlığındaki Türkiye Komünist Teşkilatı'nı görmekteydiler. TKT'ye yazılmayı kabul etmeyen Türk vatandaşlarına karşı sert tedbirler hayata geçiren Mustafa Suphi'nin tüm radikal eylemlerine müsaade gösterilmiştir. Hatta bazı tedbirler hükümete bağlı yerel organların eliyle gerçekleşmekteydi. 8 Aralık 1920 tarihinde Bakü Sovyeti Yönetim Kurulu'nun kararıyla şehirde bulunan Türk vatandaşlarının menzillerinde aramalar yapılmış ve birçoğunun malları müsadere olunmuştu. Bununla ilgili TBMM.'nin Bakü temsilciliği askeri ataşesi Dr. Ömer Lütfü, 11 Aralık 1920 tarihinde Azerbaycan Dışişleri Komiserliğine protesto notası sunmuştur. Notada kardeş ülke vatandaşlarına karşı yapılan bu uygulamalara son verilmesi istenmiştir.¹⁰¹

Azerbaycan Hükümeti Başkanı Nerimanov'un bu mesele ile ilgili ciddi bir şekilde ilgilendiği, Türk vatandaşlarına karşı zor kullanımının durdurulması konusunda yetkilileri uyardığı görülmüştür.¹⁰²

Bu dönemde Azerbaycan Sovyet yönetiminin genelde Türkiye karşıtı tutumuna rağmen, bazı hükümet üyelerinin ve Azerbaycan halkının Anadolu Hareketine meyilli olduğunu kaydetmek gerekmektedir. Bu bakımdan Azerbaycan tarafından TBMM Hükümeti'ne ilk önemli destek, Malta'daki Türk esirlerini kurtarma girişimi olmuştur.¹⁰³ Ayrıca bu dönemde Azerbaycan Hükümeti'nin Erzurum'daki askeri okullara yardım yaptığı Kazım Karabekir Paşa'nın 1 Aralık 1920'de TBMM'e gönderdiği telgraftan da anlaşılmaktadır. Telgrafta yazıyordu ki:

*“Gümri'de Rusya İçtimai Şura Cemahir-i Müttefikası Vekili tarafından Rusya Cemahir-i Müttefikası namına Erzurum'daki askeri mektepleri ve sanayi gürbüzleri müessesesi için elli bir altın ruble ve Azerbaycan İçtimai Şura Cumhuriyeti namına da vekil tarafından beş yüz adet yüzlük Osmanlı altını teberrü edilmekle Hükümetimiz namına tarafımdan teşekkürname yazıldığı maruzdur.”*¹⁰⁴

Azerbaycan Hükümeti ayrıca, Kasım 1920'de, Mustafa Kemal Paşa'ya ve Kazım Karabekir Paşa'ya küçük bir jest olarak, Behbut Şahtatinski¹⁰⁵ vasıtasıyla birer kutu gümüş yemek servisi göndermiştir. Behbut Şahtatinski hediyeleri o

¹⁰¹ SPİH DA, F.1, Op.1, D.101, L.7

¹⁰² SPİH DA, F.1, Op. 1, D. 101, L.7-8

¹⁰³ Bu konuya bir sonraki bölümde daha detaylı bir şekilde değineceğiz

¹⁰⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:1, İçtima Senesi:1, C.VI, 2. Baskı, Ankara, TBMM Matbaası, 1943, s.357

sıralar Gümrü’de bulunan Kazım Karabekir Paşa’ya bizzat takdim etmiş, o da dış bir hükümetten gelen böyle kıymetli hediyeği Millet Meclisi’nce görülmeden kabulünü münasip görmeyerek, Mustafa Kemal Paşa’nınki ile birlikte Ankara’ya göndermişti.¹⁰⁶

Azerbaycan Sovyet Hükümeti’nin Anadolu Hareketine maddi yardımları ise, Moskova Antlaşması’ndan hemen sonra başlamıştır. Bunu Sovyet Rusya ve Türkiye Hükümetlerinin ilişkilerini “dostluk” çerçevesinde resmileştirmesi ve Anadolu Hareketinin maddi yönden desteklenmesinin Moskova tarafından onaylanmasına bağlamak mümkündür.¹⁰⁷ Azerbaycan’ın içinde bulunduğu sıkıntılı durum dolayısıyla ciddi miktarda nakit para yardımı yapılamamışsa da, önemli miktarda petrol ürünü yardımında bulunulmuştur. Azerbaycan Dışişleri Komiseri Mirza Davut Hüseyinov’un Kazım Karabekir Paşa’ya göndermiş olduğu 23 Mart 1921 tarihli telgrafta; Azerbaycan halkının Anadolu Türklerinin İtilaf emperyalizmine karşı mücadelesine her zaman destek verdiği ve yardıma bulunmaya hazır olduğu vurgulanmaktaydı. Telgrafta ayrıca, bu yardımın ulaşmasında son engel olan Menşevik Gürcistan’ın Sovyetleşmesinden sonra Azerbaycan Sovyet Hükümeti’nin yardım kapsamında Anadolu’ya 30 vagon petrol, 2 vagon benzin ve 8 vagon gazyağı göndermeyi kararlaştırdığı da belirtilmekteydi.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Sovyet Azerbaycan’ın TBMM Hükümeti nezdinde olağanüstü temsilcisi

¹⁰⁶ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.946; Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C.I, Ankara, TTK, 1993, s.400; **TBMM Zabıt Ceridesi**, C.VI,s.199; Mustafa Kemal Paşa, bu anlamlı hediyelerden dolayı 8 Aralık 1920’de Karabekir Paşa vasıtasıyla şu teşekkür yazısını göndermişti: “İnkılapçı ve istiklal taraftarı Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine karşı perverde eylediği hissiyatı muhadenetin bir nişanesi olmak üzere senaverlerine yadigar olarak vesateti aliyeleriyle gönderdiği servis takımından dolayı kardeş Azerbaycan İctimai Şuralar Cumhuriyetine teşekküratı mahsusamın tebliğini zatı alilerinden rica eylerim efendim” (bkz., Şimşir, **a.g.e.**, s.401; **Atatürk’ün Tamim , Telgraf ve Beyannameleri**, s.362)

¹⁰⁷ Kurtuluş Savaşı’nda yapılan Sovyet yardımları için bkz., **İstoriya Vneşney Politiki SSSR (1917-1945)**, (SSCB’nin Dış Politika Tarihi), Moskova 1989 s.148-149; Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1990, s.521-550; Bu konu hakkında Mehmet Saray, Eylül 1920-Mayıs 1922 tarihlerinde Sovyetlerden 11 milyon altın ruble yardım temin edildiğini bildirmektedir. Yapılan bu yardımların kaynakları hakkında Sovyet makamları hiçbir resmi açıklamada bulunmamışlardır. Mehmet Saray, bu kaynaklar hakkında Buhara’nın ilk ve son Cumhurbaşkanı olan merhum Osman Kocaoğlu’ndan bizzat sağlığında dinlemiş olduğu hatıralarında., Sovyetlerin Türkiye’ye gönderdiği yardımın Orta Asya Türkleri tarafından sağlandığını kaydetmektedir (bkz., Mehmet Saray, **Atatürk’ün Sovyet Politikası**, İstanbul, Acar Yayınları, 1987, s.85-88)

¹⁰⁸ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR (SSCB Dış Politika Belgeleri)**, C.IV, Moskova 1960, s.17-18; Y.A. Bagirov, **İz İstorii Sovetsko-Turetskiy Otnoşeniy (1920-1922)**, (Sovyet-Türk İlişkileri

2 Mayıs 1921’de yapılan I. Azerbaycan Sovyetleri Kurultayı’nda emperyalizme karşı mücadele veren Türk inkılapçılara maddi yardım kapsamında petrol ürünlerinin gönderilmesinin devam ettirilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁰⁹ Bu karar doğrultusunda daha 62 vagon petrol Türkiye’ye gönderilmiştir.¹¹⁰ Ayrıca Azerbaycan Sovyet Hükümeti, savaşta öksüz kalmış Anadolu çocuklarının ihtiyacını karşılamak için her sene 36 vagon petrolün Batum’a nakil olunarak satılacağını, elde olunan gelirin Ankara’ya gönderileceğini de kararlaştırmıştı.¹¹¹

Azerbaycan’ın Kafkasötesi Sovyet Federasyonu’na girmesinden sonra ise, petrol ürünlerinin yardım şeklinde değil, her iki tarafça uygun görülen belli fiyat karşılığı Anadolu’ya gönderildiği anlaşılmaktadır. TBMM’nin 5 Eylül 1922 tarihli kararıyla Kafkas Federasyonu’ndan 20 bin ton gibi hiç de azımsanmayacak bir miktarda petrol ve petrol ürünlerinin alınması uygun görülmüştü.¹¹²

Azerbaycan Sovyet Hükümeti’nin Türkiye’ye yardımı yalnız petrol ürünlerinin gönderilmesiyle sınırlı kalmamış, Erzurum civarındaki petrolün çıkarılması için gerekli malzemenin TBMM Hükümeti’ne hediye edilmesinin yanı sıra,¹¹³ 2 Nisan 1921’de Bakü’deki Türk temsilciliğine bir milyon altın ruble bağışta bulunulmuştur.¹¹⁴ Ayrıca Azerbaycan Hükümeti’nin Mustafa Kemal Paşa ve diğer bazı hükümet üyelerine hediyeler gönderdiği anlaşılmaktadır. Bu hediyeler, Azerbaycan Sovyet Hükümetinin Yetkili Temsilcisi olarak atanan İbrahim Ebilov tarafından Ankara’ya getirilmiş ve Azerbaycan Temsilciliğinin bayrak çekme töreninde Mustafa Kemal Paşa’ya takdim olunmuştur.¹¹⁵

Azerbaycan Sovyet Hükümetinin Türkiye’ye yapmış olduğu tüm yardımlara Azerbaycan halkının da canla başla katıldığı görülmüştür. Türkiye’nin işgale

Tarihinden), Bakü 1965, s.124; İstanbul gazetelerinden *İkdam* da Bakü’den Kars’a kırk vagon neft nakil olduğu haberini yayınlamıştır. (*İkdam*, No: 8669, 2 Mayıs 1921); Ayrıca **Komünist (Rusça)**, No: 68, 24 Mart 1921

¹⁰⁹ **Bakinskiy Raboçiy (Bakü İşçisi)**, No: 106, 12 Mayıs 1921

¹¹⁰ Bagirov, **a.g.e.**, s.125

¹¹¹ *İkdam*, No: 8990, 27 Mart 1922

¹¹² Bu konuda TBMM Hükümetinin kararnamesi için bkz., **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18.1.1/5.27.19

¹¹³ **Azerbaycan Cumhuriyeti MDA**, F.28, Op.1, D.68, L.50-51

¹¹⁴ **Azerbaycan Cumhuriyeti MDA**, F.28, Op. 1, D. 25, L.73

¹¹⁵ Mustafa Kemal Paşa’ya takdim olunan hediyeler arasında pahalı bir halı, Kafkas süvari elbisesi (kama), kırbaç, kemer vs. bulunmaktaydı. Kamanın üzerinde altın harflerle şu sözler yazılmıştır: “Türkiye inkılabı kahramanı Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Azerbaycan Köylü ve İşçi Hükümeti

uğraması, Anadolu Türklerinin yaşadığı sıkıntılar Azerbaycan Türklerini oldukça etkilemiştir. Azerbaycan halkı, kampanyalar düzenlemek ve yardım çalışmaları oluşturmak için cemiyetler kurmak istemişlerdi. Ancak hükümet, özel şahısların veya kuruluşların bu amaçla faaliyet göstermesini uygun görmediğinden, bu işin tamamen kendi eliyle yapılmasını uygun görmüştür. Azerbaycan Komünist Partisi Yönetim Kurulu'nun 2 Ekim 1922 tarihli toplantısında Anadolu fakirlerine yapılacak yardımın şahıslarca değil, hükümetçe yapılmasını kesin karara bağlamıştır.¹¹⁶

Azerbaycan Hükümeti'nin kararıyla halkın yapacağı bağışların toplanacağı "Anadolu Fakirlerine Yardım Fonu" oluşturulmuştur. Azerbaycan Komünist Partisi'nin yayın organı olan *Komünist* gazetesi de halkı "Yardım Fonu"na bağışta bulunması için teşvik etmiş, hatta Müslüman halkın üzerinde etkili olan din adamlarından yararlanmaya çalışmıştı.¹¹⁷ Azerbaycan halkının da Anadolu'daki kardeşleri için hiçbir fedakarlıktan kaçınmadığı, düğünlerden topladığı paraları bile "Yardım Fonu"na teslim ettiği görülmüştür.¹¹⁸

"Yardım Fonu"nda toplanan paraların tamamının Türkiye'ye gönderilip gönderilmediği konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değil. Fakat bu yardımın gönderilmesi konusunda Azerbaycan Sovyet Hükümetinin Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu Yönetim Kurulu nezdinde girişimde bulunduğu vesikalardan da anlaşılmaktadır.¹¹⁹

tarafından yadigarıdır". (**İkdam**, No: 8843, 28 Teşrinevvel (Ekim) 1921; **Vakit**, No: 1395, 28 Teşrinevvel (Ekim) 1921)

¹¹⁶ **SPIH DA**, F.1., Op. 74, D. 138, L. 194

¹¹⁷ Sovyet rejiminin din karşıtı olmasına rağmen *Komünist* gazetesi Bakü Kadısı Ahund Abdülrahim Hadızade'nin Müslümanları yardıma çağırın demecini yayınlamıştı (**Komünist**, No: 259, 21 Kasım 1922)

¹¹⁸ **Komünist**, No: 260, 22 Kasım 1922; Azerbaycan halkı tarafından "Yardım Fonu"na bağışlanan paranın miktarı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da, bazı kurumların büyük miktarda bağışta bulunduğu anlaşılmaktadır. Mesela bir tek Bakü Emniyet Müdürlüğü'ne bağlı yedek milislerden Anadolu harbedelerinin yararına 131 milyon manat para toplanıp "Yardım Fonu"na teslim edilmiştir. (**Komünist**, No: 267, 30 Kasım 1922)

5.Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Malta'daki Türk Esirleri Kurtarma Girişimi

Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin 1920 senesinde Anadolu'ya yardım ve destek kapsamında yapmış olduğu ilk önemli girişim, Malta'daki Türk esirlerini kurtarma girişimi olmuştur.

Bilindiği gibi, Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra, Azerbaycan'da bulunan İngiltere ve Fransa vatandaşları tutuklanmışlardı. Buna karşılık İngiltere'nin elinde de pek çok Türk ve Rus savaş esirleri bulunmaktaydı. O sıralar Rusya, kendi vatandaşlarını tutsaklıktan kurtarmak için İngilizlerle müzakerelere başlamıştı. İngilizler, Rus esirlerine karşılık, eski Çarlık Rusyası hudutlarında hapis olunan tüm İngilizlerin serbest bırakılmasını talep etmekteydi. Rusya, prensipte bununla razılaşsa da, Ankara nezdinde nüfuzunu artırmak için Malta'daki Türk esirlerin de serbest bırakılmasını arzu etmişti. Fakat İngilizleri gücendirmemek için bu meselede Azerbaycan'ı araç olarak kullanmaya çalışmıştı. Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin'in Nerimanov'a göndermiş olduğu 16 Ağustos 1920 tarihli telgrafta; açık bir şekilde Azerbaycan Hükümetinin kendi adından İstanbul'da hapis olunmuş Müslüman milliyetçilerin serbest bırakılmasını talep edebileceği belirtilmiştir.¹²⁰ Azerbaycan Sovyet Hükümeti de bu meseleye olumlu yaklaşmış ve Azerbaycan'da bulunan esirlerle Türklerin değiştirilmesi için İngilizlerle müzakerelere başlayabileceğini Moskova'ya iletmiştir.¹²¹ Fakat İngilizler şu koşullarda Türk esirlerini serbest bırakmaya meyilli değillerdi. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Gurzon, Ankara Hükümeti'ne Sevr Antlaşmasını¹²²

¹¹⁹ Bu mesele ile ilgili Azerbaycan Komünist Partisi Yönetim Kurulunun 3 Haziran 1924 tarihli kararı için bkz., **SPİH DA**, F.1, Op.74, D.136, L.155

¹²⁰ **SPİH DA**, F.609, Op.1, D. 195, L.37; Musa Kasımov, **Azerbaycan-Türkiye Diplomatik-Siyasi Münasebetleri**, Bakü, Elm, 1998, s.58

¹²¹ Kasımov, **aynı yer**; Bu mesele ile ilgili Enver Paşa 18 Ağustos 1920 tarihli mektubunda Talat Paşa'ya yazıyordu: "...Eğer mümkünse pedere Malta'ya yaz ve arkadaşlara tebşir et ki Bakü'de tutulmuş olan seksen İngiliz esirine mükabil bizim Malta'daki mahpuslardan seksen kişi ile mübadele edilecektir. Listesini de bulursam lef ederim. Azerbaycanlılar bunu bu suretle kabul ettiler" (bkz., Hüseyin Cahit Yalçın, **Tarihi Mektuplar**, s.163)

¹²² 10 Ağustos 1920'de İstanbul Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında Paris'te imzalanan, "Sevr Barış Antlaşması" olarak tarihe geçen bu antlaşma ile Türkiye'nin milli mevcudiyetine ağır bir darbe vurulmuştur. Antlaşmanın tam metni için bkz., Nihat Erim, **Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C.I., Ankara, TTK Yayını, 1953, s.525-691

kabul etmesi şartını ileri sürdüklerinden, Ankara'nın da bunu kabul etmediğinden, şu anda Malta sürgünleriyle İngiliz esirlerinin değiştirme olanağını imkansız kılmaktaydı¹²³ Bu konuda Azerbaycan temsilcilerinin Tiflis'te İngilizlerle yapmış olduğu müzakerelerden bir sonuç çıkmamış, Azerbaycan tarafının ısrarlı tavırları karşısında sinirlenen İngilizler, bu durumda Sovyetlerle bu veya diğer konularda başlatılan müzakerelerden çekileceklerini beyan etmişlerdi. ¹²⁴ İngiltere ile ilişkilerini normale sokmaya çalışan Rusya, Azerbaycan Hükümetinden esir değiş tokuşu konusundaki mevkiinden geri çekilmeyi, İngilizlerle yeniden masaya oturmayı talep etmiştir. ¹²⁵

Rusya'nın çabaları sonucu Ekim 1920'de Tiflis'te taraflar arasında görüşmeler yeniden başlatılmıştır. Bu görüşmelere Sovyet Rusya tarafından Leonid Stark ve Şeynman yetkili temsilciler olarak görevlendirilirken, Azerbaycan adına Akberağa Sadıkov tayin edilmiştir. ¹²⁶ Görüşmelerde Azerbaycan temsilcisi, Bakü'de tutuklu bulunan İngiltere vatandaşlarını serbest bırakmaya hazır olduklarını belirtmekle beraber, Azerbaycan Hükümetince değiştirilmesi uygun görülen Türk esirlerinin isimlerini de liste halinde İngiliz temsilcisine sunmuştur. ¹²⁷ İngiliz temsilcisinin

¹²³ O dönemde Ankara Hükümetinin nezaretinde de bazı İngiliz esirleri bulunmaktaydı. Bunların arasında İngiliz Generali Lord Rawlinson'un kardeşinin de ismi geçiyordu ki, general bizzat tutsak değiş-tokuşuna gidilmesi konusunda hükümetinden ricada bulunmuştu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise bu isteği 18 Ağustos 1920 tarihinde: "*birkaç subay için göstereceğimiz yumuşak yürekliliği, Kemalistler, Barış (Sevr) Antlaşmasını değiştirmek için kullanmak isteyeceklerdir*" diye geri çevirmişti. (bkz., Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.334)

¹²⁴ Kasimov, **a.g.e.**, s.58-59

¹²⁵ Bununla ilgili 9 Ekim 1920'de Çiçerin, Nerimanov'a bir nota göndermiştir. Notada yazıyordu ki: "*...mevcut koşullar İngiliz esirleriyle Malta'daki Kemalistlerin değiş-tokuşunu imkansız kılmaktadır. Artık fırsat elden verilmiştir. Şimdilik yalnız İngilizlerin elinde bulunan Rus imparatorluğunun savaş esirleriyle Rusya, Ukrayna ve Azerbaycan'daki İngiliz esirlerinin değiştirilmesi mümkündür*" (bkz., Kasimov, **a.g.e.**, s.60.)

¹²⁶ **Azerbaycan Cumhuriyeti MDA.**, F.28, Op.1, D.71, L.155; Kasimov, **a.g.e.**, s.60; Betül Aslan, "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Malta'daki Türk Esirleri Kurtarma Girişimi (Bakü'den Anadolu'ya Destek)", **Toplumsal Tarih**, No: 61, Ocak 1999, s.44

¹²⁷ Azerbaycan Hükümeti'nin hangi kriterleri göz önünde bulundurarak bu listeyi tertip ettiğini söylemek mümkün değil. Malta'da tutsaklıkta bulunan Türklerin toplam sayısının 145 kişi olduğu anlaşılmaktadır. (bkz., Şimşir, **a.g.e.**, s.415-420). Azerbaycan tarafından tertip edilen listede ise 78 kişinin ismi yer almaktadır. (bkz., **Azerbaycan Cumhuriyeti MDA**, F.28, Op.1, D. 71, L.152-154; Betül Aslan, **a.g.m.**, s.45). Ayrıca 1920 yılının Ağustosunda Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri yardımcısı M. Litvinov, Kopenhag'da İngilizlerle Rus esirlerinin meselesini görüşürken, Azerbaycan Hükümeti'nden serbest bırakılması düşünülen Türk esirlerinin de listesini istemişti. Fakat o tarihte Azerbaycan tarafı bu listeyi bir türlü Litvinov'a göndermemişti. Azerbaycan Dışişleri Komiseri M.D. Hüseyinov'un Tiflis'te bulunduğu zaman Mustafa Kemal Paşa'nın temsilcisi ile görüştüğünü de dikkate alırsak, bu listenin Ankara'nın da onayı alındıktan sonra tertiplendiği ihtimal olunabilir. Araştırmacı Musa Kasimov eserinde yalnız taraflar arasında bir görüşme yapıldığını belirtmiş, nelerin konulduğu konusunda ise ayrıntılı bilgi vermemiştir. (bkz., Kasimov, **a.g.e.**, s.59).

Azerbaycan'ın bu teklifine, hükümetinin yaklaşımını öğrenmek için Londra'yı haberdar ettiği anlaşılmaktadır. Müzakerelerin yeniden yarıda kesileceğinden çekinen Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Nerimanov'a 29 Ekim 1920 tarihli bir nota göndermiştir. Notada şöyle yazıyordu:

“... *Esir değişimi meselesi acil bir şekilde çözüme kavuşturulmalıdır. Eskiden dış siyasetimiz açısından esirlerin elimizde bulunması İtilaf ile görüşmelerde bir koz gibi bize gerekiyordu. Şimdi ise durum farklıdır. Bu meselenin uzaması Yoldaş Krasin'in İngiltere'deki temaslarına*¹²⁸ *zarar vereceği gibi Batı kamuoyunu da aleyhimize değiştirebilir. Batı basını ve sosyal demokratları bu konuda çok hassaslar. Zaten Fransa, Vrangal kuvvetlerine yardımcı olmak ve iç işlerimize müdahale için fırsat kollamaktadır. Bu meselenin uzaması Fransız vatanperverlerinin bize karşı cephe almasına sebep olur. Azerbaycan'ın Tiflis'te bulunan temsilcisinin Fransa ve İngiltere temsilcileriyle bu konuda uzlaşmaya varması şimdiki çıkarlarımız açısından çok önemlidir. Gurzon'dan gelen telgrafa göre, 5 Kasım 1920'den itibaren Mısır ve İstanbul'daki Rus esirleri Odessa'ya getirilecek karşılığında ise Bakü'deki İngiliz esirleri İtilaf yetkililerine teslim edilecektir.*”¹²⁹

Çiçerin'in bu notasını dikkate alan Azerbaycan Hükümeti, derhal İngilizlerin sabık Bakü konsolosu ve diğer tutukluları tahliye etmiş, bu konu ile ilgili Moskova ve Londra'ya resmi mesaj gönderilmiştir.¹³⁰ Yalnız bundan sonra Tiflis'te taraflar arasında görüşmeler sonuçlandırılarak, 1 Kasım 1920'de bir protokol imzalanmıştır. Sovyet Azerbaycan Hükümeti adına Gürcistan'daki temsilcisi M. İsrailov, Sovyet Rusya Hükümeti adına Stark ve İngiltere adına Kafkasya'daki baş temsilcisi Yarbay K. B.Stoks'un imzaladığı bu protokolle, Bakü'de bulunan 62 İngiliz esir ile İngilizlerin elinde bulunan Rus esirlerin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır.¹³¹

¹²⁸ O sıralar Krasin başkanlığındaki Rus heyeti Londra'da İngiltere Hükümeti ile bir takım görüşmeler yapmaktaydı. Nitekim 18 Mart 1921 tarihinde taraflar arasında ticaret antlaşması imzalanmıştır

¹²⁹ **СПИХ ДА**, F.609, Op.1, D.36a, L.18-20

¹³⁰ Nerimanov, **a.g.e.**, s.394

¹³¹ **Документи Внeшней Политики СССР,(SSCB Dış Politika Belgeleri)**, C.III, Moskova, Gospolitizdat, 1959, s.313

Görüldüğü gibi, Sovyet Azerbaycan Hükümeti'nin Malta'daki Türk esirlerini kurtarma girişimi ¹³² bu dönemde sonuca ulaşamamıştır. Esirlerin kaderini ise, Anadolu savaşının gidişi çözmüştür. Sakarya zaferinden sonra İngiltere, Ankara Hükümetiyle hesaplaşmak zorunda kalarak, esirlerin değiş-tokuşuna razılık vermişti. İngiliz Yüksek Komiseri Sir Morace Rumbold'un 1 Kasım 1921 tarihli kararında şunlar yazmaktaydı: “İngiliz Yüksek Komiseri bütün Türk tutsakların bütün İngiliz tutsaklarıyla değiş-tokuş edilmesini İngiliz Hükümeti adına kabul etmektedir.” ¹³³

6. Doğu Halklarının Birinci Bakü Kongresi

Sovyet Rusya ve Azerbaycan'ın Türk Ulusal Hareketine yönelik siyasetinin belirlenmesinde 1-8 Eylül 1920 tarihinde Bakü'de yapılan Doğu Halklarının Birinci Kongresi önemli bir yer tutmaktadır.

Araştırmacıların büyük çoğunluğu, böyle bir toplantının yapılmasını III. Komünist Enternasyonal Yürütme Kurulu'nun bildirisine dayanarak, bu kuruluşun Haziran 1920 tarihli toplantısında almış olduğu karara bağlamaktalar. ¹³⁴ Böyle bir kongre düzenlemekle Komintern'in esas amacı, hiç kuşkusuz Batı emperyalizmi

¹³² TBMM'nin İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey, 21 Ekim 1920'de Meclis Başkanlığı'na, Malta esirleri ile ilgili bu kardeşçe girişimi için Azerbaycan Hükümeti'ne teşekkür edilmesini isteyen şu takririni vermiştir: “*Kardeş Azerbaycan Hükümeti Malta'da zindanlarda inlemekte olan vatandaşlarımız serbest bırakılmadıkça İngiliz esirlerini İngiltere Hükümetine iade etmeyeceğini resmen bildirmiştir. Mütarekenin akdinden beri rencide edilmekte olan milli namusumuzu müdafaa etmekte fedakarlığını ve kardeşliğini gösteren sevgili Azerbaycan'a hükümet namına teşekkür edilmesini rica ve teklif ederim efendim*” (bkz., **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge)-I**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s.173, (Belge No: 27)

¹³³ Şimşir, a.g.e., s.334

¹³⁴ Hüseyin Çakeri, **Bakü Kongresi**, Çev. Yuluğ Tekin Kurat, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, 1984, s.1-2; Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, C.III, s.541; Y.A. Bağirov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri I**, Çev. A. Hasanoğlu, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları, 2000, s.54, Salahi Sonyel'e göre ise, Bakü'de böyle bir kongre düzenlenmesi görüşünü ilk olarak Başkırılı bilim adamı, o dönemde Başkurdistan Komünist Partisi'nin başkanı, daha sonra İstanbul Üniversitesi Tarih Profesörü A. Zeki Velidi Togan ortaya atmıştı. Bu görüşü daha sonra Doğu'yu Bolşevikleştirmek amacı güden III Enternasyonal (Komintern)'in 2. Kongresi benimsemiş ve Bakü'de Doğu Halkları Kongresi'ni düzenlemeyi kararlaştırmıştı. (bkz., Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II (Büyük Millet Meclisinin Açılışından Lozan Anlaşmasına Kadar)**, s.39)

önünde gövde gösterisi yapmaktı. Bir yandan Batı emperyalistlerinin en zayıf oldukları Doğu'dan gelecek tehditlerle onları korkuturken, öte yandan da İngiliz-Sovyet ticaret antlaşmasını en iyi şekilde gerçekleştirmek için Doğu dünyasını kendisine müttefik oluşunu göstermek istenmiştir.¹³⁵ Ali Fuat Cebesoy "Moskova Hatıraları" adlı eserinde, Komintern'in Doğu Halkları Kongresi'ni çağırarak neleri amaçladıklarını şu şekilde özetlemektedir:

"1-Cepheden ve Garb hudutlarından Avrupa'ya sirayet ettirilemeyen inkılap hareketini Şarktan ve müstemlekelerden sokmak.

2-Üçüncü Enternasyonalin,İkinci Enternasyonale mukabil köylü ve amele hukukunu tanıdığını cihana ilan etmek

3-Şark milletlerinin kendileriyle beraber olduğunu Avrupalılara göstermek

4-Şark milletlerini ihtilale, kıyama davet veya mecbur etmek

5-Enver Paşa ve arkadaşlarının kendileriyle müşterek çalıştığını göstermek, İslam milletler arasında emniyet ve nüfuz kazanmak.

6-İnkılapçı Türkiye'nin, kendileriyle dost ve siyasetlerine zahir olduğunu İslam alemine göstermek suretiyle Türkiye'nin İslam alemi üzerindeki nüfuzundan faydalanarak Avrupalıların aleyhine ihtilaller çıkarılmasını teşvik, mazlum ve mağdurlara yardım maskesi altında İslam memleketlerine hulul ve nüfuz etmek"¹³⁶

Komintern, emperyalizm boyunduruğu altında bulunan Doğu ülkelerine müracaat yaparak Bakü Kongresi'ne delege göndermelerini istemişti. Türkiye'ye yapılan müracaatta TBMM. Hükümeti devre dışı bırakılarak, doğrudan halka çağrı yapılmıştı.¹³⁷ Bu durumu içine sindiremeyen Mustafa Kemal Paşa tepkisini şu şekilde dile getirmişti:

"İlkelerimizi tüm dünya bilir; bunlar Bolşevizm ilkeleri değildir. Uлуу, Bolşevizm ilkelerini kabule zorlamak asla söz konusu olmamıştır. Türk görüşü, işçi görüşüdür ve halka egemenlik kazandırmak amacı gütmektedir. Bu ilke Bolşevizme karşı değildir. Türkler ulusalcıdır ve kendileriyle işbirliği yapan öteki uluslara saygıları vardır. Aynı zamanda Müslümandırlar ve Müslümanlık ulusalcılığı, şovenist ulusalcılığın üstünde bir düzeye çıkardığından, Türk ulusalcılığı

¹³⁵ Çakeri, a.g.e., s.8

¹³⁶ Cebesoy, Moskova Hatıraları, s.28

¹³⁷ Betül Aslan, a.g.e., s.78

Bolşevizmin gelişmiş biçimi sayılabilir, Bolşevizm ancak bir sınıftı kapsar; oysa ki Türk ulusu genellikle baskı altındadır. Yetkisiz ve sorumsuz herhangi bir kişinin ülkeye Bolşevik ilkelerini sokmağa çalışması hata olacaktır. Bakü Kongresi'ne ancak BMM temsilcileri olarak katılacaktır. Ulus adına ancak ulusun resmi ve yetkili temsilcileri söz söyleyebilirler”¹³⁸

Bakü Kongresi'ne resmen davet edilmemiş TBMM Hükümeti'nin bu kongreye resmen delege göndermesi düşünülemezdi. Ancak Türkiye'nin çok güç şartlar içerisinde bulunduğu bir zamanda Doğu Halklarını ilgilendiren bir kongreye ilgisiz kaması da söz konusu olamazdı. Her şeyden önce bu kongrenin amacının ne olduğu Ankara tarafından henüz tam bilinmediğinden ¹³⁹ resmi olmasa bile, kendi belirlediği kişilerin kongrede bulunması ve buradaki gelişmeleri takip etmesi çok önemli idi. ¹⁴⁰ Nitekim, Moskova'da bulunan Dr. İbrahim Tali Bey, Türkiye adına kongreye gözlemci olarak katılmaya memur edilmiştir. ¹⁴¹ Ayrıca Ankara'nın onayı ile Kazım Karabekir Paşa, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden de bir heyeti Bakü'ye yollamıştı. ¹⁴²

¹³⁸ Salahi R. Sonyel, “Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngilizlerin Eline Geçen Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Tutanakları”, **Bellekten**, C.XLV/2, Temmuz 1981, No: 179'dan ayrı basım, Ankara, TTK, 1981, s.234; Ayrıca TBMM'nin 14 Ağustos 1920 tarihli oturumunda Karahisar mebusu Hulusi Bey'in “Bakü'deki kongre resmi mi, gayri resmi midir?” sorusunu Mustafa Kemal Paşa'nın “Gayri resmidir. O resmi olsa tabii Millet Meclisini davet ederdi” şeklinde yanıtladığı anlaşılmaktadır. (bkz., **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.98-99)

¹³⁹ 1920 yılı Ağustos ayı ortalarında Türkiye Komünist Teşkilatı adından Ankara'ya gönderilen Süleyman Sami ile Mustafa Kemal arasındaki görüşmede; Mustafa Kemal Paşa kendisine, Bakü Kongresi ile ilgili bilgi verilmesini istemiştir. Süleyman Sami konu ile ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştı: “Bu kongre bizim hücrelerdeki üyelerin katılımıyla yapılacak ve Türkiye'de komünistleri ilgilendiren konuları ele alacaktır. Ayrıca başka bir kongre de yapılacak ki, bunun amacı, Anadolu'nun doğusundaki halkların mücadelesini hızlandırmaktır.” (bkz., Ermetin, **Bitmeyen Soykırım**, s.255)

¹⁴⁰ Kazım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 17 Ağustos 1920 tarihli şifrede yazıyordu: “Bakü'de akdedilen kongreye iştirakimizin ve bununla beraber İslam ve İslam siyasetine merkez olduğu ve gittikçe daha ziyade kesb-i ehemmiyet edeceği anlaşılan Bakü'de bir sefaret heptimizin bulunmasının derece-i lüzum ve ehemmiyetini tekiden arz ederim. Gerek kongreye tayin edilecek olan zevatın, gerek sefirimizin pek zeki ve ahval-i umumiyemize vukulu tam sahibi olmaları ve kendilerinin en seri bu surette Bakü'ye yetiştirilmiş bulunmaları elzemdir”. (bkz., Bilal N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, I. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınları, 1996, s.74-75)

¹⁴¹ Aydemir, **a.g.e.**, s.543; İbrahim Tali Bey, Kongrede TBMM. Hükümeti adına bir konuşma da yapmıştır. Konuşmasında Türkiye'de Ulusal Kurtuluş Hareketi'nin başladığı koşulları ve ortamı anlatarak, emperyalizme karşı mücadelede Sovyetlerin destek ve yardımlarını beklediklerini, kendilerine uzatılacak dostluk elini memnurlukla karşılayacaklarını beyan etmişti. (Konuşma metni için bkz., Sayılğan, **a.g.e.**, s.114-116; Cebesoy, **a.g.e.**, s.24-25)

¹⁴² Aydemir, **a.g.e.**, s.543

Ermeni takibatına rağmen Elviye-yi Selase bölgesinden de Bakü'ye gitmeyi başaranlar olmuştur. Elviye-yi Selase adına kongrede bir maruza yapıldığı tutanaklardan anlaşılmaktadır.¹⁴³

Bu heyetlerden başka, Türkiye'yi temsilen Bakü'de bulunan Mustafa Suphi ve yandaşları TKT adına kongreye katılırken; Enver Paşa'da bazı İttihatçı arkadaşlarıyla beraber Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp inkılapçılarını temsilen kongreye gelmişlerdi.¹⁴⁴

TBMM. adına Bakü'ye gönderilen delegelere bazı talimatlar verildiği anlaşılmaktadır. A.F. Cebesoy da, "Moskova Hatıraları" adlı eserinde bu konu üzerinde durarak delegelere şu talimatların verildiğini yazmaktadır:

"1-İdari inkılap yaptık. İctimai inkılap da adet ve dinimiz itibarıyla müsaittir. Ancak henüz vakti değildir. Çünkü emperyalist Avrupalılarla ve İstanbul Hükümeti ile harp halindeyiz. Aşağıdan yukarıya gelebilecek bir inkılap inhilalimizi mucip olur. Murahhaslarımız müzakereleri dinlemeli ve bize haber vermelidir.

2-Kurultayda Anadolu'nun hakiki inkılapçı olduğunu ve inkılap ruhundan başka bir şey tanımadığını bilfiil göstermek, Kurultaya iştirak edecek olan Avrupalı delegelerin bu hususta itimat ve emniyetlerini kazanmak ve muavenetlerinden memleketimiz için azami istifadeyi temin etmek, memleketimizin idare tarzı ve siyaseti hakkında en iyi usul ve şeklin ne olabileceğini onlara anlatmak

*3-Murahhaslarımız Türkiye hakkında her ne şekil ve mahiyette olursa olsun bir hüküm ve karar ittihazına selahiyettar değildir."*¹⁴⁵

1 Eylül 1920'de açılan Doğu Halkları Birinci Kongresi'nde¹⁴⁶, kongre resmi tutanaklarına göre 1891 delege iştirak etmiştir.¹⁴⁷ Delegeler çeşitli sosyal grupları

¹⁴³ Maruza metni için bkz., Sayılğan, a.g.e. s.113; **Birinci Doğu Halkları Kurultayı Belgeleri (Bakü 1-8 Eylül 1920)**, Çev. Ali Alev, 2. Baskı, İstanbul, Koral Yayınları, 1990, s.259-260

¹⁴⁴ Aydemir, a.g.e., s.542-543; Enver Paşa'nın bu kongreye katılması bazı itirazlara yol açmıştır. Azerbaycan Komünist Partisi ve Türkiye Komünist Teşkilatı, bu adımı desteklemezken, Zinovyev dahil III. Enternasyonal'in ileri gelenleri Enver Paşa'nın kongreye katılımını onaylamışlardı (bkz., Çakeri, a.g.e., s.6)

¹⁴⁵ Cebesoy, a.g.e.,s.15

¹⁴⁶ Kongrenin açılışı ile ilgili Rusça *Pravda* gazetesi Bakü'den gelen şu raporu yayınlamıştır: "3 Eylül'de Bakü'de Doğu Halkları Kongresi şerefine bir gösteri yapıldı. Kent süslenmiş ve aydınlatılmış idi. Yürüyüşe on binlerce kişi katıldı. Müzenin yakınında bir toplantı düzenlenmiş ve Enver Paşa Doğu'nun özgürlüğüne kavuşması mücadelesinde Azerbaycan ile Sovyet Rusya'nın birleşmesi çağrısında bulunmuştu. Nerimanov da kurtuluşun tam anlamıyla gerçekleştirilebilmesi için, dışarıda

temsil etmişlerdi. Delegelerin belli bir kriterlere göre seçildiklerini söylemek doğru olmazdı. Çünkü aralarında devrimci zümrenin yanı sıra, milliyetçi-burjuva, hatta esnaf anlayışıyla gelen şahısların da –örneğin, çeşitli iş bağlantıları yaparak (halı ve demir mamulleri ticareti) olayı değerlendirmek isteyenler- bulunduğu bir kongre aslında “büyük bir pazarı” hatırlatmaktaydı. Sovyetler, kapitalist Batı’yı tedirgin etmek amacıyla, mümkün olabilen en kalabalık bir topluluğu bir araya getirmeyi amaçlamışlardı.¹⁴⁸

Doğu Halklarının Birinci Kongresi’ne katılan Türk delegelerin sayısı hakkında çeşitli rakamlar ileri sürülmektedir. Rus araştırmacılarından G.Z. Sorkin, kongrede 105 Türkiyeli delegenin iştirakini yazsa da,¹⁴⁹ Yavuz Aslan, eserinde, kongre kayıt defterleri üzerinde yaptığı çalışmalarda 163’e kadar delegenin Türkiye adına kongre kayıt defterine geçtiğini tespit edebildiğini kaydetmektedir.¹⁵⁰

Bakü Kongresi’nde en fazla ilgi ve dikkatin Enver Paşa üzerinde toplandığı görülmüştür. Özellikle, Müslüman delegeler Enver Paşa’ya büyük saygı ve ihtiram göstermişlerdi.¹⁵¹ Bu durum, Azerbaycan ve Türkiyeli komünistleri memnun bırakmamış olacak ki, konuşmalarında Enver Paşa’yı şiddetle eleştirmekle beraber, Enver Paşa’nın kürsüden konuşmasını da engellemişlerdi.¹⁵² Fakat yandaşlarından farklı olarak Rus Komünist liderlerin, Enver Paşa’nın Müslümanlar nezdinde nüfuzundan yararlanmak için onu desteklediği görülmüştür. Rusların Anadolu’ya

İngiliz boyunduruğundan, içeride de Padişahın boyunduruğundan kurtulmak gerektiğini vurgulamıştı.” (Pravda, 21 Eylül 1920)

¹⁴⁷ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.142

¹⁴⁸ Çakeri, **a.g.e.**, s.3

¹⁴⁹ Grigoriy Zahoroviç Sorkin, **Perviy Syezd Narodov Vostoka (Doğu Halklarının Birinci Kongresi)**, Moskova 1961 s.22

¹⁵⁰ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.143

¹⁵¹ Bakü Kongresi’nde iştirak eden eski Trabzon mebusu Hafız Mehmet Bey, 1920 yılı Ekiminde *İstikbal* gazetesine verdiği beyanatta, Enver Paşa ile ilgili şunları söylemiştir: “...Enver Paşa’ya karşı Şark Müslüman milletlerinin ibraz ettikleri teveccüh ve muhabbet gayr-i kabil tasvirdir. Enver Paşa’yı görmek için kongre müzakeresi adeta mevkiîten düçar-ı tadil olmuş ve halk locasına hücum ederek ihtiyar ve genç ellerini öpmüşlerdir. Yine sokakta kendisiyle görüşmek için bütün halkın tahalükla be-acemi üzerine mevkiîten mürur-ı abur bile tadil olmuştur. Size garip gelir, ne dersiniz deyiniz, alem-i İslam onu benimsemiş...” (bkz., Rahmi Çiçek, “Bolşevikler ve Bakü Kongresi Hakkında Hafız Mehmet Bey’in Beyanatı”, **Toplumsal Tarih**, No: 61, Ocak 1999, s.38-40)

¹⁵² Azerbaycan Komünist Partisi liderlerinden Bünyad Dadaşov, Enver Paşa’nın konuşma yapma isteği üzerine kürsüye çıkarak kısaca şunu beyan etmiştir: “*Emperyalizm uğrunda fükara-yi kesibenin kanına eline bulaştırmış olan Enver Paşa’nın, bu kürsüden hakk-ı kelamı yoktur*” (bkz., Vala Nurettin, **Bu Dünyadan Nazım Geçti**, İstanbul, Cem Yayınları, 1988, s.227-228); Enver Paşa’nın nutku Mehmet Emin isminde bir Türk komünisti tarafından okunmuştur. (Tafsilat için bkz., Aydemir **a.g.e.**, s.544-545)

sızmak amacıyla hazırladıkları büyük planı uygulamada Enver Paşa ilk sırayı almaktaydı. Fakat Enver Paşa'ya alternatif olarak Mustafa Suphi başkanlığındaki Türkiye Komünist Teşkilatı da yedek olarak tutulmaktaydı.¹⁵³

Sovyetlerin, Türkiye'ye karşı art niyetleri Bakü Kongresi'nde yapılan konuşmalarda da kendini göstermiştir.¹⁵⁴ Sovyet temsilcileri küstahça davranarak Türk Milli Hareketine nezaketsizlik gösteren bir önerge kaleme almış, bunun kongrece onaylanmasını sağlamışlardı. Bu önergelerde, uluslar arası emperyalizme karşı Mustafa Kemal Hükümetine destek vermenin yanı sıra, ülke emperyalistlerden kurtarıldıktan sonra, bu hükümete itimat edilemeyeceği; işçi ve köylünün kendi istikbalini kendi eline alması gerekeceği düşüncesi yer almaktaydı.¹⁵⁵

Bolşevikler hakkında daha önce de tereddütleri bulunan TBMM Hükümeti, Bakü Kongresi'nden sonra Sovyet Rusya'nın nihai hedefinin Türkiye dahil Doğu ülkelerini Moskova'ya bağlamak olduğunu anlamıştır. Bakü Kongresi esnasında ve sonrasında topladığı enformasyonları değerlendiren TBMM. Hükümeti Doğu'dan gelebilecek "Komünizm" tehlikesine karşı daha tedbirli davranmaya başlamıştı.

¹⁵³ Bakü Kongresi'nden hemen sonra 10-15 Eylül 1920 tarihlerinde Türkiye Komünist Teşkilatlarının Birinci Kongresi yapılmış; kongre kararıyla TKT partiye dönüştürülerek Türkiye Komünist Fırkası ismini almıştır. (Geniş bilgi için bkz., Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s.207-241)

¹⁵⁴ Sovyet Rusya temsilcilerinden Zinovyev, Radek ve Pavloviç'in Kongredeki konuşmaları için bkz., **Birinci Doğu Halkları Kurultayı**, s.36-56; s.61-80; s.141-169

¹⁵⁵ Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s.40; Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara, TTK, 1991, s.60; O tarihte Trabzon'da yayınlanan *İstikbal* gazetesi Bakü Kongresi'nin Türkiye ile ilgili kararını şu şekilde değerlendirmiştir: "*Kimse memleket nam ve hesabına tehlikeli tecrübe ve teşebbüslerde lüzumsuz cüretkarlıklarda bulunmaya selahiyattar değildir. Mes'uliyet-i maneviye büyüktür. Adımlarımızı düşünerek atmalyız. Ne istediğimizi bilmeli, hatta istemeden bilmeliyiz. Halbuki şimdi her kafadan bir ses çıkıyor. Kimse kimseyi dinlemek istemiyor. Eğer Macaristan'da, Azerbaycan'da ve hatta kısmen de İran'daki Bolşevik faaliyetini göz önüne getirecek olursak Bolşeviklerin Anadolu'yla duhulu diğer her tehlikeden ziyade amel ve*

C-Sovyet Azerbaycan'ı ve Türkiye İlişkilerinde Ermenistan Faktörü

1. Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesine Kadarki Süreç

Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulmasından sonra, yeni rejim için en büyük tehlike komşusunda İtilaf Devletlerinin himayesi altında bulunan Taşnak Ermenistan'ın ortadan kaldırılması, hem bölgedeki Müslümanların selameti açısından, hem de Sovyet iktidarının Azerbaycan'daki nüfuzunu koruyabilmesi açısından çok önemli idi. Sovyet Azerbaycan Hükümeti, Ermenistan sorununun bir an önce çözülmesi için Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesini gündeme getirmişti. O dönemde Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinde meraklı bulunan TBMM. Hükümeti için de Ermeni sorunu, birinci derecede politik öneme sahip bir sorun olmuştur. Türkiye siyasi ve askeri çevrelerinde Misak-ı Milli sınırlarının berkarar olunması ve Sovyet yardımlarının ulaşabilmesinde en büyük engel olan Ermenistan'ın zararsızlaştırılması fikri ağır basmaktaydı. Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesine kadar ki süreçte Sovyet Azerbaycan ve Türkiye Hükümetlerinin Ermenistan'a karşı izlemiş oldukları politikaların genelde birbiriyle örtüştüğü görülmüştür. Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasında önemli rolü bulunan Ankara'nın, Taşnak Ermenistan'a karşı mücadelede de Azerbaycan Hükümeti'ni destekler bir politika izlemesi o dönemde Ermenistan kadar¹⁵⁶ Menşevik Gürcistan Hükümetini de tedirgin etmiştir. Gürcistan Cumhurbaşkanı Noya Jordanya'nın 30 Nisan 1920'de Gürcü parlamentosunda yaptığı konuşma, gerçeklerle tam olarak uyuşmasa da, karşı cephede oluşan havayı yansıtmak açısından ilginç bir söylev olmuştur. Jordanya diyordu ki:

“Milliyetperverlik Azerbaycan'daki teşevvuşattaki (karışma) kati bir rol ifa ettiği muhakkaktır. İstihbaratımıza göre, yeni Bakü Hükümeti Anadolu Kuvvetleri

arzularımızdan bizi ebediyen mahrum edecektir” (bkz., 13 Ekim 1920 tarihli *İstiklal'den* naklen **Alemdar**, No: 666, 24 Teşrinevvel (Ekim) 1920; **İkdam**, No: 8489, 24 Teşrinevvel (Ekim) 1920).

¹⁵⁶ Ermenistan Taşnak Hükümetinin görüşlerini savunan Ermenice yayınlanan *Zağovortican* gazetesi, Ermenistan'ın istikbali için asıl tehlikenin Bolşevizm değil, I. Cihan harbinden sonra suya düşmüş hayallerini canlandırma fırsatı kollayan Turancı maceraperestlerin olduğunu, bunların Ermenistan'ın tamamıyla mahvına çalıştığını kaydetmekteydi. (**İleri**, No: 839, 14 Mayıs 1920)

ile birleşmek için her şeyden evvel Ermenistan'a teveccüh (yönelme) etmek niyetindedir.

O zaman Rus Bolşevikleri ile Azerbaycan'daki Müsavat Fırkası, Türkiye'yi Maverayı Kafkas'a ithal etmişlerdi. Elyevm Azerbaycan Komünistleri de aynı vazifeyi deruhde ediyorlar. Yalnız aradaki fark şundan ibarettir ki Müsavat Fırkası galip mevkiinde olan bir Türkiye'yi Kafkasya'ya ithal ettiği halde Komünistler mağlup bir Türkiye'yi ithal ediyorlar.

Hakikatta mevzu bahis olan Türkler Erzurum'daki milliyetperverler olduğu için asıl Türkiye demek değildir. Bu şerait dahilinde Bakü'deki milliyetperverlerin oyunu akamete mahkumdur. Türkiye'yi kendi memleketlerinde tesis edecek yerde Azerbaycan'ın izmihal-i katiyesini (mahv olma) mucib (sebe) olmak iyi bir şey değildir”¹⁵⁷

İleride de göreceğimiz gibi, ne Sovyet Azerbaycan'ın Türkiye'yi Kafkasya'ya ithal etmek, ne de Türkiye'nin Azerbaycan'ı kendine ilhak etmek gibi bir niyeti olmamıştır. Sadece her iki taraf ortak düşmana karşı mücadelede birliktelik nümayiş etmişlerdi. Ermeni vahşeti karşısında aciz kalan Kafkas Müslümanları da umutlarını Türk Ordusu'nun ve Azerbaycan Kızıl Birlikleri'nin hareketına bağlamış bulunmaktaydı. O sıralar Taşnak Ermenistan'a karşı savaş hazırlığını sürdüren Azerbaycan Sovyet Hükümeti, 30 Nisan 1920'de Ermenistan Hükümetine aşağıdaki notayı göndermiştir:

“Azerbaycan Sovyet Hükümeti Azerbaycan namına mevadd-ı atiyenin icrasını Ermenistan Hükümeti'nden talep eyler. Karabağ ve Zengezur mıntıklarının Ermeni askerinden tahliyesi: Ermeni askerinin Ermenistan hudutlarına kadar çekilmesi, İslamların katliamına nihayet verilmesi. Aksi takdirde Azerbaycan, Ermenistan Hükümetine kendisini muharip addetmek mecburiyetindedir.”¹⁵⁸

Sovyet Azerbaycan'ın notasına cevap olarak Taşnak Ermeni birlikleri Azerbaycan hudutlarına doğru yeniden taarruza geçmişlerdi. Ermeni vahşiliği

¹⁵⁷ İkdam, 17 Mayıs 1920, İleri, No: 842, 17 Mayıs 1920

¹⁵⁸ Karabekir, İstiklal Harbimiz, s.683; Sadıkov, Nahçıvan Muhtar Respublikası Tarihinden, s.29

özellikle Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde hiçbir sınır tanımamıştır.¹⁵⁹ Ermeni saldırıları karşısında çaresiz kalan Nahçıvan halkı 13 Mayıs 1920’de Kazım Karabekir Paşa’ya müracaatta bulunmuştu. Müracaatta; Sovyet Azerbaycan ve Rus Kızıl Ordu birliklerinin bölgeye yardıma gelebilmek için birçok engeli aşmaları gerektiği, Ermeni vahşetini durdurabilecek tek gücün şu anda Beyazıt’ta bulunan Türk birliklerinin olduğu vurgulanmış, acele yardımın gönderilmesi istenmiştir.¹⁶⁰

Bölgenin Müslüman halkını Ermeni soykırımından kurtarmak için Kazım Karabekir Paşa, Haziran ayının sonunda Beyazıt garnizonunun dokuz bin neferlik askerinin Cavit Bey komutası altında Nahçıvan’a hareket etmesi emrini vermiştir.¹⁶¹ Ayrıca mevcut durum ile ilgili Azerbaycan Savaş ve Deniz İşleri Halk Komiserliği ile XI. Kızıl Ordu Komutanlığı’na birer mektup göndermiştir. Kazım Karabekir Paşa, 23 Haziran 1920’de Azerbaycan Savaş ve Deniz İşleri Halk Komiserliğine yazdığı mektupta; Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye’nin milliyet prensipleri göz önüne alınarak hudut ve mukadderatlarının Sovyet Rusya Hükümet temsilcileriyle adı geçen dört devlet temsilcileri arasında tayin edilmesi beklenildiği halde, Ermenilerin Oltu ve Zengezur bölgelerinde İslam ahaliye karşı tecavüzlere başladıklarını, bu durum karşısında Ermenilerin hareketlerini protesto ettiği, tecavüzden vazgeçmedikleri takdirde karşılık vermek

¹⁵⁹ Bakü’de yayınlanan Rusça *Komünist* gazetesi, 1920 yılı Mayıs-Haziran aylarında Nahçıvan bölgesinde yapılan Ermeni katliamının sonuçlarını ayrıntılı bir şekilde kamuoyuna duyurmuştur (**Komünist** No: 138, 15 Ekim 1920); Ermenilerin Azerbaycan topraklarına tecavüzü ve yerel Müslümanlara karşı uygulamış oldukları şiddet karşısında Sovyet birliklerinin çaresiz kalışının sebebini Rusların Batı Cephesindeki mağlubiyetine bağlayan Mustafa Kemal Paşa , bu hususu Kazım Karabekir Paşa’ya göndermiş olduğu 1 Haziran 1920 tarihli mektubunda da dile getirmiştir: “Kafkasya’nın vaziyeti siyasiye ve askeriyesi Heyetimizce gayri vazih görülmektedir .Çünkü Bakü’ye Bolşevik ordusunun 28/4/36 da duhulünden beri Karabağ’da Azerbaycan ordusunun ve Bolşevik ordusunun tahşidi 10/5 /36 sıralarında Ermenistan’a üç gün mühletle ultiमतom verilmesi ve hatta Türkiye-Azerbaycan ittifakının ilan ve tasdiki gibi haberler alınmış ve bunlardan şimdiye kadar bir netice çıkmamıştır. Bu defa dahi Azerbaycan’ın Gürcistan ile müsalahası Azerbaycan için neticei kuvvet ıstırar olup olmadığı meçhulümüzdür.

Yüz bin kişilik ordunun Bakü civarında ve on dört bin kişinin Zengezur’da bulunması havadisıyla Ermenilerin İslam katliamına cüret etmeleri ve komşularına karşı mütehakkimane bir tavır almaları havadisi arasında mahiyeten tenakuz vardır. Halil Paşa’nın kuvvetli bir ordunun kumandasını terk etmesini irae eylemese gerektir. Velhasıl Ermenistan aleyhine icrayı harekate kadar Azerbaycan veya Bolşevik kuvvetlerinin mevcudiyeti henüz meçhulümüzdür. Biz bilakis Bolşevik harekatı askeriyesinde tevekküfu ve şimdilik Bolşevik kıtaatının Kafkas muhitinden uzaklaşmalarını istişmam ediyoruz.” (bkz., **Atatürk’ün Tamim , Telgraf ve Beyannameleri**, s.335-336)

¹⁶⁰ Karabekir., **İstiklal Harbimiz**, s.737; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:1, İçtima Senesi:1, C.II, 2.Baskı, Ankara,TBMM Matbaası, 1940, s.141-142

¹⁶¹ Hacıyev, **a.g.e.**, s.113

zorunda kalacağını belirtmiştir. Kazım Paşa mektubuna şu satırlarla nihayet vermiştir:

*“Azerbaycan Hükümetince bu cihet nazarı itibara alınarak ve bizimle teşriki mesai ederek Rusya Hükümeti ile Azerbaycan’ın bir kısım halkının da yaptıkları müsademattan artık içtinap ederek İslamların hayat ve hukukunun muhafazası ve Ermenilerin serbest kalarak tecavüz ve mezalime devam etmelerine meydan bırakmaması için Şarkın vaziyet ve mukadderatı tamamen taayyün edinceye kadar Ermenilerin cephenizde de işgal edilmesini rica ederim”*¹⁶²

XI. Kızıl Ordu Komutanlığına gönderilen 24 Haziran 1920 tarihli mektupta da aynı şeyleri belirten Kazım Karabekir Paşa, Taşnaklara karşı ortaklaşa hareketin bir an önce gerçekleştirilmesini istemiştir.¹⁶³ Fakat bölge Müslümanlarının talihine lakayt kalan Kızıl Ordu Komutanlığı, Müslüman-Ermeni çatışmasında tarafsız kalmayı yeğlenmişti. Bu duruma sinirlenen Sovyet Azerbaycan Hükümeti Başkanı Nerimanov, 10 Temmuz 1920’de Moskova’ya gönderdiği telgrafta yetkilileri: *“Karabağ ve Zengezur bölgelerinde Ermeni vahşetinin önünü almakta Kızıl Ordu geç kalırsa, Müslüman halk bunu Sovyetlerin ihaneti gibi değerlendirip yeni rejime itimadını kaybedebilir”* diye uyarılmıştı.¹⁶⁴

Sovyet Azerbaycan Hükümeti’nin inadı ve Türk Ordusu’nun etkinliğinin artması, Kızıl Ordu birliklerini de harekete geçirmiş, ortak askeri hareket sonucu Azerbaycan ve Nahçıvan arasındaki bağlantı sağlanmıştır. Bu bağlantının sağlanması, TBMM. Hükümetine Sovyet Azerbaycan ile karayoluyla temas kurmak imkanı vermiştir.¹⁶⁵

Nahçıvan’da ortaklaşa gerçekleştirilen askeri hareketi, Güney Kafkasya çapında yaymayı amaçlayan Ankara, Doğu Cephesi Komutanlığı’na sınırlı bir harekate başlamayı bile emir etmişti. Ne var ki, taarruz başlamak üzere iken Ankara’dan alınan bir talimatla durdurulmuştu.¹⁶⁶ Buna sebep, Sovyet Rusya Dışişleri Komiserliği’nin Ermeni yanlısı bir tavır sergilemesi olmuştur. Rusya

¹⁶² Cebesoy, **a.g.e.**, s.29

¹⁶³ Cebesoy, **a.g.e.**, s.30

¹⁶⁴ Nerimanov, **a.g.e.**, s.311

¹⁶⁵ Karabekir Paşa, Azerbaycan ve Nahçıvan arasında bulunan Zengezur yolunun açılmasını Türkiye’nin selameti açısından önemli görmekteydi. (bkz., Karabekir, **a.g.e.**, s.618)

¹⁶⁶ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, Ankara, TTK, 1991, s.170

Dışişleri Komiseri Çiçerin, o sıralar Moskova’da bulunan Türk heyetinden ¹⁶⁷ Doğu Anadolu’da Van, Muş, Bitlis diye bir takım yerlerin Ermenilere bırakılmasını istemiş, hazırlanan anlaşma ile ona bağlı yardımın ancak bu toprak bağışı yapılırsa gerçekleşeceğini bildirmişti. ¹⁶⁸ O sıralar Taşnak Ermenistan temsilcileriyle de bir takım müzakereler yapan Sovyet Rusya yöneticileri 10 Ağustos 1920 tarihinde onlarla bir antlaşma yapmışlardı. Antlaşmaya göre Şahtahtı-Culfa demiryolu Ermenilerin kontrolü altında kalıyordu. Böylelikle Anadolu ile Azerbaycan’ın sınır bağlantısı kesilmekteydi. ¹⁶⁹ Bu antlaşmanın imzalandığı tarih ile Sevr antlaşmasının tarihinin aynı güne rastlaması ise çok ilginç bir tesadüf olmuştur. Ermeni heyeti, Sevr Antlaşmasında kendi lehlerine konan şartları görünce daha çok cesaret alarak şımarmış, Azerbaycan heyeti ile sınır meseleleri ile ilgili yaptığı müzakereleri yarıda keserek, çok küstah ve nümeyişkar bir şekilde Moskova’dan ayrılmışlardı. ¹⁷⁰

Taşnak Ermenistan’la fiilen savaş durumundayken, onlara böyle bir taviz verilmesi Azerbaycan Sovyet yöneticilerini memnun bırakmamıştı. Ermenistan’la yapılan antlaşmanın, ayrıca Türkiye Ermenileriyle ilgili meselenin ¹⁷¹ zamansız

¹⁶⁷ Bekir Sami Bey’in başkanlığında Yusuf Kemal Bey, İbrahim Tali Bey, Osman Bey ve Kurmay Yarbay Seyfi Bey’den oluşan ilk Türk heyeti Sovyet Rusya ile anlaşma şartlarını ve yardım meselesini görüşmek için 1920 yılının Temmuz ayında Moskova’ya gelmiştir. Aynı günlerde Sovyet Azerbaycan’ı da Ermenistan’la hudut meselesini halletmek için Behbut Şahtahtinski başkanlığındaki temsilcilerini Moskova’ya göndermiştir. Taşnak Ermenistan Hükümeti ise Şair Leon Şant başkanlığında bir heyet ile görüşmelere katılmıştır. (bkz., Hüseyin Baykara, “Kafkasya’da Ermenilerin Durumu ve Ermenistan’a sessizce İlhak Edilen Azerbaycan Toprakları”, **Türk Kültürü**, No: 84, 1969, s.928)

¹⁶⁸ Fuat Cebesoy’a göre, Rusya’nın böyle bir teklif sunmasında amacı Ermeni lobisinin güçlü olduğu Batı kamuoyunun sempatisini kazanmanın yanı sıra, İngilizlere yaranıp bir ticari anlaşmaya varabilmek isteği idi. (bkz.,Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.75). Rusya’nın bu teklifi TBMM Hükümeti Bakanlar Kurulu’nda görüşülürken Mustafa Kemal Paşa sert bir çıkış yapıp bu teklifi ret etmiştir: “*Biz bu topraklar için bu kadar kan döktük, bunun için mi? Damat Ferit İzmir’i Yunanlılara veriyor. Biz Van’ı, Bitlis’i ve Muş’u Ermenilere nasıl veririz?*” (bkz., Bayur, **Kurtuluş Savaşında Atatürk’ün Dış Siyaseti**, s.131-132)

¹⁶⁹ Hikmet Bayur, “Kuvayi Milliye Devrinde Atatürk’ün Dış Siyaseti ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları”, **Belleten**, C.XX, No: 80, Ankara 1956, s.680

¹⁷⁰ Baykara, **a.g.m.**, s.928

¹⁷¹ Çiçerin’in “Türkiye Ermenileri” ile ilgili görüşlerini doğru bulmayan Nerimanov, bu planın arkasında Batı’nın eli olduğunu düşünmekteydi. Nerimanov tarafından Mustafa Kemal Paşa’nın adına gönderilen, TBMM’nin 19 Ağustos 1920 tarihli oturumunda okunan mektupta da bu hususa dikkat çekilmiştir: “*Bu mektubu yoldaş Halil Paşa ile gönderip hususi selam etmek fikrindeyim. Müslüman Komünistleri sizin maksatınıza çatmak (ulaşmak) yolunda var kuvvetlerini sarfedeceklerdir. Aksi takdirde ne bizim için, ne sizin için ve ne de bütün Şark için varlık yoktur. Madem ki İngiltere ve onun kuvvetiyle yaşayış eden Avrupa emperyalizmi vardır. Ermeni meselesi de bu esastan çıkar bir meseledir. Avrupa emperyalizmi ölürse, çürük Ermenistan özü özüne mahv olacaktır. Yaşayınız*

ortaya atıldığını Moskova'ya bildiren Azerbaycan Hükümeti, bu meselelere yeniden bakılmasını istemişti.¹⁷² Nerimanov şahsen, Rus-Ermeni antlaşmasının lağvı için büyük çabalar gösterse de, bir sonuca ulaşamamıştır. Moskova'nın Ermeni yanlısı yöneticileri (özellikle Zinovyev) Nerimanov'u memleket perestlikle itham etmişlerdi.¹⁷³

Sovyet Rusya ve Ermenistan arasında barış yapıldığı bir dönemde Azerbaycan'ın tek başına Ermenistan'a karşı cephe açması imkansız olduğundan, sorunlu meseleleri barış yoluyla çözmek için Azerbaycan Hükümeti, Ermenileri bir daha müzakerelere davet etmişti. Fakat Azerbaycan temsilcisi Devletov'un Ermenistan Dışişleri Bakanı Ogacanyan ile yaptığı görüşmelerden bir sonuç çıkmamış, Ermenistan Azerbaycan'la sorunlu meseleleri barış yoluyla çözmekten imtina etmişti.¹⁷⁴

Azerbaycan temsilcisi Devletov'un verdiği bilgilere göre, Ermenistan Azerbaycan'a karşı savaş hazırlığı yapmaktaydı. İngiltere ve eski Çar generali Vrangel'den büyük çapta silah yardımı alan Ermeni Hükümeti, ülkede genel seferberlik ilan etmişti. Ayrıca Komünistlere karşı da ülke çapında "devlet terörü" başlatılmıştı.¹⁷⁵ Devletov, bütün bunları dikkate alarak Taşnaklara karşı daha sert tedbirlerin geçirilmesi için Azerbaycan Hükümeti'nin Moskova nezdinde baskılarının yoğunlaştırılmasını istemiştir.¹⁷⁶

16 Eylül 1920 tarihinde Azerbaycan Merkezi Komite Politbüro ve Teşkilat Bürosu'nun birleşik toplantısında Ermenistan ve Türkiye ile ilgili konular görüşülerek; hem Azerbaycan'da Sovyet iktidarını sağlamlaştırmak, hem de Türkiye'de mücadeleyi kolaylaştırmak için acil olarak Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi kararlaştırılmıştı. Azerbaycan Hükümeti, Taşnak rejimini devirmek için Ermenistan'a karşı bir askeri hareketin yapılmasının kaçınılmaz olduğunu, aksi takdirde İtilaf destekli Ermenistan'ın bölge için çok tehlikeli

efendim. Yaşasın bu fikirde olan kardeşlerim" (bkz., **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:1, İçtima Senesi:1, C.III, 2.Baskı, Ankara, TBMM Matbaası, 1941, s.299.)

¹⁷² **Azerbaycan Tarihi Senetler ve Neşler Üzere**, s.261-262

¹⁷³ Karabekir, **İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa I**, s.100-101

¹⁷⁴ Nerimanov, **a.g.e.**, s.322-323

¹⁷⁵ **Aynı yer**

¹⁷⁶ **SPİH DA**, F.1, Op.1, D.23, L.2; Sovyet Azerbaycan Hükümetinin Haziran 1920'de Bakü'de gizli olarak faaliyet gösteren 170 Taşnak partili Ermeniye yakalatarak kurşuna dizdiği Erzurum Müdafai Hukuk Heyeti Merkeziyesine gelen bilgilerden anlaşılmaktadır. (**TİTE-A**, Kutu No: 31, Belge No:57)

olacağını düşünmekteydi. Gerekli tedbirlerin alınmasında sorumluluğa tek başına üstlenmemek ve merkeze durumun ciddiyetini haber vermek için Azerbaycan Hükümeti bir heyeti acil bir şekilde Moskova'ya göndermiştir.¹⁷⁷

O sıralar Taşnakların İtilaf Devletleri ile olan ilişkilerinden bazı Sovyet Rusya yöneticileri de hoşnut değildi.¹⁷⁸ Bolşeviklerin, Kafkasya'yı yeniden Rusya imparatorluğuna katmak yolunda karşılıklarına çıkabilecek en büyük engellerden biri hiç şüphesiz ki Batı'nın himayesi altında bulunan Taşnak Ermenistan devletinin varlığı idi. Bolşevikler artık Ermeni faaliyetlerine dur demenin zamanının geldiğini anlamışlardı. Sovyet Rusya Milletler Komiseri Stalin, komiserliğine bağlı bir Ermeni alt komitesi oluşturarak başına da Avaresov'u getirmişti. Komitenin esas amacı Taşnaksutyun ve Milliyetçi Ermenileri tespit edip tutuklamak ve Ermenilerin Rusya içinde faaliyet gösteren ne kadar dini, eğitsel ve siyasi örgüt ve dernekleri varsa kapatmak idi.¹⁷⁹

Sovyet Azerbaycan ile savaş durumunda, Menşevik Gürcistan ile ilişkilerin soğuk olduğu bir dönemde Bolşevik Rusya'nın da Taşnak rejimine karşı harekete geçmesi, Ermenistan'ın siyasi ve sosyal durumunu çok ağırlaştırmıştı. Bu durumdan TBMM Hükümeti'nin yararlanması gerekiyordu. Çünkü Ermenilere karşı bir hareket için uygun bir ortam oluşmuştu. Sovyet Azerbaycan Hükümeti'nin de Taşnak rejiminin ortadan kaldırılışına kadar Türk askeri hareketini destekler bir politika izlediği görülmüştür. Bu, Azerbaycan Dışişleri Komiseri M.D. Hüseyinov'un I. Azerbaycan Sovyetleri Kurultayı'ndaki konuşmasından da anlaşılmaktaydı:

*“Taşnak Hükümeti, hem Ermeni halkını temsil etmediği için, hem de İtilafa karşı mücadele veren Anadolu Hükümeti için arka cephe teşkil ettiği için bizim de Ermeni-Türk harbine iştirakimiz gerekiyordu. Yunanlılara karşı savaşan Türklerin doğuda yükünü hafifletmek için bizim de iştirakimiz şarttı “*¹⁸⁰

¹⁷⁷ 16 Eylül 1920 tarihli toplantının tutanağı için bkz., **SPIH DA**, F.1, Op.1, D.24, L.13

¹⁷⁸ Bolşeviklerin lideri Lenin, Türk delegesi Yusuf Kemal Tengirşek'e Ermeni antlaşması konusunda: *“Biz o antlaşmayı yapmakla, yanıldığımızı anladık, düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltmezsek, siz düzeltirsiniz”*- diye meselenin yakın bir zamanda çözüme kavuşturacaklarını vaat etmişti. (bkz., Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, Eroğlu Matbaacılık, 1981, s.157-158)

¹⁷⁹ Öke, **a.g.e.**, s.176

¹⁸⁰ **Bakinskiy Raboçiy**, No: 107, 13 Mayıs 1921

1920 yılının Eylül ayında Sovyet Azerbaycan'ı askeri birlikleri Ağstafa-Kervansaray istikametine taarruz hazırlığı içinde iken, 24 Eylül'de yayınlanan emir gereğince, Türk Ordusuna Doğu Cephesinde hareket emri verilmişti. Türk Ordusunun bu taarruzu sonucu 28 Eylül'de Sarıkamış, 30 Eylül'de Merdenek ele geçirilmişti.¹⁸¹ 8 Ekim 1920'de Ankara Hükümeti, Ermenistan'a kendi şartlarını bildirmişti. Buna göre;

-Ermenistan Hükümeti, İtilaf himayesinde Türk halkına karşı yönelmiş Yunan-Ermeni ittifakından çekilecek.

-Kafkasya hudutlarında Müslüman-Türk katliamını durduracak.

-Türk-Ermeni sınırı milletlerin kendi kaderlerini tayin etmek esasına göre çizilecek.

Bu şartların sağlanmasına Ermeni Hükümeti'nin teminat verdiği takdirde Türkiye "*komşu kavmin temami-i istiklal ve emniyetle inkişafını temin için vus'u dahilinde her türlü teslihat ibrazını ve kendi vesaitimizin müsaadesi nispetinde Ermenistan'ın iaşesine ve bu memlekette vaziyeti tabiiye-i iktisadiyenin teessüsüne yardım edeceğini*" taahhüt etmişti.¹⁸²

Ermenilerin şartları kabul etmemesi üzerine, Türk ordusu 28 Ekim'de yeniden harekete geçmiş ve zorlu bir savaştan sonra 30 Ekim 1920'de Kars'ı geri almıştı.¹⁸³ Sıkışık bir duruma düşen Ermeniler, kendi başlarına Türk taarruzunu durduramayacağını anlayınca İtilaf Devletlerinin yardımına başvurmuşlardı. 11 Kasım 1920'de Cenevre'de toplanan "Uluslar arası Ermeni Sevenler Birliği" İngiltere, Fransa ve İtalya Hükümetlerine bir bildirge yayınlamışlardı. Bildirgede; ilgili hükümetlerden acele Sevr'in işleme konulması, Ermeni halkına karşı yapılan "soykırım"ın durdurulması için destek talep olunmuştur.¹⁸⁴ Fakat "Büyük Ermenistan" meselesinin Avrupa gündeminden yavaş yavaş düşmesi, Batı devletlerinin dahilinde ortaya çıkan siyasi ve sosyal patlamalar, Ermenistan Hükümetini İtilaf Devletlerinin yardımından yoksun bırakmıştı. Ankara Hükümeti ise, Doğu sınırlarını emniyete almak, ayrıca Kafkas Müslümanlarını Taşnak tecavüzünden kurtarmak için ileri harekatı devam ettirmekte kararlıydı. Bu ileri

¹⁸¹ Tansel, **Mondros'tan Müdanya'ya Kadar**, C.III, s.238

¹⁸² Öke, **a.g.e.**, s.173

¹⁸³Tansel, **a.g.e.**, s.240

harekat ile Ankara, hiçbir şekilde “Ermenilerin mevcudiyet-i siyasiyesini ortadan kaldırmak” niyetinde değildi, sadece Taşnakları zararsız hale getirmeyi istemişti.¹⁸⁵ Fakat o dönemde Ermeni ve Gürcü kamuoyunda ve basınında hakim olan görüş, Türkiye’nin esas amacının Ermenistan’ı ortadan kaldırarak, 1918 yılında olduğu gibi Azerbaycan’ı “ilhak” etmek şeklindeydi.¹⁸⁶ Türkiye’nin Tiflis temsilcisi Kazım Bey (Dirik) basın yoluyla bu iddiaları yalanlayarak; Türk Ordusunun Ermeni hareketinde her hangi bir kötü niyetin bulunmadığını, Azerbaycan’ın bağımsızlığını ise herkesten daha fazla arzu ettiklerini beyan etmiştir.¹⁸⁷

Ankara Hükümeti’nin Sovyet tipinde dahi olsa Azerbaycan’ın bağımsızlığını korumasına çalıştığı Mustafa Kemal Paşa tarafından 1 Aralık 1920’de Kazım Karabekir Paşa’ya, ayrıca Bakü, Tiflis ve Moskova temsilciliklerine gönderilen gizli emirden de anlaşılmaktaydı:

“Azerbaycan’ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet haline gelmesine taraftarız ve bunun temini için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsât-ı lazımede bulunulacaktır. Bu babda memleketin petrol vs. gibi kendi iktisadi kaynaklarına sahip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azerbaycan’da yapacakları muamele bütün İslam aleminin Bolşevikleri tartmak için bir miyar olacağına Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır.

Kafkas meselesinin hudut, vesait-i nakliye vs. gibi nakta-i nazarlardan hallinde daima Azerbaycan’ın ve Şimali Kafkasya menfaatlarının bilhassa nazarı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi 10.08.1920’de Ruslar ve Ermeniler arasında akdolunan mütarekede Azerbaycan’a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukadderatına hakim olması düsturuna binaen, Karabağ vs. gibi Türk ekseriyetiyle meskun yerlerin Azerbaycan’a bağlı bulunması temin edilecektir”¹⁸⁸

Ermenilere karşı sınırlı bir askeri harekatın yapılmasına daha önceleri göz yuman Sovyet Rusya da, Türk Ordusunun Kafkasya’da ilerleyişini devam ettirmesi üzerine telaşa kapılmıştır. O dönemde Azerbaycan’da Bolşevik idaresine karşı

¹⁸⁴ Fransızca yayınlanan bildirgenin metni için bkz., **BOA**, HR. SYS, 2886/32-2

¹⁸⁵ Tansel, **a.g.e.**, s.240

¹⁸⁶ *Yergir* ve *Çağadamarad* gazetelerinden naklen **İkdam**, No: 8507, 13 Teşrinsani (Kasım) 1920; **Alemdar**, N: 690, 17 Teşrinsani (Kasım) 1920

¹⁸⁷ **Komünist**, No: 106, 22 Aralık 1920, **Bakinskiy Raboçiy**, No:13, 22 Kasım 1920

ayaklanmaların sayı artmaktaydı. Halkın yeni rejime itibar etmediğini bilen Ruslar, Türk hareketinin onları daha da gücendireceğinden korkmuştur. Çünkü yerel halk, Mustafa Kemal Paşa'yı ve Türk Ordusunu kurtarıcı olarak görmekteydi.¹⁸⁹ Türk Ordusunun Azerbaycan hududuna yaklaşması, Azerbaycan'da Rus nüfuzunun sonunu getirebilirdi. Ayrıca Türk heyeti başkanı Bekir Sami Bey'in Moskova'dan Ankara'ya dönerken Kuzey Kafkasya'nın karşı devrimcileriyle Vladikafkas'ta gizlice buluşmasından, daha sonra Azerbaycan Hükümetiyle de kısmi görüşmelere başlama isteğinden¹⁹⁰ Ruslar haberdar idiler. Bu arada Fransa'nın da İtilaf cephesinden kopup Anadolu Hükümetiyle uzlaşma yoluna girmesi Rus yöneticilerinin Ankara'ya karşı kuşklarını iyice artırmıştı. Bu, Rusya Milletler Komiseri Stalin'in Azerbaycan Komünist Partisi Yönetim Kurulu ve RKP Kafkas Komitesi'nin ortaklaşa yaptığı 9 Kasım 1920 tarihli toplantısında yaptığı konuşmadan da anlaşılmaktaydı:

“Bizim şu anda Kemalistlerle herhangi bir ilişkimiz olmadığı için, onların ne yapacağı konusunda kesin bir şey söyleyemeyiz. Bana göre, Kemalistlerin esas amacı Ermenistan Hükümeti'ni Sevr Antlaşması'ndan imtina etmeye zorlamak, Gümrü'yü işgal ederek Ermenistan ve Gürcistan'ın arasını kesmektir. Ermenistanı Taşnak idaresinden kurtarmak gibi Kemalistlerin ortaya attığı haberler ise gerçeği yansıtmıyor. Kemalistlerin ilerleyişini durdurmak ve Ermenistan'ı dağılmaktan kurtarmak için Rusya kendi ağırlığını hissettirmelidir. Ayrıca son zamanlarda İtilaf'la Kemalistlerin yakınlığı da göz ardı edilmemelidir. Kemal'in İtilaf safında bize karşı cephe alması ihtimali vardır. Fakat İtilaf'a karşı mücadeleyi sürdüreceği de istisna değil”¹⁹¹

Türkiye'nin Sovyet Azerbaycan Hükümeti'ne karşı iyi niyetine rağmen bu dönemde Nerimanov başta olmakla Azerbaycan Komünistlerinin Türkiye'ye bakış açısında bir güvensizlik görülmüştür. Belki de Moskova'ya yaranmak için Nerimanov, 30 Kasım 1920 tarihinde Azerbaycan Komünistlerine hitaben şu söylevi yapmıştır:

¹⁸⁸ Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge)-I, s.205

¹⁸⁹ Alemdar, No: 705, 2 Kanunievvel (Aralık) 1920; İkdam, No:8512, 18 Teşrinsani (Kasım) 1920; İkdam, No: 8527, 3 Kanunievvel (Aralık) 1920, İleri, No: 1034, 6 Kanunievvel (Aralık) 1920

¹⁹⁰ Sovyet Azerbaycan Hükümeti, Bekir Sami Bey'in kısmi görüşme önerisini reddetmiştir. (bkz., Bairov, Kuruluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri I, s.89)

“Sovyet Rusya’nın düşmanı bizim de düşmanımız, dostu bizim de dostumuzdur(...)

Biz her zaman her yerde Kemalistlerin İtilaf devletlerine karşı mücadelesini desteklediğimizi beyan etmişiz. Fakat İtilaf Devletlerinin Konstantipol ve bazı Yunan vilayetlerini geri vermesine karşılık Kemalcilerin onların safına geçmesine göz yumamayız. Çünkü İngiltere başta olmakla İtilaf Devletlerinin esas amacı Kemalcileri Sovyet hakimiyetine ve Sovyet Azerbaycanı’na karşı yöneltmektir. Lakin her şeye rağmen biz yine de Kemalcilerin böyle düşüncesiz bir adımı atmayacağı kanısındayız...”¹⁹²

Kafkas Cephesinde durumun kendi lehlerine değiştiği bir zamanda Sovyetleri karşısına almayı istemeyen TBMM. Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Doğu Cephesi Komutanlığına, Moskova, Tiflis ve Bakü temsilciliklerine talimat göndererek kendileriyle ilgili ortaya atılan asılsız haberlerin Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaya yönelik İngiliz propagandasından başka bir şey olmadığından kati bir dille yalanlanmasını istemişti.¹⁹³ Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa, Ermeni sorununun Türkiye’nin çıkarları doğrultusunda çözülmesinde kararlılığını sürdürmüş, Ermenilerle müzakereleri¹⁹⁴ sürdürecektür Türk heyetinden kesinlikle hiçbir tavize gidilmemesini istemişti.¹⁹⁵

Türkiye ve Taşnak Ermenistan’ı arasında Gümrü’de devam eden görüşmeler, 2 Aralık 1920’de bir barış antlaşmasının yapılmasıyla sonuçlanmıştı. Bu antlaşma ile, vaktiyle kaybedilmiş Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır yeniden Türk nüfuzuna geçmiş, Ermenistan’a ise, 1918 Brest-Litovsk antlaşmasıyla kabul olunan huduttan daha az toprak arazisi bırakılmıştı.¹⁹⁶

¹⁹¹ **SPİH DA**, F.1, Op.1, D.14, L.17-18

¹⁹² Nerimanov, **a.g.e.**, s.406-408

¹⁹³ 30 Kasım 1920 tarihli söz konusu talimat için bkz., **Atatürk’ün Milli Dış Politikası-I**, s.188-189

¹⁹⁴ 14 Kasım 1920’de Ermenilere karşı başlatılan taarruz başarıyla sonuçlanmış, 17 Kasım’da Ermeni tarafı ateşkes isteyerek görüşmelere başlanması hususunda Karabekir Paşa’ya başvurmuştur.(bkz., Tansel., **a.g.e.**, C.III, s.244)

¹⁹⁵ **Atatürk’ün Milli Dış Politikası-I**, s.180

¹⁹⁶ Gümrü Antlaşması’nın ikinci maddesi Nahçıvan’la alakalı olup şu şekilde idi: “Kükü dağı (10282)-8022-Gamasur dağı (8160)-Kurtkulak köyü, Saat dağı (7868)- Arpaçay evleri (3080)-Kemerli dağı (6930)-Saraybulak (8071)-Ararat istasyonu- Aras ırmağı üzerinde Aşağı Karasu’nun döküldüğü yerden geçen çizginin güneyindeki (Nahçıvan, Şahtahtı, Şerur) bölgesinde daha sonra bir plebisitle saptanacak yönetim biçimine ve bu yönetimin kapsayacağı topraklara Ermenistan karışmayacak ve iş

Taşnak Ermenistan Hükümetine kabul ettirilen Gümrü Antlaşması, özellikle Türkiye Ermenileri üzerinde şok etkisi yaratmıştı. 10 Ocak 1921 tarihinde birçok Ermeni cereyanları ve kiliselerinin katılımıyla İstanbul'da gerçekleşen toplantıda, İstanbul Ermeni Patiği Zaven Efendi, Taşnak Hükümeti'nin dış politikasını eleştirerek diyordu ki:

*“Ermeni ordusu yenilgiye maruz kalmamıştır. Yenilgiye uğrayan asıl Ermeni diplomasisidir. Diplomasimizin en büyük hatası Türkiye ve Rusya Ermenileri meselelerini ayrı ayrılıkta yok, beraber bir “Ermeni meselesi” adı altında savunması olmuştur. Onun için Amerika, Ermenistan üzerinden mandasından imtina etmiştir. Bogos Nubar'ın en büyük hatası Taşnak inadını kıramayarak, başlattığı politikayı sonuçlandıramamasıydı”*¹⁹⁷

Gümrü Antlaşması'nın imzalandığı sırada Kızıl Ordu birlikleri de Kazak-Kervansaray'ı zapt edip Taşnak Hükümeti'nin düştüğünü ve Sovyetlerin yönetime el koyduğunu ilan etmişlerdi.¹⁹⁸ Gümrü demiryolunu kontrol altında bulunduran Türk Ordusu Komutanlığı, Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden dolayı Ermeni Devrim Komitesi'ne bir kutlama mektubu göndermiştir.¹⁹⁹

bu bölgede şimdilik Türkiye koruyuculuğunda bir yerel yönetim kurulacaktır (Antlaşmanın tam metni için bkz., İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, C.I, Ankara, TTK, 1983, s.19-23) Gümrü Antlaşması ile, Nahçıvan ve Türkiye arasından geçen koridorun uzunluğu-Iğdır vilayetinin Aralık-Dilucu mıntıkası ile Nahçıvan'ın Sederek köyü arasından geçen Aras nehri vasıtasıyla sınırlanan arazi- 11 kilometre olarak tespit edilmiştir. Araştırmacı Füzuli İbrahimzade, Türkiye açısından o dönemde çok önemli bulunan bu koridorun, Mustafa Kemal Paşa tarafından İran Hükümeti'ne ödenen altın para karşılığı alındığını iddia etmektedir. (bkz., Füzuli İbrahimzade, **Behbut Şahtatinski**, Bakü, Elm, 2004, s.54)

¹⁹⁷**SPIH DA**, F.1, Op.2, D.79, L.37-38; Paris Barış Konferansında Türkiye Ermenilerini temsilen Bogos Nubar Paşa ile, Kafkas Ermenistanı temsilen Agroniyen “Büyük Ermenistan” projesi ile ortaklaşa faaliyet göstermeyi kararlaştırmışlardı. Hatta Azerbaycan temsilcisi Topçubaşev ile yaptığı görüşmede Agaronyan: “Sizin tüm faaliyetiniz yalnız Kafkasya ile sınırlıdır. (yani Güney Azerbaycan'ın çıkarlarını savunacak gücünüz yok) Biz ise “Büyük Ermenistan”da yaşayan tüm Ermenilerin çıkarlarını savunuyoruz”- diye küçümseyici bir ifade kullanmıştır. (bkz., Topçubaşev, **Paris Mektupları**, s.64)

¹⁹⁸ **Komünist (Rusça)**, No: 178, 2 Aralık 1920

¹⁹⁹ **Komünist (Rusça)**, No:180, 5 Aralık 1920; O dönemin koşullarında TBMM Hükümeti, Ermenistan dahil Kafkasya'da düşman buldukları İtilaf Güçlerindense, daha az tehlikeli gördükleri Sovyet Rusya'nın nüfuzunun bulunmasını istemiştir. Hatta Sovyetler, Türkiye çıkarlarına aykırı bir takım çalışmalara bulunsalar da, TBMM Hükümeti bu meselede mevkiini değiştirmiş değildi. Bu, Mustafa Kemal Paşa'nın 21 Mart 1920 tarihli Meclisteki konuşmasından da anlaşılıyordu: “*Ruslar, bizim Şark alemiyle olan irtibatımızı katetmek istiyorlar. Bunu bir an için kabul edelim. Fakat İngilizler dahi bizim Şark alemiyle irtibatımızı katetmek istiyorlar ve bu suretle hayatı mevcudiyetimize de suikast etmek istiyorlar. Binaenaleyh Kafkasya dahilinde İngiliz ve Rus mücadelesinden hangisi bizim için ehveni şer olabilir? Ben zannediyorum ki; Rusların böyle bir maksadı olsa bile, bizi şark alemiyle tesisi irtibattan men edemeyecekler. Fakat İngilizler ihrazu galebe edebilirlerse bizim için daha tehlikeli olabilir. Ruslar bizi Şark alemine irtibattan*

Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi Avrupa basınında endişe ile karşılanmıştır. Hatta İngiliz basını “Ermenistan’ı kurtarmak” adı altında yardım kampanyası başlatmıştı. Toplanacak para ile Ermenistan’ı kurtaracak gönüllü birliklerin kurulması planlaştırılmıştı. Bu arada Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Avrupa kamuoyunu rahatlatacak bir bildiri yayınlarken, Sovyet Rusya’nın Ermenistan’a karşı işgal niyetini taşımadığını, esas gayelerinin Türklerin ilerleyişini durdurmak olduğunu beyan etmişti. Çiçerin’in sözlerini İngiliz gazetesi *Deyli Telgraf*’ın Kafkas muhabiri de doğrulamaktaydı: “*Bolşevikler, Ermenileri Türkler ve Tatarlara (Azeri) karşı muesser bir surette tahtı himayelerine almışlardı. Erivan Hükümeti’ne doğrudan doğruya muavenet etmeliğimiz imkansız olduğundan Bolşevizm muavenetine müracaat etmiş olan Ermenileri ittiham edemeyiz.*”²⁰⁰ Hakkını vermek gerekiyor ki Sovyet Rusya da Ermenistan’a karşı her zaman toleranslı davranmış, ona karşı himayesini esirgememiştir.

2. Nahçıvan Eyaletinin Sovyet Ermenistan’ına İlhak Girişimi

Ermenistan’ın Sovyetleşmesinden sonra, 2 Aralık 1920 tarihinde Sovyet Rusya ile bu cumhuriyet arasında gizli bir antlaşma yapılmıştı. Antlaşmaya göre, 28 Eylül 1920 tarihine kadar Ermenistan’ın nüfuzu altında bulunan topraklar: İrevan vilayeti, Kars’ın bir kısmı, Zengezur kazası, Kazak kazasının bir kısmı ve Tiflis vilayetinin bazı yerleri Sovyet Ermenistan’ın arazisi olarak kabul edilmişti.²⁰¹ Bu bölgelerin Müslüman Türk halkının iradesini dikkate almaksızın Sovyet Rusya’nın bu iğrenç antlaşmaya imza atması, İtilaf Devletlerinin Taşnak rejimine gösterdiği himayeciliğin bu kez Sovyet Ermenistan’ına Komünizm ittifakı adına Rusya’nın hayata geçireceğinden haber veriyordu. Rusya’nın desteğinden cesaret olan

menedebilsinler, böyle olduğu dahi şayani teemmüldür... “ (bkz., **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.I, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s.453) Maalesef, Mustafa Kemal Paşa’nın Sovyetlerle ilgili düşüncelerinde yanılıyla düştüğü görülmüştür. Sovyetler Birliğinin kurulmasıyla Türkiye’nin Kafkasya ile bağları tamamiyle koparılmıştır

²⁰⁰ **Alemdar**, No:713, 10 Kanunievvel (Aralık) 1920

²⁰¹ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.IV, Moskova, Gospolitizdat, 1960., S.711

Ermeniler, Taşnak Hükümetiyle Ankara arasında yapılmış olan Gümrü Antlaşması'nın Sovyet Ermenistan'ını bağlamayacağından, Türkiye'ye müzakerelere yeniden başlamayı teklif etmişlerdi.²⁰² Fakat Ermeni meselesinin Gümrü Antlaşmasıyla halledilmiş sayan Ankara Hükümeti, yeni Ermeni Hükümeti'nin bu tutumundan hoşlanmamıştı. Onun için verdiği cevapta; müzakerelerin yeniden başlatılmasının anlamsız olduğunu, çünkü İngilizler tarafından Ermenilere bırakılan topraklarda yaşayan Müslümanların kendi mukadderatlarını artık belirlediklerini, Bolşevik Ermeni Hükümetinin bu husustaki ısrarının, “kendisinin ismini değiştirmiş bir Taşnak Hükümeti'nden başka bir şey olmadığını ve aynı emperyalist ve fütühatçı” bir kuruluş olduğu hissini uyandırmakta bulunduğunu belirtmişti.²⁰³ Ayrıca Sovyet Rusya Dışişleri Komiserliği'ne gönderilen 27 Aralık 1920 tarihli mektupta da bu hususa özellikle dikkat çekilmiştir:

*“Ermenilerin Komünist haline geldiklerine inanmıyoruz. Bunun, İngiliz yardımından mahrum kaldıktan sonra Rus desteğine nail olmağa mahsus bir komedi olduğunu düşünüyoruz. Bu şartlar içinde Ermenistan'ı Mezopotamya'da yerleşmiş İngilizlere yaklaştıracak surette uzatmak Moskova ve Ankara Hükümetlerine pek çok nahoş sürprizler saklamak demek olur.”*²⁰⁴

Azerbaycan ile Türkiye arasında tampon bir Ermeni devleti yaratmayı amaçlayan Sovyet Rusya, işin ilginç tarafı bunu Azerbaycan Sovyet yönetiminin eliyle gerçekleştirmeğe çalışmıştı. Azerbaycan Devrim Komitesi Bakü Sovyeti'nin 1 Aralık 1920 tarihli toplantısında Nerimanov, Moskova'nın baskısıyla şu mealde bir beyannameyi onaylamaya sunmuştu:

“Azerbaycan Sovyet Hükümeti, emekçi Ermeni halkının Taşnaklara karşı verdiği mücadeleyi alkışlamaktadır. İtilaf'ın oyuncakları olan Müsavatçı ve Taşnaklar, iki kardeş halk olan Müslüman ve Ermenileri emperyalizmin aletine çevirip milli nefretin filizlenmesine sebep olmuşlardı. Bunun sonucu Karabağ, Zengezur, Nahçıvan gibi arazi meseleleri ortaya çıkmıştır ki, yüzlerce köy ve

²⁰² Tansel, **a.g.e.**, C.III, s.247

²⁰³ **a.g.e.**, s.247-248

²⁰⁴ Mektupta ayrıca, sebepsiz yere Ermenistan'a terkedilmiş Nahçıvan, Karabağ vs. toprakların yanı sıra Anadolu'dan da Ermenistan'a toprak verilmesi hususunda Rusya Hükümeti'nin talebine hiçbir

kasaba dağıtılmış, on binlerce insan telef olmuş, yüz binlerce vatandaş açlık ve sefaletle mahkum bırakılmıştır. Sovyet Azerbaycan'ı, Kardeş Ermeni halkının Taşnak hakimiyetine karşı verdiği mücadeleye göre, iki halk arasında mevcut olan arazi meselelerine son koymaktadır. Bu tarihten itibaren Zengezur ve Nahçıvan kazaları Sovyet Ermenistan'ın ayrılmaz parçası olarak ilan edilmiştir. Yukarı Karabağ'ın emekçi köylülerine ise, kendi mukadderatını tayin etme hakkı verilmiştir. Sovyet Azerbaycan'ı, Zengezur arazisinde bulunan ordusunu geri çekiyor ve savaş faaliyetlerini durduruyor. Bunun dışında Sovyet Azerbaycanı yer altı servetlerini (petrol, gaz yağı vs.) Sovyet Ermenistan'ın tam istifadesine sunmaktadır...”²⁰⁵

Azerbaycan Komünistlerin 1 Aralık 1920 tarihli malum beyanatının yanı sıra Ermeni sempatzanı V. Velibeyov'un Nahçıvan Olağanüstü Komiseri olarak tayin edilmesi bölgede siyasi durumu daha da gerginleştirmişti. Nahçıvan halkı, Azerbaycan komünistlerinin bu kararını hem hayret, hem de nefretle karşılamıştı. Halkın isteği Sovyet Azerbaycan'ın himayesinde müstakil bir idareye sahip olmaktı. Oysa şimdi onlar güvendikleri el ile Ermenistan'a peşkeş edilmişlerdi. Anti Sovyet akımının yükselmesi üzerine Azerbaycan Adliye Komiseri V. Şahtatinski Aralık ayının 15'inde Nahçıvan'a gelip yerli halkla görüşmüştü. Şahtatinski'nin demecinde bazı noktalar gerçekten çok önemli idi:

“Azerbaycan sizi toprağınızla birlikte Ermenistan'a satmıştır, eğer ben Bakü'de olsaydım buna, katiyen izin vermezdim. Ben, Azerbaycan Devrim Komitesi'nin üyesi gibi Velibeyov'u görevinden alıp yanımda Bakü'ye götüreceğim. Siz toprağınızla birlikte kendi bağımsızlığını korumak istiyorsanız, burada güvenebileceğiniz tek kuvvet Türkiye Ordusu'dur. Halk bu ordunun etrafında birleşmelidir. Sizin bağımsızlığınızı ve toprağınızı yalnız onlar koruyacaklar ve sizi ağır felaketten kurtaracaklar.”²⁰⁶

suretle muvafakat edilemeyeceği de vurgulanmaktaydı. (bkz., **Atatürk'ün Milli Dış Politikası-I**, s.242-245)

²⁰⁵ **Komünist (Rusça)**, No: 178, 2 Aralık 1920; Nerimanov, daha sonralar (1921 yılında), bu beyanati verirken baskı altında bulunduğunu ve yalnız başına Zengezur'un Azerbaycan'dan koparılmasını engellemek iktidarında olmadığını itiraf etmiştir. Ona göre, eğer Azerbaycanlı komünistlerin çoğunluğu vatanperver görüşte bulunsaydı, Ermenistan böyle kolaylıkla Zengezur'u ele geçiremezdi (bkz., Hasanov, **Neriman Nerimanov- Milli Temayüllü Komünist**, s.46)

²⁰⁶ Musayev, **Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti(1917-1921)**, s.339

Bu mesaj üzerine Nahçıvan halkı adına Hacı Cebbar Şızkade, Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne müracaatta bulunmuştu. Müracaatta; Nahçıvan ahalisinin iki seneden beri Ermeni işgaline karşı Türk askerinin yardımları sayesinde direndiği ve en nihayet Doğu hareketi sonucu rahata kavuştuklarını sandığı bir vakitte Azerbaycan Hükümeti'nin bir satılık mal gibi onları Ermenilere hediye etmesini akla sığmayan bir hareket olarak gördükleri ve nasıl bir tepki vermeleri gerektiği sorulmakta, ayrıca Türkiye Hükümeti'nden de bu meseleye ciddi bir şekilde müdahalede bulunması istenmekteydi:

“...İstirham ederim, bu feryadımızı Rus Sovyet Cumhuriyeti sefaretine de aynen tebliğ buyurunuz ki, sözleri mi doğrudur, özleri mi? Bizlere de bilfiil gösterebilirler. Paşa Hazretleri, muhatabım siz değil, Büyük Millet Meclisidir. Bunca kanlar ve kurbanlardan sonra bizi siz de mi Ermeni yapmak istiyorsunuz? Ey muhterem Meclis! Hiç olmazsa Sovyet de olsa, bizim de müstakil, Türk Sovyet Cumhuriyeti namı altında ve fakat Ermeni idaresi, Ermeni zulmü ve Ermeni tahakkümü haricindeki Türkleri ve Türklüğü hatırdan çıkarmayınız. Nahçıvan, Şerur, Ordubad, Vedi havalisinin gece gündüz göz yaşları döken ve sizden istidat eyleyen, imdat bekleyen yüz binlerce ahalisinin bu feryadını pişigahı tetkikinize arz ile aleni göz yaşlarıyla cevaba istizar eylediğim maruzdur.”²⁰⁷

Siyasi olayların gidişatını yakından takip eden Nahçıvan'daki Türk birliklerinin reisi Veysel Bey, Ankara'nın da oluruyla 5 Ocak 1920'de Nahçıvan Olağanüstü Komiserliği'ne “Ermenistan'la yapılan Gümrü Antlaşmasına göre Türkiye Hükümeti'nin Nahçıvan'da ordu bulundurmaya ve Nahçıvan halkının iradesine uygun Sovyet iktidarını savunmaya tam yetkili olduğu” hususunda bir nota gönderiyordu. Bundan iki gün sonra halkın büyük katılımı ile düzenlenen mitingde ise Veysel Bey, Nahçıvan'ı Türkiye'nin ayrılmaz parçası olarak ilan edip bu devletin koruyuculuğu altına geçtiğini, kendisinin de Olağanüstü Komiser gibi tüm yetkileri elinde bulundurduğunu beyan ediyordu.²⁰⁸ Veysel Bey'in bu beyanatının altında yatan esas neden, bölgede kan dökülmesine engel olmaktı. Çünkü bu sıralar Nahçıvan halkı Bolşevik iktidarını devirmek için tam cephe almış durumda idi.

²⁰⁷ TBMM. Zabıt Ceridesi, Devre:1, İçtima Senesi:1, C. VIII, 2. Baskı, Ankara, TBMM Matbaası, 1945, s.62

Moskova görüşmelerinin başlayacağı bir zamanda bölgede Sovyet iktidarına yönelik herhangi bir hareket, yapılacak anlaşmayı olumsuz yönde etkileyebilirdi. Bunun için Veysel Bey bölgedeki anti Sovyet atmosferin büyük karışıklıklara dönüşmemesi için her türlü çabayı sarf etmişti. Türk tarafının sağduyulu siyasetinin bir sonucudur ki, Sovyet iktidarı Nahçıvan'daki mevcudiyetini koruyabilmişti. Yoksa Veysel Beyin de ifade ettiği gibi, Bolşevikleri temizlemek Nahçıvanlılar için iş denecek külfet değildi.²⁰⁹ Veysel Bey'in bu olumlu tavrına karşı, onu karşı devrimcilere arka çıkmakla suçlayan Bolşevik Komutanlığı, Türk müfrezesinden bölgeyi boşaltmasını talep etmişti. Veysel Bey hatıratında olaya şu şekilde değinmektedir:

“Moskofların hedefleri bir an önce bizi Nahçıvan bölgesinden uzaklaştırmaktı. Biz Nahçıvan'ın bağımsızlığını istiyorduk. Onlar boğazına tırnaklarını geçirebilmek için uydurma bir komünist partisi yapmak istiyorlardı. Biz oradayken baskı ve zora başvuramıyorlardı. Zabt ve istiladan ibaret olan amaçlarını da her zaman olduğu gibi gizliyorlardı. Çünkü siyasetlerini açıkça savunamayacaklarını biliyorlardı. Bizim amacımız açıktı: Nahçıvan'ın bağımsızlığı. Bu bağımsızlık verilinceye kadar Ermeni saldırılarından çok Bolşevik zulmüne karşı halkın korunması gerekiyordu, ama buna imkan yoktu. Ermenilerle barıştan çok Moskova Konferansı'nın sonucunu beklemekten başka çare kalmamıştı. Bu konuda Doğu Cephesi Komutanlığından hiçbir direktif almamıştım, ama emirsiz yerimden kımıldayacak değildim”²¹⁰

Türkiye'nin Azerbaycan'ın diğer bölgeleriyle irtibatını sağlayan yegane yolun Nahçıvan'dan geçmesi Anadolu'nun selameti açısından bu bölgenin o dönemde emniyet altında bulunmasını gerektiriyordu. Bunun için TBMM Hükümeti Nahçıvan meselesinde çok ciddi ve tutarlı davranmıştır. Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi hakkında Azerbaycan Bolşevik yönetiminin malum kararı TBMM'nin 19 Şubat 1921 tarihli oturumunda tartışmalara sebep olmuştur. Erzurum milletvekili Hüseyin Avni Bey, bu konuda endişelerini dile getirmiş, Hariciye Vekili'nden bu

²⁰⁸ S.Sadıkov, “Nahçıvan 1920. Yılların Burulğanında”, **Azerbaycan Komünisti**, No: 11, Kasım 1990, s.72-73

²⁰⁹ Ünivar, **Kurtuluş Savaşı'nda Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)**, s.99

²¹⁰ Ünivar., **a.g.e.**, s.94-95

hususta hükümetin hangi faaliyetleri icra ettiğini sormuştu. Soruya devrin Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey şu şekilde cevap vermişti:

*“Ermenilerle yaptığımız anlaşma ile Nahçıvan’ın statüsü hukuken tespit olunmuştu. Buraya TBMM himayesi altında muhtariyet verilmiştir. Bölgenin ileride nereye bağlanacağı hususunda umum halk reyine gidileceği muhtemeldir. Fakat bu zamana kadar bölge meclisimizin himayesi altında bulunacaktır. Nahçıvan havalisi hali hazırda ordumuzun kontrolü altındadır. Bu ara Ermenilerin bölgeye saldırısı olmuşsa da bu taarruz birliklerimiz tarafından püskürtülmüştü. Bugün orada sükunet ve emniyet sağlanmış durumdadır. Yani orası TBMM’nin himayesi altında fiilen bir muhtar idareye sahiptir...”*²¹¹

Halkın direnişi ve Türkiye Hükümeti’nin “Nahçıvan Meselesi”nde tutarlı politikası Sovyet Ermenistan’ı ve onun hamisi Rusya’yı geri adım atmak zorunda bırakmıştı. Bunu Ermeni sempatizanı V. Velibeyov’un 19 Ocak 1921 tarihinde Anadolu’ya yaptığı ziyareti sırasında Kazım Karabekir Paşa’ya takdim ettiği mektuptan da görmek mümkündür:

*“Son zamanlar cephede vuku bulan siyasi olaylar ilişkilerimizin aksamasına neden olmuştur. Sanki Doğu’nun siyasi hayatı da sönüştür. Ama devrimci yoldaşların güçlü elleriyle Doğu dünyasının üstünü kaplayan kara bulutlar artık uzaklaşıyor. Anadolu’ya ilk defadır geliyorum. Şimdi Anadolu kırmızı bayrağı yükselterek Doğu’nun kurtuluşu ülküsü ile mazlumları ileriye doğru götürüyor. Doğu’nun mukadderatının Moskova’da olduğu gibi Türkiye’de de emekçi kitlelerin iradesine verileceği günler yakınlaşıyor. Milletlerin hayat tarzlarına, geleneklerine, diline, milli özelliklerine önem vermek gerekiyor. Nahçıvan’ın bağımsızlığı artık Ermenistan, Ukrayna, Dağıstan Sovyet Cumhuriyetleri, Maku hanı ve Tebriz şehrinin hakimi tarafından tanınmıştır. Türkiye tarafı, Nahçıvan’ın Azerbaycan himayesinde kendini idare edebileceğine emin olabilir.”*²¹²

En sonunda Nahçıvan eyaletinin statüsünün tayini, halkın iradesine bırakılıyordu. 1921 yılı başlarında yapılan halk oylaması ile Nahçıvan eyaletinin %90’ı Azerbaycan Cumhuriyeti’ne bağlı özerk cumhuriyet olarak idare

²¹¹ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C.I, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s.440-441

²¹² Azerbaycan Komünisti, aynı yer

edilmelerine karar veriyorlardı. V. Şahtatinski Azerbaycan Devrim Komitesi'nin mandası ile Nahçıvan'a salahiyyetli komiser olarak tayin ediliyordu.²¹³

3.Moskova Konferansı'nda Nahçıvan'ın Statüsü İle İlgili Yapılan Görüşmeler

Sovyet Hariciyesi'nin yanlış tutumundan dolayı Temmuz-Ağustos 1920'de Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyetinin Moskova'daki ilk diplomatik girişimleri olumsuz sonuçlanmıştır. Fakat Ermenistan hareketinin başarıyla sonuçlanması, Fransa'nın Ankara Hükümetine temayülü, Sovyet Hariciyesi'nin 1920 yılı sonlarında Türkiye'ye karşı güttüğü siyaseti yumuşatmasına sebep olmuştur. Doğu vilayetlerinin Ermenistan'a bırakılması taleplerinden feragat eden Çiçerin, TBMM Hariciyle Vekili Ahmet Muhtar'a göndermiş olduğu 19 Aralık 1920 tarihli bir nota ile Rusya Hükümeti'nin Türkiye ile anlaşma yapmak isteğini iletmiştir.²¹⁴ TBMM Hükümeti de, değişen bu politika gereğince, bu isteği olumlu karşılamış, Türkiye ile hem manevi, hem de coğrafi yakınlığı düşünülerek görüşmelerin Bakü'de yapılmasını arzu etmiştir. Fakat Çiçerin, Sovyet dış politikası yetkililerinin işlerinin aksamaması açısından görüşmelerin Moskova'da yapılmasının uygun olacağını belirterek, Türk heyetine Ermenistan ve Novorosisk üzerinden Ankara ile irtibatın sağlanacağı garantisini de vermişti.²¹⁵ Türkiye Hükümeti en nihayet teklifi kabul etmiş ve Yusuf Kemal, Rıza Nur ve Saffet Beyler'den oluşan heyeti Moskova'ya göndermiştir.²¹⁶

26 Şubat 1921 tarihinde Moskova'da taraflar arasında görüşmeler başlamıştı. Moskova görüşmelerinin yapıldığı sırada, diğer bir Türk heyeti Bekir Sami başkanlığında Londra'da temaslarını sürdürmekteydi. Avrupa basımının yaydığı habere göre, İngiliz Başbakanı Lloyd George, Bekir Sami ile görüştüğü zaman,

²¹³ Musayev, a.g.e., s.342

²¹⁴ Dokument Vneşney Politiki SSSR, IV, s.391-392

²¹⁵ Aynı yer.

Bolşevik Rusya'ya karşı harekate geçtikleri takdirde Bakü'deki petrol endüstrisi dahil, tüm Güney Kafkasya'nın Türkiye'nin himayesine bırakılacağını vaat etmekteydi.²¹⁷ Kendi aleyhlerine yapılan bu girişimde rahatsızlık duyan Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 12 Mart 1921 tarihli notasında Bekir Sami'nin Londra'daki temaslarına değinerek, onun "Pti jurnal" gazetesine Sovyetler aleyhine verdiği demeçlerden tedirginlik duyduklarını belirtmiştir. Ayrıca Çiçerin, Bekir Sami'nin Londra'da İstanbul'u mu, yoksa Ankara'yı mı temsil ettiği hususunda aydınlatılmasını talep etmiştir.²¹⁸ Türk delegasyonu başkanı Yusuf Kemal Bey 14 Mart 1921 tarihinde Ankara'ya gönderdiği şifrede Bekir Sami'nin tutumunun Moskova'daki müzakereleri çok kötü etkilediğini belirterek, "buradaki neticeyi katıyesi alınmadan İtilaf ile kati bir uyuşma yapılmamasının muvafık olacağı" kanaatini bildirmiştir.²¹⁹

Moskova Konferansı öncesi mevcut gergin atmosferi Sovyet Azerbaycan'ın Moskova murahhası Behbut Şahtahtinski²²⁰ yetkililere şu şekilde rapor etmiştir:

"Gümrü Antlaşması'na istinaden Taşnak Ermenilerin Türkiye'den yardım isteme olasılığı bulunuyor. Daralagez, Zengezur ve Karabağ'ı ellerinde tutan (işgal eden) Taşnaklar sözde Ermeni Köylü Sovyeti kurarak Müslüman ahaliyi Ermenilerle beraber Bolşevizme karşı mücadeleye teşvik etmektedirler. Taşnaklar, İtilaf Devletlerinin Türkiye ile anlaşmasını bekliyorlar. Hatisov, Türk temsilcileriyle yaptığı gizli antlaşma ile Ermenistan'ı Türkiye'ye bağlı özerk bir bölge yapmıştır. Türkler Ermenistan'la mevcut anlaşmazlıklarını çözmek için bizim arabuluculuğumuzu kabul etmiyorlar. Taşnakların Türkiye ile yakın ilişkide bulunmasını sağlayan İtilaf Devletleri'dir, yoksa Ermenilerin müstakil hareket etmesi olanaksızdır. Türkler konferans sonuçlanana kadar Gümrü'yü boşaltmaya yanaşmıyorlar.

²¹⁶ Tengirşek, a.g.e., s.190-191

²¹⁷ İstoriya Vneşney Politiki SSSR (1917-1945), (SSCB Dış Politika Tarihi), s.144

²¹⁸ Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, IV, s.589-590

²¹⁹ Tengirşek, a.g.e., s.214-215

²²⁰ Rusya'nın görüşmelere Behbut Şahtahtinski'nin yanı sıra, Ermeni delegesini de sokma girişimi, Türk heyeti tarafından engellenmiştir. Türk heyeti, Ermenistan ile her hangi bir görüşmede bulunmaya yetkili bulunmadıklarını, Azerbaycan'la ise ayrılıkta görüşmek istediklerini açık bir şekilde beyan etmişlerdi. Buna rağmen, Azerbaycan delegesi, özellikle Nahçıvan meselesinde Ruslara büyük yardımlarda bulunmuştur. (bkz..., Tengirşek, a.g.e., s.225; Karabekir, İstiklal Harbimiz, s.913)

Bekir Sami'nin aleyhimize verdiği rapor üzerine Ankara Hükümeti'nin bazı üyeleri bizimle ilişkiye soğuk bakmaktadırlar. Yusuf Kemal'in başını çektiği grup ise, Rusya ile ilişkilerden yana tavır koyup, Türkiye'nin İtilaf Devletlerine karşı yalnız direnemeyeceği kanısındadır. TBMM'nin umumi reyine göre, Rusya ile Türkiye ortak bir dil bulup anlaşamazlarsa, İtilaf Güçleri her iki devrimci hareketi yerinde boğacaktır. Rusya ile yapılacak antlaşma ise, İtilafların ölüm fermanı olacaktır.

Görüşmelerde Türklerle çıkabilecek en büyük sorun Ermeni meselesidir. Bu konuda Türkler hiçbir taviz vermiyorlar. Şu anda Ermeni meselesini gündeme getirmek uygun değildir. Bunun için uygun bir zamanı beklemek gerekiyor. Türklerden sadece Gümrü ve çevresini talep etmeliyiz. Nahçıvan'a gelince, bölgenin stratejik durumunu göz önünde bulundurup bu arazinin Türk himayesine geçmesini kesinlikle engellemek gerekiyor. Bölgenin Ermenistan'la birleştirilmesi de şimdilik söz konusu olamaz. Birincisi bölgenin halkı buna direnir. İkincisi Türkler razı olmaz. Bunun için bölgeye Sovyet Rusya himayesinde müstakil bir idare şeklini vermek uygun olur. Bu öneri hem Türklerin geri adım atmasını sağlar, hem de Ermeni tarafını tatmin eder. Eğer bölgenin Rusya himayesinde özerkliğine nail olabilirsek, o zaman zengin İran eyaletleri ile bağlantı kurabiliriz ki, hem Ermenistan'ı, hem de hudutlarımız dahilinde bulunan askeri birliklerin gıda ihtiyacını karşılayabiliriz. Bununla merkezi hükümetin (Moskova) Ermenistan'ın iasesi konusunda karşılaştığı zorlukları da hafifletmiş oluruz. İleride müstakil Nahçıvan vasıtasıyla hem İran Azerbaycanı'na, hem de Türkiye'ye karşı hareket imkanımız da olabilir. Böyle bir girişimin ne merkez, ne de Ermenistan tarafından yapılması uygun değildir. Nahçıvan'ı Ermenistan'a bırakırsak, Maku Hanlığı da Türkiye'ye bağlılığın ilan eder ki, bu bizim çıkarlarımıza tamamıyla zıttır.

Daralagez, Zengezur ve Yukarı Karabağ'ı işgali altında bulunduran Taşnakların Tebriz'le dolayı yoldan İtilaf devletleriyle ilişki kurması Sovyet iktidarı için bölgede tehlike arz etmektedir. Dağıstan'daki durumun kritik oluşu, Azerbaycan hükümetinin ülke hudutlarında bulunan askeri birlikleri barındırma imkanının olmayışı ve bu gibi zorluktan dolayı Türkiye ile anlaşma yapılmalıdır. Yapılacak anlaşma Gürcistan'ın da Sovyetleşmesini kolaylaştırır ki, bu karşı devrimin Kafkaslardaki son dayanak noktasının da yok olması demektir.

Azerbaycan'da bulunan askeri birliklerin büyük kısmının Kuzey Kafkaslara sevk edilmesi halinde hükümetimiz üzerindeki büyük bir yükün kalkacağını da göz önüne almalıyız.

Moskova anlaşması baş tutmazsa, Türkler ne yapmak niyetindedirler?

Eğer anlaşma olmazsa, Ali Fuat Paşa Türkiye temsilcisi olarak Moskova'da kalacak ve geriye kalan Türk heyeti ise Anadolu'ya dönecektir. Bu durumda TBMM. Hükümeti, bütün Müslüman Doğu'ya müracaat ederek, Sovyet Rusya ile hiçbir ilişkide bulunmadığını, Sovyetlerden hiçbir yardım ve destek almaksızın mücadeleyi sürdürdüklerini beyan edecek.”²²¹

Müzakerelerde Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan'ın da temsil edilmesini istese de, Türk heyeti adı geçen devletlerle daha sonra görüşeceklerini bildirip buna karşı çıkmıştır. Bu hususta B. Şahtatinski Azerbaycan Dışişleri Komiseri M.D. Hüseyinov'a gönderdiği mektupta şöyle yazıyordu:

“Bugün 26 Şubat tarihinde Türkiye ve Rusya arasında konferans görüşmeleri başlamıştır. Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan'ın konferansa katılması taraftarı değildir. Azerbaycan'la Bakü'de ayrı bir anlaşma yapmak istiyorlardı. Ermenilerle anlaşmaya yanaşmamalarının sebebi ise Gümrü Antlaşması'nın henüz geçerliliğini yitirmediğini savunmalarıydı. Bu antlaşmadan Türkler vazgeçmek niyetinde değillerdi. Rusya bizimle Türkiye arasında yapılması düşünülen antlaşmaya karşı çıkmasa da, Azerbaycan ve Ermenistan'ın Moskova Konferansında temsil edilmeleri taraftarıdır. Benim kendi düşünceme gelince, Azerbaycan'ın konferansa katılmasına karşıyım. Konferansta herhangi kesin bir şey söylemeyeceğim için bizi alakadar etmeyen bazı küçük pürüzler için Türklere karşı gelmem doğru olmaz. Anadolu'da beni ileri tarihte bekleyecek siyasi manevralar karşısında puan kaybetmemem gerekiyor. Ruslar, Türkiye ile dostluk ve kardeşlik antlaşması yapmak istiyorlar, kesin ittifaktan kaçıyorlar. İngiltere ile de görüşmeler sonuçlanmaktadır. Gürcistan dahil olmak üzere Kafkasya işlerine gelince benim kanaatimce, Dağıstan'la beraber tüm Kafkas ülkelerini bir kazan içine atıp birleşik

²²¹SPIH DA, F.609., Op. 1, D. 94, L.193-194

bir Kafkas Cumhuriyeti'ni kurmak gerekiyor. Yalnız bu şekilde sınır meselelerini çözmek mümkündür.”²²²

Moskova'da süren Türkiye ve Sovyet görüşmelerinde tartışma konusu olan mevzulardan biri de Nahçıvan meselesi idi. Türkiye'nin Nahçıvan bölgesine dikkat etmesini ve büyük önem vermesini Türk tarihçisi Faruk Sümer'in kayıtlarında da görmek mümkündür. Faruk Sümer, Yusuf Kemal Tengirşek'in Moskova'ya gitmeden önce Mustafa Kemal Paşa ile olan görüşmesinin üstünde özellikle durarak, Yusuf Kemal Bey'in “*Paşam, Ruslar Nahçıvan üzerinde ısrar ederse ne yapalım?*” sorusuna, Mustafa Kemal Paşa'nın “*Nahçıvan Türk kapısıdır. Kapımızın mevcudiyetini muhafaza ediniz, bizim için mühim olan budur. Bunu hususi olarak nazara alıp elinizden geleni yapınız*” cevabını verdiğini kaydetmektedir.²²³

Yusuf Kemal Tengirşek bu mesele üzerine Mustafa Kemal Paşa ile arasında geçen konuşmayı eserinde şu şekilde nakletmektedir:

*“Reis Paşa bana “Ne yapacağız?” dedi. Ben “ısıtmakta olduğumuz demir tavına geldi. Demiri tavında döveceğiz. Hemen bir heyet yollayacağız” cevabını verdim. “Kim gidecek?...” buyurdular. “Müsaade ederseniz ben Paşam” cevabını verdim. “Gel...” dedi. Yanına gittim. Beni kardeşçe öptü. “Haydi hazırlan Bir an evvel yola çık! Yanına başkalarını alacaksın onları da bana söyle! Ne yapmak lazım geliyorsa yap” dediler”.*²²⁴

Moskova görüşmelerinde Nahçıvan'ın statüsü ile alakalı meseleler tarafların 10, 12 ve 14 Mart 1921 tarihlerinde yaptığı toplantıların protokollerinde de yer almıştır. Mart ayının 10'unda yapılan görüşmede Türk heyeti, Nahçıvan ahalisinin Türk ordularını kabul etmesine dayanarak bölgenin Türkiye'nin himayesi altında bulunduğunu beyan etmiştir. Lakin Nahçıvan kesiminin, koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşuluyla Azerbaycan himayesine verilebileceğini de bildirmiştir. Türk heyeti yerli Müslüman ahaliye karşı zorlamaların tekrarlanabileceği olasılığında ordularının lakayt kalmayacağını bir kez daha belirtmiştir. Rusya tarafı, müdahale hakkı tanıyacak olan prensibin kabul

²²² SPİH DA, F.609, Op.1, D.94, L.2

²²³ Seher gazetesi 13 Mayıs 1992'den naklen Kasimov, a.g.e., s.69

²²⁴ Tengirşek, a.g.e., s.190-191

edilmesinin imkansız olduğunu savunup, söz konusu işkencenin Kars'ta yaşayan gayri Müslimlere karşı da yapıldığını iddia etmiştir. Bunun için gündeme sadece Azerbaycan'ın himayesi altında Nahçıvan'ın muhtariyeti meselesinin konulmasını ve sınır hattının tespitini teklif etmiştir. Arazinin herhangi bir üçüncü devlete bırakılmaması koşuluna gelince, böyle bir girişimin daha önce vuku bulmasını taraflar arasında herhangi bir anlaşmanın mevcut olmamasına bağlayan Rusya, şimdi yapılacak bu tür hareketin yapılacak antlaşmanın ihlali anlamına geleceğini beyan etmiştir. Ayrıca Türkiye'nin himaye hakkını Azerbaycan'a bırakacağına dair ileri sürdüğü formülünü de önemli bulmayan Rusya'ya göre, Türk ordusunun yerli ahali tarafından bölgeye davet edilmesi hukuki açıdan himaye için esas sayılamazdı. Çünkü Gümrü Antlaşması Ermenistan'ın yeni hükümeti tarafından tasdik olunmamıştır. Azerbaycan tarafı bu görüşmelerde resmen temsil edilmediğinden herhangi bir sorumluluğu da üzerine alamazdı. Lakin Nahçıvan vilayetinin Azerbaycan ile daimi ilişkisini göz önünde bulunduran Rusya tarafı, herhangi bir üçüncü devlete bırakılmaması koşuluyla, Azerbaycan himayesinde muhtariyet teşkiline itiraz etmeyeceğini de bildirmiştir. Bu konuda taraflar arasında anlaşma elde edildikten sonra, uzmanlardan gelen raporlar doğrultusunda Nahçıvan bölgesinin sınırlarının tespit edileceği kararlaştırılmıştır.²²⁵

12 Mart 1921 tarihli toplantıda Nahçıvan havalisi ve Ermenistan arasında tespit edilen sınırlar anlaşmazlığa sebep olmuştur. Uzmanların tespit ettiği sınır hattının Azerbaycan'ın maksimum taleplerini de geçtiğini savunan Rusya, Azerbaycan'ın Kurt Kapısı'ndan öteye, yani İrevan kazasının herhangi bir kesimine, himayecilik iddiasında bulunmadığını beyan etmiştir. Sovyet Cumhuriyetleri arasındaki sıkı ilişkiler dolayısıyla sınır meselesinin birinci derecede önemli olmadığına da değinen Ruslar, buna rağmen Şerur-Daralegez dairesinin sınırını etnik prensibe dayalı olarak çizilmesini uygun görmekteydiler. Türkiye tarafı meselenin bu şekilde ele alınmasına itiraz etmiştir. Bu bölgenin ahalsinin tamamen Müslüman olduğunu, yakın geçmişteki malum kanlı olayların Türk ordularının bölgeye gelmelerine sebebiyet verdiğini Rusya'ya hatırlatan Türk murahhasları, bu arazilerin Ermenistan'a bırakılması durumunda Müslümanların yeniden tehlike altında

²²⁵ SPİH DA, F.609,. Op.1, D.94, L.45-46

bulunacaklarından endişe duyduklarını belirtmişlerdi. Türkiye tarafı, Azerbaycan'ın Türkiye, Rusya ve insanlık karşısında borcunu ifa edeceğine emin olarak, belirtilen araziler üzerinde himaye hakkını tamamiyle Azerbaycan'a verilmesini istemiştir. Bunun yanı sıra bölgede asayişini korumak ve idareyi sağlamak için Azerbaycan birliklerinin bölgeye (kendi topraklarına)serbest geçişinin sağlanması hususunu da belirtmiştir. Çünkü daha önce müzakerelerde düzenli orduların demiryolu hattından uzak tutulması kararlaştırılmıştı. Sınır meselesinde Türk heyetinin bu kararlı tutumuna rağmen, Rus diplomatları siyasi manevralarla bu meseleyi gündemden düşürmeye çalışmış, hatta ileride Nahçıvan ve Ermenistan arasında sınır değişikliklerine gidilebileceğini açıkça beyan etmişlerdi. Buna uygun olarak bölgelerin ahalisinin son dönemlerdeki geniş çapta göçleri üzerine ortaya çıkan karmaşık duruma dayandırılmasına çalışan Rusların esas niyeti, gelecekte Azerbaycan topraklarının komşu bir devlete taviz olarak verilmesine zemin hazırlamaktı. Rusların bu tehlikeli gidişini iyi sezen Türk heyeti, bu meselenin Türkiye'nin doğu sınırlarının güvenliği açısından önemli olduğunu, onun kesin çözümünü ve Azerbaycan'la Ermenistan arasında bununla alakalı herhangi bir görüşmenin olabilme ihtimalini de göz ardı etmemekteydi. Bu durumda Rusya tarafı diplomatik manevra yaparak, Azerbaycan'ın kendisinin daha önce talep ettiği sınırlar dahilinde bulunmasını tavsiye etmiştir. Sınır hattının kesin tespitinin, hükümetin ve ahalinin görüşünü almadan Moskova'da tespit edilemeyeceği hususuna değinmiştir.

Toplantı boyunca Türkiye'nin teklifi ile Şerur-Daralagez dairesinin Nahçıvan'a bırakılması ve İrevan dairesinin tartışmalı kısımlarında sınırın Kömürlü Dağ (6930)'dan başlayıp Saray-Bulak (8071)-Ararat istasyonundan geçmesi kararlaştırılmıştır.²²⁶

14 Mart 1921 tarihli toplantıda Nahçıvan'ın statüsü tam olarak belirlenmiştir²²⁷ 18 Mart 1921'de ise Türk-Sovyet antlaşması resmen imzalanmıştır. Türk heyeti antlaşmanın altına 18 Mart değil, İstanbul'un işgalinin yıl dönümü olan 16 Mart tarihini koymayı arzu etmiş, İngilizlerle yaptığı ticaret antlaşmasından dolayı

²²⁶ SPIH DA, F.609,. Op.1, D.94, L.53-54

²²⁷ SPIH DA, F.609,. Op.1, D.94, L.59

Rusların da işine geldiği için bu antlaşmanın altına 16 Mart tarihi konulmuştur.²²⁸ 16 Madde ve a, b, c şıklarını içeren 1 ek kısmından ibaret antlaşma, Rusya tarafından G. Çiçerin, O. Korkmazov, Türkiye tarafından ise Yusuf Kemal, Dr. Rıza Nur ve Ali Fuat Paşa tarafından imzalanmıştır. Antlaşmanın 3. Maddesine göre, taraflar, 1. (c) ek kısmında belirlenen sınır içindeki Nahçıvan kesiminin, koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşuluyla Azerbaycan Koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda anlaşmışlardır.

Nahçıvan topraklarının Aras-Televeg çizgisinin doğusuyla Tanrı Dağı (3829)-Veli Dağ (4121)-Bağırsık (6587)-Kömürlü Dağ (6930) çizgisi arasında sıkışmış üçgen kesiminde, bu toprakların Kömürlü Dağ (6930)'dan başlayıp Saray Bulak (8071)-Ararat istasyonundan geçerek Kara Su'nun Aras ile birleştiği yerden geçen sınır çizgisi, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan yetkili temsilcilerinden oluşacak bir komisyon tarafından belirlenecekti.

Antlaşmanın 1. (c) ek kısmında Nahçıvan eyaletinin toprakları aşağıdaki gibi tespit edilmişti:

“Ararat istasyonu –Saray Bulak Dağı (8071), Kömürlü Dağ (6839), (6930)-3080-Sayat Dağ (7868)-Kurt Kulak Köyü-Gamasur Dağı (8160)-(8022)-Kükü dağı (10282) ve eski Nahçıvan kazasının yönetim sınırı doğusu”²²⁹

Böylece Nahçıvan'ın sınırları ve konumu açıklığa kavuşmuştur. Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlanması, TBMM Hükümeti ve bölgede bulunan Türk askeri birliği tarafından olumlu karşılanmıştır. Görevini başarıyla tamamlayan Azerbaycan topraklarındaki bu son Türk birliği, Moskova Antlaşması gereği 15 Nisan 1921 tarihi itibarıyla tahliye olunmaya başlamıştı.²³⁰

²²⁸ Tengirşek, **a.g.e.**, s.218; Moskova Konferansı'ndan sonra TBMM Hükümeti'nin Batum'daki temsilcisi tarafından ulaştırılan bir istihbaratta; Rusların , Bakü petrolü konusunda İngilizlerle gizlice anlaşığı belirtilmekteydi. Bu antlaşmaya göre, Bakü petrolünün işletmesinin 25 senelik İngilizlere verilmesi karşılığında, elde olunacak gelirin %25'ni İngilizler, geri kalan kısmını ise Ruslar alacaktı. İstihbaratta ayrıca, bu antlaşmanın Bakü'de duyulması üzerine halkın tepkisine sebep olduğu ve şehirde protestoların başlandığı da bildirilmekteydi. (**BCA.**, Bakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Katalogu, 030.10 / 250.688.3 – 2) 18 Mayıs 1921'de Hariciye Vekaleti, TBMM Bakanlar Kuruluna bir yazı göndererek bu mesele ile ilgili Moskova Büyükelçisinden detaylı bilgi verilmesini isteyeceğini duyurmuştu (**BCA.**, 030.10 / 250.688.3 – 1)

²²⁹ Antlaşmanın tam metni için bkz., Sosyal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, I, s.32-38; **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.III, Moskova, Gospolitizdat, 1959, s.597-604

²³⁰ Ünivar, **a.g.e.**, s.108

4.Türk Heyetinin Sovyet Azerbaycan Hükümeti ile Antlaşma Yapma İsteği

Moskova Konferansı'ndaki görüşmelere Azerbaycan delegesinin katılmasına karşı çıkan Türk heyetinin esas amacı, Azerbaycan ile ayrı bir antlaşma yapıp bu şekilde karşılıklı ilişkileri pekiştirmenin yanı sıra, Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak kabul ettiklerini Ruslara göstermekti. Türk heyeti hatta, olası antlaşma için bir metin bile hazırlamıştı. Metne göre: emperyalizme karşı Doğu'yu kurtarmak için güç ve iş birliği yapılacaktır; Türkiye, İtilaf Devletleri ile anlaştığı takdirde devrimci birliklerini Azerbaycan'a gönderecek (onların mali masraflarını Azerbaycan tarafı karşılayacaktır); Azerbaycan, Doğu'da Milli Mücadeleye desteğini sürdürecektir, fakat düşünülen Sovyetleştirilme yalnız ahalinin isteği doğrultusunda gerçekleşebilecek; Türkiye'nin izni olmaksızın Azerbaycan, İtilaf Devletleri ile tek taraflı antlaşma yapmayacaktı; Kurtuluş Savaşı devam ettiği sürece Azerbaycan Türkiye'ye gereken petrol ürünlerini temin edecekti.²³¹

Azerbaycan'ın kendileriyle konuşmadan Türkiye ile herhangi bir antlaşmaya varacağını kabul edemeyen Rusya, yerel idareciler üzerindeki baskılarını yoğunlaştırmıştı. O tarihte Çiçerin'in Azerbaycan Dışişleri Komiseri M.D. Hüseyinov'a gönderdiği notada: *“Azerbaycan Hükümeti, Kafkas Cumhuriyetleriyle konuşmadan kesinlikle Türklerle anlaşmaya yanaşmasın. Türklerin esas amacı Azerbaycan'ı himaye altına alıp onun iç işlerine müdahale etmektir. Bakü'deki yoldaşları bu hususta uyarmazsak, hata yapabilirler. Merkezi Komite'nin bu kararını yetkililere iletiniz. Kafkas Cumhuriyetleri bizim onayımız olmaksızın hiçbir antlaşmaya imza atmasınlar”*²³² denmekteydi.

Çiçerin'in notasına Hüseyinov, 12 Nisan 1921 tarihinde şu cevabı göndermişti: *“Azerbaycan'ın Türk himayesine geçişi kesinlikle söz konusu olamaz. Türklere birkaç yüz bin pud petrol ürünü verilmesi dışında tek taraflı hiçbir antlaşma yapılmayacağını hükümetimizce kararlaştırmışız. Türk heyeti ile yalnız Tiflis'te*

²³¹ En Yeni Tarih Vesikalarının Korunması ve Öğrenilmesi Üzere Moskova Merkezi, F.85, Op.13, D.143, L.1- SPİH DA'nın suret fondu, No: 354, L.2; Kasımov, a.g.e., s.68-69'dan

²³² SPİH DA, F.609, Op.1, D. 94, L.196-197

*görülebileceğimiz bahanesi ile Bakü'yu terk etmelerini de isteyemeyiz. Görüşmeler için Gürcistan ve Ermenistan temsilcilerini Bakü'ye davet etmişiz..."*²³³

Rusya'nın da baskısıyla Azerbaycan'ın Bolşevik yöneticileri Türk heyetine karşı soğuk davranmışlardı. Birkaç gün oyalandıktan sonra nihayet Azerbaycan Devrim Komitesi Başkanı Nerimanov tarafından kabul edilen Türk heyeti ile Bolşevik başkan arasında çok sert bir diyalog yaşanmıştı:

Türk Heyeti- Bizim sizinle akdedilecek muahedemiz vardır, ezcümle Nahçıvan meselesi. Çünkü biz Nahçıvan'ın hakkı himayesini Azerbaycan'a bir şart ile terk ettik. O da Azerbaycan'ın bu hakkı himayeyi asla üçüncü devlete terk etmemesi idi. Yani bir gün olur da, aralarındaki komünistlik münasebeti galebe der de Azerbaycan, Nahçıvan'ı Ermenistan'a veyahut Rusya'ya terk etmeye kalkışacak olursa o zaman bizim, Azerbaycan'ın Nahçıvan'ı himayesi taahhüdünden vareste kalmasını temin içindi.

Nerimanov- Bizim sizinle yapacağımız şey daha başka bir şeydir.

Türk heyeti- Nedir?

Nerimanov- Biz üç cumhuriyet arasında bir ittifak yapmak üzereyiz. Yani Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ve belki buna Dağıstan da dahil olacaktır. Bu hükümetler arasında teşekkül edecek ittifak ile Türkiye arasında bir ittifak yapmak istiyoruz.

Türk heyeti- Bu ittifak kime karşı olacaktır?

Nerimanov- Emperyalizme karşı olacak.

Türk heyeti- Sizce nereden gelecek emperyalizme karşı?

Nerimanov- Her taraftan gelecek. Hatta Rusya'dan Sovyet Hükümeti kalkarsa yerine gelebilecek emperyalist hükümete karşı da ittifak edeceğiz.

Türk heyeti- Bu ittifak meselesi yeni mevzubahis olduğundan bu babda tam bilgiye sahip değiliz. Ayrıca zikrettiğimiz gibi ittifak anlaşmasına yanaşmamız için hükümetimiz tarafından bize hiçbir yetki verilmemiştir.²³⁴

²³³ SPİH DA, F.609, Op.1.D.94, L.204-206

²³⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.II, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s.227

Türk murahhaslarından Rıza Nur, Azerbaycan tarafının müzakerede daima bir noktayı; Ermenilerle yapılan Gümrü antlaşmasının feshini ileri sürerek ilk önce bu meselenin halledilmesinde direktmelerini kaydetmektedir- “Sizin için hangi mesele daha önemlidir: Azerbaycan mı, yoksa Ermeni meselesi mi?” sorusuna ise Nerimanov’un verdiği cevap tehditkarane bir tarzda idi: “Önce Ermeni meselesini hallettireceğiz. İcabında gerekirse Ermenilerle birleşip size karşı savaş edeceğiz.”²³⁵

Bu hakaret ve tehdit dolu sözler üzerine Rıza Nur, Azerbaycan Hükümetine yazılı protesto göndermeyi teklif etse de,²³⁶ Sovyetlerle yapılan antlaşmaya zarar vermemek ve yeni Kafkas Cumhuriyetleriyle soğuk savaş zemininin oluşmaması için Türk delegasyonu başkanı Yusuf Kemal buna onay vermemişti.²³⁷

Azerbaycan tarafının bağımsız bir antlaşmaya yanaşmayıp Ermenistan’ı da müzakerelere katmak istemesi üzerine görüşmelerden istenilen sonuç çıkmamıştır. Yalnız ileri bir tarihte Güney Kafkas Cumhuriyetleri ve Türkiye arasında bir konferans yapılabileceği konusunda taraflar görüş birliğine varmışlardı.²³⁸

M. D. Hüseyinov Türk heyeti ile yapılan görüşmelerin tamamı hakkında 19 Nisan 1921 tarihli telgrafında Çiçerin’e şu bilgileri sunmuştur:

“Şahtatinski ile beraber Türklerle yaptığımız görüşme zamanı, Güney Kafkas Cumhuriyetleri ve Türkiye arasında ortak bir konferans yapılması için ısrar ettik. Türk tarafı bizim bulunduğumuz durumdan memnun kalmasa da, konferans yapılmasına izin vermişti. Bir şartla izin verilebilirdi ki; yapılacak antlaşma her devlet ile ayrı ayrı imzalanacaktır. Bu öneriyi kabul ettiğimizi bildirdik. Ayrıca Türkler Konferansın Kars’ta yapılmasını istiyorlardı. Azerbaycan tarafı, diğer iki

²³⁵ a.g.e., s.229; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.917

²³⁶ Azerbaycan Hükümetinin kendilerine karşı kötü davranışı üzerine Rıza Nur, TBMM’nin Azerbaycan temsilcisi Memduh Şevket’ten, Bakü’deki faaliyetini durdurup geri dönmesini istemiştir. Ona göre: “Azerbaycan’ın bize müessil yollamadığı halde bizim müessilimizin orada kalması muhill-i haysiyettir”. (bkz., Karabekir, a.g.e., s.917) Ayrıca Türk Heyeti Azerbaycan Hükümeti’nden bir takım şeyler talep etmeli idi. Bunlar; Azerbaycan’da bulunan Türkiyeli tüccarların müsadere olunan mallarının geri istenmesi, Mustafa Suphi ve yandaşlarının “nasyonalist” diye idam ettirdikleri Türk esirlerinin kanına diyet olarak tazminat verilmesi, 1918 yılında Osmanlı Hükümetince sabık Azerbaycan Hükümeti’ne borç olarak verilen paranın iadesi vs. bu gibi talepler idi. (bkz.,**TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.II., s.230-231)

²³⁷ a.g.e., s.229

²³⁸ a.g.e., s.227

Cumhuriyetin de (Ermenistan ve Gürcistan) onayı alınursa konferansın Kars'ta yapılmasına itiraz etmemektedir “²³⁹

Görüşmelerde konferans yapılması konusunda fikir birliğine varılmasına rağmen, Türkiye tarafı karşı tarafın anlaşılmaz ve kuşkulu tutumları üzerine bir süre bu meselede sessiz kalmayı yeğlenmiştir. Hatta Sovyet Rusya'nın Gürcistan'daki yetkili temsilcisi Legran, Azerbaycan Dışişleri Komiseri M. D. Hüseyinov'a göndermiş olduğu 24 Mayıs 1921 tarihli mektubunda Türklerin bu tavrına şaşkınlığını bildirmiştir:

*“Yusuf Kemal'in gidişinden sonra, Türkler sessizliğini korumaktadırlar. Kafkas ülkeleri ile anlaşma yapmak teşebbüsünün onlar tarafından gelmesine rağmen, şimdi Türkler bu işe ilgisiz davranıyorlar”*²⁴⁰

Azerbaycan tarafından Rusya'nın da baskısı ile Ermenistan'ı müzakerelere katmak istemesi, Türkiye açısından Gümrü Antlaşmasıyla bitmiş sayılan “Ermeni meselesi” nin bir sebeple yeniden gündeme getirilmesi demek idi. Bu ise, Türkiye Hükümeti'nin haklı olarak rahatsızlığına sebep olmuş ve daha tedbirli olmaya sevk etmiştir.

5. Ermenistan'daki Siyasi Gelişmelere Ankara Hükümeti'nin Bakışı

Ankara Hükümeti'nin Ermenistan Sovyetleştirildikten sonra da, Ermenilere karşı şüphelerini ve güvensizliğini devam ettirdiği görülmüştür. Sovyet Ermenistan Hükümeti'nin Gümrü Antlaşması'nı tanımamasıyla beraber²⁴¹ Müslüman Türklere karşı bu kez Bolşevik maskesi altında soykırım siyasetini devam ettirmesi²⁴²

²³⁹ **SPİH DA**, F.609, Op.1, D.94, L.199

²⁴⁰ **SPİH DA**, F.609, Op.1, D.96, L.3-4

²⁴¹ 13 Aralık 1920'de Sovyet Ermenistan'ı Dışişleri Komiseri Bekzadyan, TBMM Hükümeti'ne başvurarak, Gümrü Antlaşması'nın eski Taşnak Hükümeti ile imzalandığından yeni hükümeti bağlamayacağı, Türkiye ile yeni bir antlaşma yapılması için yeniden masaya oturabileceklerini beyan etmişti. (**Komünist (Rusça)**, No: 188, 14 Aralık 1920)

²⁴² Borçalı Müslümanlarından Kafkas Kolordu Komutanlığına gönderilen 6 Mart 1921 tarihli mektupta; Bolşevik maskesi adı altında Ermenilerin Azeri köylerine sokularak zalimce hareketlerde buldukları, ahaliyi göçe zorladıkları, bu durumda kendilerine ancak Türk Ordusunun yardım edebileceği belirtilmiştir. (Tafsilat için bkz., **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da**

Ankara'nın endişelerinin yersiz olmadığını göstermiştir. Ankara Hükümeti, Ermeni Sovyet Hükümeti'nden kendilerine ve bölge Müslümanlarına yönelik politikalarını değiştirmelerini talep etmiş, bu hususta bir nota dahi göndermiştir.²⁴³

Bu arada Ermenistan'da beklenmeyen gelişmeler olmuş, Taşnak ve milliyetçi zümre 18 Şubat 1921 tarihinde ayaklanarak Bolşevik iktidarını devirmişlerdi.²⁴⁴ Bu olayın Ankara kulislerinde memnunlukla karşılandığı görülmüştü. Bu, Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar'ın o tarihte mecliste yaptığı konuşmadan da anlaşılmaktaydı:

*"...Dün akşam geç vakit aldığımız habere göre, Ermeni Komünist Hükümeti sükut ederek yerine Taşnak Hükümeti'nin gelmiş olduğu haber alınmıştır. Öteden beri bizim adüvvü hayatımız olan Taşnaksiyonların mevkii iktidara gelmesi, Ankara Hükümetince mucibi memnuniyet olmak üzere kabul edilmiştir. Bu, çok garip bir tezat olmakla beraber keyfiyet böyledir. Çünkü onlarla akt etmiş olduğumuz müsalehayı kafalarına vurdurtmak suretiyle tatbik etmek gerekiyor."*²⁴⁵

Ermenistan'da iktidarı yeniden ele geçiren Taşnakların ilk icraatı, Türkiye Hükümetine başvurarak Bolşevizme karşı mücadelede ondan yardım istemek olmuştur.²⁴⁶ Fakat Türkiye Hükümeti, Moskova'da Ruslarla müzakerelerin devam ettiği bir esnada, olası bir anlaşmayı bozacak faaliyetlerden uzak durmayı yeğlenmiştir. Hiçbir yerden destek sağlayamayan Ermeni isyancıları Nisan ayının başlarına kadar direnebilmişlerdi. Daha sonra Azerbaycan ve Gürcistan'dan gelen kuvvetlerin yardımıyla Ruslar, yeniden Ermenistan'ı Sovyet düzenine sokmayı başarmışlardı.²⁴⁷

Ermenistan'daki gelişmeleri dikkatle takip eden Türkiye Hükümeti, Ermeni isyanının yatırılmasından sonra da Gümrü'de bulunan askeri birliklerini geri çekmekte acele etmemiştir. Bundan rahatsızlık duyan Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Kafkas Cephesi Devrim Komitesi üyesi G.K. Orconikidze'ye göndermiş olduğu telgrafta, Türk Ordusu komutanı Karabekir Paşa'nın bölgedeki faaliyetini

Ermeni Mezalimi –IV (1920-1922), Ankara, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1998, s.140-143. (Belge No: 25)

²⁴³ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.I, s.438

²⁴⁴ Ermenistan Selamet-i Vatan Komitesi Başkanı Vrsiyan'ın Mustafa Kemal Paşa'ya bağımsız Ermenistan devletinin kurulduğunu bildiren telgrafının sureti, **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Bakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Katalogu, 030.10/250.689.1-3

²⁴⁵ **T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları**, C.II., s.438

²⁴⁶ **BCA.**, 030.10/250.689.1-3; **Alemdar**, No: 16, 13 Nisan 1921

²⁴⁷ Ünivar, **a.g.e.**, s.104

holiganlık olarak nitelendirmiş, Sovyet Ermenistan'a karşı yapılacak herhangi bir eylemin, Sovyet Rusya-Türkiye savaşına dönüşebileceği konusunda Ali Fuad'ı uyardığını belirtmiştir.²⁴⁸

Rusya'nın bu tehdit dolu tavırları yüzünden 1921 yılı yazında iki ülke arasında ilişkiler kesilecek kadar gerilmişti. Tiflis'te bulunan Rus Komutanı Kekker'in Türklerle er geç savaşa girecekleri hususunda beyanat vermesi²⁴⁹ İrevan ve Nahçıvan bölgelerinde Sovyet askeri birliklerinin toplanması²⁵⁰ siyasi durumun gerginliğini göstermekteydi. Mustafa Kemal Paşa'nın dahi Kafkasya'da bir Bolşevik saldırısını olanaksız saymadığı anlaşılmaktaydı. Nitekim 19 Haziran 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Doğu Cephesi Komutanlığına şöyle yazmaktaydı:

*“Moskova büyükelçisi Ali Fuat Paşa hazretlerinden 7/6/1337 (1921) tarihinde gelen ayrıntılı raporda şimdiye kadar emperyalist ve kapitalist hükümetlere düşman olan Bolşeviklerin bu siyaseti değiştirmeleri muhtemel olduğundan Doğu ordumuzun her ihtimale karşı fevkalade müteyakkız ve hazır bulunması lüzumu önemle bilinmektedir.”*²⁵¹

²⁴⁸ Türkiye'nin Moskova temsilcisi Ali Fuat Cebesoy kastedilmektedir. (bkz.,**Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.IV, s.50)

²⁴⁹ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.919

²⁵⁰ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, C.IV, s.708

²⁵¹ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s.383-384

6.Türkiye Hükümeti'nin Dış Politikasında Azerbaycan'ı İlhak Meselesi Var mıydı?

O dönemde Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki ilişkileri etkileyen sorunlu meselelerden biri de Azerbaycan meselesi idi.²⁵² Rusya'dan farklı olarak TBMM Hükümeti, Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve arazi bütünlüğünün korunmasında büyük çaba göstermiştir. Azerbaycan Türklerine gösterilen bu ilgi, Moskova'nın üst kurumlarında Türkiye'nin Azerbaycan'a karşı, ilhak emeli beslediği şeklinde değerlendirilmiştir. Burada üzerinde duracağımız çok mühim bir nokta vardır. O dönem Sovyet yöneticilerini "Azerbaycan'ın Türkiye'ye ilhaki" düşüncesine sevk edebilecek bir durum söz konusu olabilir miydi?

1 Aralık 1921'de TBMM'de Bakanlar Kurulu'nun görev ve yetkileri kanunu görüşülürken, Bakanlar Kurulu'nun görevleri arasında İslam memleketlerinin kurtarılması gibi birçok sözler geçer. O vakit Mustafa Kemal Paşa der ki:

"Biz haddimizi bilelim. Böyle hayallerle bu memleketi felakete sürüklediler. Biz Pan İslamizm yapmadık, yapıyoruz, yapacağız dedik. Yapamayalım diye öldürelim dediler. Pan Turanizm yapmadık, yapıyoruz, yapacağız dedik. Yapamayalım diye

²⁵²Press Dyo Suar, 5 Ocak 1921 tarihli sayısında, Bolşevikler ve Kemalistlerin Azerbaycan'ı nüfuz altına almak için gizli bir mücadele içinde bulunduğunu; aralarındaki ihtilafın gün gittikçe büyüdüğünü yazmaktaydı (SPİH DA, F.1, Op.2, O.79, L:152) Tan gazetesinin 20 Ocak 1921 tarihli "Azerbaycan ve Bolşevikler" başlıklı yazısında ise, Azerbaycan'ın eski bakanlarının da bulunduğu bir heyetin Bolşeviklere karşı Kafkas Federasyonu kurma teşebbüsü ile Ankara'daki temaslarına değinilmiştir. Ankara kulislerine yakın olan, Hakimiyet-i Milliye gazetesi, Trabzon milletvekili Ahmet Hamdi Bey'in kaleminden bu haberlerin uydurma ve esassız olduğunu savunmuştur. Hakimiyet-i Milliye'de yukarıdaki iddialara cevap niteliğinde yayınlanan bu yazıdan bazı pasajları aktarmayı uygun görmekteyim: "Bolşevik Rusya'ya karşı hazırlanan bu komploya Ankara'nın da alakadar gösterilmek istenmesi düşmanlarımızın Rusya ile aramızı bozmak niyetinden ileri geliyor(...) Ben, Bolşeviklerle bizim aramızda bir Azerbaycan meselesi olup olmadığını bilmiyorum. Böyle bir mesele varsa, bizim Moskova'yı haklı olarak infiala sevk edecek kusurumuz, hatamız ne olabilir; Azerbaycan hakkında ilhak emelleri beklememiz değil mi? Emperyalizm aleyhinde kan dökmekte olan bir millet, dost veya müttefiki olan bir hükümetin emperyalist olmasını tabi ki istemez, isteyemez, çekemez. Bu hususta bugünkü Rusya için İran'la Suriye ile Azerbaycan'ın hiçbir farkı yoktur. Bu bir prensip meselesi, kendilerine hak verelim ve veririz de. Çünkü bizim öyle bir emelimiz yoktu, yoktur, olmayacaktır da. Siyasetimizi idare edenler, milletin en milliyetçi ferdlerinin de hissiyatına tercüman olduklarına emin olarak bu hususta dostlarımıza en kuvvetli teminatı verebilirler. Türk milliyetçileri emperyalizm aleyhtarı olmakla belki Bolşeviklerden de ileridirler. Biz, ahalsi tamamen Türk olsa da, bir karış toprağı bile asıl sahiplerinin arzusu olmadan memleketimize ilhak emelinde değiliz!.. Bu hususta Rusya'dan beklediğimiz veya bekleyeceğimiz şey de "emperyalist olmamak" tan ibarettir. Şimdi her iki tarafın da üzerine düşen vazife Azerbaycan'ın istiklalini muhafaza etmektir!.. Eğer Rusya ve Türkiye hükümetleri, düşmanın gündeme oturduğu "Azerbaycan meselesi"nde müşterek irade

*öldürelim dediler. Biz haddimizi bilelim, makul olalım Misak-ı Milli sınırları içinde kalalım”*²⁵³

Moskova Antlaşması’ndan sonra Rusya ve Türkiye arasında tırmanan gerginlik, ilişkileri aksatmıştı. Bu sıralarda Nurettin Paşa’nın kartı ile Azerbaycan eski Dahiliye Nazırı Mustafa Bey, Kazım Karabekir Paşa’yı ziyaret edip Azerbaycan’ın kurtarılması için Türkiye’den yardım isteğinde bulunmuştu. Kazım Paşa bu isteği geri çevirip gaflet etmemeleri gerektiğini bildirmişti.²⁵⁴

1921 yılı ilkbaharında Azerbaycan’da halk Bolşevik yönetiminden memnun değildi. Her an bir isyan patlak verebilirdi. Moskova Konferansı’ndan dönen Türk delegelerinden Dr. Rıza Nur halkın ileri gelenleri ile görüşü zamanı bu fikirden uzak durmalarını tavsiye etmişti:

*“ Sakın bir ihtilal yapmayınız. Muvaffakta olsanız baş edemezsiniz. Yoksa sonunda Ruslar sizi ezerler, katliam ederler. Birçok münevverler ve halk mahvolur. Siz kuvvetinizi maarife veriniz. Halkı okutup adam ediniz. Evvela sizi idare edecek adamlar yetişsin. Henüz devlet recülü, idareci, maliyeci, maarifçi, kumandan ilah... hiçbir adamınız yok. Yetişsin. Fırsat ve zaman gelir istiklal edesiniz. Üç gün için istiklal yapmak pek güç değildir. Güç olan o istiklali idame etmektir. O da yetişmiş adamlarla olur.”*²⁵⁵

TBMM’ni temsil eden bu üç mühim şahsın görüşlerinden de anlaşıldığı gibi, genç Türk devletinin dış politikasında hiçbir zaman Azerbaycan’ın ilhakı meselesi yer almamıştır. Hatta o dönemde Sovyet Gürcistan’ın Ankara temsilcisi bulunan Mdivani bile Kemalistlerin Azerbaycan dahil Kafkasları ilhak ve “İttihad-ı İslam” gibi herhangi bir düşünce ve projelerinin olmadığını, Ermenilerin dahi şimdiki Türk Hükümeti’ne itimat göstermesi gerektiğini beyan etmiştir:

“...Milliyetçilerin maksadı Kafkas ekvamını kendi terakki ve inkişaflarında serbest bırakmayı ve ancak onları manen kendilerine rabt etmektir. İttihad-ı İslam’ı

nümayiş ettirmeseler, tarih kendilerini ulvi davalarında yalancı olmakla itham edecektir...”(**Hakimiyet-i Milliye**, No: 211, 28 Şubat 1921)

²⁵³ Bayur, **Kurtuluş Savaşında Atatürk’ün Dış Siyasası**, s.141

²⁵⁴ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.945

²⁵⁵ Nur, **a.g.e.**, s.749

*ise manevi bir rabutadan ibaret ad ediyorlar. Kendileri Müslüman değil midir? Elbette kalben bir Müslüman memlekete merbut kalacaklardır”*²⁵⁶

7. Kars Konferansı'nın Kararlaştırılması

Güney Kafkas Cumhuriyetleri ve Türkiye arasında yapılacak konferansın yeri konusunda taraflar arasında uzun bir diplomatik yazışma trafiği yaşanmıştır. Yusuf Kemal'in Azerbaycan Dışişleri Komiseri Hüseyinov'a gönderdiği 1 Temmuz 1921 tarihli notada Kafkas Konferansı'nın Ankara'da yapılması istenmekteydi. Yusuf Kemal, TBMM.'nin kararıyla Dışişleri Vekaletine tayini ile alakalı olarak Ankara'dan ayrılmasının işlerini aksatacağından, tarafından başlatılan görüşmelerin yine kendisi tarafından sonuçlandırılması hususunda hükümetinin onu yetkili kılması dolayısıyla, önceden kararlaştırılmış olan Kars Konferansı'nın Ankara'da yapılmasını uygun bulduğunu belirtmiştir. Azerbaycan Dışişleri Komiseri'nin 21 Temmuz 1921 tarihli cevap notasında Türk tarafının bu isteği ret edilmiştir. Ermenistan ve Gürcistan'ın oluru alınırca, konferansın Kars'ta yapılabileceği kaydedilmiştir.²⁵⁷ Azerbaycan yetkilileri Kars olmazsa, buna alternatif olarak Bakü'yü konferans yeri olarak düşünmüşlerdi. Türkiye ile yazışmalarda da bunu resmen beyan etmişlerdi. Azerbaycan tarafının konferansın yapılacağı yere dair kısmen bağımsız davranması Moskova'nın tepkisini çekmiştir. Sovyet Rusya'nın Gürcistan temsilcisi Legran 22 Temmuz 1921 tarihli notasında Rusya'nın haberi olmaksızın böyle bir girişimin ileride bir daha tekrarlanmaması hususunda Azerbaycan yetkililerini uyarmıştır.²⁵⁸

Gürcistan Dışişleri Komiseri'nin 31 Temmuz 1921 tarihli notasında Tiflis ile iyi ilişkiler kurulması halinde konferansın Ankara yerine Kars'ta yapılmasına razı

²⁵⁶ İleri, No: 1163, 24 Nisan 1921

²⁵⁷ Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, C.IV, S.227-228

²⁵⁸ SPIH DA, F.609, Op.1, D.96, L.47

olacakları belirtilmiş, hatta isterlerse konferansın Batum'da bile yapılabileceği teklif edilmiştir.²⁵⁹

Rusya'nın TBMM nezdinde ki temsilcisi Natsarenus'un 20 Ağustos 1921 tarihinde verdiği notada da konferansın Kars'ta yapılması isteği vurgulanmaktaydı.²⁶⁰

Nihayet Yusuf Kemal'in 28 Ağustos 1921 tarihli notasında konferansın Kars'ta yapılması hususunda TBMM'nin de onay verdiği belirtilmekteydi.²⁶¹

Rusya'nın da gözlemciliğiyle Kafkas Cumhuriyetleri ile Kars'ta bir konferansın düzenlenmesi ile ilgili TBMM'de hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Gizli oturumların birinde Sinop milletvekili Dr. Rıza Nur, böyle bir konferansın düzenlenmesinde Sovyetlerin amacını şöyle açıklamıştı:

*“Şimdi bu adamlar niçin konferans istiyorlar? Konferans istediklerinin birinci sebebi, bize Gümrü muahedelerini feshettirmek, Ermenileri himaye. El birliğiyle bunu bize yaptıracaklar. Gümrü muahedelerini biliyorsunuz, bununla biz Ermenilerin arazisini tehdit etmişizdir ve aynı zamanda onlara kontrol koymuşuzdur. Bu gibi şeylere Ruslar katıyen tahammül edemiyorlar. Bunu kaldıracaklar. İkincisi, bir Kafkas Konfederasyonu teşkil etmektir. Halbuki bizim için Kafkas Konfederasyonu mevzubahis olamaz.”*²⁶²

Kars milletvekili Cavit Bey ise konuşmasında, Kafkaslarda Rus Kızıl Ordu birliklerinin sanıldığı kadar kuvvetli olmadığına, ayrıca Azerbaycan'da Sovyet iktidarının halk tarafından istenmediğine dikkat çekerek, hükümetinin Kafkasya ile ilgili daha cesur bir politika izlemesi gerektiğini belirtmişti.²⁶³

Kısaca özetlersek, konferansın yapılmasına karşı çıkan milletvekillerinin savunduğu görüş, konferans yapılsa bile, Rusya'nın devre dışı bırakılması şeklinde idi. Çünkü Rusya'nın konferansta bulunması Kafkas Cumhuriyetleri üzerinde bir baskı unsuru oluşturabilirdi. İstanbul milletvekili Ahmet Ferit Bey ise Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda hareket etmeğin en doğru olduğunu belirterek, bu arada mevcut koşulları da göz önünde bulundurulmasını istemiştir:

²⁵⁹ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR, IV, s.249**

²⁶⁰ **a.g.e., s.287**

²⁶¹ **a.g.e.,s.288**

²⁶² **TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II, s.230**

²⁶³ **a.g.e., s.232-233**

“Münferit surette devletlerle müzakere etsek ve sona yalnız Kafkasları toplayarak Rusları bir tarafa bıraksak menafii müstakbelemiz noktasından hududumuzu tarsin edecek, hududumuzu Bakü’ye kadar götürececek bir ittifak yapsak pek ziyade lazım olurdu. Fakat bunlar yalnız bir tarafın arzusu ile olacak şeyler değildir. Bir tarafın diğer tarafa olan müvazene kuvveti muhtelif tarafların telifi beyan etmeleridir(...) Bir kere buyurdular ki; Nerimanov Bolşeviklerin adamıdır. Azerbaycan’ı hakik ile temsil etmiyorlar. Fakat bugün harp ile meşgul iken Azerbaycan’la uğraşmaya vaktiniz var mıdır? Yoktur. Binaenaleyh bu adamlar onların adamı olduğu için tabii bizim arzumuz dahilinde, her şeyi istediğimiz gibi menafii milliyemize tamamı ile mutabık surette yapmanın imkan ve ihtimali mevcut değildir.”²⁶⁴

Uzun tartışmalar sonucu TBMM. Hükümeti, Kafkas Cumhuriyetleriyle ortak konferans düzenlenmesini onaylamıştı. Bu ise “Kafkas Federasyonu” adı altında olsa da Ermeniler ile yeniden masaya oturmak ve Gümrü Antlaşması’nı yeniden gözden geçirmek anlamına geliyordu. Hükümetin, Türkiye açısından geri adım gibi algılanabilecek bu kararını, yukarıda değindiğimiz sebeplerin yanı sıra, Anadolu’daki siyasi gelişmelerin bir anda Ankara’nın aleyhine değişim göstermesiyle ilişkilendirmek doğru olur. 1921 yılı Temmuzunda Kütahya ve Eskişehir’de Yunanlılar karşısında alınan yenilgilerden sonra düşman kuvvetlerinin artık Ankara’ya doğru taarruza geçmesi, TBMM Hükümeti’nde bir tedirginlik ve olumsuz hava yaratmıştı.²⁶⁵ Bu durumda Moskova Antlaşması’ndan sonra Sovyetlerle ilişkilerde meydana gelen soğukluğun giderilmesine ihtiyaç duyulmuş ve onaylanması geciktirilen Moskova Antlaşması da böyle bir ortamda onaylanmıştı.²⁶⁶

²⁶⁴ a.g.e.,s.234

²⁶⁵ Gelişmeler karşısında Mustafa Kemal Paşa bile umudunu yitirmiş, Meclisin 24 Temmuz 1921 tarihli gizli toplantısında gerekirse Ankara’nın boşaltılmasından bahsetmiştir. (bkz., Selahettin Tansel, **Mondros’tan Müdanya’ya Kadar**, C.IV, İstanbul, M.E.B. Yayını, 1991, s.103)

²⁶⁶ TBMM’nce 21 Temmuz 1921 tarihinde onaylanan antlaşma, Kars’ta teati edilerek, 23 Eylül 1921 tarihinde yürürlüğe girmiştir. (bkz., İsmail Soysal, **Türkiye’nin Dış Münasebetleri ile İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmaları**, Ankara, TTK, 1965, s.8)

8.Azerbaycan ve Türkiye İlişkileri Açısından Kars Konferansı

Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında Kars'ta bir konferans yapılması kararlaştırıldıktan sonra, tarafların belirlediği heyetler 20 Eylül 1921'den itibaren Kars'a gelmeye başlamışlardı. Konferansta Azerbaycan'ı Behbut Şahtatinski; Gürcistan'ı Askeri ve Deniz İşleri Komiseri Şalva Eliava ve Dışişleri Komiseri Svanidze; Ermenistan Hükümetini ise Dışişleri Komiseri Mravyan ve İçişleri Komiseri Bogos Makinziyan temsil etmişlerdi. Ayrıca Sovyet Rusya adına da Yakov Ganetzky görevlendirilmiştir.²⁶⁷ TBMM. Hükümeti konferansta kendisini Kazım Karabekir Paşa (baş delege), Memduh Şevket Bey, Burdur milletvekili Veli Bey ve Doğu Anadolu Demiryolları İnşaat Başmühendisi Muhtar Bey'in temsil etmesini kararlaştırmıştır.²⁶⁸ Türk heyeti, konferansta nasıl hareket edecekleri ve hangi konular üzerinde duracaklarına dair, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'den 17 Eylül 1921 tarihli bir talimat dahi almıştı. Talimatta, her Cumhuriyet ile ilgili ayrı ayrı hususlardan bahsedilmekteydi. Bu talimatnamenin Azerbaycan ile ilgili kısmında, öncelikle, Azerbaycan ile yapılacak antlaşmanın metninin açık Türkçe yazılmasına dikkat edilmesi istenmekteydi.²⁶⁹ Moskova Antlaşması esasında hazırlanan bu antlaşma metnine iki tarafı ilgilendirecek maddeler de konulmuştur. Ayrıca Azerbaycan temsilcisi Memduh Şevket Bey'in de vereceği bilgiler doğrultusunda bazı maddelerin sonradan eklenebileceği de düşünülmüştür.²⁷⁰ Azerbaycan için düşünülen antlaşma taslağını kısaca özetlersek;

-Azerbaycan ve Türkiye Hükümetleri, herhangi birine zorla kabul ettirilmek istenilen bir barış antlaşması ya da başka uluslararası bağıtı tanımamayı ilke olarak benimseyecektir.

²⁶⁷ Karabekir, **a.g.e.**, s.956; Konferans süresince misafir heyet üyelerinin masraflarının karşılanması için TBMM. Hükümetinin 16 Ağustos 1921 tarihli kararıyla 2 bin liralık kredi ayrılmıştır (Söz konusu kararname için bkz., **BCA.**, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18. 1.1./3.31.10)

²⁶⁸ Karabekir, **a.g.e.**, s.956

²⁶⁹ Azerbaycan'dan farklı olarak diğer Kafkas Cumhuriyetleri ile yapılması düşünülen antlaşmaların ileri de herhangi bir sorunun çıkmasını önlemek için o dönemde uluslararası arenada diplomasi dili gibi kullanılan Fransızca ile yazılması istenilmiştir. (bkz., Karabekir, **a.g.e.**, s.959)

²⁷⁰ Karabekir, **a.g.e.**, s.958-959

-Azerbaycan Hükümeti, Moskova Antlaşması ile kendi koruyuculuğu altında bırakılan Nahçıvan Özerk Bölgesi'ni hiçbir şekilde başka bir devletin himayesi altına vermeyeceğini taahhüt edecektir.

-Azerbaycan ve Türkiye Hükümetleri karşılıklı olarak, toprakları üzerinde karşı taraf ülkesinin hükümeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve grupların kurulmasına ya da yerleşmesine müsaade etmeyecektir.

-İki ülke arasında ulaşım ve iletişim kolaylaştırılacak

-Antlaşmaya imza koyacak taraflardan birinin öteki taraf topraklarında oturan uyrukları, yerleşmiş oldukları ülke yasalarından doğan hak ve görevlere uygun biçimde işlem görmekle birlikte, ulusal savunmaya ilişkin yasalardan bağışık tutulup onlara uymaları istenilmeyecektir. Azerbaycan'daki muhacirlerimiz ile Azerbaycanlılardan bize hicret edeceklerin meselesi ile ilgili ayrı bir madde kabul edilecektir. Ayrıca Türkiye Hükümeti, kendi sınırlarında bulunan Azerbaycanlıları, onların istekleri üzerine Türk nüfuzuna geçirmekte serbest olacaktır.

-Bakü petrollerinden Türkiye'ye de hisse verilmesi antlaşma ile tanzim olunacaktır.

-Azerbaycan'da eğitim serbest olacaktır. (Bunda amaç Ruslaştırmaya karşı milli okulların korunması idi)

-Azerbaycan halkının hak ve hürriyeti her alanda korunacaktır.

Türkiye Hükümeti'nin Azerbaycan dahil, diğer Kafkas Müslümanlarının kaderine hiçbir zaman bigane kalmadığı Gürcistan için hazırlanan antlaşma taslağından da anlaşılmaktaydı. Moskova Antlaşması ile Batum arazisinde kurulan Acara Özerk Bölgesi'ne ²⁷¹ tanınan hakların Gürcistan ile yapılacak antlaşmada özel olarak belirtilmesine çalışılmıştır. Ayrıca Gürcü Hükümeti'nin Türk nüfusuna karşı yaptığı sert muameleler göz önünde bulundurularak, Ahıska ve Borçalı

²⁷¹ Moskova Antlaşmasıyla Türkiye, Batum sancağına ilişkin topraklar ile Batum kenti limanı üzerindeki egemenlik hakkını şu koşullarla Gürcistan'a bırakmaya razı olmuştur:

1-Batum Müslümanlarına kültürel ve dinsel hakların yanı sıra, geniş bir yönetsel özerklik tanınacak,

2-Batum limanı üzerinden Türkiye'ye giden ya da oradan gelen ticaret malları ve tüm nesnelerin gümrük vergisine bağlı tutulmayarak ve hiçbir engelle karşılaşmayarak, her türlü vergi ve ücretten bağışık biçimde, serbest transit hakkı ile birlikte, Türkiye'nin özel harcamalardan ayırık olarak, Batum limanından yararlanması sağlanacak (bkz., Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C.I, s.33)

Türklerine tanınacak hak ve hürriyetinin antlaşma ile tanzim olunmasına çaba gösterilmiştir.²⁷²

26 Eylül 1921’de Rusya’nı da katılımıyla üç Kafkas Cumhuriyeti ve Türkiye arasında müzakereler başlamıştır. Konferanstaki müzakerelerde Kafkas Hükümetleri ve Rus delegeleri tek bir devletin temsilcileri gibi hareket ediyorlardı. Türk tarafı her devlet ile ayrı bir antlaşma yapmak istiyordu. Karşı delegeler ise anlaşmanın tek nüsha olmasında direliyorlardı. Bunu da Kafkasya’da siyasi durumun değişmesiyle, yeni bir politik ve iktisadi birliğin oluşmasıyla esaslandırmaya çalışıyorlardı. Türk heyetini temsilen Kazım Karabekir bu öneriye karşı çıkıp demişti:

“Kafkas ardı hükümetlerinin birbiriyle siyasi ve iktisadi birliğini büyük memnunlukla görürüz. Çünkü doğudaki bu birleşme Türkiye için bir kuvvettir. Ancak ne Moskova Antlaşması sırasında ve ne de Kars Konferansı’na davet zamanında bu mühim meseleden hükümetimiz haberdar edilmemiştir. Bilakis Mavarayı Kafkas Hükümetleri ayrı ayrı antlaşma imzalayacakmış gibi ayrı ayrı cevap vermiş ve delegelerini buna göre itimadnamelerle göndermiştir. Binaenaleyh teklif ettiğiniz tarzda antlaşma metninin birliğin hukuki bütünlüğünü sağlayacak şekilde imza edilmesi için önce Kafkas ardı temsil şeklini hükümetlerinin bu birliğin şekli ve dıştaki temsil şeklini ilan ve hükümetimize de bildirilmesini hükümetimiz lüzumlu görüyor. Bu oluncaya kadar işbu birliğin ancak bir iç mesele gibi telakkisini zaruri buluyoruz. Teklifimiz gibi olacak bir antlaşmanın Kafkas milliyetleri üzerine fena tesirini görmüyoruz. Çünkü bu milletler antlaşmada birçok müşterek maddeler bulunduğu ve hususi maddelerin yalnız iki hükümeti ilgilendirecek meselelere münhasır olduğunu görecektir.”²⁷³

Birleşik tek bir antlaşma yapılması hususunda Moskova’nın baskısı açıkça hissedilmekteydi. Çiçerin’in 3 Ekim 1921 tarihli Yusuf Kemal’e gönderdiği notada Kafkas ülkelerinin iktisadi ve politik açıdan ittifak içinde bulduklarından birleşik tek bir antlaşmanın yapılmasının zaruriliğinden söz edilmekteydi.²⁷⁴

²⁷² Karabekir, **a.g.e.**, s.960

²⁷³ Karabekir, **a.g.e.**, s.967

²⁷⁴ **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, IV, S.392

Gürcü ve Ermeni temsilcileri görüşmeler sırasında bu konuda sessiz kalmış, hiçbir resmi görüş belirtememişlerdi. Uzun süren tartışmalara Azerbaycan delegesi B. Şahtatinski'nin beyanati son koymuştur. B. Şahtatinski, birleşik tek bir antlaşma yapılmasının Güney Kafkas Cumhuriyetlerinin ortak çıkarlarına uygun olduğunu, temsil ettiği hükümetin de bunu onayladığını belirtmişti. Yalnız bundan sonra Türk tarafı geri adım atmaya mecbur kalmış, her cumhuriyetin temsilcileri tarafından imzalanacak birleşik tek bir antlaşmaya onay vermiştir²⁷⁵. Müzakerelerde taraflar karşılıklı olarak birbirlerinden bazı isteklerde bulunmuşlardı. Kafkas Cumhuriyetleri adından konuşan Rus delegesi Ganetzky, özellikle Ermenilere mühimce bir şey sağlayarak onları memnun etmeye çalışmıştı. Ganetzky'nin istekleri arasında: Gürcistan'ın Elviye-yi Selase'de arkeoloji araştırma yapabilmesi, Kulp tuz madenlerinin ve Ani harabelerinin Ermenistan'a bırakılması gibi kabulü imkansız istekler bulunmaktaydı. Nitekim Türk heyeti de bu istekleri, Türkiye'nin haklarına müdahale şeklinde değerlendirip ret etmişti.²⁷⁶ Bu durumda Rus delegesi, Ermenistan'daki ekonomik durumun ağırlığını dikkate alıp, en azından Gümrü'den alınan şimendifer malzemesinin iade edilmesini rica etmişti. Türk heyeti önce bu isteği de geri çevirmiş, ama daha sonra insanlık adına Ermenistan'a bir miktar erzak ve sığırın yanı sıra, bazı bozuk şimendifer malzemesini göndermeyi kabul etmiştir.²⁷⁷

Türk heyetinin isteklerini ise: Sovyet yetkilileri tarafından Türk vatandaşlarından alınan malın geri verilmesi, taşınmaz malların millileştirilmesi, Bakü petrolünden pay verilmesi ve Batum limanlarından serbestçe yararlanmasının sağlanması şeklinde sıralamak mümkündür.²⁷⁸ Batum limanlarından Türkiye'nin yararlanması konusunda anlaşma sağlansa da,²⁷⁹ Bakü petrolünden pay verilmesi

²⁷⁵ Kasımov, **a.g.e.**, s.106

²⁷⁶ Karabekir, **a.g.e.**, s.962

²⁷⁷ Karabekir, **a.g.e.**, s.964; Türkiye Hükümeti'nin ileri tarihlerde de Ermenistan'a yardımlarda bulunduğu görülmüştür. 1921 yılının Kasım'ında 5 bin ton erzak Ermenistan'a gönderilmiştir. (**İkdam**, No: 8868, 23 Teşvinsani (Kasım) 1921) 1922 yılının başlarında ise, Türkiye tarafından Ermenistan'a 100 pud tütün, 1000 pud et, patates ve diğer erzak maddelerinin gönderildiği anlaşılmaktadır. (bkz., **Bakinskiy Raboçiy**, No: 26, 3 Şubat 1922)

²⁷⁸ Karabekir, **a.g.e.**, s.962

²⁷⁹ Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla Türkiye'ye tanınan bu hakkın, maalesef ileride Sovyetler Birliği tarafından küstahça çiğnendiği görülmüştür

konusunda Azerbaycan delegeşi B. Şahtahtinski resmi olarak bir kayıt altına giremeyeceklerini, yalnız özel olarak Türkiye'ye yardım edeceklerini bildirmişti.²⁸⁰

Konferansın 8 Ekim 1921 tarihli toplantısında Nahçıvan meselesi söz konusu olmuştur. Karabekir Paşa'nın "Nahçıvan özerkliği hakkında Azerbaycan Hükümetinin neler yaptığı?" sorusuna B. Şahtahtinski aşağıdaki yanıtı vermiştir:

*"Azerbaycan bir Sovyet hükümetidir. Nahçıvan'ı verilecek özerklik Rusya'daki usule göre olacaktır. Nahçıvan merkezden uzak bulunduğu için, verilen idari özerklikte normalden fazladır. Halk komiserlerinden oluşan bir meclisi vardır. Resmi dairelerde kullanılan lisan Rusça'dır, çünkü aydınların sayısı oldukça azdır. Fakat müesseseleri millileştirmek hususunda bir kanun yapılarak bu konuda ilk ciddi adım atılmıştır. Maliyesini Azerbaycan idare etmektedir. Askeri konular bir karara bağlanmamıştır. İlkokullarda eğitim Türkçe'dir ve üç senedir. Nikah, boşanma ve diğer dini kuruluşlar eskiden olduğu gibi serbesttir."*²⁸¹

Kars Konferansı 13 Ekim 1921 tarihinde sona ermiştir. Rusya'nın da katılımıyla Türkiye ve Kafkasötesi Cumhuriyetleri arasında dostluk antlaşması imzalanmıştır. 20 madde ve 3 ekten oluşan antlaşma, bazı küçük değişiklikler dışında Moskova Antlaşması ile aynı gibidir.²⁸² Bu antlaşmalar ile Güney Kafkasya'daki sınırlar meselesi Sovyetler lehine çözümlenmiştir. Batum şehri dahil Acara bölgesinin Gürcistan'a bırakılması üzerine sabık Dışişleri Vekili, o sıralarda ise Gürcistan Temsilciliğine atanan Ahmet Muhtar, *Açık Söz* gazetesine:

*"Biz Şark'ta gayet sağlam ve adilane esasata mustened bir siyaset takip ettiğimiz için buna müsaade gösterdik. Aslında Acara Özerk Bölgesi'nin Misak-ı Milli Sınırları içinde bulunduğu için Türkiye'ye verilmesi gerekirdi. Fakat bu zaman on iki milyon Kafkas halkını dış dünyaya bağlayan bir tek limandan da mahrum etmiş olurduk. Bizim için İzmir'in önemi neyse, Kafkasya için de Batum'un önemi odur. Batum limanınının hem Kafkas ülkeleri için, hem de bizim için serbest liman ilan edilmesi çok önemlidir"*²⁸³ şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.

²⁸⁰ Karabekir, **a.g.e.**, s.963

²⁸¹ Karabekir, **a.g.e.**, s.963-964

²⁸² Antlaşmanın tam metni için bkz., Soysal, **a.g.e.**, s.41-47, Karabekir, **a.g.e.**, s.970-973; **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR**, IV, s.420-429

²⁸³ **İkdam**, No: 8876, 1 Kanunievvel (Aralık) 1921

Kars Antlaşması'nın onayı ile ilgili TBMM'nde bazı tartışmalar yaşanmıştır. Kars milletvekili Ali Rıza Bey, Elviye-yi Selase vekillerinin görüşleri doğrultusunda antlaşmanın sınırlar ile ilgili bölümünde bazı değişikliklerin yapılmasını teklif etmiştir. Onun için antlaşmanın onayının bir süre ertelenmesini istemiştir. Devrin Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur ise, bu teklife karşı çıkarak demiştir:

*“Bir defa muahedenin hiçbir noktasını değiştirmek mümkün değildir. Ya aynen kabul edilecektir veyahut aynen reddedilecektir. Sonra daha bir şey vardır ki, bu muahede bizim lehimize ve Moskova muahedesinin aynıdır. Ve bu Şark dostluğunu açmıştır. Bu da onun tevalisidir. Onun için tehire lüzum yoktur.”*²⁸⁴

Uzun müzakereler sonucu nihayet 16 Mart 1922 tarihinde TBMM. tarafından Kars Antlaşması onaylanmıştır.²⁸⁵

Batum meselesi istisna olmakla, Kars Antlaşmasıyla Türkiye'nin çıkarlarının hemen hemen korunduğu görülmüştür. Bu antlaşma ile Türkiye'nin Doğu sınırları kesinlik kazanmış, en önemlisi ise, “Ermeni meselesi” çözüme kavuşturulmuştur. Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922 tarihli konuşmasında bu mesele üzerinde özellikle durarak diyordu ki:

*“Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin menafi-i hakimiyesinden ziyade cihan kapitalistlerinin menafi-i istisadiyesine göre haledilmek istenilen mesele Kars Muahedelesi'yle en doğru sureti hallini buldu”*²⁸⁶

Kars Antlaşması'nın Azerbaycan ve Türkiye açısından en önemli yararı ise, Nahçıvan'ın statüsü ve sınırlarının kesin olarak belirlenmesi ve böylece Ermenistan'ın, Nahçıvan'ın Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmesi idi.²⁸⁷ Fakat Moskova Antlaşması'nın 3. Maddesinde yer alan Nahçıvan kesiminin, koruyuculuk

²⁸⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:1, İçtima Senesi:3, C.XVIII, Ankara , TBMM Matbaası,1959, s.248

²⁸⁵ **a.g.e**, s.258

²⁸⁶ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I, s.226

²⁸⁷ Kars Antlaşması'nın Nahçıvan ile ilgili 5. Maddesi ve 3. Ek kısmı şu şekilde kabul edilmiştir: “Türkiye Hükümeti ile Ermenistan ve Azerbaycan Sovyetler Hükümetleri, İşbu antlaşmanın 3 sayılı ekinde belirtilen sınırlar içinde olmak üzere, Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir ülke oluşturulması konusunda anlaşmışlardır. Nahçıvan Özerk Bölgesinin sınırları aşağıdaki gibi tespit edilmiştir: “Urmiye Köyü-oradan düz bir çizgi ile (Arazdayan) istasyonu (Bu istasyon Ermenistan Sovyet Cumhuriyetine kalacaktır) – daha sonra düz bir çizgi ile Batı Taşburun (3142).Dağı'na-Doğu Taşburun Dağında suların bölüştüğü çizgi (4108)-Cehennem deresi nehrini geçmekle Bulak'tan Güney'e doğru –Bağırsık Dağı'nda (6607) ya da (6587) suların bölüştüğü çizgiyi izler –oradan eski İrevan ve Şerur-Daralagez yönetim sınırını izleyerek 6629 rakımlı tepeden Kömürlü Dağ (6839) ya da (6930) ve oradan 3080 rakımlı tepeye gelir Sayat Dağı (7868)- Kurtkulak

hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşulu ile Azerbaycan'ın himayesi altına verilmesi hususu, görüldüğü üzere Kars Antlaşması'nın Nahçıvan ile ilgili 5. Maddesinde tam ayrıntılı bir şekilde gösterilmemiştir. Çok önemli olan bu husus bir hayli düşündürücüdür. Bunda Nahçıvan meselesinin resmi olarak Ankara'nın etki alanından çıkarıp, onu Sovyetlerin bir iç işi olarak göstermek niyeti etkili olmuştur. Nitekim, ilerde de görüldüğü gibi Türkiye'nin görüşüne başvurmaksızın, 27 Şubat 1923'de Nahçıvan Sovyetleri Kurultayı'nda Nahçıvan'ın özerk statüsü kaldırılarak Azerbaycan'a ilhak olunması kararlaştırılmıştır.²⁸⁸ Bu karar ile Nahçıvan'ın ileride Zengezur örneğinde olduğu gibi, "kardeş Sovyet Cumhuriyetleri" adı altında Ermenistan'a hediye olarak sunulmasına ortam hazırlanmaktaydı. Bu gelişmelerden rahatsız olan Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Hükümetinden bu olayı Kafkas Cumhuriyetleri ve Rusya nezdinde kınamasını istemiştir.²⁸⁹ Fakat resmi Ankara, bu mesele ile ilgili acele etmemeyi, Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin mevkiinin kesinleşmesini beklemeyi uygun görmüştür. Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin, Nahçıvan'ın ilhakına dair kararı onaylaması üzerine, TBMM Hükümeti de tavrını netleştirmiştir. Hükümetin 6 Mayıs 1923 tarihli kararıyla, Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla tespit olunan Nahçıvan'ın statüsünün Türkiye'nin rızası olmaksızın değiştirilemeyeceği, Nahçıvan'ın ilhaki başka devlet tarafından kabul olunursa protesto edileceği beyan olunmuştur.²⁹⁰ Türkiye'nin bu konuda ısrarlı tutumu sonucu, en nihayet 9 Şubat 1924 tarihinde Nahçıvan'ın Özerk Cumhuriyet statüsü berkarar olunmuştur.²⁹¹

Kars Antlaşması'nın 20. Maddesine göre, antlaşma ilgili hükümetler tarafından onaylandıktan sonra teatisinin İrevan şehrinde gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat bu arada Kafkasya'da bazı siyasi gelişmeler olmuş, 12 Mart 1922'de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın da dahil olduğu "Kafkasötesi Sosyalist Fedaratif Sovyet Cumhuriyeti" teşkil olunmuştur.²⁹² Bu durumda Kars Antlaşması'nın Kafkas Cumhuriyetleri tarafından ayrı ayrılıkta değil, Kafkas

köyü – Gamesur Dağı 18160)-8022 rakımlı tepe ve Kükü dağı (10282)-eski Nahçıvan kazasının yönetim sınırının doğusu" (bkz., Soysal, **a.g.e.**, s.41-47)

²⁸⁸ Sadıkov, **Nahçıvan Muhtar Respublikası Tarihinden**, s.58

²⁸⁹ Nahçıvan'ın Azerbaycan'a ilhakına dair Türkiye Dışişleri Bakanlığında Hükümete gönderilen 12 Mart 1923 tarihli yazı, **BCA.**, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18.1.1/ 7.18.13.

²⁹⁰ **Aynı vesika**

²⁹¹ **Nahçıvan MSSR'nin 50 Yıllığı**, s.27

İttifakı tarafından onaylanması istenmiştir. Ankara Hükümeti muhtemel yeni bir Ermeni oyununun önünü almak için, antlaşmayı İttifak Sovyetleri'nin değil, her üç cumhuriyetin ayrı ayrı olarak imzaladığına dayanarak, her bir tarafın ayrılıkta onay vermesini talep etmiştir.²⁹³ Aylar süren diplomatik savaş Türkiye'nin kesin tavrı ve çabaları sonucu en sonunda başarıya ulaşmış, Kafkas Cumhuriyetleri ayrı ayrı olarak antlaşmayı onaylamışlardır.²⁹⁴ 14 Eylül 1922'de ise Erivan şehrinde onaylamaların teatisi gerçekleşmişti.²⁹⁵

²⁹² Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul., Nesil Yayıncılık, 1993, s.44

²⁹³ Türkiye Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal, Azerbaycan Büyükelçisi Ebilov'a antlaşmanın Erivan'da yapılacak teatisinde Ermenistan tarafının bizzat iştirakini TBMM Hükümeti'nin en önemli şart olarak gördüğünü açıkça beyan etmiştir. (**SPIH DA**, F.609, Op.1, D.94, L.170)

²⁹⁴ Kars Antlaşması'nı Ermenistan Hükümeti 20 Mart 1922, Azerbaycan Hükümeti 30 Mart 1922, Gürcistan Hükümeti ise 14 Nisan 1922 tarihlerinde onaylamıştır.(bkz., **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre.1, İçtima Senesi:3, C.XX, Ankara, TBMM Matbaası, 1959,s.38)

²⁹⁵ Musayev, **a.g.e.**,s.356

III. BÖLÜM:

1920'LERDE TÜRKİYE – AZERBAYCAN DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ

A- TBMM Hükümeti'nin Bakü Temsilciliğinin Faaliyeti Hakkında

Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra, ilk başlar Azerbaycan, dış ilişkilerde bir ölçüde bağımsızdı; yabancı ülkelerle doğrudan diplomatik ilişki kurabiliyor, dışarıya elçiler gönderebiliyor, yabancı elçileri de kabul edebiliyordu. 1920 yılının yazında Bakü'de Gürcistan, Ermenistan, Letonya, Çek, Slovak, İran, İtalya, İsviçre gibi ülkelerin temsilcilikleri faaliyet göstermekteydi. ¹ Azerbaycan'dan büyük beklentileri olmasına rağmen TBMM. Hükümeti adına ise, henüz resmi bir kimse atanmamıştı. Ankara tarafından gayri-resmi olarak gönderilen şahısların ise birçok sorunu ² çözmekte yetersiz kaldığı görülmüştür. Halil Paşa, 13 Ağustos 1920'de Kazım Karabekir'e gönderdiği telgrafta açık bir şekilde; Bakü'de bir resmi temsilciliğin bulunmamasının büyük sıkıntı yarattığını ifade etmekte ve Azerbaycan'la derhal resmen siyasi ilişkilere girilmesini istemekteydi. ³ Kazım Karabekir Paşa tarafından Bakü'ye gönderilen Şerif Efendi'nin 15 Ağustos 1920 tarihli raporunda ise, Bakü'de mevcut Osmanlı subay ve sivillerden ekserisinin ya işgal ettikleri memuriyetin ehli olmaması veyahut da fırsattan yararlanarak keselerini doldurmak sevda ve hevesinde bulunması dolayısıyla çevrelerinde kötü bir izlenim bıraktıkları belirtilmiştir. ⁴ Bütün bu bilgileri dikkate alan Kazım Karabekir Paşa: *“Anadolu’ya karşı Şark İslam alemine ve Ruslarda mevcut hurmet ve muhabbeti hüsn-i istimal edecek ve zuhur eden fenalıklara hatime çekerek ahval-i umumiyeyi maksadımıza tevfikân hüsn-i idare eyleyecek selahiyettar bir heyet-i*

¹ **Komünist**, No: 52, 16 Eylül 1920

² Türkiye açısından en büyük sorun Sovyet yardımının sağlanması ve Türk esirlerinin Anadolu'ya iade edilmesi idi

³ Karabekir, **a.g.e.**, s.811-812

⁴ Karabekir, **a.g.e.**, s.816

sefaretin Bakü'ye acilen izamı” hususunda TBMM. Hükümetine 17 Ağustos 1920 tarihli bir yazı göndermiştir.⁵ Azerbaycan ile ilişkilerdeki gayri-resmi aracılardan kurtulmak ve devlet hüviyetinde resmi temsilcileri vasıtasıyla ilişkilerini sürdürmek için TBMM. Hükümeti de Bakü'de temsilcilik açma kararını vermiştir. Bakü'yle atanacak temsilcinin Azerbaycan Hükümeti'nce kabul edilebilir nitelikte bir kişi olmasına özen gösterilmiş ve bu görev için Memduh Şevket Bey (Esental) uygun görülmüştür.⁶

12 Ağustos 1920'de atama kararnamesi onaylanan Memduh Şevket Bey'e verilen 15 Ağustos tarihli güven mektubu, bilinen güven mektuplarına pek benzemeyen, iki cümlelik bir belge idi. Önce Hariciye Vekaletinde daha uzunca hazırlanmış olan bu güven mektubu, sonradan Mustafa Kemal Paşa tarafından kısaltılmıştı ve aynen şu şekilde idi:

*“Memduh Şevket Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Mümessil-i Murahhasıdır. Tasdikan lilmakal 1336 (1920) senesi Ağustos'un on beşinde tanzim kılınan işbu vesika-i resmiye tarafımızdan imza ve mümessil-i mumaileyh yedine ita kılndı”*⁷

Mustafa Kemal Paşa tarafından 25 Ağustos'ta Kazım Karabekir Paşa'ya gönderilen telgrafta, TBMM Hükümeti'nin başlangıç olarak Memduh Şevket Bey'i mümessil olarak tayin ettiği, Azerbaycan Sovyet Hükümetinin Ankara'da elçilik açması durumunda, Bakü temsilciliğinin de elçiliğe çevrileceğinin kararlaştırıldığı belirtilmişti.⁸

TBMM. Hükümetinin yurtdışındaki ilk resmi temsilcisi olarak Memduh Şevket Bey'e, Azerbaycan'daki görevleri ile ilgili Hariciye Vekaletince bir yazılı talimat

⁵ Aynı yer

⁶ Bu seçimi Bilal N. Şimşir, eserinde şu şekilde açıklamıştır: “... Gönderilecek temsilcimizin Bakü'de makbul bir kişi sayılabilmesi için onun, aristokrat veya burjuva sınıfından olmaması lazımdı. Atanacak kişi, bir ağa oğlu, beyzade veya paşazade olmazsa, Azerbaycan'ın Bolşevik yöneticileri onu kolayca kabul edebilirdi... Aranan nitelikleri taşıyan bir kişi olarak, o günlerde Ankara yakınlarında bir köyde bulunan Memduh Şevket Bey akla geldi” (bkz., Bilal N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, I. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınları, 1996, s.71)

⁷ Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C.I, Ankara, TTK, 1993, s.397, (Belge No: 495)

⁸ Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.76; Mustafa Kemal Paşa tarafından Cemal Paşa'ya yazılan 1 Ekim 1920 tarihli mektupta da bu mesele ile ilgili: “Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından buraya bir heyet-i daime-i sefaretinin izam edileceği hakkında ki haberlerin tahakkuku üzerine mümessillik takviye edilmek üzere sefarete tahvil edileceği” yazmaktaydı. (bkz., Hüseyin Cahit Yalçın, **Tarihi Mektuplar**, s.365)

dahi verilmiştir. Bu talimatnameden Memduh Şevket'in görevinin sadece Azerbaycan değil, bütün Kafkasya'yı kapsayacağı anlaşılmaktadır. Talimatnamede Bakü temsilcisinin görevleri ayrıntılarıyla şu şekilde sıralanmıştır:

-Şimdiki Azerbaycan Hükümeti hakkında detaylı bilgi toplanacak; hangi esaslara göre kurulduğu, ne kadar başarılı olduğu, iktidarda bulunanlar arasında görüş ayrılığı olup olmadığı, hükümete muhalefet partilerin gücü, muhaliflerin kişilikleri tespit edilecektir.

-Azerbaycan'ın çeşitli çevrelerinde, Türkiye ve Osmanlı Türkleri hakkında ne gibi düşüncelerde olduğu öğrenilecektir.

-Azerbaycan'ın Gürcistan ve Ermenistan'la ilişkileri nasıldır? Sovyet Rusya'nın bu hükümetler ile ilişkileri ne düzeydedir? Ayrıca Türkiye ile Kafkas Cumhuriyetleri arasında ilişki kurulmasına engel olan sorunlar, nasıl giderilebilir ve İngiliz kışkırtmaları ne derecede etkili olmaktadır? Bu gibi meseleler araştırılacak, rapor edilecektir.

-Azerbaycan'da bulunan Osmanlı Türklerinin faaliyetleri de araştırılacaktır.

-Kuzey İran'da (yani Güney Azerbaycan'da) yaşayan Türkler ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin olup olmadığı tespit edilecektir. Her hangi bir ilişki söz konusu değilse, nasıl kurulabilir? Bunlar tespit edilecektir. Bu gibi incelemelere, Türkistan ve Rusya'daki durumla ilgili olarak alınacak bilgiler de eklenecektir.⁹

Bu talimattan anlaşılacağı gibi, Memduh Şevket Bey'e verilen görevler daha çok siyasi nitelik taşımaktadır. Ama Memduh Şevket Bey'in siyasi sorunların yanı sıra, vatandaş işleriyle, savaş esirleriyle, askeri konularla, kültür konularıyla da ilgilendiği görülmüştür. 1920 yılı Eylül ayının sonları Bakü'ye gelen Memduh Şevket Bey, çok zor şartlar altında görev yapmasına rağmen¹⁰ sorunları çözme konusunda oldukça başarılı olmuştur. Ayrıca kısa sürede Azerbaycan Hükümet çevreleri ile dostluk kurmasını, halkın sevgisini kazanmasını bilmiştir.¹¹ Memduh Şevket'in yaptığı girişimler sonucu Azerbaycan Hükümeti tarafından Anadolu

⁹ Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, I, s.397-398, (Belge No: 496)

¹⁰ Türk temsilcisinin görev süresince özellikle para konusunda ciddi sıkıntılar çektiği anlaşılmaktadır. 6 Aralık 1920'de Kazım Karabekir Paşa'nın Hariciye Vekaletine gönderdiği telgrafta bu durum açıkça dile getirilmekteydi. (bkz., Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.80)

¹¹ **İleri**, No: 1175, 6 Mayıs 1921, **İkdam**, No: 8675, 8 Mayıs 1921, Rıza Nur, **a.g.e.**, s.748

Hareketi'ne 1 milyon altın ruble yardımda bulunmuş,¹² Erzurum ve çevresindeki petrolün çıkarılması için gerekli malzemenin gönderilmesi sağlanmıştır.¹³ Bakü'de bulunan Türk savaş esirlerinin vatana dönmeleri konusunda da Memduh Şevket Bey'in büyük katkıları olmuştur.¹⁴

Memduh Şevketin faaliyetlerinden memnun kalan TBMM. Dışişleri Bakanlığı, Bakü temsilciliğini elçilik düzeyine yükseltmeyle ve Memduh Şevket Bey'i de elçi olarak atamak istemişti. Bu mesele ile ilgili Milli Savunma Bakanlığı'nın görüşüne başvurulmuştur.¹⁵ Milli Savunma Bakanlığı'ndan 15 Aralık 1920 tarihinde şu şekilde yanıt gelmiştir:

*"...Bakü'de mümessil ünvanının şimdiden seferarete tahvilinde isticai olunmamasının (acele edilmemesi) daha münasıp bulunduğu ve Memduh Şevket Bey'in mümessillik vazifesini daha bir müddet ifa etmesi ve bizim için pek muhim bir merkez olan Bakü'de sefaret işini yapıp yapamayacağının tecrübe olunması muvafık olacağı Şark Cephesi Kumandanlığından mevcut şifreli telgrafname ile bildirilmektedir..."*¹⁶

Bu yazı üzerine, Dışişleri Bakanlığı, Bakü temsilciliğinin elçilik düzeyine yükseltilmesi ve Memduh Şevketin elçi olarak atanması işini ertelemiş, bir daha bu konuyu hiç gündeme getirmemiştir¹⁷

Türk ordusunun Ermeni hareketi esnasında; Ermenistan'ın ortadan kaldırılması ve Azerbaycan'ın ilhakı şeklinde ortaya atılan spekülasyonlar, Sovyet yöneticilerinin Türkiye'ye kuşkuyla bakmasına sebep olmuştu. Bu kuşkuvarın giderilmesi için Memduh Şevket Bey büyük çaba göstermiştir. Memduh Şevket Bey, o dönemde Azerbaycan'ın en prestijli iktidar yönlü gazetesi sayılan *Komünist'e* verdiği demeçte; Türkiye ile ilgili ortaya atılan iddiaların hiçbir esası olmadığını, bunun Sovyet Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerini bozmak için İngilizlerin bir oyunu olduğunu, emperyalizme karşı mücadelede her zaman Sovyetlerle beraber olduklarını belirtmiştir.¹⁸ Fakat Sovyetlerin Doğu'daki

¹² Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, F.28, Op.1, D.68, L.50-51

¹³ Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, F.28, Op.1, D.25, L.73

¹⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti MDA, F.28, Op.1, D.68, L.51

¹⁵ Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, I, s.402, (Belge No: 501)

¹⁶ Aynı yer

¹⁷ Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s.80

¹⁸ *Komünist*, No: 101, 16 Aralık 1920

amelleriyle artık kendisinin de emperyalist bir güce dönüştüğünü gören Memduh Şevket düşüncelerini, Afganistan’da bulunan Cemal Paşa’ya yazmış olduğu 9 Ocak 1921 tarihli mektupta: “Rusya’nın Şark inkılabı ve Şark siyaseti, bu güne kadar, Rus inkılabını takviye edecek yerde, bilakis, inkılap ordularını işgalden başka bir şeye yaramamıştır. Bu hal, şüphesiz, Şark’ta henüz hiç müsait olmadığı inkılabı idame edebilmek fikriyle milletlerin arzu ve istidatlarının nazar-ı dikkate alınmamasından ileri gelmektedir” şeklinde dile getirmiştir. Ayrıca mektubunda Rusya’dan gelebilecek tehlikeye karşı daima tedbirli olmayı, ama ilişkileri aksatacak eylemlerden de uzak durmayı belirtmiştir.¹⁹

Moskova Antlaşması’ndan sonra Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanan sorunlar ve gerginlikler esnasında da, Memduh Şevket Bey’in çok dikkatli davrandığı, Sovyetleri gücendirecek eylemlerin karşısını almak hususunda zamanında hükümetine gerekli bilgileri sunduğu görülmüştür. Memduh Şevket tarafından TBMM Dışişleri Bakanlığı’na, oradan ise Bakanlar Kurulu’na gönderilen Türk-Sovyet ilişkileri açısından çok önemli bulunan bir raporda yazmaktaydı:

“Azerbaycan’da bir takım adamlar halkın Anadolu Türklerine muhabbetlerinden ve Bolşevik idaresinden memnuniyetsizliğinden istifade ederek sahtekarlığa cür’et edip hükümetimiz hesabına çalıştıklarını propaganda eyleyerek Şuralar hükümeti aleyhine teşebbüsatta buldukları ve cemiyet teşkil ile Menşevikler gevinde Tiflis’te teşkil olunduğu zan olunan İttihad-ı İslam Fırkası namıyla bir fırka vücuda getirdikleri ve buna Azerbaycan’ın eski zenginlerinden, beylerinden bir çoğu da iştirak eyledikleri, şimdiye kadar bu fırkayı kıdemli yüzbaşı Halil Bey isminde birinin idare etmekte olduğu, Giritli Ahmet Bey isminde biri de buna muavenette bulunduğu gibi muhtelif maceralarla buraya gelmiş ve kalmış bir takım zabıtanda bunlarla birlikte çalışmakta oldukları ve bunların mümessilimize hiç sokulmadıkları ve ihtiyata da riayet etmedikleri, her tarafa adamlar gönderip tebligatta buldukları, Ruslar son günlerde bunlardan haberdar olup cidden bizden şüphelenmeye başladıkları cihetle bu adamların burada tevkiifiyle izamlarından başka çare olmadığı beyan olunmakta ve üseradan bir kısmı da Tiflis’ten Batum’a kaçıp tekrar geriye geldikleri bu suretle ellerindeki vesikaları

¹⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, a.g.e., s.319

satıp tekrar bizden vesika almaya çalıştıkları ve bin zahmetle Türkistan'dan buraya gönderilenlerin kaçıp tekrar Türkistan'a gittikleri bu suretle esir vesikalarını suiistimal ederek ticaret eyleyenlerin de mevkufen Kars'a izamlarından başka çare olmadığı beyan edilmekte ve mesaili mezburenin tüsüretle halli lazım geleceği istihzar olunmaktadır. Meselenin ehemiyeti mustefeti arz-ı beyan olmakla bu babda Heyeti Vekileyece bir karar ittihazıyla taraf-ı aciziye tebliğini istirham eylerim.”²⁰

Dışişleri Bakanlığı'ndan gelen bu rapor, TBMM Bakanlar Kurulu'nda incelenmiş ve Kafkasya'da Sovyetlere karşı faaliyet gösteren Türkiyeli subay ve sivil şahısların Kars veya Trabzon'a sevk edilmeleri gerekli görülmüştür.²¹

Memduh Şevket Bey, Azerbaycan'da hükümet çevreleri ile dostluk ilişkileri kurarak, Azerbaycan için önem arz eden olayları ve iç gelişmeleri de yakından takip etme fırsatını bulmuştur.²²

Sovyet Rusya yetkilileri, Türk temsilcisinin Azerbaycan siyasi çevreleriyle yakınlık kurmasından ve Sovyetlerin faaliyeti ile ilgili tüm bilgileri Ankara'ya ulaştırmasından rahatsız olmuşlardı. Azerbaycan tarafına Türk temsilcisi ile ilişkilerde daha mesafeli davranmayı tembih etmişlerdi.²³

Memduh Şevket'in Azerbaycan Bolşevikleriyle olan yakınlığı, Ankara'da bazı kesimler tarafından da yanlış değerlendirilmiş, kulislerde onun için “Bolşevik oldu” şeklinde bir takım söylentiler çıkarılmıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya çağrılan Memduh Şevket, kendisi hakkında çıkarılan bu söylentilerin asılsız olduğunu ispatlaya bilmiş ve görevinin başına dönmüştür.²⁴

Memduh Şevket, 31 Mart 1924 yılı Türkiye Bakü Temsilciliği'nin kapanışına kadar görevini sürdürmüştür.²⁵ Bu tarihten sonra ise, Türkiye'yi temsilen bir tek Nahçıvan'da askeri ataşelik bulunmaktaydı. 1924 yılı Temmuz'unda onun da

²⁰ Dışişleri Bakanlığında TBMM. Bakanlar Kuruluna gönderilen 3 Temmuz 1921 tarihli yazı, **BCA.**, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18.1.1/3.30.6 (Ek: 431-6)

²¹ TBMM. Bakanlar Kurulunun 10 Temmuz 1921 tarihli kararı, **BCA.**, 30.18.1.13.30.6

²² 1921 yılının Haziran ayında Azerbaycan Sovyet Kurultayında yapılan seçimlere dair bilgiler Memduh Şevket tarafından 15 Haziran 1921 tarihinde TBMM Dışişleri Bakanlığına ulaştırılmıştır. (**BCA.**, Bakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Katalogu, 030.10/250.688.4)

²³ Sovyet Rusya Ankara Temsilciliği çalışanlarından Bayan Lara, Azerbaycan'ın Ankara Temsilciliğinin Basın sözcülüğüne atanan Yusufzade ile Tiflis'te yaptığı Eylül 1921 tarihli görüşmede, bir sıra meselelerin yanı sıra Memduh Şevket'in Bakü'deki faaliyeti üzerinde de durmuştur. (**SPIH DA**, F.609, Op.1, O.81, L.15a)

²⁴ İsmail Çetişli, **Memduh Şevket Esendal**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s.12-13

²⁵ Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.84

kapatılmasıyla Türkiye ve Sovyet Azerbaycan'ı diplomatik ilişkileri resmen sona ermiştir.²⁶

B- Sovyet Azerbaycan'ın Türkiye Temsilcilikleri

1. İbrahim Ebilov'un Azerbaycan'ın Türkiye'deki Tam Yetkili Temsilcisi Olarak Atanması

TBMM. Hükümeti 1920 yılı içerisinde, Bakü'de Azerbaycan temsilciliğini açıp faaliyetlere başlamasına karşı Azerbaycan, bunun karşılığında Türkiye'de temsilcilik açmamıştı. Türk tarafının Ankara'da Azerbaycan temsilciliğinin açılışı ile ilgili başvurusuna rağmen, resmi Bakü bir takım bahaneler öne sürerek bu meseleyi uzatmıştı. Azerbaycan Dışişleri Komiseri M.D. Hüseyinov'un, Türkiye'nin Bakü temsilcisine göndermiş olduğu bir yazıda; yalnız Kafkas Cumhuriyetleriyle (Ermenistan ve Gürcistan) karşılıklı ilişkileri tanzim ettikten ve kendi iç kuruluşunu tamamladıktan sonra Ankara'ya temsilci gönderebilecekleri belirtilmekteydi.²⁷ Azerbaycan Hükümeti'nin bu meselede ağır davranışının asıl sebebi ise, Moskova Antlaşması'ndan sonra Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanan sorunlar ve gerginlikler idi. Moskova'nın onayı olmaksızın Azerbaycan'ın kendi başına Türkiye'de diplomatik temsilcilik açması imkansız idi. Bütün bunlar ise, Türk kamuoyunda Sovyetler aleyhine olumsuz bir havanın oluşmasına sebep olmaktaydı. Ayrıca Türkiye'ye iltica eden Müsavatçıların anti Sovyet propagandaları sonucu bu olumsuz hava daha da kuvvetlenmekteydi. Bütün bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak ve Azerbaycan'ın "bağımsız" olduğunu Türk siyasi çevrelerine

²⁶ Azerbaycan Komünisti, s.78

²⁷ Kasimov, a.g.e., s.76

göstermek için Moskova, Ankara'da Azerbaycan temsilciliğinin açılmasına yeşil ışık yakmıştı.²⁸

Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin 2 Mayıs 1921 tarihli oturumunda, Ankara temsilciliği için eski sağ Himmetçilerden olup daha sonra Bolşeviklerin safına geçen İbrahim Ebilov'un adaylığı ileri sürülmüştür.²⁹ Moskova tarafından bu adaylık onaylanınca,³⁰ 1921 yılı Haziranında İbrahim Ebilov'un Azerbaycan'ın Türkiye'deki Tam Yetkili Temsilcisi olarak atanması resmen kararlaştırılmıştır.³¹

Ebilov'un başkanlığında Azerbaycan heyeti, Bakü'den hareketle Ağustos ayının sonlarına doğru Tiflis'e gelmiştir.³² Azerbaycan heyetinin buradan Kars'a geçip, konferansta iştiraki düşünülse de, daha sonra bundan vazgeçilmiş, Ankara'ya gitmesi uygun görülmüştür.³³

Ebilov, Tiflis'te iken M.D. Hüseyinov'a 26 Ağustos 1921 tarihli bir telgraf göndermiştir. Telgrafta; Kars Konferansında iştirak edemeyeceklerinden dolayı, orada yapılacak müzakerelerden bilgi edinmek için kendisine konferansın tutanak ve sonuçlarının gönderilmesi istenmekteydi. Ayrıca Ebilov, Gürcü Hükümeti'nin Moskova Antlaşması'nın bazı maddelerini konferansta gündeme getirmek düşüncesinde olduğunu, Ankara ile yeni bir polemği başlatacak böyle bir girişimin yanlış olacağı hususunda Gürcülerin uyarılmasını istemiştir.³⁴

Tiflis'ten hareketle 10 Eylül'de Batum'a gelen Azerbaycan heyetine, Türk ordusunun Sakarya'da Yunanlıları durdurduğu haberi verilmiştir. Ebilov, bu zaferden dolayı 14 Eylül 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya bir kutlama mesajı

²⁸ Bu mesele ile ilgili Rusya'nın Ankara Temsilciliği I. Sekreter yardımcısı M. Memmedov, Azerbaycan Dışişleri Komiserliği'ne 29 Mayıs 1920 tarihli bir mektup göndermiştir. Mektupta; Azerbaycan temsilciliğine atanacak şahsın, Sovyet Rusya'nın Anadolu'daki faaliyetlerine yardımcı olacağı gibi, Ankara'nın Ahmet Muhtar gibi Sovyet yanlısı siyasetçileriyle de yakından temas kurabilecek özellikte biri olması istenmektedir. (SPIH DA, F.609, Op.1, D.94, L.108-110)

²⁹ SPIH DA, F.1, Op.2, D.18, L.113

³⁰ Çiçerin'in Azerbaycan Dışişleri Komiserliği'ne göndermiş olduğu 26 Mayıs 1921 tarihli telgrafta; Ebilov'un Ankara temsilciliği için uygun görüldüğü belirtilmiştir. (SPIH DA, F.609, Op.1, D.96, L.43)

³¹ Bakinskiy Raboçiy, No: 126, 5 Haziran 1921

³² SPIH DA, F.276, Op.5, D.1a, L.9

³³ SPIH DA, F.276, Op.5, D.1a, L.10; Yunanlıların Ankara'ya taarruzunu devam ettirdiği bir zamanda, Azerbaycan heyetinin Ankara'ya gelişi, dışarıya karşı Türkiye'nin yalnız olmadığı, en büyük destekçisinin Sovyetler olduğu izlenimini vermiş olacaktır

³⁴ SPIH DA, F.609, Op.1, D.81, L.9-10

göndermiştir.³⁵ Ebilov'un 22 Eylül'de Trabzon'dan Mustafa Kemal Paşa'ya³⁶, 27 Eylül'de Samsun'dan Yusuf Kemal Bey'e göndermiş olduğu telgraflarda ise, Anadolu topraklarına ayak basmasından dolayı duymuş olduğu memnuniyet belirtilmekteydi.³⁷ Mustafa Kemal Paşa da, 27 Eylül 1921 tarihli cevabında kardeş Azerbaycan temsilcisinin memleketlerine gelişinden dolayı büyük mutluluk duyduklarını kısaca dile getirmiştir.³⁸

Trabzon'dan Ankara'ya kadar seyahat esnasında Azerbaycan heyetinin Türk yetkilileri tarafından çok sıcak bir şekilde karşılandığı Ebilov'un Bakü'ye göndermiş olduğu raporlardan da anlaşılmaktadır.³⁹

11 Ekim 1921'de Ankara'ya ulaşan Azerbaycan heyetini başta Ankara valisi İhsan Bey olmakla, TBMM Hükümeti'nin bazı hatırı sayılır üyeleri karşılamıştır.⁴⁰ 14 Ekim'de ise Ebilov, Mustafa Kemal tarafından törenle kabul edilmiş, Azerbaycan temsilcisi ilk olarak, Azerbaycan Hükümetince kendisine verilen güven mektubunu Paşa'ya sunmuştur.⁴¹ Ebilov ayrıca, anlamlı ve duygusal bir konuşma da yapmıştır.⁴² Ebilov'un bu söylevine Mustafa Kemal Paşa da aynı içtenlikle karşılık vermiştir.⁴³

³⁵ **Hakimiyet-i Milliye**, No: 308, 30 Eylül 1921, Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, I**, s.404, (Belge No: 505); Mustafa Kemal Paşa da kendi adından Ebilov'a 22 Eylül 1921 tarihli bir teşekkür yazısı göndermiştir. (bkz., **Hakimiyet-i Milliye**, No:308, 30 Eylül 1921, Şimşir, **a.g.e.**, s.405, (Belge No: 506), Sakarya zaferi dolayısıyla Sovyet Azerbaycan Hükümeti Başkanı Nerimanov'un adından da Doğu cephesi Komutanlığına bir tebrik mesajı gelmiştir. Mesajda yazıyordu ki: "*Hayat ve hürriyetini müdafa eden ordunuzun ihraz eylemiş olduğu parlak muzaferriyetten husule gelen memnuniyet ve bahtiyarlığı layikiyle zat-ı alilelerine arz için kelime bulmaktan acizim. Kahraman Türk askerinin kazandırdığı galibiyetten dolayı Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne tebrikat-ı acizanemin arz ve tebliğini zat-i alilerinden istirham eylerim. Şark erbab-ı mesai ve fükarayi kesibesi Anadolu'yu müdafa eyleyen mücadelat-ı kahramaneyi büyük bir alaka ve dikkatle takip etmekte bulunduğunu arz eylerim*". (**Hakimiyet-i Milliye**, No:301, 23 Eylül 1921)

³⁶ **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Eylül 1921; Şimşir, **a.g.e.**, s.405-406, (Belge No: 507)

³⁷ **Hakimiyet-i Milliye**, No: 309, 1 Teşrinvevvel (Ekim) 1921; Yusuf Kemal Bey bu telgrafa 29 Eylül'de cevap vermiş, derin ve samimi kardeşlik hisleriyle bağlı buldukları Azerbaycan Türk halkının muhterem temsilcisinin Türkiye'ye gelişini hayırlı saydığını belirterek, kardeş Azerbaycan halkını Anadolu Türkleri adına selamlamıştır

³⁸ **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Eylül 1921; Şimşir; **a.g.e.**, s.406, (Belge No: 508)

³⁹ **SPIH DA**, F.609,. Op.1, D.94,. L.130

⁴⁰ **Hakimiyet-i Milliye**, No: 320, 12 Teşrinvevvel (Ekim) 1921

⁴¹ Ebilov'a verilen güven mektubunun metni için bkz., Şimşir, **a.g.e.**, s.403, (Belge No: 504)

⁴² Ebilov'un söylevi için bkz., **Hakimiyet-i Milliye**, No: 323, 15 Teşrinvevvel (Ekim)1921, Şimşir, **a.g.e.**, s.406-407, (Belge No: 509)

⁴³ Mustafa Kemal Paşa'nın söylevi için bkz., **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Teşrinvevvel (Ekim)1921; Şimşir, **a.g.e.** s.408-409, (Belge No: 510); **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959, s.18-19

18 Kasım 1921’de Azerbaycan temsilciliğinin Ankara’nın Cebeci semtindeki binasına bayrak çekme töreninde de aynı duygusal anlar yaşanmıştır. Ebilov’un söylevine karşılık ⁴⁴ Mustafa Kemal Paşa’nın söylemiş olduğu nutuk dikkatle okunursa bu nutkun basit bir protokol nutku olmadığı ve büyük önderin Azerbaycan istiklaline Sovyet tipinde olsa dahi büyük önem verdiği açık bir şekilde görülürdü:

“...Bugün Azerbaycan’ın istiklalini temsil eden sancağı çekerken ellerimin bir takım hissiyat ve teessürat ile müteharrik oluşunu düşünüyorum; filhakika sancağı çeken benim ellerimdi. Fakat ellerimi tahrik eden, bugünkü bayramda manen müşterek olan bütün Türkiye halkının hakiki ve samimi kardeşlik hissiyatı idi.

Sefir Hazretleri; Azerbaycan sancağının Türkiye sancağının yanında, Türkiye semasında dalgalandığını görmek bütün milletimiz için büyük bayramdır. Bize böyle bir bayram günü yaşattığınızdan dolayı samimi teşekküratımı tekrar ederim”⁴⁵

2. Ebilov’un Türkiye’deki Faaliyetleri

Ebilov’un Bakü’ye göndermiş olduğu raporlardan anlaşıldığına göre, ilk başlarda Azerbaycan temsilcisi parasal yönden, diplomatik kadronun tecrübesizliğinden, tercüman ve kurye eksikliğinden, Azerbaycan’la iletişim açısından büyük zorluklar yaşamıştır. ⁴⁶ Buna rağmen üzerine düşen görevi en iyi şekilde yapmaya çalışan Ebilov, Türkiye’nin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumuyla yakından ilgilenmiştir. Ebilov’un ilk raporlarından Türkiye Hükümeti ile ilgili izlenimlerinin olumsuz yönde olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, TBMM ve Mustafa Kemal Paşa ile ilgili bir raporunda çok ilginç bilgilerle karşılaşmak mümkündür:

⁴⁴ Ebilov’un söylevi için bkz., **Hakimiyet-i Milliye**, No: 357, 20 Teşrinsani (Kasım) 1921; Şimşir, **a.g.e.**, s.409-410, (Belge No: 511)

⁴⁵ **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Kasım 1921, Şimşir, **a.g.e.**, s.410-411, (Belge No:512); **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, II, s.20-21.

⁴⁶ **SPİH DA**, F.609, Op.1, D.94, L.119-120, 123, 129

“Mustafa Kemal önderliğinde kurulan meclis “Halk Meclisi” ismini taşısa da, şehir fukarası ve köylü temsilcilerinden yoksun olduğu için tam anlamıyla tüm halka mal edilemez. İşçi sınıfı temsilcilerine gelince, bu konuda konuşmak bile gereksiz. Çünkü demiryolunda çalışan ameleler dışında Anadolu’da işçi yok. Demir yolundaki ameleler ise, Kemal’in ajanları tarafından idare olunmaktalar. Vekillerin çoğu eğitimsiz ve görgüsüzdür. Mecliste ruhani vekillerin ağırlığı görülmektedir. Kemal, bu kesimden kör silah gibi yararlanmaktadır. Kasım 1920-Mart 1921 tarihleri arasında mecliste iki grubun faaliyet gösterdiğini söylemek mümkün: padişah ve İtilaf yanlıları (başlarını Celaleddin Arif, Hamidullah Suphi, Bekir Sami gibi şahıslar çekmektedir) ve Rusya ile ilişki kurmaya meyilli Doğu Bloku yanlıları (Ahmet Muhtar, Celal Bey gibi). Muhalefet, Mustafa Kemal’in tüm iktidarı kendi elinde tutmasından memnun değil. Mecliste Anadolu ve Rumeli rekabeti söz konusu; birinciler diğerlerini “yabancı” diye tanımlamakta ve Mustafa Kemal’in şahsında Rumelilerden idareyi almak için çaba göstermekte. Çerkez Ethem isyanı ve Yunan ilerleyişi sırasında Anadoluların daha aktif faaliyete geçmesine karşı Mustafa Kemal’in meclisi dağıtacağı söylentileri dolaşmaktaydı. Kemal, can güvenliğini sağlamak için çevresinde yaklaşık bin civarında Laz, Arnavut ve Çerkezlerden ibaret muhafıza birliği bulundurmaktadır”⁴⁷

Ebilov’un 22 Ekim 1921’de Azerbaycan Dışişleri Komiserliğine gönderdiği mektupta ise:

“Bazı Türk çevrelerinde Pantürkizm düşünceleri hala yaygındır. Dil ve din bağları ile birbirine bağlı olan Azerbaycan temsilcileriyle bütün hararetli görüşlerine ve kabullerine rağmen Türklerin çoğu hala işgal planlarından vazgeçmemişler ve ne zaman olsa Azerbaycan’ı Türkiye’ye birleştirmeyi umut ediyorlar. Örneğin, tarafımdan düzenlenen bir gecede Türk konuşmacılardan biri Pan-Türkist mesajlar içeren nutkunun sonunda yakın bir gelecekte Ankara parlamentosunda Azerbaycan vekillerinin de temsil olunması temennisinde bulunmuştur...”⁴⁸ denilmektedir.

21 Kasım 1921 tarihli diğer bir mektubunda ise Ebilov, daha da ileri giderek: “İçimizde olup bitenleri Türkler bizden daha iyi biliyor, onların istihbaratı çok iyi

⁴⁷ SPIH DA, F.609, Op.1, D.94, L.100

⁴⁸ SPIH DA, F.609, Op.1, D.94, L.132

çalışıyor; Bakü'ye giden Türk heyeti arasında bulunan Osman Bey ve Hamdi isimli şahıslar Kemal'in ajanıdır; Türkiye'nin Bakü'deki temsilciliği üzerine mutlaka nezaret konulmalıdır"⁴⁹ talebinde bulunmuştur.

Görüldüğü gibi, o dönemde birçok Sovyet yöneticisi gibi Ebilov da hâlâ Türkiye'nin Azerbaycan'ı ilhak düşüncesinde olduğunu düşünmekteydi. Özellikle, 20 Ekim 1921'de TBMM. Hükümeti ile Fransızlar arasında imzalanan Ankara Antlaşması'ndan sonra bu düşünceler daha da kuvvetlenmiş gözüküyordu. Sovyet yöneticileri, Türk Hükümeti'nin eski Kafkas Hükümetlerini iş başına getirmek veya Kafkasya'yı istila etmek konusunda Fransızlarla işbirliğine girdiğine kendilerini inandırmışlardı. Hatta TBMM. yönetimine bir nota göndererek bu antlaşmayı protesto eden ve Sovyet yönetiminin kendini Moskova'ya geri çağırması olasılığına değinen Ankara'daki Sovyet Rusya diplomatik temsilcisi Natzenus, Ankara Antlaşması'nda, kendi aleyhlerine yönelik gizli tutulan maddeler konusunda Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'den aydınlatıcı bilgi istemişti. Yusuf Kemal'in verdiği bilgilerden memnun kalmayınca, doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya başvurmuştu. Mustafa Kemal Paşa, Sovyet diplomatik temsilcisini tatmine çalışsa da, başarılı olamamıştı. Natzenus, bu konuda hükümetine bir rapor göndereceğini ve sorunun kapanmış sayılmayacağını beyan etmiştir.⁵⁰

Türk-Fransız yakınlaşmasından rahatsız olan Sovyet Azerbaycan Hükümeti Başkanı Nerimanov da, Azerbaycan'ın Ankara yetkili temsilcisi Ebilov'a bir mektup yazarak Türkiye'nin Rusya'ya daha çok yakınlaşması için gerekli çalışmalar yapmasını, TBMM. Hükümeti'nin Batı'ya güvenerek kendilerine karşı cephe olmaması hususunda uyarılmasını istemiştir. Oldukça önemli içeriğe sahip bu mektup aşağıda aynen verilmiştir:

“Azizim Yoldaş İbrahim

Telgraflarınızı ve ahırncı (sonuncu) mektuplarınızı okudum. Bu vakte kimi (bu zamana kadar) apardığınız (yürüttüğünüz) hattı hareket düzdür (doğrudur). Ümit ediyorum bundan sonra da sehveleriniz (yanlışlarınız) olmasın.

⁴⁹ SPIH DA, F.609, Op.1, D.94, L.135

Bir şeyi gerektir unutmamak. Rusya ve Türkiye taraflarından muayen şahıslar vardır ki istiyorlar aranı karıştırmak. Siz burada olarken ben diyordum. Taşnaklar bu yolda işliyorlar (çalışıyorlar). Şimdi malum olur ki, Zakağkasya'nın tam eksi inkilapçıları bu fikirde birleşip güzel Kafkası yine de kan ocağına döndürmek istiyorlar. Bir neçe (birkaç) Türk aferistleri (dolandırıcı) hazır bu yolda işlerken işin akibetini kör gözleriyle görmüyorlar. Bu aferistlerden Gürcistan ve Ermenistan'da da az değildir.

Çiçerin'in Şark siyasetinde işlettiği fikirler büs bütün yanlıştır. İran bizden bilmerre yüz çevirdi. Çiçerin İngilizlere aldanıp bizim elimizle İran'ın inkilap çırağını söndürdü.

Şimdi ise Türkiye hakkında büyük sehvler (yanlış) ediyor. Bununla Türkiye'nin sehvleri de yok değildir. Bir balaca (birazcık) kanatlandıkta aferistliye ayak koyur. İslam memleketlerinin birleşmesi şiarını bırakıyor.

Bence hergah Türkiye istiyorsa yaşasın bu fikirden gerektir el çeksin. Tamam bela bundadır. Ve bu şiarla da Türkiye ölecektir.

Bizim borcumuzdur her iki tarafı düşündürmek. Çiçerin'in siyaseti baresinde büyük bir doklad (rapor) yazıp gönderdik. Var kuvvetimizle tenkit ettik. Siz ise gerektir orada bütün gücünüzü bu yolda sarf edesiniz. Başa salasınız (anlatınız) Rusya ile alakalarını bozmayalar.

Hergah Türkiye doğrudan hususi menfaati için yok, umum menfaat için Şark halasını istiyorsa gerektir, Rusya'ya yakınlaşsın.

Biz ancak Rusya Şurası ile Şarkı halas edebileceyik. Firenk (Fransız), İngiliz buna yol vermeyecekler.

Tek öz menfaati için bütün Şarkı kurban ederse, özü de kurban olup bitecektir.

Buna ben eminem.

Bolşevik emperyalizmi Türkleri çaştırırrsa (yanultırssa) o da onların sehvleridir. Bolşevik emperyalizmi özü özünden yok olacaktır. Bu bir nazik metlebirdir, bunu düşünmek gerektir.

⁵⁰ Sahahi R. Songel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s.187; Bu meseleye çok dikkat gösteren Moskova, Türk-Fransız antlaşmasının imzalanmasına engel olamadığından Natzarenus'u görevinden aldırılmıştı

Bununla mektubumu tamam ediyorum. Ümit varım ki, yazdığım sözler muayyen bir yol sizin için gösterecek. Selam” ⁵¹

Türkiye ve Sovyetler arasındaki bu gergin ortam M. Frunze başkanlığındaki Sovyet Ukrayna heyetinin Ankara’ya gelişine kadar devam etmiştir. Frunze ve Mustafa Kemal Paşa arasında yapılan görüşmelerde; bir süredir Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli sorun haline gelen ve Sovyet çevrelerinde Türkiye’ye karşı kuşku duyulmasına sebep olan Türk-Fransız Antlaşması en önemli konu olarak ele alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa oldukça samimi ve açık sözlülükle Türk-Fransız Antlaşması’nın Sovyet Rusya ile olan dostluk ilişkilerine zara verecek hiçbir husus içermediği konusunda Frunze’ye teminat vererek, bu antlaşmadaki amacın Fransız işgalindeki bazı illeri kurtarmak ve Türkiye’ye düşman koalisyonun arasına nifak sokmak olduğunu vurgulamıştır. Frunze de, Ankara’ya geldikten sonra, karşılıklı ilişkilerde gerginliğe neden olan haberlerin yanlış olduğuna kanaat getirdiğini, güvensizlik ortamının ortadan kaldırılması yönünde önlemler alacağını vaat etmiştir. ⁵² Olumlu geçen görüşmeler sonucu 2 Ocak 1922’de taraflar arasında “Türkiye-Sovyet Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması” imzalanmıştır. ⁵³ Bu antlaşma ile, Türkiye ve Sovyetler arasındaki gerginliğin ortadan kalktığı, dostluk ilişkilerinin pekiştirildiği iç ve dış kamuoyuna gösterilmeye çalışılmıştır. Bu durum Ebilov’un 3 Şubat 1922 tarihinde Azerbaycan Dışişleri Komiseri’ne göndermiş olduğu rapordan da anlaşılmaktaydı:

“...Frunze’nin Ankara’ya gelişi ve onun Türklerle yaptığı antlaşmadan sonra Türkiye’ye karşı olan tüm şüphe ve güvensizliğimiz giderilmiştir. Yoldaş Frunze ile beraber Mustafa Kemal Paşa ile yaptığımız iki görüşmeden de olumlu izlenim edinmiş bulunuyoruz. Ortak düşüncemize göre, şimdiki Anadolu Hükümeti ve ilk önce Mustafa Kemal Paşa her yönüyle desteklenmelidir. Paşa’nın tüm Sovyet

⁵¹ **СПИХ ДА**, F.276, Op.5, D.1, L.107-108

⁵² Geniş bilgi için bkz., Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M.F. Frunze Görüşmeleri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2002

⁵³ Antlaşmanın Rusça metni için bkz., **Документи Внесней Політики СССР**, C.V, Moskova, Gospolitizdat, 1961, s.9-15

*Cumhuriyetlerinin samimi dostu olduğunu ve ileride ondan yararlanabileceğimiz için etkimiz altında bulundurulması gerektiğini düşünüyoruz.”*⁵⁴

1922 yılının başlarında İbrahim Ebilov'un Mustafa Kemal Paşa ve Yusuf Kemal Bey'le çok önemli görüşmeler yaptığı, Bakü'ye gönderilen raporlardan da anlaşılmaktadır. Yusuf Kemal ile yapılan 26 Ocak 1922 tarihli görüşmede; Kafkasötesi Cumhuriyetleri Sovyet Federasyonu, Türk-Fransız ilişkilerinin yanı sıra, Kars Antlaşması'nın onaylanması ve teati ile ilgili meseleler mevzu bahis olmuştur. Görüşmede Yusuf Kemal Bey, Kars Antlaşması'nın Azerbaycan ve Gürcistan tarafından onaylanması hususunda aceleci olmadıklarını, fakat Ermenistan'ın antlaşmayı ayrıca onaylamasını kendileri açısından çok önemli gördüklerini belirtmişti. O sıralar Ankara Hükümeti'nin, İtilaf Devletlerince “Doğu sorunu” üzerine yapılması düşünülen konferansa davet edilmesi söz konusu idi. Ermeni lobisinin propagandaları sonucu, Büyük Güçler'in Türkiye'nin karşısına yeniden Ermeni sorununu ortaya koyma ihtimali büyük idi. İşte o zaman Türkiye'nin elinde hem Ermeni Taşnakları ile, hem de Ermeni Komünistleri ile ayrı ayrılıkta onaylanmış antlaşmaların bulunması, ona çıkarlarını savunma imkanı verecekti. Ebilov da, Yusuf Kemal'e antlaşmanın onaylanmasının Türkiye'nin istediği şekilde çözümlenmesi için bizzat Nerimanov'la görüşeceğini ve bu konuda çaba harcamasını rica edeceğini bildirmişti.⁵⁵

İbrahim Ebilov'un 1 Mart 1922 tarihli raporundan ise, Türk tarafıyla “Boğazlar sorunu” ile ilgili görüşmede bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶ O sıralar Avrupa'ya gitmeye hazırlanan Yusuf Kemal'in⁵⁷ karşılaşılabilecek sorunlardan biride hiç kuşkusuz “Boğazlar sorunu” olacaktır. Ebilov, Rus elçisi ile beraber, Moskova Antlaşması'nın 15. Maddesini ve Kars Antlaşması'nın 9. Maddesini ileri sürerek, Boğazlar konusunun yalnızca Karadeniz'e kıyısı olan devletler arasında müzakere olunabileceğini belirtmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa ve Yusuf Kemal ise, bu

⁵⁴ **SPİH DA**, F.609, Op.1, D.94, L.166

⁵⁵ **Azerbaycan Cumhuriyeti MDA**, F.28, Op.1, D.68, L.17-21

⁵⁶ Görüşmede Ebilov'un yanı sıra Rus elçisi Aralov, Mustafa Kemal Paşa ve Yusuf Kemal iştirak etmişlerdi

⁵⁷ Türk Ordusunun kazanmış olduğu zaferler sonucu, Yunanlıların artık fazla direnemeyeceği anlaşılınca, İtilaf Devletleri her iki tarafa ateşkes ilan edilmesini teklif etmiştir. Mustafa Kemal Paşa da Batılı devletlerin Türkiye hakkındaki gerçek düşüncelerini öğrenebilmek, Türk milli davasını onlara anlatabilmek için Yusuf Kemal'i Avrupa'ya göndermeyi kararlaştırmıştı. (bkz., Tansel, **a.g.e.**, C.IV, s.122)

düşünceyi kabul etmelerine rağmen, İstanbul'un Türklerde kalması ve Misak-ı Milli sınırlarının tanınmasına karşılık, uluslar arası baskıyı da göze alarak İngiltere, Amerika, Fransa ve İtalya gibi büyük devletlerin bu mesele ile ilgili müzakerelere katılmasını mecburen kabul edeceklerini bildirmişlerdi.⁵⁸

Uzun tartışmalardan sonra, Boğazlar sorununun, Moskova ve Kars antlaşmalarının ilgili maddelerine göre konferansa sunulması, herhangi bir aksilik çıkması durumunda ise Yusuf Kemal'in yurtdışındaki Sovyet yetkilileri ile danışarak hareket edeceği kararlaştırılmıştır.⁵⁹

1922 yılının Mart ayında Paris'te yapılan görüşmelerde İtilaf Devletleri Dışişleri Bakanları, Yusuf Kemal'e "Sevr Antlaşması'ndaki maddelerin adeta başka suretle ifadelendirildiği" bir barış antlaşması metnini sunmuşlardı.⁶⁰ Türkiye açısından çok ağır olan bu antlaşmanın Ankara tarafından kabul edilmesi imkansız gözüküyordu. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa da kendi çıkarlarına uygun barış koşullarını, yalnız cephede düşmana indirecekleri son darbe ile sağlayacağına kanaat getirmiş ve Batı Cephesi'nde hazırlıkları tamamlamak için 6 Mart 1922'de Ankara'dan ayrılmıştı.⁶¹ O sıralar Anadolu askerine manevi güç sağlamak ve mücadelelerinde yalnız olmadıklarını göstermek için Rus elçisi Aralov ile beraber İbrahim Ebilov'un da cephe bölgesini ziyaret ettiği anlaşılmaktadır.⁶²

İbrahim Ebilov, Türkiye için önem arz eden olay ve günleri yakından takip etmiş, TBMM. Hükümeti'ne kutlama mesajlarını aksatmadan göndermiştir.⁶³

Ankara'da bulunduğu sürede Ebilov, yalnız TBMM. Hükümeti üyeleriyle değil, burada bulunan diğer ülke temsilcileriyle de sıkı münasebetler kurmayı başarmıştı. O dönemde Ankara şehri, Afganistan, Buhara, İran ve Azerbaycan temsilcilerinin karşılıklı olarak birbirlerinin onuruna verilen şöenlere sahne

⁵⁸ **SPİH DA**, F.609, Op.1, O.94, L.174

⁵⁹ **Aynı vesika**

⁶⁰ **Nutuk**, C.II, s.869; Tansel, **a.g.e.**, s.130-131

⁶¹ Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1999, s.279

⁶² **SPİH DA**, F. 276, Op.15, D.1, L.123; Ebilov, Ankara'ya geri dönüşünde izlenimlerini basına aktarırken; Türk ordusunun zafere olan inancından ve disiplininden çok gururlandığını, Türk ordusunun yalnız Anadolu'nun değil, tüm Doğu'nun kurtuluşu için ileri karakolu olduğunu belirtmiştir. (**Vakit**, No: 1557, 11 Nisan 1922, **İkdam**, No: 9014, 20 Nisan 1922)

⁶³ TBMM. üçüncü toplantı yılı açılış münasebetiyle gönderilen kutlama mektubunun metni için bkz., **TBMM. Zabıt Ceridesi**, C.XVIII, s.17-18; İkinci İnönü zaferinin yıldönümü münasebetiyle gönderilen kutlama mektubunun metni için bkz., **a.g.e.**, s.431

olmuştur. Bu şölenlerde Mustafa Kemal Paşa dahil birçok Türk ricalı da iştirak etmiştir.⁶⁴

3. Kars Konsolosluğu'nun Açılışı ve Faaliyetleri

Azerbaycan Sovyetleştirildikten sonra başta Müsavat olmakla rejim karşıtı birçok Azerbaycanlı muhalifler, kardeş Türkiye'ye iltica etmişlerdi. Bu muhalif gruplar özellikle Kars, Trabzon, Samsun gibi şehirlerde teşkilatlanarak anti Sovyet faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Bu nedenle Sovyet Azerbaycan Hükümeti, Moskova'nın da oluru ile bu şehirlerde konsolosluk açmayı gerekli görmüş, böylece rejim karşıtı muhaliflerin faaliyetini önlemeyi amaçlamıştır.

Daha Ebilov Ankara'ya gelmeden önce, Kars Konsolosluğu'na atanan İslam Hacıbeyli ve heyetinin 4 Eylül 1921'de Kars'a gelerek görevine başladığı görülmüştür.⁶⁵ 8 Eylül tarihinde Azerbaycan heyetini Sarıkamış'taki karargahında kabul eden Kazım Karabekir Paşa, görüşme esnasında Sovyet Rusya ile dostluk ilişkilerine değinmiş, tüm Doğu Müslümanlarının emperyalizme karşı mücadelede güvenilecekleri tek ülkenin Rusya olduğunu özellikle vurgulamıştır. Karabekir Paşa ayrıca, Azerbaycan'dan gönderilen gaz yağı için teşekkür etmiş, kendi tarafından da Azerbaycan'daki çocuklar için buğday vs. yiyecek ürünlerinin gönderileceğini bildirmiştir.⁶⁶ Bu samimi kabule rağmen, Karabekir Paşa ve Azerbaycan konsolosu arasında küçük bir diplomatik sorun yaşanmıştır. Şöyle ki, Azerbaycan temsilcisi Kars'a diplomatik pasaportla gelmiş; bu pasaportta onun Kars Konsolosu olduğu açıkça belirtilmiştir. Ama Karabekir Paşa, ek olarak Azerbaycan temsilcisinden "Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Doğu Cephesi Orduları Komutanlığı nezdinde atanan Konsolos veya temsilcisi" olduğunu belirten

⁶⁴ Geniş bilgi için bkz, Zeri Sarıhan, **Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri**, İstanbul Kaynak Yayınları, 2002, s.199-202; Kocatürk, **a.g.e.**, s.247,270,272,278,318; **Hakimiyet-i Milliye**, No: 558, 16 Temmuz 1922

⁶⁵ **SPIH DA**, F.609, Op.1, O.81, L.11

⁶⁶ **SPIH DA**, F.609, Op.1, O.81, L.12

güven mektubunun sunulmasını talep etmiştir.⁶⁷ Azerbaycan temsilcisinde böyle bir belge bulunmadığı için şimdilik yetkileri onaylanmamıştır. O da durumu 11 Eylül 1921 tarihli mektup ile Azerbaycan Dışişleri Komiserliği'ne bildirerek gerekli belgelerin gönderilmesini istemiştir.⁶⁸ Azerbaycan Dışişleri Komiserliği, Karabekir Paşa'nın talebini uluslar arası hukuka ve diplomasi kurallarına aykırı bulmasına rağmen, gerekli evrakları Kars'a göndermiştir.⁶⁹

Moskova Antlaşması'ndan sonra Sovyetlere karşı bir güvensizlik duyan Karabekir Paşa, Kars'ta bulunan Sovyet temsilciliklerinin birer istihbarat yuvası olduğunu düşünerek, buraları sıkı denetim altında bulundurmıştır. Türk jandarma ve polisi Sovyet temsilcilerinin her hareketini takip etmekteydi.⁷⁰ Bundan dolayı, Azerbaycan'ın Kars Konsolosu da, ilk günlerde büyük zorluklar çekmiş, siyasi meselelerden uzak durmaya çalışmıştır. İslam Hacıbeyli, faaliyeti ile ilgili 9 Kasım 1921 tarihli raporunda şunları belirtmekteydi:

“Burada bulunduğum 3 ay zarfında konsolosluk işlemlerinin yanı sıra, yerel idareciler ile sıkı yakınlık kurmaya ve bölge halkının hayat düzeyini, sosyal durumunu araştırmaya muvaffak olmuşum. Şimdilik siyasi faaliyetlerden ve propagandalardan uzak durmaktayım. Burada edindiğim izlenimlere göre, Türk köylüsünün yeni sosyal hayat kuruluşuna ve medeni inkilaba katkısı çok az olsa da, eskiye göre bazı ilerlemeler görülmektedir. Milli Mücadele'de esas rolü asker sınıfı ve aristokrasi oynamaktadır. Dünyada hiçbir ülke Türkiye kadar emperyalizm sömürüsüne maruz kalmamıştır. Türkiye'de 20-40 yaş arasındakiler için seferberlik

⁶⁷ Karabekir Paşa'nın TBMM. Hükümeti adına değil de, kendi adına düzenlenmiş güven mektubunu Azerbaycan temsilcisinden talep etmesi çok ilginçtir. Bu hususta, Ankara'nın Karabekir Paşa'ya herhangi bir yetki verip vermediği bilinmemekle beraber, bazı Sovyet diplomatik kaynaklarında Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın rakibi, ayrıca Doğu Anadolu'nun hakimi gibi gösterilmiştir. (bkz., **Dipkuryeri, Oçekri o Pervih Sovetskikh Diplomatıçeskih Kuryerah (Diplomatik Kuryeler. İlk Sovyet Diplomatik Kuryeleri Hakkında Notlar)**, Moskova 1970, s.15; Ayrıca o dönemde Sovyet Rusya ve Ermenistan'ın Kars konsoloslarının da Karabekir Paşa adına düzenlenmiş güven mektubu ile faaliyetlerinin onaylandığı vesikalardan anlaşılmaktadır. (**SPİH DA**, F.609, Op.1, O.81, L.12a)

⁶⁸ **SPİH DA**, F.609, Op.1, O.81, L.13A

⁶⁹ **SPİH DA**, F.609, Op.1, D.81, L.16

⁷⁰ Karabekir Paşa'nın bu uygulamaları boşuna değildi. Çünkü Türkiye'ye gelen Sovyet heyetlerinde, Dışişleri görevlilerinin yanı sıra Komintern, Çeka (KGB'nin ilk şekli) ve askeri istihbarata bağlı kimseler de bulunmaktaydı. Hatta 1921 yılının sonunda Ankara'ya Rus elçisi olarak atanan Simon Aralov'un, Çarlık ordusunda istihbarat yüzbaşısı iken ihtilalden sonra Sovyet Askeri İstihbarat Örgütü'nün ilk başkanı olduğu anlaşılmıştır. (bkz., Mete Tuncay, “Yeni Açılan Sovyet Arşiv Belgelerinin Işığında Milli Mücadele Tarihine Katkılar”, **Toplumsal Tarih**, No: 20, Ağustos 1995, s.24).

ilan edilmiştir. Orduya yeni celb olunan askerler arasında firarilik halleri artmaktadır. Yalnız eski askerler, gerek savaş koşullarına alışmış olduklarından görevlerini profesyonelce yapmaktalar. Türkler bizim ile olan hudutlarında büyük çapta askeri birlikler bulundurmaktalar. Karabekir Paşa'nın orduda ve halk arasında büyük nüfuzu vardır. Ordunun giyecek ve yiyecek ihtiyacı tam olarak karşılanmaktadır”⁷¹

Vesikalardan ayrıca, İslam Hacıbeyli'nin Azerbaycan'ın Ankara temsilcisi Ebilov'a, Doğu Cephesindeki Türk kuvvetleri ile ilgili detaylı bilgiler gönderdiği de anlaşılmaktadır.⁷²

O dönemde Kars'ta birçok Azerbaycanlı mülteci bulunmaktaydı.⁷³ Bunlar arasında anti Sovyet teşkilatlarına mensup olanlar da mevcut idi. Ebilov, bu şahısların isimlerinin tespit edilip faaliyetlerinin önlenmesini Kars Konsolosu'ndan talep etmiştir. Kars Konsolosu ise 27 Ekim 1921 tarihli cevabında; Kars'ta söz konusu hiçbir teşkilatın mevcut olmadığını, ayrıca merkezin direktifi ile siyasi işlerden uzak durmayı yeğlendiğini, sadece konsoloslukla ilgili teknik işlemleri yürüttüğünü belirtmiştir.⁷⁴ Böyle bir yanıtta memnun kalmayan Ebilov, Azerbaycan Dışişleri Komiserliği'ne göndermiş olduğu 8 Kasım 1921 tarihli mektubunda Kars Konsolosu'nu sorumluluk olmamakta suçlamış, resmi Bakü'den uyarılmasını istemiştir.⁷⁵ Azerbaycan Dışişleri Komiserliği'nde Ebilov'un bu şikayeti dikkate alınmış ve Kars Konsolosu Hacıbeyli'nin uyarılması uygun görülmüştür. Dışişleri Komiseri yardımcısı A. Andreyev'in bu mesele ile ilgili Kars Konsolosu'na göndermiş olduğu 29 Aralık 1921 tarihli mektupta yazıyordu ki:

“Kars'ta göreviniz süresince yaptığınız icraatlar kısıtlı olup bizi memnun bırakmamıştır. Yalnız yerel idarecilerle yaptığınız görüşmelerle ilgili ve şahsi sorunlarınız dışında herhangi bir önemli bilgi ulaştırmış değilsiniz. Merkezin

⁷¹ **SPIH DA**, F.609, Op.1, D.81, L.17-18

⁷² **SPIH DA**, F.276, Op.15, D.1, L.86-87

⁷³ Göçmen adıyla gelen Azerbaycanlılardan bazılarının ticari faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, geri gönderilme korkusundan Azerbaycan vatandaşlığından imtina etmişlerdi. Fakat bu kez Türk makamlarınca askere alınmaları söz konusu olmuştur. Askerlik yapmayı düşünmeyen bu şahıslar, Azerbaycan'ın Kars Konsolosluğu'na başvurarak haklarının korunmasını istemişlerdi. Konsolos, Azerbaycan vatandaşlığından imtina ettikleri için onları hiçbir şekilde savunamayacağını beyan etmiştir. O, böyle şahısların burada ticaretle uğraşmalarındansa, askere alınmalarının daha uygun olacağını düşünmüştür. (**SPIH DA**, F.609, Op.1, D.81, L.22a)

⁷⁴ **SPIH DA**, F.609, Op.1, D.94, L.131

⁷⁵ Aynı vesika

“siyasetten uzak kalın” direktifini yanlış algulayarak, yalnız konsolosluk işlemleri gibi teknik işlerle uğraşmanızı doğru bulmuyoruz. Siz, siyasetten uzak gibi davranıp her zaman siyasetin içinde olmanız gerektiğini unutmuş gözüküyorsunuz veya üzerinize düşen sorumluluğu tam olarak kavrayamamışsınız. Sizin pasif çalışmalarınız sonucu biz, Doğu Anadolu’daki siyasi gelişmelerden zamanında haber alamıyoruz. Türk resimleri ile özellikle Karabekir Paşa ile yaptığınız görüşmeler ile ilgili şu ana kadar detaylı bilgi sunmamışsınız. İhtilal karşıtı muhaliflerimiz bile, Karabekir Paşa hakkında, bölgedeki siyasi ve ekonomik gelişmeler hakkında daha fazla bilgiye sahipler. Biz ise, resmi bir konsolos bulundurmamıza rağmen havadan sudan gelen haberleşme ve şahsı izlenimlerle yetinmek zorunda kalıyoruz. Yoldaş Hacibeyli, bu böyle devam edemez. Sizden üzerinize düşen göreve sade bir memur zihniyetinden ziyade bir devlet adamı gibi yaklaşmanızı bekliyoruz. Aksi durumda sizin geri çağrılmanız ile ilgili meseleyi gündeme koyacağım. Sizin üzerinize düşen vazifeleri sıralıyorum:

1) Doğu Anadolu’daki askeri siyasi gelişmeleri, ayrıca yaptığınız tüm görüşmelerde konuşulanları detaylı bir şekilde rapor ediniz. Müslüman kimliğinizi kullanıp askeri ve ticari burjuvaziyi temsil eden şahıslarla diyalogunuzu sıklaştırınız, onların Sovyetlere karşı yaklaşımını öğreniniz. Bu sosyal kesimin Türkiye hakimiyet çevrelerinde söz sahibi olduğunu unutmayınız.

2) Bölgede bize karşı faaliyet gösteren Azerbaycanlılar hakkında doğru bilgi edinmeniz gerekiyor. Kars çevresinde anti Sovyet teşkilatların bulunmaması ile ilgili verdiğiniz bilgiler gerçekçi değil. Nitekim Ankara ve Batum’dan aldığımız istihbarata göre, Kars şehri anti Sovyet faaliyetlerinin esas merkezlerinden biri durumundadır.

3) Eyaletin ekonomik durumunu iyi araştırıp rapor ediniz. Her hangi bir ticari görüşmelerde bulunmanızı talep etmiyoruz; bu iş, Ticaret Komiserliği’nin yetkisi altındadır.

4) Eyalette bulunan tüm Azerbaycanlıların kısa bir sürede kayda alınmasını ve vatandaşlarımızın hakkının korunmasını sağlayınız. Kayda alınmayan Azerbaycanlıların vatandaşlıktan çıkarılacağını ilgililere duyurunuz.

5) Azerbaycan'dan Türkiye'ye giriş-çıkış yapanları dikkatle izleyiniz. Gönderdiğiniz şifreli yazılarda dikkatli olmalısınız. Daha önce bu hususta dikkatsiz davrandığınızı duyurunuz.

Ayrıca ödenek yetersizliğinden konsolosluk kadrosunun küçülmesini uygun görmekteyiz.”⁷⁶

Bu mektuptan sonra, Kars Konsolosu İslam Hacıbeyli'nin her an görevden alınacağı tedirginliğini yaşadığı görülmüştür. Bakü'ye döndüğünde her türlü ithamlarla karşı karşıya kalacağını, hatta kendi aleyhine yönelik raporlar doğrultusunda idam olunabileceğini düşünen İslam Hacıbeyli, Türkiye'ye iltica konusunda Karabekir Paşa'dan yardımda bulunmasını rica etmiştir. Karabekir Paşa, Azerbaycan Konsolosunun durumunu, 16 Ocak 1922 tarihli yazıyla Dışişleri Bakanlığı'na bildirerek: “Aslen Türk olan ve himayemize iltica eden mevmaileyhin hükümeti tarafından azl bulunduğu takdirde hudut harice çıkmaya icbar edilemeyeceği ve çıkmasına lüzum görülse bile Rusya'ya iadesi şeref ve nüfuzumuzla kibel te'lif olmayacağı beyanıyla Şark cephesi mıntikasının haricinde ikameti şartıyla ilticasının kabulü” nün uygun olacağını belirtmiştir. Dışişleri Bakanlığı da bu mesele ile ilgili Bakanlar Kurulu'na başvurmuştur.⁷⁷ Bakanlar Kurulu bu meseleyi o gün içinde görüşerek, Azerbaycan Konsolosu İslam Bey'in Doğu Cephesi mıntikası dışında ikameti şartıyla ilticasını kabul etmiştir.⁷⁸

İslam Hacıbeyli'nin ilticasından sonra, Azerbaycan'ın Kars Konsolosluğu bir süre daha faaliyetini sürdürmüştür. SSCB'nin Kuruluşu arifesinde (Aralık 1922) Azerbaycan'ın diğer dış temsilcilikleri gibi Kars Konsolosluğu'nun da kapatılması meselesi ortaya atılmıştır. Azerbaycan'ın yeni konsolosu⁷⁹ Kars eyaletinin stratejik ve politik önemi açısından – o dönemde Kars'a Azerbaycan dahil Kafkaslardan çok sayıda Müslüman nüfuzun göçü gözlemlenmektedir ki, bu kalabalık anti Sovyet propagandasına kolaylıkla alet olunabilirdi – temsilciliğin kesinlikle kapatılmasına karşı çıkmıştır. Hatta Kars Konsolosluğu'nun faaliyet ve yetki alanının genişletip

⁷⁶ SPIH DA, F.609, Op.1, D.81, L.24-26

⁷⁷ Türkiye Dışişleri Bakanlığında Bakanlar Kurulunca gönderilen 17 Ocak 1922 tarihli yazı, BCA., Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18.1.1./4.44.10 (Ek: 97-17)

⁷⁸ TBMM. Bakanlar Kurulunun 17 Ocak 1922 tarihli kararı, BCA., 30.18.1.1/4.44.10

⁷⁹ İslam Hacıbeyli'nin yerine atanan yeni Kars Konsolosu'nun ismini tespit etmek mümkün olmadı

komşu eyaletlere (İran sınırındaki Maku şehrine) kadar yayılmasını arzu etmiştir.⁸⁰ Ama maalesef, kısa bir süre sonra Moskova tarafından Azerbaycan'ın Türkiye'deki son temsilciliğinin faaliyetine de son verilmiştir.

4. Sovyet Azerbaycan'ın Trabzon ve Samsun'da Konsolosluk Açma Girişimi

Sovyet Azerbaycan'ın Ankara temsilcisi İbrahim Ebilov, Türkiye'de bulunduğu ilk günlerde yaptığı gözlemler sonucunda, ticari ve siyasi sebeplerin yanı sıra, anti Sovyet faaliyetlerinin karşısının alınması için Trabzon ve Samsun gibi önemli liman şehirlerinde temsilciliklerin açılması konusunda Azerbaycan Hükümetine teklifte bulunmuştur. Ebilov bu konuda isteğini, Azerbaycan Dışişleri Komiseri M.D. Hüseyinov'a göndermiş olduğu 16 Kasım 1921 tarihli mektubunda şu şekilde dile getirmiştir:

“Hükümetimizin Samsun ve Trabzon'da Konsolosluk tesis etmesi hem siyasi, hem de ekonomik çıkarlarımız açısından çok mühimdir. Ayrıca bu yolla anti Sovyet faaliyetlerini de önlemek mümkün olurdu. Çünkü eski Azerbaycan Hükümeti taraftarları artık faaliyetlerini legal yolla devam ettirmekteler. Trabzon'da Dr. Hüseyinov'un Azerbaycan mültecilerine ve yöredeki Türk fukarasına yardım amacıyla kurmuş olduğu cemiyet, Anadolu'nun her yerinde şubelerini açarak halka anti Sovyet ahval-i ruhuyeyi aşlamaktadır. Bu cemiyetin idare kurumunda Milli Savunma Komitesi'ne mensup iki üye de bulunmaktadır. Cemiyetin başkanı bulunan Sultanov, Türkiye Hükümeti'ne başvurarak, cemiyetin işlerine yardımcı olunmasını ve maddi yönden desteklenmesini rica etmiştir. Fakat Yusuf Kemal'in, benim protestomla karşılaşacağını bildiğinden bu isteği yerine getirmek niyetinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu konu ile ilgili benimle görüşeceğini düşünüyorum. Eğer bizim Samsun ve Trabzon'da konsolosluklarımız bulunsaydı, ben Ankara Hükümeti'nin cemiyet üyeleri ile ilişkilerinin ne düzeyde olduğunu, cemiyetin

⁸⁰ Azerbaycan'ın Kars Konsolosu, bu konuda düşüncelerini Ebilov'a göndermiş olduğu 1 Kasım 1922 tarihli mektupta açık bir şekilde dile getirmiştir. (SPİH DA, F.5, Op.1, D.126, L.91)

faaliyeti ile ilgili detaylı bilgiler elde etmiş olurdum. Eğer cemiyetin bize karşı faaliyeti ile ilgili her hangi bir delili ele geçirmeyi başarırırsam, Türkiye Hükümeti'nden gerekli tedbirleri almasını talep eyler; cemiyetin kapatılıp üyelerinin sınır dışı edilmesini isterdim. Ayrıca bu şehirlerde konsolosluk bulundurursak, cemiyetin yaptığı yardım işini biz organize eder, bu şekilde vatandaşlarımızın anti Sovyet propagandasına alet olmasının karşısını almış olurduk. Konsolos adaylarına gelince; Trabzon Konsolosluğu'na benim I. Sekreterim Mirza Davut Resulzade'yi, Samsun temsilciliğine ise, Kars Konsolosluğu'nun I. Sekreteri Yoldaş Abbasov'u uygun görmekteyim. Adaylar hükümetimizce uygun görülürse, atamalarının bir an önce gerçekleşmesi arzu olunur.”⁸¹

Ebilov'un önerilerini dikkate alan Azerbaycan Sovyet Hükümeti, 1922 yılı içinde Trabzon ve Samsun'da birer konsolosluk açmayı kararlaştırmıştır.⁸²Fakat bu temsilciliklerin resmen faaliyete başladığını söylemek mümkün değil. Çünkü Trabzon ve Samsun için düşünülen diplomatik heyet daha tam olarak oluşturulmadan, bu temsilcilikler Moskova tarafından kapatılmıştır.

5. İbrahim Ebilov'un Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu Temsilcisi Olarak Atanması

Rusya Bolşeviklerinin önderi Lenin'in 19 Kasım 1921 tarihinde yaptığı teklif üzerine Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi, 29 Kasım 1921'de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetlerinin Federasyon çatısı altında birleştirilmesini kararlaştırdı.⁸³ Moskova, Güney Kafkas Cumhuriyetlerinin ayrı ayrılıkta siyasi ve ekonomik bağımsızlıklarını koruyamayacağı ve gelişim

⁸¹ SPIH DA, F.609, Op.1, D.94, L.133-133a

⁸²Bagirov, *İz İstorii Sovyetsko-Turetskih Otnoşeniy*, s.88

⁸³ **Azerbaycan Komünist Partisinin Kurultayları, Konferansları ve MK Plenumlarının Katname ve Kararları**, C.I., Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1987, s.65

gösteremeyeceğini ileri sürerek emperyalizm tehlikesine karşı ortak savunma yapabilmek için bu ittifakın bir an önce gerçekleştirilmesini istemiştir.⁸⁴

Kafkas Federasyonu'nun kuruluşu ile ilgili malum kararın Türkiye'de duyulması üzerine, bir sıra basın kuruluşları, Rusların Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlığına son koyarak kendisine ilhak ettiği şeklide haberler yayınlamışlardı.⁸⁵ Hatta yabancı kaynaklara istinat ederek *Vakit* gazetesi, Kafkas Federasyonu oluşumunun Ankara Hükümeti'ni memnun bırakmadığı, bu mesele ile ilgili rahatsızlığını Rusya resmilerine bildirdiğini iddia etmiştir.⁸⁶

Azerbaycan'ın Ankara temsilcisi Ebilov, Kafkas Federasyonu oluşumu hakkında henüz resmen bilgilendirilmediği için ilk başlarda, bu iddialara karşı gerekli yanıt verememiştir. Azerbaycan Dışişleri Komiserliği'ne göndermiş olduğu 21 Kasım 1921 tarihli mektupta; bu ittifak meselesi ile ilgili tüm materyallerin kendisine gönderilmesini istemiştir.⁸⁷

Bu arada Moskova'nın direktifi ile Azerbaycan Komünist Partisi'nde "temizlik operasyonu" adı altında birçok partilinin sicili araştırılmaya başlanmıştı. Bu operasyon kapsamında, İbrahim Ebilov'un Azerbaycan Sovyetleşmeden önce "Menşevik" fraksiyonuna üye olduğu belirlenmiş ve partiden ihracı istenmiştir. Azerbaycan Komünist Partisi üyelerini Araştırma Merkezi Komisyonu'nun araştırma raporuna dayanarak Ebilov, 2 Aralık 1921 tarihinde partiden hariç edilmiştir.⁸⁸ Bu durumda Ebilov'un Ankara'dan geri çağırılması söz konusu olmuştur. Türkiye ile ilişkilerde önemli rol oynayan Ebilov gibi bir elemanı kaybetmek istemeyen Nerimanov, Ebilov ile ilgili bu kararın değiştirilmesini istemiştir. Bunun üzerine Araştırma Komisyonu 23 Aralık 1921'de Nerimanov'un sorumluluğu altında olmak üzere Ebilov'un yeniden parti üyeliğine alınmasını kararlaştırmıştır.⁸⁹

Kendisi ile ilgili bu gelişmeleri dikkatle takip eden Ebilov, öte yandan Kafkas Federasyonu ile ilgili Türk kamuoyunu ve Ankara siyasi çevrelerini

⁸⁴ **Batumskaya İzvestiya** gazetesinden iktibas olarak **İkdam**, No: 8878, 3 Kanunievvel (Aralık) 1921

⁸⁵ **İkdam**, No: 8930, 24 Kanunisani (Ocak) 1922

⁸⁶ **Vakit**, No: 1483, 27 Kanunisani (Ocak) 1922

⁸⁷ **СПИХ ДА**, F.609, Op.1, D.94, L.135a

⁸⁸ Kasimov, **a.g.e.**, s.89

⁸⁹ **Aynı yer**

bilgilendirmeye çalışmıştı.⁹⁰ Kafkas Federasyonu hakkında anti Sovyet grupların koparmış olduğu yaygaranın kamuoyu üzerinde bırakmış olduğu olumsuz havayı dağıtmak için Ebilov, *Hakimiyet-i Milliye* gazetesine şu açıklamayı yapmıştır:

*“Kafkas ittihadına gelince; Azerbaycan-Gürcistan-Ermenistan-Acar Cumhuriyeti-Nahçıvan Muhtariyeti arasında tekerrur ettiği anlaşılmaktadır. Bu hükümetler arasındaki iştirak harbi, mali, iktisadi, harici, posta ve telgraf işlerine inhisar edecektir. Her hükümet umur-u dahiliye, adliye, arazi, sıhhiye, maarif, inzibat işlerinde müstakil cumhuriyetler halinde bulunacaktır(...) Bana ulaşan bilgilere göre, Kafkas İttihadı'nın başına Azerbaycan Reisi Cumhuru Neriman Nerimanov, Konfederasyon Hariciye Komiserliğine de Behbut Şahtahtinski intihap olunacaktır. Şimdilik malumatım bu kadardır. Telgraf gelince Hakimiyet-i Milliye'ye tafsilat ve kat'i malumat vermek isterim.”*⁹¹

Görüldüğü gibi, Kafkas Federasyonu'nda yer alması düşünülen Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin dış işleri birleştirilse de, sözde ittifak adına bağımsız faaliyetini sürdürmüş olacaktı. Fakat Kafkas Cumhuriyetleri için bunu bile çok gören Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Rusya'nın Ankara Büyükelçiliğinden bu ülkelerin temsilcilerinin bağımsız olarak faaliyet göstermesine engel olunmasını, onların Rusya'nın tabiliğinde hareket etmesini istemiştir. Rusya Dışişleri'nin bu davranışı Ebilov'un bile itirazına sebep olmuştur. Ebilov, Azerbaycan Dışişleri'ne yazdığı mektupta, Sovyet Cumhuriyetlerinin zaten ortak siyaset güttüklerinden dolayı böyle bir girişimin olmasının karşı devrimci çevrelere yeni bir koz vereceğini beyan etmiştir.⁹²

Bu arada 12 Mart 1922 tarihinde Güney Kafkas Cumhuriyetleri'nin Tiflis'te imzaladıkları “birlik antlaşması” ile Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu resmen oluşturulmuştur. Federasyonun teşkili ile Cumhuriyetlerin Dışişleri Komiserliklerinin yetki alanı iyice kısıtlanmış, bu görev sözde Federasyon

⁹⁰ Yusuf Kemal ile İbrahim Ebilov arasında yapılan 26 Ocak 1922 tarihli görüşmede, Ebilov “Kafkas Federasyonu” hakkında görüşlerini açıklarken, Yusuf Kemal bu mesele ile ilgili kendisine ayrıca resmi ve yazılı şekilde bilgi verilmesini, yalnız bundan sonra bu oluşuma karşı ne düşüncede olduklarını bildireceklerini belirtmiştir. (SPIH DA, F.609, Op.1, D.94, L.168-169)

⁹¹ *Hakimiyet-i Milliye*, No: 415, 26 Kanunisani (Ocak) 1922

⁹² SPIH DA, F.609, Op.1, D.94, L.170-171

Sovyeti Bakanlık Kurulu'na bağılı, aslında Moskova tarafından yönetilen “Dışışleri Şubesi”ne verilmiştir.⁹³

Federasyon oluşumundan sonra Azerbaycan'ın Türkiye'de bulunan temsilciliğinin de bu yeni yapılanmaya uyum sağlanması gerekmektedir. Yani Ebilov'un Ankara'da faaliyetini devam ettirebilmesi için artık Federasyon ortaklarının da oluru gerekirdi. O sıralar İstanbul basınında Ebilov'un geri gönderileceğı ile ilgili haberler yayınlanmaktaydı. Kimisi, Ebilov'un sağlık sorunları nedeniyle geri döneceğini iddia etmiş,⁹⁴ kimisi ise Ebilov'un Azerbaycan Maarif Bakanlığı'na atandığı için geri çağrıldığını ileri sürmüştür.⁹⁵ Ayrıca Ebilov'dan sonra Azerbaycan'ın Ankara'ya yeni bir temsilci göndermeyeceğı, Rus elçisi Aralov'un Azerbaycan temsilcisi yetkilerine de üstleneceğı ihtimali üzerinde durulmuştur.⁹⁶ *Peyam-ı Sabah* ve Ermenice *Çağadamarad* gazeteleri ise, çok ilginç bir iddiada bulunup Ebilov'un Rusya'ya karşı Ankara Hükümetiyle gizli bir antlaşma yaptığı için geri çağrıldığını yazmıştır.⁹⁷ İbrahim Ebilov, bu son haber üzerine derhal basına şu tekzip yazısını göndermeyi gerekli görmüştür:

“...Sovyet Rusya'ya karşı bir Türk ve Azerbaycan muahedesi meselesine gelince arz edebilirim ki TBMM Hükümeti ile Şuralar Azerbaycan ve Şuralar Rusyası arasındaki dostluk ve kardeşlik samimi ve la-yetezelzeldir. Bunların hiçbirisi için yekdiğerine karşı gizli muahede yapmağa katiyen lüzum yoktur...”⁹⁸

Ebilov'un ayrıca, kendisi hakkında, temsil ettiği hükümet ve Federasyon ile ilgili yazılan “olumsuz” haberlere son noktayı koymak için Anadolu basınına şu mazmunda bir beyanat dahi gönderdiği anlaşılmaktadır:

“İstanbul gazetelerinin Azerbaycan'a ve Azerbaycan sefaretine dair yazdıkları hakikatten çok uzak, bilküllüye gayri sahih fıkralardan ibarettir. Esasen bu hususa dair diğer gazetelere izahat da vermişim. Maksadları Şarktaki ittihadı, uhuvveti bozmak ve Şuralar Rusyayı etrafında toplananları tefrikaya düşürmektir.

Şark Birliğini helaldar etmek için Avrupa'nın emperyalist devletleri müntezimen çalışmayı son günlerde kendilerine mühim bir iş edinmişlerdi. Bunun

⁹³ Karabekir **İstiklal Harbimiz**, s.1099

⁹⁴ **İkdam**, No: 9025, 1 Mayıs 1922

⁹⁵ **Vakit**, No: 1598, 22 Mayıs 1922

⁹⁶ **Vakit**, No: 1599, 23 Mayıs 1922; **İkdam**, No: 9067, 14 Haziran 1922

⁹⁷ **Peyam-ı Sabah**, 24 Mayıs 1922

nerelerden ne maksadla neş'et ettiği Figaro gazetesinin 16 Mayıs tarihli nüshasındaki Kafkasya'ya ait makale ile ⁹⁹ Haziran ibtidalarında İtilaf Devletleri parlamentolarındaki beyanat ve müzakerata dikkat edilirse meydana çıkar. Bütün bu mesai boşunadır. Azerbaycan bütün hürriyetini, istiklalini muhafaza etmektedir. Bütün bu propagandalar Kafkas Federasyonu'nun bir emirvaki hükmüne gelmesi üzerine meydana atılmıştır. Halbuki bu babda akd olunan muahedenin sureti elimizdedir ve mesele serihtir. Kendi mukadderatına tamamen kendileri hakim olan ve birbirlerinin istiklal tamimini tanıyan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Hükümetleri aralarında bir ittifak akd etmişlerdi. Bu ittifak umumi düşmanlara karşı kendi hukuk ve istiklalinin müdafa ve muhafaza içindir. Aynı zamanda bu ittifak dahilindeki iktisadiyatın daha nafi bir surette teminine de vasıta olmuştur. Bu üç cumhuriyet harici siyasetleri için ayrı ayrı sefir göndererek sefir kabul etmesi ittifakname ile karar altına alınmıştır. Hakikat böyle olunca Ankara'daki Azerbaycan sefaretinin lağvi şayialarının ne kadar yanlış olduğu kendiliğinden meydana çıkar. Mesele bundan ibarettir. Beyanatım resmi muahede mezmununa göredir. Şimdiye kadar Azerbaycan'a çağrılmamış olduğum gibi şahsımın Azerbaycan'a celbime müstakil Azerbaycan Hükümeti ileride bir lüzum görse yerime Azerbaycan'ın elbette başka bir sefiri gelecektir.”¹⁰⁰

Basına verdiği bu beyanatlara rağmen, durumu ile ilgili belirsizliğin sürmesi İbrahim Ebilov'u da sıktığı anlaşılmaktadır. Ebilov, 1922 yılının Mayıs ayında Azerbaycan Dışişleri'ne başvurarak “aile durumu” ile ilgili sorunlardan dolayı geri çağrılmasını istemişti. Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi, Ebilov'un Maarif Bakanlığına getirilmesi şartıyla bu isteğe olumlu yanıt vermişti. Hatta Ebilov'un yerine, Sultan Mecid Efendiyev'in Ankara temsilcisi olarak atanması bile onaylanmıştı. ¹⁰¹ Azerbaycan Hükümeti'nin bu kararının Moskova'dan da

⁹⁸ **İkdam**, No: 9068, 15 Haziran 1922

⁹⁹ Fransız Figaro gazetesinin 16 Mayıs 1922 tarihli sayısında yer alan “Ankara'dan Kafkasya'ya” başlıklı makalede yazılanları kısaca özetlersek; Cenova Konferansı'nın Rusya açısından olumsuz sonuçlandığı, Rusların prestijini hiçe indirdiği belirtilmekle, ayrıca Bolşeviklerin Azerbaycan'da iktidarının kısa sürede devrileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bu durumdan Fransa'nın yararlanması ve Bakü petrollerinde söz sahibi olması gerekmektedir. Onun için Azeriler üzerinde büyük etkisi bulunan Ankara ile ilişkilerde daha dikkatli davranılması, barış görüşmelerinde Türklerin memnun bırakılması istenmektedir. (**SPIH DA**, F. 276, Op.15, D.1, L.76-78)

¹⁰⁰ **Hakimiyet-i Milliye**, No: 533, 16 Haziran 1922; **İkdam**, No: 9075, 22 Haziran 1922

¹⁰¹ Kasimov, a.g.e., s.90

onaylanması gerekmektedir. Kesin karar verilene kadar Ebilov'un görevinin başında bulunması uygun görülmüştür. Nerimanov, bununla ilgili 19 Haziran 1922'de Ankara'ya bir yazı göndermiştir.¹⁰²

Bu arada Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi de, Ebilov'un Türkiye'deki faaliyetlerini takdir ederek, Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu'nun temsilcisi olarak tayin edilmesini kararlaştırmıştı. Bu karar üzerine, 10 Kasım 1922'de Ermenistan ve Gürcistan Dışişleri Komiserleri, onları da Türkiye'de temsil ettiğine dair Ebilov'a güven mektuplarını göndermişlerdi.¹⁰³

Ebilov'un Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu'nun Türkiye Yetkili temsilcisi olarak görevini sürdürmesi aslında formalite karakter taşımıştır. Çünkü Sovyet Cumhuriyetleri ile ilgili tüm meselelerde Ankara'da tek yetkili ağız Sovyet Rusya Büyükelçiliği idi. Bu durum ile ilgili, daha Ebilov hayatta iken, M.E. Resulzade yazıyordu:

*"...Türkiye efkar-ı umumiyesini iğfalden başka bir vazifesi olmayan bu yegane mümessil-i siyasinin acib bir talihi vardır. Ehibbadan birisinin pek haklı olarak söylediği gibi, o dün Azerbaycan'ı temsil ediyordu; bugün Mavara-yi Kafkas Federasyonu'nu temsil ediyor; yarın ihtimal Rusya'yı temsil edecek, öbür gün de muhakkak hiçbir şeyi temsil etmeyecektir."*¹⁰⁴

6. Türk Halkının Gözüyle İbrahim Ebilov

İbrahim Ebilov, Türkiye'ye geldiği ilk günden gerek Mustafa Kemal olmakla hükümet ricalinin, gerekse Türk halkının saygı ve sevgisini kazanmak için bir takım yardım ve sosyal faaliyetlerde bulunmuştur. Ebilov, bu faaliyetleri ile ilgili M.D. Hüseyinov'a göndermiş olduğu 16 Ekim 1921 tarihli mektubunda şu şekilde bir açıklamada bulunmuştur:

¹⁰² **Vakit**, No: 1625, 20 Haziran 1922

¹⁰³ **SPİH DA**, F.276, Op.5, D.1, L.92-93

¹⁰⁴ Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s.109-110

“Burada bize zengin ülkenin temsilcisi gözüyle bakıyor ve benim emrim altında büyük miktarda paranın olduğunu düşünüyorlar(...) Samsun’da bulunduğum sırada yaralı ve hasta askerler için bin lira değerinde sigara almaya mecbur kaldım. Bu hareketim, temsil olunduğum hükümetin nüfuzunu artırmak için gerekli bir adım idi.”¹⁰⁵

Ebilov, Ankara’ya gelişinden sonra da Türk Ordusu’na karşı ilgisini sürdürmüş, Kasım 1921’de Batı Cephesi gazilerine 10 bin paket sigara hediye göndermiştir.¹⁰⁶ Azerbaycan temsilcisinin bu anlamlı davranışından duygulanan Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, kendi adından bir teşekkür mektubu yazmıştır.¹⁰⁷

Kendilerine karşı gösterilen ilgiden memnun kalan bir grup Çanakkale gazisi asker ise, Azerbaycan temsilcisine şükranlarını şu şekilde dile getirmiştir:

“Hemiyetli, muhterem ve müezziz İbrahim Ebilov Bey Efendi Hazretleri

Selam, ihtiramla ellerinizden öperim. Eğerci biz mebni-mebni askerlerden sual olunursa, cümlemiz sıhhat ve rahat üzere olup cümle arkadaşlar selam ve ihtiramla ellerinizden öperler. Bundan mukaddem lütuף ile hesen olduğunuz mektubu alinizen ben ve bütün arkadaşlarım pek çok memnun olmuşlardı. Bu samimiyetinize karşı şükran nimetteyim. Bu hususta biz mebni askerleri derhatır eden kalbiniz bizce pek münevver bulunduğu aynen malum olduğundan umumi silah arkadaşlarım memnuniyetle ellerinizden öperler. Baki afiyetinizi Cenab-ı Hak’tan dileriz Bey efendimiz.

*22 Kanunievvel 1921
Çanakkale Kahramanlarından
Meşhur bombacı”¹⁰⁸*

Ebilov, Ankara nezdinde daha fazla nüfuz edinmek için Azerbaycan Hükümeti’nden “Kızılay Cemiyeti” yararına 500 pud benzin gönderilmesini

¹⁰⁵ SPİH DA, F.609, Op.1, D.94, L.120a

¹⁰⁶ Hakimiyyet-i Milliye, No: 357, 20 Teşvinsani (Kasım) 1921

¹⁰⁷ Teşekkür mektubunun alt paragrafında İsmet Paşa ayrıca, Ebilov’un eşi ve kayın validesine de saygılarını sunmuş, yeni doğan çocuklarının gözlerinden öpülmesini rica etmiştir.(SPİH DA, F.5, Op.1, D.126, L.185)

istemiş, ¹⁰⁹ ayrıca Yunanlılara karşı kesin zafer kazanılması ve bu şekilde Anadolu'daki İngiliz nüfuzuna son darbeyi vurmak için söz verilen Sovyet yardımının bir an önce gönderilmesi hususunda ilgilileri zamanında uyarmıştı.¹¹⁰ Ebilov'un yaptığı en anlamlı işlerden biri de Himaye-i Etfal Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu) yararına düzenlediği "Azerbaycan Gecesi"ydi. Ebilov, böyle bir gece düzenlemekle, hem kardeş Azerbaycan halkının kültürünü, toplumsal hayatını Türk halkına tanıtmayı, hem de korunmaya muhtaç Türk çocuklarına bir nebze de olsa yardım etmeyi amaçlamıştı. ¹¹¹

Bu anlamlı çalışmalarıyla Ebilov, kısa sürede Anadolu halkının sevgisini kazanabilmişti. Türkiye kadınlarını temsilen Halide Edip (Adıvar), Azerbaycan temsilcisini makamında ziyaret ederek ona en içten dileklerini sunmuştur.¹¹² Kıymetli İbrahim Hakkı isimli bir şahıs ise, üzerinde kutsal sözler yazılı küçük bir tabloyu Ebilov'a hediye olarak göndermiştir. ¹¹³ Hediye küçük olsa da, halktan geldiği için manevi değeri büyük idi.

1921 yılının Aralık ayında Ebilov, küçük bir kaza geçirmiş, bu olay duyulunca herkes çok üzülmüştü. Ankara Cebeci Merkezi Hastanesi doktorları, Azerbaycan temsilcisinin başından geçen kaza dolayısıyla üzüldüklerini, bir an önce sağlığına kavuşması için dualarını esirgemeyeceklerini yazılı bir şekilde kendisine iletmişlerdi. ¹¹⁴

Anadolu halkının Azerbaycan temsilcisine İzmir İktisad Kongresi arifesinde gösterdiği ilgi ise, o dönemde birçoklarının dikkatini çekmiştir. Ebilov'la beraber İktisad Kongresi'nde iştirak eden G. Novşirvanov anılarında; Ebilov'la kalabalık İzmir sokaklarından arabayla geçerken her yerden "Azerbaycan Sefiri" seslerinin duyulduğunu kaydetmiştir. ¹¹⁵

İbrahim Ebilov'a, Türk basını da yakın ilgi göstermiştir. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi, Ebilov ile ilgili düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir:

¹⁰⁸ **SPİH DA**, F.5, Op.1, D.126, L.188

¹⁰⁹ **SPİH DA**, F.609, Op.1, D.94, L.122a

¹¹⁰ **SPİH DA**, F.609, Op.1, D.94, L. 176

¹¹¹ Betül Aslan **a.g.e.**, s.214

¹¹² **Bakinskiy Raboçiy**, No: 294, 23 Aralık 1921

¹¹³ **SPİH DA**, F.5, Op.1, D.126, L.180

¹¹⁴ **SPİH DA**, F.5, Op.1, D.126, L.183

¹¹⁵ **SPİH DA**, F.276, Op.15, D.1, L.132-135

“...Ankara’ya ahiren gelen sefaret heyeti Türk-Azeri münasebetini siyaset sahnesinde ilk tecelli ettiren heyettir. Vaki’a Azerbaycan’ın bundan iki sene evvel İstanbul’da bir sefirine daha tesadüf etmiştik. Fakat itiraf edelim ki biz, yanlış bir intihabın eseri olan o sefirden dost ve Azerbaycan kardeş namına hiçbir şey anlamamıştık. Azerbaycan istiklalinin göz yaşları içinde tes’id edildiği tezahire, bu sefir, bir katip bile göndermeyecek kadar lakayt kalmıştı. Bu sefir “dertlerini kendi dertlerimize” karıştırdığımız. Azerbaycan için onun şahsiyetinde teksif ettiğimiz muhabbeti, sekizinci dereceden İngiliz memurlarının tevcihi uğruna ihmal etmiş, kendi milleti için kan dökmüş Osmanlı Türkü’nün samimiyetine dudak bükmüştü. Bir sene var ki Azeri Hükümeti bu beceriksiz ve samimiyet duyulmayan sefire izin verdi. Ve bugün onun yerine İbrahim Bey Ebilov gibi kendi memleketinde olduğu kadar bizim aramızda da ilmi, vakası ve samimiyeti ile tanınmış, Bakü’deki hürmeti giyaben Ankara’da da kazanmış bir şahsiyeti gönderiyor. İbrahim Bey Ebilov, yalnız Azeri Hükümetinin bir sefiri diye değil, ondan fazla kardeş milletin muhabbetine saf ve hakiki bir elçi diye selamlıyoruz. Bakü’de onu herkes “Hocamız” diye yad eder. Azerilerin bu muhterem Hocası, milletin kalbini en doğru ve en temiz sözlerle ifade ediyor: “Azeri Türkleri bir vücudunu, Türk halkının şadlığını kendi şadlığı ve matemini kendi matemini bilerek son katra kanları kalıncaya kadar Türkiye’nin ve bütün Şark’ın mazlumlarının hilas olması için aziz evlatlarını kurban etmekten çekinmezler”

Beynelimilel münasebetlerin bu kadar samimi tecelli edeni cidden az bulunur”¹¹⁶

Ebilov’un Türk halkına karşı bu “samimiyeti”nden Mustafa Kemal Paşa da etkilenmiş, ikili arasında sıcak bir dostluk kurulmuştur. O dönemde Mustafa Kemal Paşa’nın yaveri bulunan Falih Atay anılarında, Büyük kurtarıcının Azerbaycan temsilcisi İbrahim Ebilov’u yanından ayırmadığını ve aziz annelerine götürerek takdim ettiğini belirtmektedir.¹¹⁷

¹¹⁶ **Hakimiyet-i Milliye**, No: 339, 31 Teşrinevvel (Ekim) 1921

¹¹⁷ Hüseyin Baykara, “Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Azerbaycan’ın İstiklaline Verdiği Önem” **Türk Kültürü**, No: 61, 1967, s.43; Atilla İlhan bir televizyon söyleşinde, Ebilov’un yeni doğan çocuğuna Mustafa Kemal Paşa’nın “Anadolu” ismini verdiğini belirtmiştir. Bu olay, ikili arasındaki samimiyetin ve dostluğun ailece sürdüğünü göstermiştir

İzmir İktisat Kongresi arifesinde, İbrahim Ebilov aniden rahatsızlanmış ve bağırsak enfeksiyonu sonucu 23 Şubat 1923'de vefat etmiştir.¹¹⁸

Ebilov'un ölümü bütün Türkiye'de büyük üzüntü yaratmıştır. Mustafa Kemal Paşa, şahsı adına Ebilov'un ailesine başsağlığı göndermiş ve cenazenin resmi tören ile Bakü'ye uğurlanmasını sağlamıştır.¹¹⁹ Ayrıca Bakü temsilciliğinden de, TBMM Hükümeti'nin taziyesini Azerbaycan Hükümeti nezdinde bildirilmesi rica olunmuştur.¹²⁰

C- Bolşevik İhtilali Sonrası Türkiye'ye Gelen Azerbaycan Mültecileri

1920 yılı Bolşevik ihtilaliyle Azerbaycan'dan komşu ülkelere (Gürcistan, İran ve Türkiye) mülteci akını başlamıştır. Bu mülteciler arasında devlet memurları, siyasi partililer, aydınlar, Milli Ordu subay ve askerleri, zengin toprak sahipleri, sanayi ve ticari sektörle uğraşan burjuvazi, sade halk kitleleri, bir sözle Sovyet karşıtı olan, yeni rejimden memnun kalmayan birçok insan bulunmaktaydı.¹²¹ Mültecilerin büyük bir kısmının kardeş Türkiye'ye sığındığı görülmüştür. Bunda, Türkiye ile coğrafi yakınlık, ayrıca dil, din ve soy bağlılığı gibi hususlar etkili olmuştur. Türkiye'ye yerleşen Azerbaycan mültecilerini siyasi ve gayri siyasi olarak iki gruba ayırmak mümkündür.

¹¹⁸ SPİH DA, F.276, Op.15, D.1, L.130

¹¹⁹ SPİH DA, F.276, Op.5, D.1a, L.39-40

¹²⁰ Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, I, s.413, (Belge No: 515)

¹²¹ Meryem Oruçlu, *Azerbaycan ve Muhacirette Müsavat Partiyasının Faaliyetleri (1911-1992)*, Bakü, Azərneşr, 2001, s.97

1.Azerbaycan'ın Siyasi Mültecilerinin Türkiye ve Avrupa'daki Faaliyetleri Hakkında

a)Türkiye ve Paris Teşkilatlarının Kuruluşu

Türkiye'nin Kars, Trabzon ve Samsun illerinde daha yoğun bir şekilde bulunan Azerbaycanlı siyasi mültecilerin ilk başlar merkezi teşkilattan yoksun, ayrı ayrı gruplar halinde faaliyetini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Kars'ta yerleşen Müsavatçıların "Beledmenler" adını taşıyan bir teşkilatın çatısı altında toplanarak Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunduğu görülmüştür.¹²²

Azerbaycan İttihatçılardan Hüsrev Bey Sultanov ise, Trabzon'da "Cemiyet-i Hayriye" adıyla bir dernek kurarak, hem Türkiye'de bulunan Azerbaycanlılara yardım etmek, hem de onları teşkilatlandırmak için bir takım çalışmalarda bulunmaktaydı.¹²³

TBMM. Hükümeti'nin Azerbaycanlı siyasi mültecilere maddi yönden destek sağladığı, barınma vs.bu gibi ihtiyaçlarını karşıladığı görülmüştür. Bu, İçişleri Bakanlığı'ndan TBMM Bakanlar Kurulu'na gönderilen 4 Mayıs 1921 tarihli yazıdan da anlaşılmaktadır:

"Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti Celilesine

*Memleketlerinde husule gelen vaziyet-i siyasiye neticesi olarak gördükleri tazyik üzerine Azerbayan'dan Anadolu'ya iltica eden müteberan mühim bir miktara baliğ olup bunlardan ekserisi aç ve çıplak bir haldedir. Bu gibi siyasi mültecilere karşı ananevi Osmanlı mihmannevazlığın, icabatını ifa zaruretine ve husus ile bunların İslam ve Türk bulunmalarına nazaran iaşe ve terfihleri hususunun hangi tahsisatla temin edileceğinin tayin buyurulmasını rica eylerim efendim."*¹²⁴

¹²² Kasımov, a.g.e., s.93

¹²³ SPİH DA, F.609, Op.1, D.94, L.133

¹²⁴ BCA., Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18.1.1./3.18.16 (Ek: 97-8)

İçişleri Bakanlığı'dan gelen bu yazıyı o gün içinde değerlendirmeye alan TBMM. Bakanlar Kurulu, Azerbaycan'dan gelen siyasi mültecilerinin ihtiyaçlarının “muhacirin ödeneği”nden karşılanması ile ilgili kararı onaylamıştır.¹²⁵

1920 yılı sonbaharında Azerbaycan'da Bolşevik karşıtı ayaklanmaların artışı, ayrıca Lehlilerin Kızıl Ordu birlikleri üzerindeki zaferleri, General Vrangel'in Sevastopol cephesinde ilerleyişi, Azerbaycan'ın siyasi mültecilerine Boşlevizmin kısa bir zamanda Azerbaycan'dan yok olacağı umudunu vermiştir. Bu arada Avrupa'da bulunan sabık Azerbaycan Milli Hükümeti Paris Barış Heyleti de¹²⁶ bu yönde çalışmalarını hızlandırmıştır. Paris Heyeti Başkanı Ali Merdan Bey Topçubaşev, Amerikan'ın Paris Büyükelçisi'ne bir beyanname göndererek, Azerbaycan halkının maruz kaldığı Rus işgaline dikkat çekmek istemiştir. Azerbaycan halkının Wilson prensiplerine istinaden kendi mukadderatını tayin etme hususunda Washington Hükümeti'nin ve hürriyetperver Amerikan kamuoyunun desteğini rica etmiştir.¹²⁷ Aynı mazmunda bir beyanname ile 8 Eylül 1920 tarihinde Cenevre'de bulunan Milletler Cemiyeti Başkanlığı'na da başvurulmuştur.¹²⁸

Paris Heyeti, gurbette Azerbaycan Milli Hükümeti fonksiyonlarını kendi üzerine aldığı görüntüsü vermiş, Büyük Devletlerin temsilcileri de muhatap olarak Ali Merdan Bey Topçubaşev ve teşkilatını Azerbaycanı temsil eden taraf gibi kabul etmişlerdi.¹²⁹

Bu arada, Paris Teşkilatı'na bağlı olup olmadığı tam olarak kesinleştiremediğimiz sabık Azerbaycan Erkan-ı Harb Miralayı Mahmut Bey Zeynalov'un da iktidarı yeniden ele geçirmek konusunda Nuri Paşa ile Paris'te gizli

¹²⁵ **BCA.**, 30.18.1.1./3.18.16, Azerbaycan Sovyetleştirildikten sonra, İstanbul'a gelen çok sayıda mültecinin karşılaştığı maddi sıkıntıları gidermek vesilesiyle “Azerbaycan Muhacirlerine Yardım Cemiyeti” teşkil olunmuştur. Bu cemiyetin düzenlediği kültürel etkinliklerden elde olunan gelirin mültecilerin ihtiyacına harcandığı anlaşılmaktadır. (**İkdam**, No: 8665, 27 Nisan 1921)

¹²⁶ Nisan 1920'de Azerbaycan'da Bolşevik İhtilali üzerine, Ali Merdan Bey Topçubaşev başkanlığındaki Paris Barış Heyeti vatana geri dönmemiş ve Avrupa'da kalarak siyasi faaliyetlerini burada devam ettirmiştir

¹²⁷ Onu da kaydetmek gerekiyor ki, Paris Barış Konferansı'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını fiilen tanımamasına karşı, resmi Washington, Azerbaycan'ı tanımak istememiş, Kafkasya'da bir tek Ermenistan'ın bağımsızlığını kabul etmişti. (**İkdam**, No: 8444, 4 Eylül 1920)

¹²⁸ İbrahimli, **Azerbaycan Siyasi Muhacireti**, s.103

¹²⁹ Menşevik Gürcistan Hükümetinin Ankara temsilcisi Mdivani bile, o sıralar basına verdiği demeçte, Bolşeviklerin Azerbaycan'da fazla duramayacağını halkın da desteğini arkasına alan Topçubaşev'in iktidara gelmesinin kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir. (**İleri** No: 1163, 24 Nisan 1921)

müzakerelerde bulunduğu görülmüştür.¹³⁰ Bu buluşmadan Paris Teşkilatı'nın haberi olup olmadığı, eğer olduysa nasıl bir tavır sergilediği ile ilgili net bir şey söylemek mümkün değil. Yalnız Paris Teşkilatı'nın da Azerbaycan dahil tüm Kafkasya'nın Bolşevizmden kurtarılması için diğer Kafkas ülkeleri temsilcileriyle bir takım müzakerelerde bulunduğu görülmüştür. 10 Haziran 1921'de Paris'te bir araya gelen dört Kafkas ülkesi (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağıstan) temsilcileri kendi aralarında siyasi ve ekonomik ittifak kurmayı kararlaştırmış, Kafkas Konfederasyonu yolunda ilk adımı atmışlardır.¹³¹

27 Haziran 1921'de Fransa Başbakanı Mösyö Briyan ve İtalya Dışişleri Bakanı Markiz Delle Torreta dört Kafkas Cumhuriyetleri temsilcilerini kabul ederek onlara maddi yönden destek vereceklerini vaat etmişlerdi.¹³² Vesikalardan da anlaşıldığına göre, Fransa Hükümeti 1922 yılının başlarında yalnız Topçubaşev başkanlığındaki Paris Teşkilatı'na 3,5 milyon Frank maddi destekte bulunmuştur.¹³³

O tarihlerde Fransa dahil olmakla Avrupa kamuoyunda Bolşevizmin Rusya'da kendiliğinden yok olup gideceği düşüncesi hakim idi. Rusya'nın içinde bulunduğu ekonomik çıkmaz, açlık ve sefaletin yanı sıra, Komünistler arasında baş gösteren parçalanmalar, savaşılmadan “Komünizm” ideolojisinin yenileceği inancını vermişti. Bolşevik rejiminin yıkılışından sonra “eski müstemlekeler” üzerinde yine milliyetçi hükümetlerin kurulacağını düşünen Fransa Hükümeti, özellikle ileride Bakü petrolü üzerinde söz sahibi olmak için Azerbaycan Milliyetçilerine hoş görünmek niyetinden de olsa gerek, böyle bir yardımda bulunmuştur. Bakü petrolü ile ilgili Topçubaşev ve Fransızlar arasında ilk razılığa bile gelindiği; 30 desyatın¹³⁴

¹³⁰ Bu bilgiler, TBMM. İstanbul İstihbarat Şubesinin 14 Haziran 1921 tarihli raporunda geçmektedir. **TİTE-A**, Kutu No: 55, Belge No: 21; Kutu No: 64, Belge No: 122-1

¹³¹ Kafkas Konfederasyonu'nun teşkili ile ilgili antlaşmayı Azerbaycan adından Topçubaşev, Gürcistan adından Çengeli, Ermenistan adından Aurutiyan, Kuzey Kafkasya adından ise Çermayev imzalamışlardır. (**İkdam**, No: 8738, 12 Temmuz 1921)

¹³² Bu tarihte bazı Rus ve Avrupa sosyalistleri de Bolşevik Rusya'nın Kafkaslarda işgalci siyasetini eleştirerek, Rusya'daki açlığı durdurmak için Kızıl Ordu birliklerinin acele Kafkasya'yı terk etmesini talep etmiştir. 29 Temmuz 1921'de Rus sosyalistlerinden Kautskiy, daha sonra ise II. Enternasyonalin adından İngiliz İşçi Partisi Başkanı Makdonald bu mesele ile ilgili Sovyet Rusya Hükümetine protesto mektubu göndermiştir. (bkz.,**Dokumenti Vneşney Politiki SSSR**, IV, s.710)

¹³³ **SPİH DA**, F.609, Op.1, D.94, L.178

¹³⁴ Çarlık Rusyası döneminde kullanılan bir alan ölçüsü (1desyatın= 1,09 hektar)

petrol alanının 100 bini nakit ödenmek şartıyla 1 milyon Fransız Frangı'na Fransızlara verildiği vesikalardan da anlaşılmaktadır.¹³⁵

Avrupa'da kendini Azerbaycan'ı temsil eden tek "resmi" kurum gibi kabul ettirmeyi başaran Paris Teşkilatı, Türkiye'de Azerbaycan adına faaliyet gösteren dernek, cemiyet gibi siyasi teşekkülleri de kendi nüfuzu altında bulundurmaya gerekli görmüştür. Bunun için Azerbaycan Milli Hükümeti döneminde İçişleri ve Adalet Bakanlıkları görevinde bulunmuş Halil Bey Hasmemmedov, Teşkilatın İstanbul temsilciliğine getirilmiştir. Hasmemmedov'a ayrıca, Türkiye ile beraber İran'daki siyasi mültecilerle de bağlantı kurmak havale olunmuştur.¹³⁶ Hasmemmedov'un üzerine düşen bir diğer vazife ise, sabık Azerbaycan Milli Hükümetince İstanbul Konsolosluğu'na atanmış olan Mehmet Haşim Bey'in kendilerine karşı faaliyetini önlemek idi.

b) Azerbaycan Milli Hükümeti İstanbul Konsolosu Mehmet Haşim Bey

Azerbaycan Milli Hükümeti tarafından İstanbul Konsolosluğu'na atanan Mehmet Haşim Bey, Azerbaycan Sovyetleştikten sonra da, Bakü'ye bağlı olmaksızın bir süre bu vazifesini sürdürmüştür. Bu arada İstanbul'da gizli faaliyet gösteren Ankara Hükümeti bağlantılı gruplarla temas kuran Mehmet Haşim Bey'in özellikle "Mim Mim Grubu"¹³⁷ kurucularından Mehmet Enis Bey ile sıcak ilişkilerde bulunduğu görülmüştür. Mehmet Enis Bey de Ankara'ya göndermiş

¹³⁵ İbrahimli, a.g.e., s.105

¹³⁶ İbrahim Ebilov, Bakü'ye göndermiş olduğu 1 Mart 1922 tarihli raporunda Paris Teşkilatı'nın İstanbul Şubesinin faaliyeti ile ilgili şunları belirtmiştir: "İstanbul'daki teşkilatlanmanın başında Halil Bey Hasmemmedov durmaktadır. Ayrıca Şefi Bey Rüstembeyov, Mustafa Vekilov, Bagir Rızayev, Eşref Tağrıyev, Yusuf Vezirov gibi şahıslar da üye durumundalar. Bu günlerde Samsun'da bulunan eski Gence şehir başkanı Hasan Fattahov'un İstanbul'a çağrılarak İran Azerbaycan'ında çalışmak için görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca eski müsavatçı parlamento üyesi Eşref Tağrıyev'in şu anda İran Azerbaycanı'nda bulunduğu ve Bahtilyar, Şahseven ve diğer aşiret gruplarından birlikler oluşturma çalışmalarını yürüttüğü de haber olunmaktadır. İhtilal karşısı bu şahıslar, İtilaf Devletlerinin de desteği ile sınır bölgelerimizde yeni maceralar peşinde olduklarından dikkatli olmalıyız" (SPİH DA, F.609, Op.1, D.94, L.178)

¹³⁷ 1920 yılında İstanbul'da kurulan gizli haber alma örgütü olan Müdafa-yi Milliye Grubu veya o zamanki söylenişle "Mim Mim Grubu", Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya bağlı olarak, Ankara Hükümeti adına çalışmaktaydı. (bkz., Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, S.389)

olduğu 27 Mayıs 1921 tarihli raporunda; Haşim Bey'in "cidden Türkiye'ye hıdmet eylemek amelinde" olduğunu, onun aracılıyla İtilaf Devletleri'nin İstanbul temsilciliklerinde kendilerine yararlı bulunacak bilgilere ulaşılabilceğini belirtmiştir.¹³⁸

Raporlardan,¹³⁹ Mehmet Haşim Bey'in Sovyet Azerbaycan Hükümeti'ne karşı olumlu, muhacerette bulunan Müsavatçılara karşı ise tam aksine olumsuz bir yaklaşım içinde olduğu anlaşılmaktadır. Ankara'ya gönderilen 8 Ağustos 1921 tarihli raporda; Mehmet Haşim Bey'in Azerbaycan'ın yeni hükümetini, Türkiye ile sıcak ilişkiler içinde bulunmayı arzulayan, emperyalist Avrupa'ya karşı tüm Türk İslam hükümetlerinin bir cephede birliğine çalışan, bunu en ulvi gaye edinen bir hükümet şeklinde nitelendirdiği belirtilmiştir. Müsavatçılar içinse Türklüğün gerçek davasına ihanet eden, Anadolu halkının çıkarlarını anlamayan, düşmana alet olarak vatani (Türkiye) felakete sürükleyen bir zümre tanımı yapılmıştır.¹⁴⁰

Paris Teşkilatı, Mehmet Haşim Bey'in kendilerine karşı bu tutumundan rahatsız olmuş, onu uyarma ihtiyacını hissetmiştir. Paris Teşkilatı üyelerinden Ali Ekber Ağa Şeyhülislamov'un, Haşim Bey'e her şeyden önce ona Azeri Türkü olduğunu hatırlatan, Anadolu Milliyetçileriyle işbirliği yaparak Azerbaycan'ın istiklaline, onun üç renkli bayrağına sahip çıkmamakla suçlayan bir mektup gönderdiği anlaşılmaktadır.¹⁴¹ Ayrıca Dersaadet nezdinde bir takım girişimlerde bulunularak Haşim Bey'in görevinden alınması sağlanmış, bir tek Halil Bey Hasmemmedov'a Azerbaycan'ı İstanbul'da temsil etme yetkisi verilmiştir.¹⁴²

Bu gelişmeler üzerine Mehmet Haşim Bey, yakın münasebette bulunduğu Azerbaycan Milli Hükümeti döneminde Maliye Bakanlığı'nı yapan Emircan Beyzade Ahdülvasi Bey'i aracı olarak Ekber Ağa Şeyhülislamov'un nezdinde göndererek, kendisi ile ilgili yapılan "hata"nın düzeltilmesini istemiştir.¹⁴³ Fakat

¹³⁸ TİTE-A, Kutu No: 59, Belge No: 3

¹³⁹ Mehmet Haşim Bey aracılıyla elde olunan bilgiler genelde ya "Mim Mim Grubu", ya da TBMM. İstanbul İstihbarat Şubesi tarafından Ankara'ya ulaştırılmaktaydı. Ama bazı bilgilerin başka yollarda da Ankara'ya iletildiği görülmüştür ki, bu da gecikmelere sebep olmuştur. Onun için Ankara'dan gelen 3 Nisan 1922 tarihli emirle, bilgilerin yalnız "Mim Mim Grubu" aracılıyla gönderilmesi istenmiştir. (TİTE-A, Kutu No: 43, Belge No: 200)

¹⁴⁰ TİTE-A, Kutu No: 59, Belge No: 8

¹⁴¹ TİTE-A, Kutu No: 43, Belge No: 189-1/2

¹⁴² TİTE-A, Kutu No: 43, Belge No: 200

¹⁴³ TİTE-A, Kutu No: 43, Belge No: 190

Şeyhülislamov, kendisini Osmanlı gibi tanıtan ve Kuvayi Milliye ile ilişkilerde bulunan birisinin Azerbaycan adına hiçbir faaliyette bulunamayacağını bir daha beyan etmiştir. ¹⁴⁴ Haşim Bey, kendisine yapılan bu muameleden dolayı Şeyhülislamov'a bir protesto mektubu göndermiştir. Mektupta; kendisine yönelik suçlamalarda bulunan şahısların, zor günlerde kendilerinin üç renkli bayrağa sahip çıkmayarak kaçtıkları, şimdi ise para taksimi var diye ¹⁴⁵ birer palyaço gibi bu bayrağa sahiplendikleri belirtilmiştir. Haşim Bey ayrıca, kendisinin 3,5 seneden beri Türklük namına çalıştığını, Anadolu ve Azeri Türkü arasında hiçbir fark görmediğini, Azerbaycan ile ilişki kurmaya ve ona destek vermeğe hazır olan hükümet varsa, o da şu anda ki Anadolu Hükümeti olduğunu da beyan etmiştir. ¹⁴⁶

Haşim Bey'in, Paris Teşkilatı tarafından görevden alınmasına rağmen, yetkilerini devretmediği anlaşılmaktadır. İşin aslına bakarsak, sabık Azerbaycan Milli Hükümeti tarafından bu görev atanan Haşim Bey'in, bir muhacir örgütü tarafından görevden alınması, hukuki normlarla bağdaşmayan bir olay idi. Azerbaycan Milli Hükümeti düştüğü ve yerine Sovyet iktidarı geçtiği için, şu durumda yalnız Sovyet Azerbaycan Hükümeti'nin dış temsilci atama veya geri çağırma yetkisi vardı. Sovyet rejiminin kapitalist devletlerce tanınmaması ise, kendisi ayrı bir sorun idi. Gerçek olan şu ki, Azerbaycan Milli Hükümeti'nin İstanbul Konsolosluğu mührünü elinde bulunduran Haşim Bey, Paris Teşkilatı'nın İstanbul'daki faaliyetlerine engel olmaktaydı ve ne yolla olursa olsun onun ele alınması gerekmektedir. Teşkilat tarafından Haşim Bey'e, Hasmemedov'un yardımcılığını yapmak teklif olunmuştur. ¹⁴⁷ Fakat Haşim Bey: "*hayat-ı milliyemi bu derece rencide eden bu İngiliz yordakçısı müsavatçılar bendenizi beduma kendilerine konsolos değil fakat Reisi Cumhur dahi yapsalar onlarla teşriki mesai etmekte mezurum*" ¹⁴⁸ –diye bu teklifi ret etmiştir.

Raporlardan, Haşim Bey'in Ankara ile ilişkileri devam ettirerek, istihbarat bilgileri topladığı anlaşılmaktadır. Ankara, Haşim Bey'den muhacerette bulunan

¹⁴⁴ Aynı vesika

¹⁴⁵ Fransa'nın Paris Teşkilatına yaptığı para yardımı kastedilmektedir

¹⁴⁶ TİTE-A, Kutu No:43, Belge No: 189-1/2; Haşim Bey'in Fransızca yazdığı bu protesto mektubunun Türkçe versiyonunu 24 Kasım 1921 tarihinde TBMM. İstanbul İstihbarat Şefliğine gönderdiği anlaşılmaktadır. (TİTE-A, Kutu No: 43, Belge No: 189)

¹⁴⁷ 4 Aralık 1921 tarihli TBMM. İstanbul İstihbarat Şubesi Raporu, TİTE-A, Kutu No: 43, Belge No: 197-1

Kafkas Cumhuriyetleri temsilcileriyle İngilizler arasında bir antlaşmanın yapılıp yapılmadığını araştırmasını, yapıldıysa eğer antlaşmanın suretinin ve içeriğinin çok acele gönderilmesini istemiştir.¹⁴⁹ Bu mesele ile ilgili Haşim Bey'den 22 Ağustos 1921 tarihinde şu cevap alınmıştır:

*“İngilizlerle eski Kafkas Hükümetleri temsilcileri arasında her hangi bir antlaşma yapılmamıştır. Ancak Fransa'nın teşvikiyle, Paris'te dört Kafkas Hükümeti temsilcileri, Bolşevikler aleyhine kendi aralarında bir ittifak antlaşması imzalamışlardı. Bu antlaşmanın Türkiye aleyhine olduğu anlaşılırsa, muhalefet edeceğimi ve buna karşı mücadelede bulunacağımı beyan etmekteyim. Ayrıca dini ve milli hisleri çok iyi bilinen Ali Merdan Bey'in Türkiye zararına yönelik bir ittifaka imza koyması mümkün değildir. Bu konu ile ilgili elde edebileceğim ek bilgileri Ankara'ya ulaştırmaya çalışacağım”*¹⁵⁰

Haşim Bey, 26 Kasım 1921 tarihli raporunda ise, Paris'te yapılan antlaşmanın gizli maddesine göre, Kars, Ardahan ve Van vilayetlerinin bir kısmının Ermenilere verileceği konusunda dört Kafkas Hükümetleri temsilcilerinin anlaşmış olduğunu kaydetmiştir.¹⁵¹

Kafkas Cumhuriyetleri temsilcileri arasında Paris'te imzalanan söz konusu ittifak antlaşmasının metnine bakarsak, açıktan Ermenilere Türkiye arazisinden her hangi bir toprak verilmesi hususunun yer almadığını görmekteyiz. Bununla beraber, Ankara Hükümeti açısından bitmiş sayılan “Ermeni meselesi” nin yeniden müzakere konusu yapılması istenmekteydi. Ayrıca Sovyetler tarafından Kafkas

¹⁴⁸ **TİTE-A**, Kutu No: 43, Belge No: 190

¹⁴⁹ Ankara'dan Haşim Bey'in adına gönderilen 10 Ağustos 1921 tarihli yazı, **TİTE-A**, Kutu No: 61, Belge No: 17

¹⁵⁰ **TİTE-A**, Kutu No: 61, Belge No: 17-1

¹⁵¹ **TİTE-A**, Kutu No: 43, Belge No: 190; *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi 5 Ağustos 1926 tarihli sayısında Azerbaycan mümessillerinden Faris Bey'in, Sevr Antlaşması'nı tanıdıklarını, ayrıca Rize ve Trabzon'un da Ermenistan'a ilhakına sıcak baktıklarını beyan ettiğini iddia etmiştir. O dönemde İstanbul'da yayınlanan *Yeni Kafkasya* dergisi ise, bu iddianın asılsız olduğunu, Azerbaycan Hükümetini temsilen hiçbir şahsın ne bir görüşmede, ne de basında böyle bir beyanda bulunmadığını belirtmiştir. (**Yeni Kafkasya**, No: 20(68), 1 Eylül 1926, s.3-4) Yaptığımız incelemeler sonucu, Faris Bey Vekilov isimli şahsın 1919 yılında Azerbaycan'ın Gürcistan temsilcisi görevinde bulunduğu anlaşılmıştır. (bkz., **Azerbaycan Halk Cumhuriyet Harici İşler Nazirliğinin Şahsi Heyeti**, Haz. Musa Kasimov, Bakü, 2002, s.21) Faris Bey Vekilov'un Türkiye aleyhine herhangi bir beyanda bulunup bulunmaması ile ilgili ise, kesin bir şey söylemek mümkün değil

halkları adına imzalanan tüm antlaşmalar (buna Taşnak Hükümetince imzalanan Gümri Antlaşması da dahil) geçersiz sayılmaktaydı.¹⁵²

Paris'te kurulan Kafkas Federasyonu Heyeti, Türkiye ile arazi konusundaki anlaşmazlıkların müzakereler yoluyla çözülebileceğini, her iki taraf arasında dostane ilişkilerin kurulmasından yana olduklarını beyan etmiştir. Kafkas Federasyonu yetkilileri ayrıca, “Doğu meselesi” üzerine yapılacak konferansta; Türkiye meselesinin en doğru çözüme kavuşturulacağı hususunda Büyük Devletlerin adil davranacağından, Türkiye'nin siyasi ve ekonomik bağımsızlığının korunacağından umutlu olduklarını, bununla beraber bölgede asayişin ve sürekli barışın yalnız “Kafkas Cumhuriyetlerinin tamamiyeti mülkiyesinin temini” ile sağlanacağını 11 Şubat 1922 tarihli nota ile İtilaf Hükümetlerine bildirmişlerdi¹⁵³ Kafkas Federasyonu'nun Müslüman temsilcilerinin Türkiye ile ilgili düşüncelerini, Ali Merdan Bey Topçubaşev, basına yaptığı açıklamada şu şekilde dile getirmiştir:

“Müttefikeyn Hariciye Nazırları arasında Türk meselesi hakkında cereyan edecek münakaşalara büyük bir ehemmiyet vermekteyiz. Bu meselenin adilane ve mesut bir surette halli, bütün Şark-Garb'in ve Azerbaycan'ın o kadar arzu eylediği sulhu getirecektir. Biz eminiz ki Türk milletinin metalibatı tatmin olunmakla bütün alem-i İslam'a sükun verilecektir.

¹⁵² 10 Haziran 1921'de Paris'te Kafkas Cumhuriyetleri temsilcileri arasında imzalanan 10 maddelik ittifak antlaşmasının 7. Ve 10. Maddeleri Türkiye ile ilgili olup şu şekilde idi: “**Madde.7-** Diğer taraftan Kafkas Cumhuriyetleri Türkiye ile münasebatı dostane ve hem civari tesisine daha az ehemmiyet atf etmediklerinden ,Türkiye ile Ermenistan arasında hududun rızayı tarafeyn ile sür'at tespiti zeminde müşterek bir hareket-i siyasiye icrasına çalışacaklardır. **Madde. 10** -Bazı arazi terkine tealluk edip komşu hükümetler tarafından Kafkas Hükümetlerine cebren kabul ettirilen her nevi muahede ve itilaflar, ve Kafkas Cumhuriyetleri ahalisinin arzu serbestaneleriyle olmaksızın, memureyn, gruplar ve teşkilatlar tarafından Kafkas memleketleri dahilinde her hangi bir kimseye verilen imtiyazların, her nevi kıymet ve meşruadan âri ve kaenlemyekün ad edileceklerini hükümeti mezkure mümessilleri beyan ederler” (Antlaşmanın tam metni için bkz. **İkdam**, No: 8738, 12 Temmuz 1921) Antlaşmanın 10. Maddesinde Türkiye'nin ismi geçmese de “komşu hükümetler” deyiminden kast olunan ülkenin Rusya'nın yanı sıra Türkiye olduğu apaçık bellidir.)

¹⁵³ Görüldüğü kadarıyla, bu nota ile Kafkas Federasyonu Heyeti, sınırların yeniden düzenlenmesini isteyerek, “Ermeni meselesi”nin çağrılacak konferansta yeniden mevzu bahis olunmasını, fakat Türk halkının haklarının da korunmasını arzulamıştır. İstanbul Hükümeti yanlısı basın kuruluşlarından *Peyam-ı Sabah*, bu girişimi “Kafkasyalılar hukukumuzu müdafaa ediyorlar” şeklinde değerlendiren, Milli Mücadeleyi destekleyen gazetelerden *İkdam* ise, bu teşebbüsü eleştirmekten kaçınmamıştır. *İkdam* gazetesi, Türkiye açısından Kars Antlaşmasıyla çözüme kavuşturulan Ermeni meselesinin, yeniden, hem de resmi olarak hiçbir halkı temsil etmeyen bir teşkilat tarafından gündeme getirilmesinin ciddiye alınmamasını tavsiye etmiştir. (bkz., **Peyam-ı Sabah**, No: 11618, 25 Mart 1922; **İkdam**, No: 8978, 15 Mart 1922)

Bütün İslam milletleri, Türkiye'ye siyaseten ve iktisaden müstakil bir halde yaşamaya muktedir bir hükümet olarak tanıyorlar. Yeni Türkiye'nin medeni milletler arasında lüzumlu ve faydeli bir unsur olacağını zan etmekteyiz. Yarınki Türkiye, medeni milletler tarafından yapılan hayat-ı siyasiye prensiplerine istinaden genç Kafkas Cumhuriyetleri için pek büyük bir faide temin edecektir.”¹⁵⁴

Türkiye hakkında bu düşünceleri paylaşan birisinin 11 Şubat 1922 tarihli notaya imza koyarak, Türkiye açısından bitmiş sayılan Ermeni meselesinin “uluslar arası” arenada bir daha görüşülmesini onaylamasını o dönemin siyasi koşullarına bağlamak mümkündür. Gurbette mücadelenin sürdürülebilmesi için İtilaf Devletlerinin yardımına ihtiyaç vardı; onları memnun bırakmak içinse bu adımın atılması gerekiyordu. Fakat bazı Azerbaycanlı siyasi mültecilerin bu hareketi onaylamadığı görülmüştür. Paris Teşkilatı'nın İstanbul şubesi üyelerinden sabık İçişleri Bakanı Mustafa Bey Vekilov, basına yaptığı açıklamada; Türkiye'nin istikbali açısından zorluk çıkaracak “Ermeni meselesi” nin uluslar arası müzakerelere konulmasını doğru bulmadığını, iki millet arasında (Türk ve Ermeni) mevcut sorunların herhangi bir tarafın müdahalesi olmaksızın yalnız ikili görüşmeler yoluyla çözülmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁵⁵

Azerbaycan'ın siyasi mültecileri arasında ortaya çıkan görüş ayrılıklarının gittikçe daha belirgin hal aldığı görülmüştür. Azerbaycanlı mültecilerden bir kısmı, Anadolu Hareketi'ni destekler mevkiye durduğu halde, bazıları ise İngiliz istihbaratı adına faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Mehmet Haşim Bey, İngilizlere çalışan Azerbaycanlıların tespit edilmesinde büyük çaba göstermiştir. Ankara'ya ulaştırılan raporlardan aşağıdaki şahısların İngiliz istihbaratına çalıştığı anlaşılmıştır:

1.Sabık Azerbaycan Milli Hükümeti İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Şafi Bey Rüstembeyov.¹⁵⁶

2.General Davut Paşa Yadigarov¹⁵⁷

3.Azerbaycan Miralayı sabık Bakü Polis Müdürü Abbas Ali Bey¹⁵⁸

¹⁵⁴ **İkdam**, No: 8988, 25 Mart 1922

¹⁵⁵ **İkdam**, No: 8996, 2 Nisan 1922

¹⁵⁶ **TİTE-A**, Kutu No: 61, Belge No: 169

- 4.Sabık Parlamenter Bagir Bey Rızaoğlu. ¹⁵⁹
- 5.Azerbaycan subayı İsfendiyar Yadigarov ¹⁶⁰
- 6.Azerbaycan subayı Arslan Bey Kahramanov ¹⁶¹
- 7.Azerbaycan subayı Veli Bey ¹⁶²
- 8.Sabık Polis Teşkilatı üyeleri Abbaskulu Babayev ve Caferkulu Babayev ¹⁶³

Haşım Bey, 21 Ocak 1922 tarihli raporunda ise, İngilizlerin Kafkasya'yı işgal için bir takım çalışmalarda bulunduğunu belirtmiştir. Haşım Bey'e göre, İngilizler Kafkas Milliyetçileriyle işbirliği içinde bulunarak, onlara her türlü desteği sağlamaktadırlar. Ayrıca Rusya'nın Batı hudutlarından yeni taarruz planı hazırlanmaktadır. Vrangeli birliklerinin başına General Krasnov getirilmiştir. Bu arada Kızıl Ordu saflarında yer alan Kırgızların da ele alınmasına çalışılmaktadır.¹⁶⁴

Haşım Bey'in verdiği bilgilerden Sovyet Azerbaycan'ın Ankara temsilcisi Ebilov'un da yararlandığı anlaşılmaktadır. TBMM. Hükümeti istihbarat desteği sayesinde Haşım Bey ile temas kuran Ebilov, İstanbul'daki inkılap karşıtlarının faaliyetleri hakkında gerekli bilgileri Bakü'ye ulaştırabilmiştir. ¹⁶⁵

Halil Hasmemmedov'un İstanbul'a gelişi ve Paris Teşkilatı adına Azerbaycan Konsolosu yetkilerini kullanmaya başlaması üzerine, Haşım Bey zor durumda kalmıştır. Bunun üzerine Ankara Dışişleri Bakanlığı'ndan İbrahim Ebilov nezdinde girişimde bulunarak, Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu'nun İstanbul Konsolosu olarak atandığını belirten güven mektubunun kendisine gönderilmesini

¹⁵⁷ **TİTE-A**, Kutu No: 61, Belge No: 157

¹⁵⁸ **TİTE-A**, Kutu No: 61, Belge No: 154

¹⁵⁹ **TİTE-A**, Kutu No: 61, Belge No: 153

¹⁶⁰ **TİTE-A**, Kutu No: 61, Belge No: 151

¹⁶¹ **TİTE-A**, Kutu No: 61, Belge No: 149

¹⁶² **TİTE-A**, Kutu No: 59, Belge No: 60

¹⁶³ **TİTE-A**, Kutu No: 61, Belge No: 160; İngiliz istihbaratına çalışan Azerbaycanlılardan biriyle ilgili TBMM'de küçük tartışma bile yaşanmıştır. İngilizlere casusluk yaptığı gerekçesiyle Türk makamları tarafından yakalanan Azerbaycanlı Ali Paşazade Nuri'nin, Kayseri İstiklal Mahkemesince yapılan sorgulamadan sonra serbest bırakıldığı, daha sonra elde olunan delillere göre suçlu olduğu anlaşılınca yeniden yargılanması konusunda İstiklal Mahkemesi Heyeti namına Mazhar Müfit Bey'den TBMM'ne bir yazı gönderilmiş ve Meclis'in nihai kararı istenmiştir. Meclisin 21 Mart 1922 tarihli oturumunda bu mesele gündeme getirilmek istenmiş, fakat böyle bir meselenin mecliste mevzu bahis olunamayacağı, ayrıca bu gibi meselelerde İstiklal Mahkemesine tam yetki verildiği gerekçesiyle red olunmuştur. (bkz., **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:1, İçtima Senesi:3, C.XX, Ankara, TBMM Matbaası, 1959, s.307-308)

¹⁶⁴ **TİTE-A**, Kutu No: 43, Belge No: 193

¹⁶⁵ **SPIH DA**, F.609, Op.1, D.94, L.178

ve bu kararın basın yoluyla resmen açıklanmasını istemiştir.¹⁶⁶ Haşim Bey'in bu isteği yazılı şekilde Ebilov'a iletilmiş, hatta Ankara tarafından kendisine hukukunun gözetleneceğine dair güvence bile verilmiştir.¹⁶⁷ Bu gelişmeler üzerine Haşim Bey, "güven mektubu"nun onaylanmasını beklemeksizin Kafkas Cumhuriyetlerinin konsolosluk vekaletinin kendisine verildiği ile ilgili resmi makamlara duyuruda bulunmuştur.¹⁶⁸

O aralar İstanbul Sultanahmet'te Paris Teşkilatı'na bağlı olarak faaliyetini sürdüren Azerbaycan Konsolosluğu adından Şafi Bey Rüstembeyov ise, Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu ve Rusya'nın politikası ile ilgili basına sert demeçler vermekteydi:

"Kafkas Federasyonu denilen Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki ittifak, Bolşevik Rusya'nın tesiri ile olmuştur (...) Bu nasıl müstakil bir hükümetler ittifakıdır ki başında bir ecnebi ordu kumandanı bulunuyor?"

*Kafkas Hükümetleri elyevm Rusya'nın himayesi altına girmişlerdi. İstiklalleri hep laftan ibarettir. Kafkaslarda 60 bin Rus askeri vardır. Bolşeviklik bu ordu ile idame ediliyor. Bu asker çekilse Kafkaslarda Bolşeviklik bir gün yaşayamaz. Rusya'nın bir gayesi vardır: Kafkasları Rus idaresi altında bulundurmak. Bu Rusya ister Çar Rusyası olsun, ister Menşevik Rusyası olsun, isterse Bolşevik Rusyası olsun. Kafkasyalılar noktayı nazarından Rusya'nın şeklinin bir ehemmiyeti yoktur. Rusya, bizim için Rusya'dır..."*¹⁶⁹

İstanbul basınında yayınlanan bu demeçlerden rahatsızlık duyan Ebilov, Sovyet Azerbaycan Hükümeti'nin İstanbul'da hiçbir temsilciliği bulunmadığı için, "Azerbaycan Konsolosluğu" adı altında faaliyet gösteren kurumun yasal

¹⁶⁶ O sıralar İstanbul'da Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu Ticaret Komisyonu faaliyet göstermekteydi. Bu komisyon konsolosluk işlemleri ile ilgili meselelere de bakmaktaydı. Haşim Bey, pasaport ve vize gibi konsolosluga ait teknik işlemlerin resmen kendisine verilmesi halinde, "Azerbaycan Konsolosluğu" adıyla faaliyet gösteren Hasmemmedov teşkilatının nüfuzdan düşerek kendiliğinden dağılacakını ileri sürmüştür. (Bkz., **TİTE-A**, Kutu No: 43, Belge No: 190-1) "Mim Mim Grubu"ndan Ankara'ya gönderilen 21 Nisan 1922 tarihli yazıda da, Haşim Bey'in hizmetlerinin takdire layık olduğu ve görev süresinin devamlılığı için gereken güven mektubunun onaylanması istenmiştir. (**TİTE-A**, Kutu No:43, Belge No: 199)

¹⁶⁷ **TİTE-A**, Kutu No: 43, Belge 198-1

¹⁶⁸ **TİTE-A**, Kutu No: 43, Belge No: 196

¹⁶⁹ **Vakit**, No: 1464, 6 Kanunisani (Ocak) 1922

olmadığını, çalışanlarının ise, Azerbaycan'dan kaçmış, hiçbir resmi sıfatı olmayan şahıslar olduğunu beyan etmiştir.¹⁷⁰

İstanbul kamuoyu ve basınında kendileri ile ilgili olumlu bir hava yaratmak için Haşim Bey gibi işinin ehli bulunan birisinden yararlanmak, hiç kuşkusuz, Ebilov'un da işine gelirdi. Onun için Haşim Bey'in Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Konsolosu olarak atanmasına olumlu bakmıştır. Fakat Haşim Bey'in güven mektubunun onaylanması Ebilov'un yetki alanı dışında olan bir şey idi. Bir de ki o tarihte Ebilov'un kendisinin geri çağırılması söz konusu idi. Onun için Haşim Bey'e resmi bir yanıt verilmemiştir. Bu da Ankara kulislerinde "Ebilov daha önceki teşebbüsünden vazgeçmiş olabilir" gibi bir düşüncenin oluşmasına sebep olmuştur.¹⁷¹

Bu arada Haşim Bey'in büyük maddi sıkıntılar yaşadığı, kiraladığı daireyi bile ödeyemez durumda bulunduğu anlaşılmaktadır. Haşim Bey, artık fazla bekleyemeyeceğini, kendisine kesin bir yanıt verilmediği takdirde görevi bırakacağını Ankara'ya bildirmiştir.¹⁷²

Haşim Bey'in Ankara'ya göndermiş olduğu 1 Mayıs 1922 tarihli mektubunun imza kısmında hiçbir resmi sıfat kullanmaması (konsolos gibi), bu şahsın artık Ebilov'dan umudunu kestiği ve belki Türk makamlarınca ona resmi bir görev verileceği beklentisi içinde olduğu anlaşılmaktadır. İşin ilginç tarafı resmi Ankara da anlaşılmayan sebeplerden dolayı Haşim Bey'e herhangi bir yanıt vermemiş, bir süre daha oyalamayı uygun görmüştür. Yalnız 12 Eylül 1922'de Türk makamlarınca Haşim Bey'in Ankara'ya gelişine müsaade gösterilmiştir.¹⁷³

Haşim Bey, Milli Mücadeleye yaptığı yardımlardan dolayı, hem Mustafa Kemal Paşa, hem de Fevzi Çakmak Paşa tarafından takdirnamelerle taltif olunmuştur.¹⁷⁴ Fakat ileri bir tarihte başta Mehmet Enis Bey olmakla "Mim-Mim" grubunun birçok üyesi çeşitli madalyonlarla mükafatlandırılırken, Haşim Bey'in unutulduğu görülmüştür. Bu olay, Haşim Bey'e çok dokunmuş ve o üzüntüsünü

¹⁷⁰ **Hakimiyet-i Milliye**, No: 415, 26 Kanunisani (Ocak) 1922

¹⁷¹ **TİTE-A**, Kutu No: 43, Belge No: 198-2

¹⁷² Haşim Bey, 1922 yılı Şubat ayında Avrupa'ya gitmek için İstanbul'a gelen Yusuf Kemal Bey'den de kendisi ile ilgili ne karara varıldığını sormuş, o da bu meselenin artık halledilmiş bulunduğunu, niye tebliğ olunmadığına hayret ettiğini söylemiştir. (**TİTE-A**, Kutu No: 34, Belge No: 74)

¹⁷³ **TİTE-A**, Kutu No: 43, Belge No: 197

¹⁷⁴ **TİTE-A**, Kutu No: 43, Belge No: 188

“Kara gün dostum Mehmet Bey Efendi kardeşime” diye başlayan 5 Ekim 1924 tarihli mektupta dile getirmiştir. Mektupta,yaptığı hizmetlerin karşılığında hiçbir mükafat ve lütuf istemediğini, ancak Milli Mücadelenin bir nişanesi kalacak madalyonların bol keseden sağa-sola dağıtıldığı bir esnada kendisinin unutulduğunu görmeğin üzüntülü bir durum olduğunu, yaptığı amellerin onda birini muhalefete (Müsavatçılara) yapsaydı eğer şimdi onların gözünde “Venizolos” olacağını beyan etmekteydi.¹⁷⁵

c)Türkiye Hükümeti’nin Azerbaycanlı Siyasi Mültecilere Karşı İzlemiş Olduğu Politika

Sovyet rejiminden Türkiye’ye sığınan Azerbaycanlı muhacirlere, TBMM. Hükümeti hem barınma imkanı tanımış, hem de maddi yardımlarda bulunmuştur. Azerbaycanlı subay ve askerler ise, Türk birliklerinde hizmete alınmıştır. Azerbaycanlı muhacirlerin özellikle Kars, Samsun, Trabzon gibi bölgelerde daha yoğun bulunması ve Doğu Cephesi Komutanı Karabekir Paşa ile iyi münasebetler kurması, Sovyet yöneticilerinde Karabekir Paşa hakkında olumsuz düşüncelerin oluşmasına sebep olmuştur.¹⁷⁶

Türk makamlarının Azerbaycanlı siyasi mültecilerinin faaliyetlerine göz yumması, Kars Antlaşması’nın imzalanmasına kadar devam etmiştir. Kars Antlaşmasıyla kabul edilen hükümler gereğince,¹⁷⁷ Türkiye’de faaliyet gösteren Sovyet karşıtı grupların faaliyetine sınırlandırmalar getirilmiştir. Azerbaycan temsilcisi Ebilov’un Ankara’ya gelişinden sonra,bu meselenin çözümü yolunda

¹⁷⁵ Aynı Vesika

¹⁷⁶ **Dipkuryeri. (Diplomatik Kuryeler)**, s.15; Rus yetkilileri ayrıca Karabekir Paşa’yı Kars vilayetinde meskunlaşan Malakanlara (Rusça konuşan Slav ahali) karşı şiddet uygulanmasından da sorumlu tutmuşlardı. Rusların baskısı sonucu Karabekir Paşa’nın görevinden ayrıldığı anlaşılmaktadır. (bkz., **Dokümentı Vneşney Politiki SSSR, IV, s.707-708**)

¹⁷⁷ Kars Antlaşması’nın 10. Maddesine göre; bağıtli taraflar, toprakları üzerinde, karşı taraf ülkesinin ya da ona bağıtli topraklardan birinin hükümeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve grupların kurulmasını ya da yerleşmesini ve öteki ülkeye karşı savaşım amacında olan grupların yerleşmesini hiçbir zaman kabul etmemeyi yükümlenirler. (bkz, Soysal, **a.g.e.**, s.44). Türkiye ve Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması’nın 8. maddesine göre de, taraflar böyle bir yükümlülük kabul etmiş bulunuyorlardı. Fakat Moskova Antlaşması’ndan sonra taraflar arasında siyasi ilişkilerin sertleşmesi, hatta savaş tehlikesinin çıkması üzerine bu antlaşma hükmüne uyulmamıştır.

önemli adımlar atılmıştır. Ebilov, Türk makamlarına Azerbaycanlı karşı devrimcilerin listesini sunarak, bu şahısların Türkiye sınırları dışında sürülmesini talep etmiştir. Ankara, kısa bir sürede gerekli önlemlerin alınacağına dair Azerbaycan temsilcisine söz vermiştir.¹⁷⁸ Nitekim, Ankara'dan gelen emre göre, ilk olarak Rusça bilen tüm subay heyeti (özellikle Azerbaycan Milli Ordusu subayları) Doğu Cephesi'nden Batı'ya sevk olunmuştur. Daha sonra ise, Müsavatçı grupların Trabzon ve Kars'tan çıkarılmasına başlanmıştır.¹⁷⁹ Ancak Ankara Hükümeti, Azerbaycanlı siyasi mültecilerini Türkiye sınırları dışına çıkarmayarak, yalnız Anadolu'nun iç ve batı bölgelerine göçürmekle aslında dolaylı yolla da olsa onlara himayesini devam ettirmiş, Türkiye'de barınmalarına imkan tanımıştır. O dönemde Türkiye Hükümeti, Rusya ile ilişkilerde sorun çıkaracak siyasi faaliyetlerden uzak durmak şartıyla İran'da bulunan Azerbaycanlı siyasi mültecilerinin de Türkiye'ye gelmesine müsaade göstermiştir. Bunlardan Sovyetlere karşı siyasi faaliyetini durdurduğu tespit edilenlerin istisnai olarak vatandaşlığa bile alınması uygun görülmüştür.¹⁸⁰

Türkiye Hükümeti, yalnız Azerbaycan'dan değil, diğer Türk ülkelerinden gelen siyasi muhacirlere de kucak açmış, onlara ilgiyi esirgememiştir. Genç Türk Devleti'nin soydaşlarına karşı bu hassasiyetini, Mustafa Kemal Paşa yaptığı bir konuşmada şu şekilde dile getirmiştir:

“...Rusya'dan bize sığınan siyaset adamı soydaşlarımız, kardeşlerimizdir... Şunu da takdir etmeleri lazımdır ki, Türk milleti Kurtuluş Savaşı'na katılırken bile, mahkum milletlerin hürriyet ve istiklal davaları ile ilgilenmeyi, o davalara müzaheret etmeyi benimsemiştir. Böyle olunca kendi soydaşlarını hürriyet ve istiklallerine kayıtsız davranması elbette tecviz edilemez. Fakat milliyet davası şuuru ve ölçüsüz bir dava şeklinde mütalaa ve müdafâ edilmemelidir. Milliyet davası, siyasi bir mücadele konusu olmadan önce şuurlu bir ülkü meselesidir. Şuurlu ülkü demek, müspet ilme, ilmi usullere dayandırılmış bir hedef ve gaye

¹⁷⁸ SPİH DA, F.609, Op.1, D. 94, L.169

¹⁷⁹ SPİH DA, F.609, Op.1, D. 94, L.178

¹⁸⁰ İran'dan Türkiye'ye gelmek isteyen Azerbaycanlı siyasi mültecileri ile ilgili Türkiye Dışişleri Bakanlığında Bakanlar Kuruluna 12 Şubat 1922 tarihli bir yazı gönderilmiştir. (BCA., Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18.1.1/4.48.16 (Ek: 97-18) Bu yazı Bakanlar Kurulu'nun 19 Şubat 1922 tarihli oturumunda değerlendirilmiş ve Azerbaycanlı siyasi mültecilerinin istisnai olarak vatandaşlığa alınabileceği kararlaştırılmıştır. (BCA., 30.18.1.19/4.48.16)

demektir. O halde propagandalarda müspet usullere müracaat etmek şarttır. Hareketlerin imkan sınırları ve sıraları mutlaka hesaba katılmalıdır. Türkiye dışında kalmış olan Türkler ilkin kültür meseleleriyle ilgilenmelidirler. Nitekim, biz Türklük davasını böyle bir müspet ölçüde ele almış bulunuyoruz...”¹⁸¹

Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal Paşa, bağımsızlıkları için muhacerette mücadelelerini sürdüren tüm Türk kökenli siyasi mültecilerin, devrin koşullarını göz önünde bulundurarak daha çok kültürel ve sosyal etkinliklere ağırlık vermesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet karşıtı faaliyetlerini eylem yoluyla devam ettiren siyasi mültecilerle ilişkilerden uzak durmayı yeğlediği görülmüştür. Hatta 1922 yılının yazında Moskova'da yaşanan diplomatik krizden¹⁸² sonra da Mustafa Kemal Paşa mevkiini değiştirmemiştir. Yunanlılara karşı kazanılan “Büyük Zafer” dolayısıyla¹⁸³ İstanbul'da bulunan Azeri Milli Fırkası'ndan bir grup, TBMM Hükümeti'nin İstanbul temsilcisi Hamdi Bey aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya tebrik telgrafı göndermiştir. Bu telgrafın Mustafa Kemal Paşa'ya iletilip iletilmediği hususunda net bir şey söylemek mümkün olmasa da,¹⁸⁴ her halde Mustafa Kemal Paşa'nın radikal görüşlü mültecilere karşı soğuk davrandığı da bilinen bir gerçektir. Buna karşın Türk Milli Mücadelesini savunan aydın görüşlü siyasi mülteciler her zaman Mustafa Kemal Paşa'nın yakın ilgisi altında olmuştur. Bunların arasında Ahmet Bey Ağaoğlu, Mirza Bala Mehmetzade ve Mehmet Emin Resulzade'nin isimlerini zikredebiliriz. Özellikle, Mehmet Emin Resulzade'nin 1922 yılında Türkiye'ye gelişiyle, dağılık faaliyet gösteren Azerbaycan

¹⁸¹ Belkıs Ulusoy, **Azerbaycan Siyasi Mühaciretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü (1923-193)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2003, s.65

¹⁸² 1922 yılının Nisan ayında Sovyet İstihbarat örgütüne (Çeka) mensup şahıslar Moskova'daki Türkiye Büyükelçiliği'ne baskın düzenleyerek, Büyükelçiliğe ait evraklara izinsiz el koymuşlardı. Bu olay üzerine Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa, protesto olarak Rusya'yı terk etmiş ve Ankara'ya geri dönmüştür. Burada Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmede, ulu önder şu unutulmayacak sözleri söylemiştir: “*Garplılar gaflet edecek olurlarsa, eskisinden daha kuvvetli emperyalist bir Rusya meydana çıkabilir. Sovyet Rusya ile daima iyi komşu olmaya gayret etmeliyiz. Fakat ne haklarımızdan en küçük bir şey feda etmeliyiz ve ne de oyunlarına kapılmayız*” (bkz., Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.358-359)

¹⁸³ 26 Ağustos 1922'de taarruza geçen Türk birlikleri, beş gün süren meydan muharebesini başarıyla sonuçlandırmış ve Yunanlılar üzerinde nihai zafer kazanmıştır. Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa gözetimi altında yapılan bu savaşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın teklifi ile “Baş Kumandan Meydan Muharebesi” adı verilmiştir. (Geniş bilgi için bkz., Tansel, **a.g.e.**, IV, s.161-189)

muhaceretini bir merkez altında toplamak mümkün olmuştur. 1924 yılında M.E. Resulzade öncülüğünde İstanbul'da kurulan Azerbaycan Milli Merkezi'nin¹⁸⁵ Türkiye'nin diğer şehirlerinde de şubeleri açılmıştır. Trabzon şubesinde-Samet Muradov, Nesrullah Aşurbeyov, Nağı Şeyh Zamanlı; Kars şubesinde-Mehmet Ali Efendizade, Yasin Vekilov; Smirna (İzmir) şubesinde ise-Azerbaycan'ın Batum'daki sabık konsolosu Dr. Efendiyev gibi Müsavatçı kadrolar bulunmaktaydı.¹⁸⁶

Azerbaycan Milli Merkezi'nin Sovyetlere karşı mücadelede en etkili silahı basın olmuştur. *Yeni Kafkasya*, *Azeri Türk*, *Yeşil Yaprak*, *Odlu Yurt* dergilerinin yanı sıra, *Bildiriş gazetesi* Azerbaycan siyasi muhaceretinin basın faaliyetleri içerisinde çok önemli yer tutmuştur.¹⁸⁷ Ayrıca Azerbaycan'ın milli davasını Türk kamuoyuna tanıtmak için bir sıra eserler yayınlanmıştır. Bunların arasında 1923 yılında M.E. Resulzade'nin kaleminden çıkan "Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Vaziyet-i Hazırası" eseri örnek gösterilebilir. Bu eser, yurt dışı Azerbaycan mücadelesinin bir nevi Misak-ı Milli'si sayılabilir. Resulzade eserinin ilk nüshasını Doğu Cephesi 9. Kolordu Komutanı'na göndermiş,¹⁸⁸ Kazım Karabekir Paşa da böyle bir çalışmadan dolayı kendisine teşekkürde bulunmuştur.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Bilal N. Şimşir, **Atatürk ile Yazışmalar (1920-1923)-I**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları., 1981, s.255

¹⁸⁵ Azerbaycan Milli Merkezi'nin Yönetim Kurulu'nda M.E. Resulzade'nin yanı sıra, Halil Hasmammedov, Mustafa Vekilov, E. Emircanov, Ekberağa Şeyhülislamov bulunmuştur. (bkz., Oruçlu, **a.g.e.**, s.98). Görüldüğü gibi Resulzade dışında yönetim kurulunun diğer üyeleri Paris Teşkilatı'na bağlı bulunan ve Ankara Hükümeti'ne karşı o kadar da samimiyet duymayan kişiler idi. Bu şahısların yönetimde yer alması Türkiye'deki Azerbaycan siyasi mültecileri üzerinde ağırlıklarının bulunmasından dolayı idi

¹⁸⁶ İbrahimli, **a.g.e.**, s.108

¹⁸⁷ Ulusoy, **a.g.t.**, s.229-230, Oruçlu, **a.g.e.**, s.102, Sebahettin Şimşir, **Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 2001, s.42

¹⁸⁸ **TİTE-A**, Kutu No: 97, Belge No: 8-2

¹⁸⁹ Doğu Cephesi 9. Kolordu Kumandanlığından M.E. Resulzare'nin adına gönderilen 3 Temmuz 1923 tarihli mektupta yazıyordu ki; "Muhterem Efendim. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Keyfiyet-i teşekkülü ve vaziyeti hazırası hakkında Türk efkârı umumiyesine hitaben neşr eylediğiniz risalenin mersul nüshasını memnuniyetle aldım. Bakü'de neşr edilmekte olan Molla Nesreddin'e varıncaya kadar Türkçe ve Rusça haftalık ve yevmi bütün gazeteleri ve istatistiki âsâri cephede mütemadiyen celb tercüme ve tetkik ettirmek suretiyle pek yakından alakadar bulunduğum mazlum Azerbaycan'ın vaziyetini güzel neşrini buyurmuşsunuz. Son zamanlarda İslamlık ve Turanlık afakını kaplamak istidadını göstermiş kara ve kırmızı bulutların zevaliyle semamızın saf ve temiz kalması ve kardeşlik hissiyatının daha ziyade kuvvet bulması zamanın uzak olmadığını ve zat-ı ihyaneleri gibi münevver ve

Türkiye Hükümeti, Azerbaycan'ın siyasi mülteci aydınlarına yaptığı yardımı hiçbir zaman esirgememiştir. M.E. Resulzade başta olmakla bir çoklarına aylık 75 lira tutarında maaş bile bağlanmıştır. Bu yardımlar, o devirde “Türk Ocakları” Başkanlığının yanı sıra, Maarif Bakanlığı görevini de sürdüren Hamdullah Suphi (Tanrıöver) aracılığıyla yapılmaktaydı.¹⁹⁰ Türkiye Hükümeti'nin Azerbaycanlı siyasi mültecilerini himaye etmesi, Sovyetler Birliği¹⁹¹ yöneticilerinin rahatsızlığına sebep olmuştur. Uluslar arası arenada kendilerin tecrit edilmesine çalışıldığı bir devrede, Türkiye ile ilişkileri gergin tutmanın bir anlamı yok idi. Sovyetler, Türkiye'yi yeniden kendi tarafına çekerek, bu şekilde batı dünyasına yalnız olmadığını nümayiş ettirmek istemiştir. Türkiye'nin de uluslar arası durumu henüz kuvvetli olmadığı için Sovyetler gibi bir müttefike ihtiyacı vardı. Onun için Sovyetlerden gelen sıcak mesajlara olumlu yanıt verilmiştir. 1925 yılında Sovyetlerle imzalanan yeni Dostluk Antlaşması'nı müteakiben, SSCB Dışişleri Bakanı M.M. Litvinov'un Ankara'ya, Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti'nün Moskova'ya yaptığı karşılıklı seferlerden sonra, Türk makamlarının Azerbaycanlı siyasi mültecilere karşı politikası değişmiştir. İlk önce Sovyetler aleyhine yayın yapan *Yeni Kafkasya* dergisinin yayını durdurulmuş, peşinden *Azeri Türk ve Odlu Yurdu'n* yayınlanması da yasaklanmıştır. Türkiye ve Sovyetler arasında imzalanan antlaşmanın gizli maddesine istinaden ise, 1931 yılında Azerbaycanlı siyasi mültecilerin büyük çoğunluğu Türkiye'yi terk etmeye mecbur bırakılmıştır.¹⁹²

fedekar vatanperverlerin tarihin bu gibi bazen acı çilelerine göğüs gerebileceklerini umut ederim. Bu vesile ile hurmetlerimi, teşekkürlerimi yollarım” (TİTE-A, Kutu No: 97, Belge No: 8)

¹⁹⁰ İbrahimli, **a.g.e.**, s.111

¹⁹¹ 30 Aralık 1922'de Moskova'da yapılan I. Umum İttifak Sovyetler kurultayında Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu, Sovyet Rusya, Sovyet Belorusya ve Sovyet Ukrayna'nın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adı altında birleştirilmesi kararlaştırılmıştır

¹⁹² İbrahimli, **a.g.e.**, 142; Oruçlu, **a.g.e.**, s.103

2. 1920'lerde İran ve Kafkaslardan Türkiye'ye Göç Akımı

1920 yılının yazından başlayarak Azerbaycan dahil Kafkaslardan, hatta İran'dan Türkiye'ye yoğun bir şekilde Müslüman nüfuzunun göçü yaşanmıştı¹⁹³ Türkiye Hükümeti, bu göçmenleri almakta bir mahzur görmemiştir.¹⁹⁴ Göçmenlerin yerleşimi, Osmanlı'nın 20 Nisan 1914 tarihli "iskan muhacirin nizamnamesi" esas tutularak yapılmış, ¹⁹⁵ özellikle Van, Muş gibi Doğu vilayetlerine yerleştirilmeğe çalışılmıştır. ¹⁹⁶ Gelen göçmenleri Doğu vilayetlerinde yerleştirmekle, Türkiye Hükümeti, Türk nüfuzunu artırmanın yanı sıra, ¹⁹⁷ bu bölgelerin ekonomik gelişmesini sağlamayı da amaçlamıştır. Göçmenlerin yerleştirilmesinde maddi sıkıntılarla karşılaşmasına rağmen Türkiye Hükümeti, soydaşlarına karşı elinden gelen yardımı esirgememiştir.¹⁹⁸

Ankara'nın, Türk kökenli mülteciler dışında o sıralar Anadolu'da bulunan Rus göçmenlere de toleranslı davrandığı görülmüştür. 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra Rusya'dan Türkiye'ye kaçan ve Adana bölgesinde yerleşen bu göçmenler, Adana'nın Fransız ve Ermenilerce işgali üzerine geri dönmeyi arzu etmişlerdi. Niğde'ye kadar gelip hava koşulları nedeniyle daha fazla ileri gidemeyen bu

¹⁹³ Kafkaslardan gelen mültecilerin daha çok Bolşevik ve Ermeni mezalimi sonucu Türkiye'ye geldiği anlaşılmaktadır. İran Azerbaycanlıların ise, han ve serdar ismini taşıyan ağaların idaresinde yaşamaktan bıkip Türkiye'de sığınacak aradığı görülmüştür. (Türkiye Dışişleri Bakanlığında Bakanlar Kuruluna gönderilen 20 Kasım 1920 tarihli yazı, **BCA.**, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 30.18.1.1/ 2.24.3 (Ek: 97-3)

¹⁹⁴ Kazım Karabekir Paşa, bununla ilgili eserinde yazıyordu: "Erivan ve civarlarından hayli İslam göçmeni geliyordu. Ne kadar fazla gelse bizim için faydalı idi. Yerimiz çoktu. Bunlar için Bolşeviklerle anlaşarak Gümrü'ye de görevli subay koymuştum. Kolaylıkla alıyorduk. Bazı zorluklarla karşılaşmakla beraber Erivan'daki 20 Kızıl Fırka Kumandanına yazarak işi kolaylaştırdım." (bkz., Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.910)

¹⁹⁵ Bu mesele ile ilgili TBMM. Hükümeti, henüz bir kanun tasarısı hazırlamadığı için, yürürlükte olan eski nizamnameye göre hareket etmeyi uygun görmüştür

¹⁹⁶ Bu dönemde Azerbaycan ve İran'dan gelen göçmenlerin TBMM. Hükümetinin 12 Aralık 1920 tarihli kararıyla Osmanlı vatandaşlığına kabulü bile uygun görülmüştür. Bu göçmenlerin askerlik mükellefiyetinden korkarak geri dönmelerini önlemek için bir süre askeri ve diğer yükümlülüklerden de muaf tutulduğu anlaşılmaktadır. (**BCA.**, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu , 30.18.1.1/2.24.3)

¹⁹⁷ **BCA.**, 30.18.1.1./2.24.3 (Ek: 97-3); Ermenilerin Van, Muş gibi iddialı bulunduğu topraklarda Türk nüfuzunun kalabalık bulunması, her hangi bir müzakerelerde Türkiye'nin çıkarlarının savunulması açısından önemli bir delil olabilirdi

¹⁹⁸ Muş Mutasarrıflığından İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 6 Şubat 1921 tarihli yazıda, İrevan'dan Muş'a gelecek muhacirlerin iskanı için ödenek ayrılması istenmiştir. Bu iş, Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesine havale edilmiş, sonuncu da iskan için istenilen ödeneğin bir sonraki yılın bütçesinden gönderileceğini 9 Şubat 1921 tarihli yazıyla Muş Mutasarrıflığı'na duyurmuştur. (**BCA.**, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Katalogu , 272. 12/38.30.10)

göçmenlerin mağduriyetleri göz önüne alınarak havaların ısınmasına kadar burada ikamet etmelerine müsaade gösterilmiştir.¹⁹⁹

1924-1928 yıllarında Rusya ve Kafkaslardan Türkiye'ye yeni göç dalgası yaşanmıştır. Mübadele, İmar ve İskan Bakanlığı'ndan Doğu Cephesi Komutanlığı'na gönderilen 16 Ocak 1924 tarihli yazıda; Rusya ve Kafkaslardan gelen çeşitli milletlere mensup 14 bine yakın göçmenin nüfuz sayısını artırmak için Elviye-yi Selase bölgesine yerleştirilmesi istenmiştir. Bunlardan yalnız siyasi ve askeri açıdan sakıncalı görülenlerin gelecek bahardan itibaren daha içlere doğru nakli düşünülmektedir.²⁰⁰ Görüldüğü kadarıyla, Türkiye Hükümeti, Sovyetlerle ilişkilerde sorun çıkarabilecek şahısları sınır bölgelerinden uzak tutmayı amaçlamıştır. Bu şahıslar arasında Sovyet istihbaratına çalışanların da bulunabileceği düşünülerek, gelen göçmenlerin kimliğinin iyice araştırılması istenmiştir. Burada daha bir ince nokta var, o da şudur; Türkiye Hükümeti, Elviye-yi Selase'ye yerleştirilecek göçmenlerin milli mensubiyetini sorun etmemiş, yalnız milliyetinin tespitine çalışmıştır. Yani bu bölgeler Ermeni nüfuzunun yerleştirilmesi bile, artık Türkiye açısından sakıncalı bir durum değildi. Çünkü Lozan Antlaşmasıyla, Mustafa Kemal Paşa'nın da vurguladığı gibi: "*Türkiye'nin sınırları dahilinde bir Ermeni yurdu kurulması sorunu da ortadan kaldırılmıştır*"²⁰¹

İlk başlar, gelen göçmenleri Sovyetlerle sınır bölgelerine yerleştirmekte bir sakınca görmeyen Türkiye Hükümeti, 1924 yılının Mayıs ayından Sovyet birliklerinin sınıra yığınak yapması üzerine daha tedbirli davranmaya başlamıştır. Kafkasya'dan gelen göçmenlerin arasında Sovyet ajanlarının bulunabileceği göz önüne alınarak, yeni gelenlerin İç Anadolu Bölgelerine nakli uygun görülmüştür.²⁰²

Bu tarihlerde Türkiye'nin daha çok Ermenistan ve Gürcistan'dan göç aldığı anlaşılmaktadır. Bunu Ermeni ve Gürcü yönetiminin kendi nüfuzları altında bulunan Azeri Türklerine karşı uyguladığı baskılara bağlamak mümkündür. İlgili hükümetlerce Azeri Türklerine karşı uygulanan politika sonucu Azeri köylülerin

¹⁹⁹ İçişleri Bakanlığında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına gönderilen 29 Kasım 1921 tarihli yazı, **BCA.**, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Katalogu ,272. 12/39. 33. 10-2

²⁰⁰ **BCA.**, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Katalogu, 272. 12/41.44.9

²⁰¹ Atatürk "Nutuk" da, 24 Temmuz 1923'de imzalanan Lozan Barış Antlaşmasını Sevri Antlaşmasıyla kıyaslayarak, Türkiye'nin çıkarları açısından değerlendirmiştir. (bkz., Mustafa Kemal Paşa Atatürk, **Nutuk**, C.II, 3.Baskı, Ankara, TTK, 1989, s.999-1023)

çoğu verimli topraklardan mahrum bırakılmış, buna rağmen onların üzerine ağır vergiler konulmuştur. En önemlisi ise, Azeri Türklerinin milli geleneklerini yaşatması ve dini inançlarını gerçekleştirmesi engellenmiştir. Bölgelerde Gürcü, Rus ve Ermeni okulları bulunmasına rağmen, Azeri okullarının açılmasına müsaade edilmemiştir. Bütün bu baskılardan bunalan Azeri Türkleri, özellikle Borçalı, Kazak ve Dilican kazalarında yaşayanlar, Türkiye'nin o yerlerdeki temsilciliklerine başvurarak Türkiye'ye yerleşmek arzusunda olduklarını bildirmişlerdi.²⁰³ İşin ilginç tarafı, Gürcü ve Ermeni yöneticileri, Azeri nüfuzun Türkiye'ye göçmesine hiçbir engel çıkarmamış, hatta teşvik etmişlerdi.²⁰⁴ Beyazıt valisinden Türkiye İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 4 Ocak 1928 tarihli yazıdan, Ermenistan'dan 400 hane göçmen ailesinin geldiği anlaşılmaktadır.²⁰⁵

1930'lara doğru Sovyetlerde Stalin rejiminin tamamıyla oturtulması üzerine Türkiye'ye gelen göç akını da durdurulmuştur.²⁰⁶

²⁰² İçişleri Bakanlığında Mübadele, İmar ve İskan Bakanlığına gönderilen 25 Mayıs 1924 tarihli yazı, **BCA.** Toprak İskan Genel Müdürlüğü Katalogu, 272.12/ 41.49.4-3

²⁰³ **SPIH DA**, F.1, Op.85, D.516, L.14-23

²⁰⁴ Türkiye Dışişleri Bakanlığında İçişleri'ne gönderilen 1 Temmuz 1925 tarihli yazıda; Ermenistan resmi makamlarının Azerbaycanlı göçmenlerin Türkiye'ye gitmesine müsaade ettiği, hükümetimizin bu göçmenleri almayı uygun görmemesi halinde, Azerbaycan veya İran'a hicrete mecbur kalacakları belirtilmiş, bu meselenin acil bir şekilde çözümlenerek, muvafık kararın Erivan temsilciliğine ulaştırılması istenmiştir. (**BCA.**, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Katalogu, 272.12/45.76.4)

²⁰⁵ **BCA.**, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Katalogu, 272.11/23. 122. 19-2

²⁰⁶ Rusya'dan en son 1926 senesinde büyük sayıda (yaklaşık 12 bin) Türk asıllı göçmenin Türkiye'ye gelerek Van bölgesinde yerleştiği anlaşılmaktadır. (İçişleri Bakanlığında bağlı İskan Genel Müdürlüğünden Van vilayetine gönderilen 25 Aralık 1926 tarihli yazı, **BCA.**, Toprak İskan Genel Müdürlüğü Katalogu, 272.11 / 22. 113. 28-2)

IV. BÖLÜM:

TÜRKİYE-AZERBAYCAN EKONOMİK VE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

A- Sovyet Azerbaycan ve Türkiye Arasında Ekonomik –Ticari İlişkilere Bir Bakış

1.Türkiye İle Ticari İlişkiler Kurma Girişimi

1920’li yıllarda Sovyet Azerbaycan’ın, Rusya’nın diplomatik ve ekonomik ilişkiler kurduğu yabancı ülkelerle ¹ ticari ilişkilerde bulunarak bazı antlaşmalar yaptığı görülmüştür. Bu antlaşmalar kapsamında Azerbaycan’a petrol,ipek, pamuk,deri vs. bu gibi hammaddeye karşılık dışarıdan daha çok teknik ürünlerin getirildiği anlaşılmaktadır.²

Yabancı şirketlerle veya şahıslarla ticari ilişkileri,10 Eylül 1920’de tesis olunan Azerbaycan Dış Ticaret Komiserliği gerçekleştirmekteydi. Bu konuda Dış Ticaret Komiserliğine tam yetki verilmiştir.³

İlk başlar da Azerbaycan’ın dış ilişkilerinde kısmen de olsa bağımsız davrandığı görülmüştür.Ayrıca bu dönemde Rusya’da olduğu gibi Azerbaycan’ın da yeni ekonomik politikaya (NEP)’e geçişi söz konusu olmuştur. Moskova tarafından uygulanan merkezîyetçi sosyalist ekonomik politikanın ülkeyi kaosa götürmesi üzerine, Sovyet yöneticileri şimdilik bunun uygulanamayacağına kanaat getirerek, özel mülkiyetin kısmen faaliyetine müsaade göstermiştir. Üretim sektörüne tanınan bu serbestlik sonucu Azerbaycan’da ekonomi kısa sürede

¹ Sovyet rejimine girmemiş ülkeler kastedilmiştir.

² S.M.Seyidova, **Azerbaycan’ın Beynelhalk Alakaları (1920-1930 .Yıllar)**, Bakü, Diplomatik Neşriyatı, 1998,s.83

³ **Dekreti Azrevkoma (1920-1921),(Azerbaycan İhtilal Komitesinin Beyannameleri)**, Bakü,Azerbaycan Devlet Neşriyatı,1988. s.258-259

canlanmış,ülke dışarıya petrol,pamuk, ipek, havyar,şarap gibi ürünleri ihraç edecek duruma gelmiştir.⁴

O dönemde Azerbaycan mallarının dünya pazarına çıkarılması için en müsait yer İstanbul şehri idi.Sovyet Azerbaycan Hükümeti'nin kararıyla Azerbaycan ürünlerine müşteri bulmak veya gerekli mallarla mübadelesini gerçekleştirmek için bir ticari ilişkiler komisyonu oluşturularak İstanbul'a gönderilmiştir. Azneftkom'un başkanı Serebroski de bu heyete dahil edilmiştir. ⁵ Fakat Azerbaycan heyeti, İstanbul'da hiç de hoş olmayan bir sürprizle karşılaşmış, tüm senetlerinin yerinde olmasına rağmen, İngiliz güvenlikçileri tarafından hapis olunmuştur. Ayrıca ellerinde bulunan paralara da el konulmuştur.⁶ Bu olay üzerine Londra ve İstanbul'da bulunan Rus yetkililerinden Krasin ve Kuznetsov, İngilizler nezdinde girişimde bulunarak, Azerbaycan heyetinin bırakılmasını istemişlerdi. Nitekim, kısa bir süre sonra, İngiliz makamları yaptıkları hatadan dolayı özür dileyerek, tutukluları salıvermişlerdi.⁷

İstanbul'da Azerbaycan ticari heyetine, yabancı şirket temsilcilerinin büyük ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.Özellikle,Türkiyeli iş adamlarının ve tüccarlarının Azerbaycan heyetine karşı tutumları çok samimi ve güvenilir idi. Onlar, kredi yoluyla Azerbaycan'a istenilen kadar mal verebileceklerini beyan etmişlerdi.⁸Azerbaycan heyetinin görüşmeleri devam ettirdiği bir esnada, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın Dış Ticaret Komiserliklerinin birleştirilmesi kararlaştırılmıştır.Buna göre, dış ticarete nezaret edecek organ Tiflis'te yerleşecek ve Rusya Dış Ticaret Komiserliği ile ortaklaşa çalışmalar yürütecekti.⁹ Bu karardan sonra Azerbaycan hükümeti dış ticaretten elde etmiş olacağı geliri, komşularıyla (Ermenistan ve Gürcistan) paylaşmak zorunda kalmıştır. Fakat bu paylaşmada Azerbaycan'a karşı haksızlık yapıldığı görülmüştür. Dış ticaretten elde olunan gelirin büyük kısmının Azerbaycan ürünlerinin sayesinde olduğu halde, Azerbaycan gelirden komşularına nazaran

⁴ Seyidova,**a.g.e.**,135;Mirza Bala Mehmetzade,"Sovyet Azerbaycan İktisadiyatı ", **Azeri Türk**,No:2,10Şubat 1928

⁵ **Bakinskiy Raboçiy**, No:119,27Mayıs 1921

⁶ **Komünist**,No:225,16 Kasım 1921

⁷ **Bakinskiy Raboçiy**, No:189,21 Ağustos 1921

⁸ Aynı yer

⁹ **Bakinskiy Raboçiy**, No.129, 8Haziran 1921

daha az pay almıştır.Bu da Azerbaycan ekonomisinin diğerlerine göre geride kalmasına , Azerbaycan parasının değerinin aşağıya düşmesine sebep olmuştur. Kendilerine yapılan bu haksızlığı eleştiren Nerimanov, Azerbaycan adına dışarıdan getirilen malların Batum ve Tiflis'te değil, Bakü'de boşaltılması gerektiğini savunmuştur.¹⁰ Siyasi düşüncelerinde bazı yanlıgilara düşmesine rağmen Nerimanov'un her alanda Azerbaycan'ın çıkarlarını korumaya çalıştığı görülmüştür. Nerimanov'un çabaları sonucu Ankara'ya gönderilmesi düşünülen diplomatik heyete Ticaret ve Endüstri Komiserliklerinin temsilcileri de dahil edilmiştir. Bunların esas görevi, Azerbaycan'ın ihtiyacı olan buğday ürünleri ve büyükbaş hayvanların Ankara'dan temin edilmesini sağlamak idi. Bunun karşılığında ise, Azerbaycan Türkiye'ye petrol ürünlerini göndermeyi planlamıştır. Batum yoluyla gerçekleştirilecek bu mübadelede , gıda yüklü Türk bandıralı gemilere, İngiliz- Rus antlaşmasına göre, hiçbir müdahalede bulunmayacağı hususunda da Türk makamlarına teminat verilmesi düşünülmüştür.¹¹

Azerbaycan temsilcisi İbrahim Ebilov'un Ankara'ya gelir-gelmez bu mesele ile ciddi bir şekilde ilgilendiği görülmüştür.Ebilov,iki kardeş ülke arasında kurulacak ekonomik ilişkiler ile ilgili düşüncelerini basına açıklarken şunlara dikkat çekmiştir:

“Münasebat-ı iktisadiye bizi en çok meşkul eden bir meseledir .Bunun için heyetim ile beraber bir ticaret şubesi de gelmiştir.İstiklalimiz için iktisadi istiklal lazımdır.Uhûd-i atikanın bu yüzden pek meş'um neticelerini gördük. Yollarımızın,şimendiferlerimiz,vesait-i nakliyemizin geriliği hep bunların tesirleridir.Biz Garp'teki medeniyeti almakla beraber kendimizi onlara soydurmamak çarelerini bulmalıyız ve servetimiz daima elimizde kalmalıdır.Biliyorsunuz ki bizim en mühim mahsulat-ı arziyemiz gaz,neft,makine yağları ve buna mütedair mevaddır.Türkiye'nin bu gibi mevada şiddetle ihtiyacı vardır. Binaenaleyh, Anadolu bu gibi mübâyaatını hariçle değil, Azerbaycan'dan yapmalıdır.Buna mukabil Anadolu'nun pek zengin olan hububatından,hayvanatından pek çok istifade etmeliğimiz mümkündür.Binaenaleyh,ihtiyaçlarımızı her sahada iyice tespit etmeliyiz. Eğer ilim

¹⁰ Bakinskiy Raboçiy ,No:227, 5Ekim 1921

¹¹ Bakinskiy Raboçiy, No:126, 5 Haziran 1921

ve fen uzuvları lazım ise, evvela Şarktan aramalıyız. Herhangi bir maddeye muhtaç isek, evvela Şarkta bakmalıyız. Yalnız kendinizde bulmadıklarımız için hariçten istiâne etmeliyiz. İşte münasebatı iktisadiyede en birinci esas ve amiller bunlardır.”¹²

Ebilov ayrıca, Azerbaycan ve Türkiye arasında ekonomik ilişkileri sıklaştırmak için, her iki ülkenin demiryolu aracıyla birbiriyle bağlanması gerektiğini savunmuştur.¹³

Ankara Hükümeti, Azerbaycan temsilciliğine her konuda olduğu gibi ticari konularda da yardımlarını esirgememiştir. Ankara'nın çabaları sonucu Azerbaycan temsilcileri Anadolu'da faaliyet gösteren özel şirket sahipleriyle, tüccarlarla temas kurarak mal mübadelesi konusunda anlaşmaya varmışlardı.¹⁴ Ankara Hükümeti de Azerbaycan'ın ihtiyacı olan gıda ürünlerinin petrol karşılığında verilmesine sıcak bakmıştır. Fakat bir şartla ki gönderilecek gıda ürünleri yalnız Azerbaycan halkının ihtiyacı doğrultusunda harçlanacak, yani komşularına hiçbir pay ayrılmayacaktı. Bu konuda Ebilov, Türk Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'e güvence vermişti.¹⁵

2. Chester Projesi

1922 yılı başlarında Amerikan Chester Grubu Şirketi temsilcileri, Ankara'ya gelerek TBBM Hükümeti'ne Anadolu'da demiryolu yapımı ve yer altı kaynaklarının işletilmesiyle ilgili bir proje sunmuşlardı.¹⁶ Bu projeye göre; Amerikan şirketi hiçbir ücret almadan Anadolu'ya yaklaşık 4400 km. uzunluğunda demiryolunun yanı sıra, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında üç liman inşa edecek ve

¹² **Hakimiyet-i Milliye**, No:345, 6 Teşvinsani 1921

¹³ **Vakit**, No:1466, 8 Kanunisani 1921; Maalesef bu projeyi o dönemde gerçekleştirmek mümkün olmamıştır. Şimdilerde de gerçekleştirilmesi düşünülen Bakü-Tiflis-Ahalkalek-Kars demiryolu projesinin iki ülke açısından en önemli çalışmalarından biri olacağını düşünüyoruz.

¹⁴ **Azerbaycan Ali İktisat Şurasının Ehbarı**, No:5, 15 Mart 1922, s.31

¹⁵ **SPİH DA, F.609, Op.1, D.94, L.122**; Türkiye Hükümeti'nin bu konuda gösterdiği hassasiyet, gerçekten takdire layık bir olaydır. Sovyet Azerbaycan Hükümeti'nin yapamadığını yapmaya kalkışarak Azerbaycan halkının hakkının verilmesine çalışmıştır.

¹⁶ Bilmez Bülent Can, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2000, s.237

karşılığında da, inşa ettiği bu demiryolları hatlarıyla limanları ve bu hatların iki yanında toplam 40 km. şerit içindeki, mevcut ve bulunacak tüm maden kaynaklarını 99 yıllığına işletme hakkına sahip olacaktı.¹⁷

Bu projenin Amerikan şirketine bazı imtiyazlar tanınmasına rağmen Anadolu'nun doğusuyla batısını demiryolu aracıyla birleştireceğinden, Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına önemli bir katkı sağlayacağı tartışılmaz idi. Amerikan şirketi ayrıca, Ankara şehrinin yeniden yapılanmasına da yardımcı olacağını vaat etmiştir.¹⁸

Türkiye Hükümeti'nin Amerikan şirketi ile müzakerelerde bulunmasından Sovyet yöneticilerinin rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Kapitalist ekonomi sistemine karşı kendi öncülüğünde bir alternatif ekonomik birlik kurmayı düşünen Sovyetler, Türkiye'yi önemli müttefik olarak görmüşlerdi. Anadolu'nun ekonomik alt yapısını tetkik etmek ve Türkiye ekonomisinin yeniden kurulmasına yardımcı olmak için bilim adamlarından ibaret bir heyet bile gönderilmiştir.¹⁹

Rusların hâlâ cihan savaşı sırasında Anadolu'nun yer altı kaynaklarıyla ilgilendiği anlaşılmaktadır. O dönemde Doğu Anadolu'nun bir kısmını işgal altında bulunduran Rus ordusunun yakıt sıkıntısı çekmesi üzerine, Ruslar tarafından bölgede bir takım araştırmalar yapılmıştır. Araştırmalar sonucu aşağıdaki yerlerde petrol kaynakları bulunmuştur:

- Erzurum yakınlarında Katranlı köyünde
- Mama Hatun yakınlarında Pulek köyünde
- Van yakınlarında Kurzot köyünde
- Hasankale şehrinde²⁰

Bu petrol kaynaklarının şimdi Amerikan şirketi tarafından işletilmesi söz konusu olabilirdi. Özellikle Bakü petrolü ile aynı kalitede olduğu anlaşılan

¹⁷ a.g.e., s.267-268

¹⁸ a.g.e., s.271

¹⁹ Anadolu'ya tetkik yapmak için gönderilen Rus bilim adamlarından Profesör Liyakov basına verdiği demeçte şunları söylemiştir: "Siz savaşla uğraşırken arka cepheyi, özellikle ekonomiyi çok ihmal etmişsiniz. Serbestçe ekonomik bilgiler edinmemiz için başta basın olmakla devletin memurları ve uzmanlarınızın bize bu konuda kolaylık sağlamaları ve yardımda bulunmaları gerekmektedir." (Vakit, No:1530, 15Mart 1922)

²⁰ Azerbaycan Ali İktisadi Şurasının Ehbarı ,No:20-21, 5 Kasım 1922,s.28-30

Erzurum petrolü üzerinde Amerikalıların imtiyaz elde etmesi durumunda, Bakü petrolüne rekabet oluşacağından rahatsız olan Sovyetler, temsilcileri aracılığıyla Ankara Hükümeti nezdinde baskılarını yoğunlaştırmıştır. Azerbaycan temsilcisi Ebilov'un bu konuyla özel olarak ilgilendiği anlaşılmaktadır.²¹

Türkiye Hükümeti yetkilileriyle yaptığı görüşmelerde Ebilov, bir kere demiryolu imtiyazı ile yer altı kaynaklarının işletilmesinin yabancı bir şirkete verilmesinin doğru olmadığını, bu önemli iki alanı rekabet yaratmak için ayrı ayrı ülkelerin şirketlerine teslim edilmesinin daha doğru adım olacağını savunmuştur. Ayrıca yabancılara verilecek imtiyazlarda Türk sermayesinin en az %50 oranında katılması ve Türk halkının çıkarlarının korunması gerektiğini de belirtmiştir.²² Ebilov, Türkiyeli yetkililerden Batı sermayesinin ülkeye girişine sıkı denetim uygulanmasına, özellikle Amerikan yardımlarından mümkünse imtina edilmesini istemiştir. Amerikan yardımını aldıktan sonra batan bir ülke durumuna düşen Filipinleri örnek göstermiştir.²³ Anadolu yer altı kaynaklarının işletilmesinde önceliğin Sovyetlere tanınmasının her iki tarafın çıkarlarına uygun olacağını belirtmiştir.²⁴

TBMM Hükümeti, Sovyetlerle işbirliğine büyük önem vermesine rağmen zaman zaman kendilerine karşı sert tutumlarından dolayı daha temkinli olmayı uygun görmüş, ulusal çıkarların korunmasında bir tek Sovyet kartına istinat etmenin doğru olmayacağına kanaat getirmişti.²⁵ Chester projesini, ulusal

²¹ **SPIH DA**, F.609, Op. 1, D. 94, L. 177

²² aynı yer

²³ **SPIH DA**, F.276, Op.15, D.1, L.126

²⁴ **SPIH DA**, F.276, Op.15, D.1, L.128

²⁵ Kars Antlaşması'nın 18. maddesine istinaden o sıralar Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu ile ticari, konsolosluk vs. meseleler ile ilgili bir takım antlaşmalar yapmak için Türk heyeti Tiflis'te temaslarda bulunmaktaydı. Aradan uzun bir süre geçmesine rağmen özellikle ticari antlaşma konusunda tarafların bir uzlaşmaya gelemediği anlaşılmaktadır. TBMM'nin 15 Temmuz 1922 tarihli oturumunda bu anlaşmazlığın sebebi sorulunca, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal şu şekilde bir açıklamada bulunmuştur:

"Malûmuâliniz siyasi bir muahede akdetmek o kadar güç değildir ve az zaman zarfında akdedilebilir. Fakat bu gibi fenni mukavelat uzun münakaşalara mütevakıftır. Ve bazı noktalarda ve mesela bir cihette birkaç içtima akdolunuyor da o içtimalarda muvaffak olunamıyor, tarafeynce bir muvafakati efkâr hâsıl olunamıyor, bunun için de uzuyor. Diğer bir cihet var ki bunu bilhassa nazarı dikkati alinize arz etmek istiyorum: "O da Konsolosluk Mukavelesi gibi, Ticaret mukavelesi gibi tebaanın tabi olacağı ahkam gibi mevad, sistemleri ve hükümet meseleleri ayrı olan iki cihet, iki taraf arasında akdolunuyor. Mesela Ticaret Mukavelesi, bizim devlet sistemimiz başka, karşımızda bulunan heyetin devlet sistemi başka. Bu zamana kadar akdolunan Ticaret Mukavelenamesi malûmuâliniz sistemleri bir olan devletler arasında akdolunuyordu. Yani iki devlet de kapitalist, fertçiydi, sistemleri bir idi.

çıkarlarıyla bağdaştığını düşünen TBMM 9 Nisan 1922’de bu projeyi onaylamıştır.²⁶ Fakat ileri tarihte yaşanan gelişmeler, bu projenin hayata geçmesini engellemiştir. Chester grubu içinde ortaya çıkan iç anlaşmazlıklara, Amerikan Hükümeti’nin bu projeye yeterli destek vermemesine, bir de Lozan sonrası Musul ve Kerkük’ün Türkiye sınırları dışında bırakılması da eklenince bu projenin uygulanmasından vazgeçilmiştir.²⁷

Görüldüğü üzere, 1922 yılında mali güçlükler içinde boğuşan Anadolu, bölgede ekonomik üstünlük kurmaya çalışan Amerika ile, Anadolu’da siyasi ve ekonomik nüfuzunu pekiştirmeye çalışan ve bu çerçevede ABD’nin bölgedeki faaliyetlerini engelleme girişimleri başlatan Sovyetler arasındaki mücadeleye sahne olmuştur. Bu rekabette İtalya, Fransa, İngiltere ve Almanya gibi devletlerin de yer aldığı görülmüştür.²⁸ Sovyetler, Amerika ve diğer Batı Devletlerinin Anadolu’daki faaliyetlerinden son derece rahatsız olmuş, özellikle Amerikalıların bölgeye yönelik çalışmalarına müdahale etmeyi ihmal etmemişlerdi. Türkiye ile ortak bir ekonomik cephe kurma arzusu içinde olan Sovyetler, Ankara kulislerinde diplomatik faaliyetlerini yoğunlaştırarak, TBMM Hükümeti’ni kendi eksenleri doğrultusunda bir politika izlemesi hususunda ikna etmeye çalışmışlardı. Anadolu’da derin uluslararası bir rekabetin yaşandığı bir dönemde TBMM Hükümeti, ulusal çıkarları her şeyden önde tutarak, hem Batı Devletleriyle, hem de Sovyetlerle ekonomik ticari ilişkilerini sıcak tutmaya çalışmıştı. Ankara Hükümeti, her iki taraf ile eşit koşullarda ticari ilişkileri sürdürmeyi ihmal etmemiştir. TBMM’de “Chester Projesi” ile ilgili müzakereler devam ederken, öte yandan Türk delegasyonunun da iştirakiyle Şubat 1922’de Tiflis’te Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleriyle ticari, konsolosluk vs. meseleler ile ilgili bir konferans

Halbuki şimdi bir taraf sosyalist aynı zamanda teşkilatı hükümetçe Sovyetik . Öbür taraf bu ikisi gibi de değil.” (bkz.,TBMM Zabıt Ceridesi ,Devre:1, İctima Senesi:3, C.XXI, Ankara, TBMM Matbaası, 1959, s.385) Yusuf Kemal Bey’in sözlerinden de anlaşıldığına göre, Türkiye Hükümeti henüz kendisi bir yol ayrımında bulunmaktadır.Hangi sistemi benimseyeceği tam olarak kesinleşmemiştir. İleride de görüleceği gibi Türkiye Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa’nın ilkeleri doğrultusunda milliyetçi, anti-empyralist , ama aynı zamanda Batıcı bir eğilimi ulusal çıkarları açısından uygun görmüştür.

²⁶ İsmet İnönü, mecliste yaptığı konuşmada ulusal bağımsızlıklarına “saygılı” olacak her yabancı sermayeyi savunacaklarını beyan etmiştir.(bkz.Bülent Can, **a.g.e.**, s.361)

²⁷ Bülent Can, **a.g.e.**, s.306-314

²⁸ Biçe Sukan Yavuz, “ Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye’nin Ekonomik İlişkileri (13 Ekim 1921 Kars Antlaşması Sonrası)”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi: Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, No: 4, İstanbul 2003, s.114-116

yapılmaktaydı. Konferansta taraflarca imzalanan ticaret sözleşmesi sonrası, Kafkasötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu Dış Ticaret Komiserliği'nin Ankara'da temsilciliğinin ve Anadolu'nun çeşitli kentlerinde bu temsilciliğin şubelerinin kurulması kararlaştırılmıştı. 5 Eylül 1922'de ise, bu ticaret sözleşmesine dayanarak TBMM Hükümeti'nce, Kafkas Cumhuriyetleri Federasyonu'ndan 20 bin ton miktarında petrol ve petrol ürünlerinin alınması uygun görülmüştür.²⁹

3. Türkiye ve Azerbaycan Açısından Cenova Konferansı

1922 yılında İtilaf Devletleri, Avrupa'da baş gösteren ekonomik krizi durdurmak amacı ile Avrupa devletlerinin iştiraki ile İtalya'nın Cenova şehrinde bir konferans düzenlemeyi kararlaştırmıştır.³⁰ Bu konferansa Sovyet Rusya da davet almıştır.³¹ Rus heyetinin diğer Sovyet Cumhuriyetlerini de temsil etmesi ilgili cumhuriyetlerin hükümetlerince uygun görülmüştür. Konferansa gidecek Sovyet heyetine Nerimanov da dahil edilmiştir. Ona, Azerbaycan ile ilgili yapılacak müzakerelere katılmak ve uygun görülürse bazı senetleri imzalamak yetkisi verilmiştir.³²

²⁹ Yavuz, **a.g.m.**, s. 141

³⁰ Bakü'de yayınlanan *Komünist* gazetesi, Avrupa'nın ekonomik durumunu düzeltmek için düzenlenmesi düşünülen bu konferansın asıl amacının, emperyalist güçlerin Almanya'da, Rusya'da ve Anadolu'da zorla kabul ettiremedikleri sömürü siyasetini, bu kez diplomatik yolla masada kabul ettirmek olduğunu yazmıştır. (bkz., **Komünist**, No:67, 29 Mart 1922)

³¹ 23 Şubat 1922'de Fransa eski bakanlarından Mösyö Luşer, Avrupa ekonomisinin kalkınması için Rusya'ya ihtiyaçları olduğunu, Sovyetlerle anlaşılması gerektiğini beyan etmiştir. Bu görüşü savunanlarının artması üzerine Rusya konferansa davet edilmiştir. Sovyet Rusya, Cenova'da kapitalist ülkelerle bir takım ticari antlaşmalar yapmanın yanı sıra, Versal Anlaşması'nın yeniden düzenlenmesi, iç savaşta ve yabancı devletlerin müdahalesi sırasında uğradığı maddi kaybın ödenmesi ve Besarabiya (Moldova)'nın geri verilmesi gibi taleplerde de bulunmayı düşünüyordu. (bkz., **Bakinskiy Raboçiy**, No:47, 28 Şubat 1922)

³² Seyidova, **a.g.e.**, s.43; Cenova Konferansı'na, Sovyet Azerbaycan'ı temsilen Nerimanov'un yanı sıra, Ali Merdan Bey Topçubaşev başkanlığında muhacerette bulunan Azerbaycan delegasyonu da katılmıştı. Bu delegasyon, itiraz notaları vererek konferansın dikkatini Bakü petrolünden imtiyazlar vermeye hazırlanan Bolşevik delege Çiçerin ile Lloyd George arasında yapılan petrol pazarlığına çekmiş, Bolşeviklerin Azerbaycan namına konuşma hakkının olmadığını savunmuştu (bkz., İmanov., **a.g.e.**, s.209)

Avrupa'nın ekonomik durumunu düzlüğe çıkaracak bir konferans yapılması düşüncesini TBMM Hükümeti de desteklemiştir. Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal, böyle bir konferansta Türkiye'nin de iştirakinin şart olduğunu, büyük devletlerin, Türkiye'nin haklarına saygı gösterip kendilerini konferansa davet ettikleri takdirde, Avrupa'daki ekonomik krizin önlenmesi için ellerinden gelen yardımı yapacaklarını beyan etmiştir.³³

Sovyet Rusya'nın Cenova Konferansı'na Türkiye'nin de davet olunması için çaba gösterdiği anlaşılmaktadır. Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Londra'daki temsilcileri Krasin'e, Kemalist yönetiminin Cenova Konferansı'na çağrılmasını sağlamak için elden geleni yapmasını bildirmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Krasin, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak Türk yönetimin de konferansa katılmasını sağlamada İngiltere'nin etkisini kullanmasını istemiştir. Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir. Eyre Crowe, Krasin'in bu başvurusunu "küstahlık" olarak nitelemiş, bakanlık yetkililerinden Waterlow, Cenova Konferansı'nın Türk sorununu ele almayacağını ve zaten Türk yönetiminin konferansa çağrılması konusunun Sovyet yönetimini ve Londra'daki Sovyet temsilcisini ilgilendirmediğini Krasin'e bildirmiştir.³⁴

Avrupa'da bulunan Ankara temsilcilerinin de konferansa katılmak için gösterdiği çaba da sonuçsuz kalmıştır. Türklerin İtilaf Devletleri ile hâlâ savaş durumunda bulunması, Avrupa siyasi çevrelerinde ve kamuoyunda Türkiye'nin bir Asya devleti olarak kabulü görüşü Türkiye'nin bu konferansa resmi olarak katılmamasına neden olarak gösterilmiştir. Bu gelişmeler üzerine, Ankara da bu konferansın Türkiye ile ilgili herhangi bir karar vermemesi hususunda ilgili devletleri uyarmıştır.³⁵

³³ **Komünist**, No:46, 27 Şubat 1922

³⁴ Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, s.192

³⁵ **a.g.e.**, s.193; TBMM.'nin 10 Nisan 1922 tarihli oturumunda Burdur milletvekili İsmail Suphi Bey, Cenova Konferansına Türkiye'nin davet edilmemesinden dolayı protesto edilmesine dair şu mazmunda bir tahrir sunmuştur: *"Bu gün Cenova'da cihanın iktisadi perişanlığına çaresiz olmak üzere beynelîmîl bir konferans içtima ediyor. Bu konferansa Türkiye müstesna olarak bütün milletler davet edilmiştir. Gerek harpler ve gerek inkılaplar tesiriyle ve gerek istilâkârane siyasetler eseri olarak yer yüzünde en ziyade tahribata maruz kalan ve işgal ettiği mevkiin ehemmiyeti cihetiyle kendisi asla ihmal edilmeyecek bir mevaddı iptidaiye mustahsılı ve büyük bir âmîli iktisadi olan Türkiye, mezkur konferansa davet edilmemiştir. Bu hal yalnız Türkiye'nin beynelîmîl haiz olduğu mevki mühimmi iktisadiyye ve istiklalini bihakkin ispat etmiş bir milletin hukukuna tecavüz değil, ayrıca Cenova'da yapılmak istenilen ıslahatı iktisadiyenin yarım kalmasına ve medeni milletlerin*

16 Nisan 1922’de açılışı yapılan Cenova Konferansı, ilk günden Bakü petrolü uğruna İngiltere’nin “Royal Detch Shell” ve Amerika’nın “Standart Oil” şirketleri arasında mücadeleye sahne olmuştur.³⁶ Bu mücadelede Rusya’nın İngilizlerden yana tavır koyduğu görülmüştür. Rusya temsilcisi Krasin, Bakü petrolünün 1/4 ‘ünü kendilerine bırakıp, geri kalan kısmının işletmesini uzun süreye İngilizlere kiraya verebileceklerini beyan etmiştir. Buna Amerikalıların yanı sıra, Fransız ve Belçika temsilcileri de itiraz etmişlerdi.³⁷ O dönemde İngilizlere karşı siyasi üstünlük bulunmayan bu devletlerin en azından ekonomik üstünlüğü rakiplerine kaptırmak niyetinde olmadığı anlaşılmaktadır. Taraflar arasında bir uzlaşma sağlanamayınca Cenova Konferansı’ndan bir sonuç çıkmamıştır. Bakü petrolü uğruna İngiliz ve Amerikan şirketlerinin rekabeti Haziran-Temmuz 1922’de yapılan Haaga Konferansında da devam etmiş ve burada da hiçbir anlaşma elde edilememiştir.³⁸

4. Bakü Panayırları

1920’li yıllarda Azerbaycan ekonomi hayatında en önemli olay, Bakü panayırlarının düzenlenmesi olmuştur. Bu panayırların düzenlenmesinde esas amaç, özellikle Doğu ülkelerinin (İran, Türkiye, Afganistan gibi) sermayelerini Azerbaycan’a yönlendirmek ve bu şekilde Bakü’yü uluslar arası ticaret şehri haline

*menafî mütekaablesinin temin edilememesine de sebep teşkil edeceğinden Şark kapılarında pek mühim bir mevki işgal eden Türkiye’nin âdemi davetini mezkur konferans nezdinde protesto etmek hususunun Heyeti Vekileye havalesini teklif ederiz.” TBMM, İsmail Suphi Bey’in teklifini kabul ederek, hükümetin konferans teşkilatçılara protesto notası göndermesini onaylamıştır. (bkz., **TBMM. Zabıt Ceridesi**, Devre:1, İctima Senesi:3, C.XIX, Ankara, TBMM Matbaası, 1959, s.104-107); Bakü’de yayınlanan *Komünist* gazetesi Türkiye’nin Avrupa devletlerince dışlanmasını eleştirerek, “Türkiye mazlumlarının hiç vakit hakları yok olmamalıdır” diye yazmaktaydı. (bkz., **Komünist**, No.67, 29 Mart 1922)*

³⁶ Konferansın açılışından daha 6 gün önce, bir Fransız gazetesi şunları yazmıştır: “Bu günlerde Paris’te toplanan mühim bir çok rical-i siyasiyenin fikrinde Cenova Konferansı’nun siyasi tarihi Bakü petrolü ile yazılacak ve bu konferanstaki müzakerat dahi “Royal Detch” ile “Standart Oil” şirketlerinin mücadelesi ile hitam olacaktır.” (bkz., Mir Yakup Mehdiyev, “Beynelmilel Siyasette Petrol: Cenova Konferansında Azerbaycan -I”, **Azeri Türk**, No:15, 1 Eylül 1928, s.7)

³⁷ Mir Yakup Mehdiyev, “Beynelmilel Siyasette Petrol: Cenova Konferansında Azerbaycan -3”, **Azeri Türk**, No:18, 15 Teşrinevvel (Ekim) 1928, s.6-7

³⁸ Seyidova, **a.g.e.**, s.45; Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Mir Yakup Mehdiyev, “Beynelmilel Siyasette Petrol: Lahey Konferansı’nda Azerbaycan - 1”, **Azeri Türk**, No: 19 (1 Kasım 1928), s.3-4; “Lahey Konferansı’nda Azerbaycan – 2”, **Azeri Türk**, No:20 (15 Kasım 1928), s.9-10

getirmek idi.Bakü panayırılarının Doğu ülkeleri arasında ticari ilişkileri pekiştirmenin yanı sıra, Azerbaycan halkının refahının yükseltilmesinde de önemli katkıları olmuştur. Fakat bu panayırıların Moskova tarafından organize edilmesi ve elde olunan gelirin büyük kısmının Azerbaycan'ın dışına gönderilmesinden dolayı, Azerbaycan ekonomisinin beklenen gelişmeyi gösteremediğini de esefle kaydetmek gerekmektedir.³⁹

1922-1929 yıllarında Bakü'de yedi panayır teşkil olunmuş, İran, Türkiye, Afganistan gibi Doğu ülkelerinin yanı sıra Almanya, Norveç ve İsveç gibi Avrupa devletleri de kendi ürünleri ile katılmışlardır.⁴⁰

15 Eylül 1922'de açılışı yapılan ilk Bakü panayırında siyasi ve ekonomik koşullardan dolayı Türkiye adına hiçbir şirket temsil olunmamıştır.Ancak Bakü temsilcisi Memduh Şevket'in açılışa katıldığı ve bir konuşma yaptığı anlaşılmaktadır.⁴¹

Türkiye'nin ilk olarak 1925 yılında yapılan panayıra katıldığı görülmüştür.Bu panayırdaki Türkiye tarafından zeytin, işlenmemiş deri, limon, pamuk gibi ürünlerin getirilerek satıldığı, halı, yün, ipek, havyar ve petrol ürünlerinin ise satın alındığı anlaşılmaktadır.⁴²

Görüldüğü gibi, Azerbaycan ve Türkiye arasında ilişkiler, 1924 yılından kesilen diplomatik ilişkilerden sonra Moskova'nın nezareti altında olsa da 1930 yılına kadar ticari ilişkiler şeklinde devam ettirilmiştir.

³⁹ Seyidova, **a.g.e.**, s.131-132

⁴⁰ Seyidova, **a.g.e.**, .116

⁴¹ "Yaşasın bağımsız Türkiye!" sloganlarıyla kürsüye gelen Memduh Şevket, ilk önce yapılan tezahüratlardan dolayı teşekkürünü bildirmiş, kendi adından teşkilatçıları selamlamıştır.Ayrıca Bakü panayırına Türkiye'nin katılmamasından dolayı büyük üzüntü duyduğunu, Türk halkının kalbinin her zaman buradaki kardeşleriyle beraber çarptığını belirtmiştir.(bkz., **Bakinskiy Raboçiy**, No:208, 17 Eylül 1922)

⁴² Seyidova, **a.g.e.**, s.125-126

B- XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkiye – Azerbaycan Kültürel İlişkileri

1. Azerbaycan’da Türkçülük Akımının Formalaşmasında Ziya Gökalp Düşüncelerinin Rolü

1905 Rus ihtilalinden sonra Çarlık rejiminin baskılarının artması birçok Azerbaycan aydınını İstanbul’a göç etmek zorunda bırakmıştır. Bunların arasında Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Nesib Bey Yusufbeyli, şair Muhamet Hadi, gazeteci Karabey Karabekov gibi Azerbaycan siyasi ve edebi hayatında önemli rol oynayan şahıslar da bulunmaktaydı. Bu şahıslar İstanbul’da müsait şartlar bularak, Türkçülüğün genel meseleleri hakkındaki fikirlerini geliştirmişlerdi. Bu arada Ziya Gökalp’ın “Türkleşmek , İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” olarak belirlediği düstur dahilinde temel fikir haline getirdiği Türkçülük , artık siyasi bir düstur halini almıştı. Bu fikir, Azerbaycanlı aydınlar açısından daha tesirli olmuştur.⁴³

Azerbaycan milli toplum hayatının düzenlenmesinde ve Türkçülük fikrinin akımında, Ziya Gökalp’ın muazzam rolü olmuştur. Ziya Gökalp düşüncelerine nüfuz kazandıran, ona itibar veren aydınların arasında ise, M. E. Resulzade’nin ismi en önde gelmektedir. İstanbul’daki sürgün hayatı süresince, zaman zaman Ziya Gökalp’la görüşen Resulzade’nin, özellikle “ Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” ilkesi ile ilgili düşüncelerinden etkilendiği görülmüştür. O kadar ki Bakü’ye döner dönmez, basındaki şiddetli dil münakaşalarında: “Ziya nazariyesinin müdafii olmuştur.”⁴⁴ Bununla da yetinmeyen Resulzade , Türkçülüğü yaymak amacıyla tesis ettiği *Açık Söz* adlı tarihi gazetenin manşet kısmına Ziya Bey’in, “Türkleşmek,İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” ilkesini ideolojik fikir şiarı olarak koymuştur. Azerbaycan’ın fikir hayatına cidden yeni bir

⁴³ Tahir Sünbül , **Azerbaycan Dosyası**, Ankara, Kök Yayınları,1990,s.37

⁴⁴ Ahmet Caferoğlu, “ Ziya Gökalp’ın Azerbaycan Türklüğü Üzerinde Tesiri”, **Türk Kültürü**, No:24, Ekim 1964, s.12

yön vermeğe başlayan *Açık Söz* manşetindeki Ziya Beycilik sloganı ile, Azerbaycan'a hem Türkçülüğü, hem de Türkiyeciliği sokmaya muvaffak olmuştur.⁴⁵

Kısa bir zaman sonra Ziya Bey ilk üç ilkesini hafifçe yontarak, “Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim” formülüne koyunca, bu sefer de bu yeni üçlük milli Azerbaycan siyasi hayatının dümeni rolünü oynayacak olan siyasi Müsavat Partisi programının önsözüne yerleştirilmiştir.⁴⁶

Bu ilkelerin yanı sıra, Gökalpçılığın ana prensiplerinden biri olan milli Türk medeniyeti davasının Azerbaycan muhitinde, Türkiye’dekinden daha sağlam kök saldığı görülmüş, milli Azerbaycan devleti kuruluşunda da en büyük amil olmuştur. Nitekim yeni kurulan Milli Azerbaycan Cumhuriyeti, Ziya Gökalp’ın “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” ilkesini, kendi milli ve devlet kuruculuk psikolojisine uygun bularak, milli istiklal bayrağında:”mavi, kırmızı ve yeşil” renklerle ifade etmiştir.⁴⁷

2. Azerbaycan Aydınlarının Türkiye ile Olan Bağları

Azerbaycan’da Türkçülük akımının oluşmasında o dönemde herhangi bir sebeple olsun Türkiye’de bulunmuş Azerbaycanlı aydınların büyük rolü olmuştur. Biz burada onların birkaçından kısaca bahsederek Azerbaycan aydınlarının kardeş Türkiye ile olan bağlarını vurgulamağa çalışacağız.

Ömer Faik Numanzade: XIX. Yüzyılının sonları İstanbul’a eğitim amacıyla gelmiş, mezun olduktan sonra kısa bir süre burada öğretmenlik yapmıştır. Daha sonra Azerbaycan’a dönerek mesleğini burada öğretmenlik yapmıştır. Daha sonra

⁴⁵ aynı yer

⁴⁶ Müsavat Partisi’nin kuruluşu ile ilgili bilgi için bkz., Abdülhaluk Çay, “1905-1917 Yıllarında Azerbaycan’daki Türk Siyasi Kuruluşları”, **Türk Kültürü Araştırmaları** ,No:27, (Ankara 1989), s.46-52

⁴⁷ Caferoğlu, a.g.e.,s.13-14

Azerbaycan'a dönerek mesleğini burada devam ettirmiştir. *Molla Nasrettin* dergisinin kurucuları arasında yer alan Numanzade, bir ara Azerbaycan Milli Hükümeti döneminde parlamenterlik de yapmıştır.⁴⁸

Hüseyin Cavit Rasizade : XX. Asır Azerbaycan edebiyatında özel bir yer tutan Hüseyin Cavit şiir ve dram eserleri yazmış, istiklal ve milliyetçilik ruhunu aşlamaya çalışmış, bu nedenle Azerbaycan'ın en çok sevilen fikir adamlarından biri olmuştur.

Hüseyin Cavit Rasizade'nin İstanbul'a ilk gelişi, 1903 yılının Haziran'ına rastlamaktadır. 1905 yılının Mayıs ayında Hüseyin Cavit ikinci defa İstanbul'a gelmiş, İdadi'yi bitirdikten sonra Darülfünun'un Edebiyat Fakültesine kaydolmuştur. O sıralarda Cavid'in Türk şairi ve filozofu Rıza Tevfik'ten ders aldığı bilinmektedir. İstanbul'da bulunduğu yıllarda (1905-1909) Cavit, Türk edebiyatı ile yakından ilgilenmiş, Namık Kemal, A. Hamid, Tevfik Fikret, Mehmet Emin Yurdakul, A.H. Müftüoğlu gibi ediplerin eserlerini okumuş, onlardan etkilenmiştir. Eserlerinde kullandığı dil Osmanlı Türkçesi olmuştur.⁴⁹

Ali Bey Hüseyinzade (Turan): XX. Asır yalnız Azerbaycan'ın değil tüm Türk düşünce dünyasının en mümtaz şahsiyetlerinden birisi olan Ali Bey Hüseyinzade, daha St. Peterburg'da tıp eğitimi yaparken Panславizm'e tepki olarak Türkçülüğü geliştirmiştir. Onun Türkçülük ile ilgili düşüncelerini sonradan Ziya Gökalp tarafından sistemleştirilmiştir. 1897'de İstanbul'a gelip Mekteb-i Tıbbiye'de öğretmenliğe başlayan Hüseyinzade, bu arada öğrencilerine Türkçü fikirleri yaymaya çalışmış ve Jön-Türk hareketinin çekirdeği olan "İttihad-ı Osman" cemiyetinin kurucuları arasına katılmıştır. 1905'te Azerbaycan'a dönerek *Füyuzat* adlı bir dergi çıkarmaya başlayan Hüseyinzade, buradaki yazılarında Azerbaycan kültürünün, İran ve Rus tesirlerinden temizlenmesi, Osmanlı Devleti öncülüğünde bütün Türklerin manevi birlik kurmaları gerektiğini savunmuştur.⁵⁰

Mehmen Emin Resulzade: Azerbaycan'ın bağımsızlığında önemli rol oynamış Müsavat Partisi'nin lideri M. E. Resulzade'nin İstanbul'a ilk kez gelişi 1911 yılına rastlamaktadır. Burada iki yıl muhacir hayatı süren Resulzade, Türk

⁴⁸ Minaveddin Musayev, **a.g.t.**, s.3

⁴⁹ **aynı yer**

⁵⁰ Geniş bilgi için bkz., İlham Habibullayev, **Hüseyinzade Ali Bey(Turan): Hayatı ve Fikirleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001

Ocağı'nın faaliyetleri ile yakından ilgilenmiş ve kendini bu faaliyetlerin içinde bulmuştur. Daha önce, sosyal demokrat bir görüşe sahip olan Resulzade, burada Ziya Gökalp, Ali Bey Hüseyinzade gibi Türkçü fikir adamlarının etkisinde kalarak milliyetçi çizgiye kaymıştır. Bir süre *Türk Yurdu* dergisinde yazılar yazan Resulzade, 1913'te Çar Rusya'sının Romanovlar sülalesinin tahttaki 300. yılı nedeniyle çıkarılan genel af sonrası Azerbaycan'a dönmüş ve faaliyetlerini burada devam ettirmiştir.⁵¹

Ahmet Bey Ağaoğlu: 1908'de Türkiye'ye yerleşerek gazeteciliğin yanı sıra bir takım siyasi faaliyetlerde bulunan Ağaoğlu, 1918 yılı Türk ordusunun Azerbaycan hareketi esnasında Nuri Paşa'nın siyasi müşaviri olarak yeniden Azerbaycan'a dönmüştür. Azerbaycan Milli Hükümeti döneminde parlamento üyeliğine seçilen Ağaoğlu, daha sonra Paris Barış heyetinde yer almıştır. Azerbaycan heyeti İstanbul'da bulunduğu sırada İngilizler, Ahmet Bey Ağaoğlu'nu hapsederek Malta'ya gönderilmişlerdi. 26 ay hapiste tutulan Ağaoğlu, Ankara Hükümeti'nin çabaları sonucu diğer Türk tutsaklarıyla beraber mahpus hayatından kurtulabilmiştir.⁵² Bundan sonra Anadolu'ya geçip Milli Mücadele'ye katılmış. Hatta Mustafa Kemal Paşa ile iyi ilişkiler kurmuştur. Ağaoğlu, Mustafa Kemal Paşa'nın teşebbüsü ile kurulan Anadolu Ajansı Basın Müdürlüğü yapmanın yanı sıra, iki defa Kars Milletvekili olarak TBMM'de temsil olunmuştur. Ömrünün son yıllarında ise Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde hocalık yaparak bilimsel çalışmalarda bulunmuştur.⁵³

Bu haklarında kısaca bilgi verdiğimiz şahıslar dışında ileri tarihlerde de oldukça fazla Azeri aydınının Türkiye'ye yerleşerek, çalışmalarını burada devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bunların arasında Mirza Bala Mehmetzade'nin, Adil Han Ziyathanov'un, Abdülvahab Yurtsever'in, Almas Yıldırım'ın ve Ahmet Cevat'ın isimlerini zikretmekten büyük kıvanç duymaktayız.

⁵¹ Daha geniş bilgi için bkz., Nesiman Yagublu, **Mehmet Emin Resulzade**, Baku, Gençlik Neşriyatı, 1991

⁵² Ahmet Bey Ağaoğlu hapisten kurtulduktan sonra basına yaptığı açıklamada duygularını: "Memleketi kurtaran Kuva-yı Milliye bizi de kurtardı" şeklinde dile getirmiştir. (bkz. **Hakimiyet-i Milliye**, No:231, 10 Temmuz 1921)

⁵³ İsmail İsmayılov, **Azerbaycan-Türkiye Medeni Alakaları XX. Asırda**, Baku, Azerbaycan Devlet Neft Akademiyası Yayınları, 2004, s. 91-93; Daha geniş bilgi için bkz., Fahri Sakal, **Ahmet Bey Ağaoğlu**, Ankara, TTK Yayınları, 1999

3. Baku’de “Türk Ocağı”nın Açılışı ve Türkiye’ye Tahsile Gönderilen Azerbaycanlı Talebeler Hakkında

1911 yılının Temmuz ayında İstanbul’daki Mekteb-i Tıbbiye’den olan bir grup genç, Türk milliyetçiliğini desteklemek, yaymak ve yüceltmek için bir beyannameyi müteakiben seri toplantılar yapmış ve bu toplantıların sonunda Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Yurdakul gibi Türkçülerden Türk milliyetçiliğini yeşertecek yeni bir cemiyetin kurulmasını istemişlerdi. Toplantıda bulunanlardan Dr. Fuat Sabit, kurulması düşünülen cemiyetin adının Türk Ocağı olmasını teklif etmiştir. Bu toplantıdan bir süre sonra 12 Mart 1912’de İstanbul’da “Türk Ocağı” resmen kurulmuştur.⁵⁴

15 Eylül 1918’de Baku’nün kurtuluşunu müteakip Azerbaycanlı aydınlardan bir grup Nuri Paşa’ya başvurarak Baku’de Türk Ocağı cemiyetini tesis etmek için izin verilmesini istemişlerdi.⁵⁵ Yapılan bu başvuru değerlendirilmiş ve yetkililerce “Türk Ocağı” cemiyetinin programı istenmişti. Program incelendikten sonra Azerbaycan İçişleri Bakanı Behbut Cevanşir tarafından cemiyetin faaliyeti uygun görülmüştür.⁵⁶

Baku’de Türk Ocağının açılışı ile Azerbaycan ve Türkiye arasında kültür bağı daha da sıklaşacağı düşünülmüştür. Azerbaycan Milli Hükümeti, bu hususta büyük çabalar göstermiştir. Azerbaycan Milli Hükümeti’nin kültürel ve eğitim politikasında milliyetçilik ön planda olmuştur. Türkoloji’nin gelişmesine yardımcı olmak için 1919 yılında açılan Baku Üniversitesi’nde Şarkiyat bölümü oluşturulmuştur.⁵⁷ Ayrıca okullarda Türkçe’nin yanı sıra Türk dünyasının önemli

⁵⁴ Hakkı Öznur, **Ülkücü Hareket-I(1908-1980)**, Ankara, Akik Yayınları, 1996, s.51-52

⁵⁵ Baku’de “Türk Ocağı” cemiyetinin kurucularından Cevat Ahundzade, Abdül Şayık Talıpzade, Tağı Nağızade ve Abaskulu Kasımzade’nin imzalarının bulunduğu 24 Eylül 1918 tarihli başvuruda yazıyordu: “*Baku Kumandanlığı Cânip Âlisine*

Türk milletinin ahlâk-i meyyet ve irfanca yükseltmek, Osmanlı Türkleriyle Azeri Türklerini birbirine tanıştırmak Baku’de bir Türk Ocağı açmak meramında bulunduğumuzdan ve maksadımız katiya siyaset ile uğraşmak olmadığından ocağın açılması için icap eden emrinizin isdarını istirham olunur efendim”(bkz. **Azerbaycan MDA**, F.1046, Op.1, D.4a, L.29; **BCA**; 930.01/4.78.2)

⁵⁶ Başvuru Nuri Paşa’ya yapılsa da, hukuki prosedür gereği bu mesele Azerbaycan’ın iç işi olduğu için bununla İçişleri Bakanlığı’nın ilgilendiği anlaşılmaktadır.(**Aynı yer**)

⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Hamit Alioğlu, “Azerbaycan’da Türkoloji’nin Dünü ve Bugünü”, **XI. Türk Tarih Kongresi(Ankara 5-9 Eylül 1990)-Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.VI, Ankara, TTK Yayınları, 1994, s.2235-2239

fikir adamlarının eserleri de okutulmuştur. Öğrenciler tarafından Ziya Gökalp, Fuat Köprülüzade, Mehmet Emin Yurdakul, Namık Kemal, Tevfik Fikret, Rezaizade, Halide Edip, Abdülhak Hamdi gibi çağdaş düşünürlerin eserlerine özellikle ilgi gösterilmiştir. Bu şahısların eserlerine her kütüphanede, her kıraathanede tesadüf olunmaktaydı. Türk aydınlarının resimleri o devirde birçok Azerbaycanlı ailenin evinin duvarlarını süslemekteydi.⁵⁸

Azerbaycan Milli Hükümeti döneminde kayda değer olaylardan biri de Türkiye ve Avrupa'ya tahsil almak için öğrenci gönderilmesiydi. Bunun Azerbaycan'ın istikbaline gerekli kadroların hazırlanması için çok önemli bir girişim olarak görülmesi gerekir. Daha önceleri de Azerbaycan'dan ferdi şekilde yurtdışına eğitim amacıyla gidenler olmuştur. Bu kez ise, bu teşebbüsün resmi devlet eliyle gerçekleştiği görülmüştür. M. E. Resulzade, İstanbul'da bulunduğu esnada, Osmanlı Milli Eğitim Bakanlığı yetkilileriyle yaptığı görüşmelerde Azerbaycanlı gençlerin Türkiye'ye okumaya gönderilmesi bununla beraber önceden burada eğitim gören öğrencilerin tahsilini bitirdikten sonra Azerbaycan'a geri dönmesi meselelerini tartışmıştır.⁵⁹

1920 yılı Ocağı'nda Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Türkiye ve Avrupa'ya tahsil amacıyla yüze yakın talebe gönderdiği anlaşılmaktadır.⁶⁰ İstanbul üzerinden Avrupa'ya gidecek Azerbaycanlı öğrenciler, Türk Ocağı tarafından misafir edilmiş, ocak üyesi İstanbullu gençler tarafından onlara ikramlarda bulunulmuştur. Halide Edip ve Hamdullah Suphi Bey, Azerbaycanlı gençlerle yaptıkları görüşmede onlara en içten duygularını iletmişlerdi. Azerbaycanlı öğrenciler de yaptıkları konuşmalarda, İstanbullu gençleri umutsuz gördüklerini, fakat hiçbir gücün

⁵⁸ **Azeri Türk**, No:11, 1 Temmuz 1928, s.9-10

⁵⁹ Hasanlı, **a.g.e.**, s.152

⁶⁰ Bunlardan 13'ü İstanbul'daki Yüksekokullara yerleştirilmiştir. (bkz. **Alemdar**, No:408, 29 Kanunisanı(Ocak) 1920); Ayrıca Azerbaycan Hükümeti'nin daha önceden Almanya'ya tahsil için öğrenci gönderme teşebbüsünde bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu öğrencilerin Mondros Mütarekesi imzalanmasıyla İstanbul'da mahzur kaldığı görülmüştür. Zor durumda kalan gençler, kendilerine yardım etmeleri için Müdafaa-i Milliye Derneği'ne müracaat etmişler, ama buradan kendilerine sınırlı bir yardım yapılacağı cevabını alınca, İran Sefarethanesinden yardım istemişler ve oradan da "biz sizi getirmedik" cevabını almışlardı.(bkz. **İkdam**, No:7836, 5 Kanunievvel(Aralık) 1918; Küçükkayhan, **a.g.t.**, s.149) Bu öğrencilerin İstanbul'daki Yüksekokullara yerleştirildiği ihtimal olunmaktadır. Çünkü, İstanbul Emniyet Müdürlüğüne gönderilen 2 Nisan 1919 tarihli yazıdan Azerbaycanlı talebelerin "Azerbaycan-Türk Talebe Cemiyeti" adı altında örgütlendiği anlaşılmaktadır. Bu cemiyetin programı "Cemiyetler Kanunu"na uygun görüldüğünden yetkililerce faaliyetine müsaade gösterilmiştir.(**BOA.**, DH.HMŞ., 4-1/4-96)

İstanbul’u Türklerden ayırmaya yetmeyeceğini, tüm Türk ve İslam âleminin İstanbul için her türlü fedakarlıklara hazır bulunduğunu belirtmişlerdi.⁶¹

Türkiye ve Avrupa’ya gönderilen talebelerin sonraki talihi ile ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değil; bu konuda şu ana kadar detaylı bir araştırma yapılmamıştır. Azerbaycan Sovyetleştirildikten sonra bu talebelerin çoğunun geri dönmeyerek muhacerette kaldığı en kuvvetli ihtimal sayılabilir.

Azerbaycan Sovyetleştirildikten sonra, bu kez Ankara Hükümeti’nin Azerbaycan ile ilişkileri eğitim sahasına yayarak kuvvetlendirmek istediği görülmüştür. Bu konuda özellikle Kazım Karabekir Paşa büyük çaba sarf etmekteydi. Bununla ilgili olarak Karabekir Paşa, TBMM Hükümeti Gürcistan temsilcisi Hüsamettin Bey vasıtasıyla Baku temsilcisi Memduh Şevket’e 27 Nisan 1922 tarihinde aşağıdaki yazıyı göndermiştir.

*“Şark Cephesi Sanayi Mekteplerinden 40 talebenin Baku’de deri imalathanesinde çalışarak yetişmeleri için Nafia Komiseri Hasan Bey Hacinski’nin muvafakat ve vaadiyle Kars’tan 40 kadar talebe gönderileceği ve bunların Azerbaycan hükümeti tarafından kabulleri keyfiyetini temini Şark Cephesi Kumandanlığına iş’arına atfen zât-ı âlilerine yazmıştım. Cevap alınmamıştır.”*⁶²

Türkiye’nin bu girişimleri maalesef sonuçsuz kalmıştır. Bu tarihlerde Azerbaycan’dan çok sayıda mülteci çocuğun aileleriyle beraber Türkiye’ye geldiği görülmüştür. Türk makamları bu mültecilere her türlü maddi ve manevi desteği vermiştir. Çocuklar için burada okulların kapısı hep açık olmuştur. Yerli Türk öğrenciler ise:

“Dağlarda otlar ceylan/ Bakışı hayran hayran/ Her yeri cennet gibi yurdumuz/ Yaşasın Azerbaycan!” diye Azeri parçalarını okuyarak Azerbaycanlı kardeşlerinin yaşlı gönüllerini okşamaya çalışmışlardı.⁶³

⁶¹ **Yeni Gün**, No:314, 29 Kanunisanı(Ocak) 1920

⁶² Nuri Köstüklü, “Kazım Karabekir’in Açtığı Okullar”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, No:5, Temmuz 1985, s.32

⁶³ Mustafa, “Vatancüda Bizler-Kardeş Türkiye’de”, **Odlu Yurt**, No:27, 27 Nisan 1931, s.42-44

4. Türkiyeli Öğretmenlerin Azerbaycan Eğitimine Katkıları

Azerbaycan hayırsever işadamları ve aydınları, eğitim konusunda Rusya'dan gerektiği kadar faydalanamayacaklarını anlayınca, bilhassa 1905'ten sonra Türkiye'ye yönelmişlerdi. Türkiye'nin eğitim tecrübesinden faydalanmak için Azerbaycan'a öğretmenler davet edilmiştir. Azerbaycan'a gelen ilk Osmanlı Türk Muallimi Ahmet Kemal Bey'dir. *Füyuzat* mecmuasını çıkaran Ali Bey Hüseyinzade'nin davetiyle Baku'ye gelen Ahmet Kemal, "Balahanı" mektebinde vazifeye başlamıştır. Bu mektebin tedrisatı İstanbul'dan getirilmiş olan kitaplarla yapılmıştır. Ahmet Kemal'in olumlu çalışmalarından sonra öğretmen ve kitap ihtiyacı artmış ve İstanbul'dan yeni öğretmenler ve kitaplar getirilerek eğitim çalışmalarına devam edilmiştir.⁶⁴ O dönemde Azerbaycanlı hayırsever işadamlarından Hacı Zeynelabidin Tağıyev tarafından İstanbul'dan getirilen Muallim Mehmet Cevdet⁶⁵, Azerbaycan'da kısa bir süre kalmasına rağmen kendisinden beklenen bütün hizmetleri yerine getirmeye çalışarak halk arasında büyük sevgi ve muhabbet kazanmıştır. Muallim Cevdet, Baku'de Darülmuaallimîn-i İptidaiye'yi tesis ederek bu okulda usulü cedit metodunu ustalıkla uygulamıştır. Rusların diğer azınlıklara tanıdığı hakkı Azerbaycanlılara tanımadığı, Azerbaycanlı çocuklarının maarifleşmesi için yeni usul üzere okulların açılmasının çok zor olduğu, mektep ve medreselerin programlarının yenilenmesine engel olduğu bir devrin akabinde Azerbaycan'da bir Darülmuaallimîn İptidaiye okulu açarak yeni usul üzere açılacak ilkokullara, eski usul üzere devam eden okulların programları değiştirilerek yenilenecek okullara öğretmen yetiştirerek Azerbaycan eğitim tarihine ismini yazdırmıştır.⁶⁶

⁶⁴ Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, s.40

⁶⁵ Daha sonralar Ahmet Bey Ağaoğlu bununla ilgili yazıyordu: "Benimle beraber Ali Bey Hüseyinzade, Hacı Zeynelabidin'i bir Darülmuaallim'in lüzumuna ve bu okuldan mezun olacak öğrencilerin gerek Kafkasya gerekse Baku Denizinin(Hazar) öteki tarafında Türk yerlerindeki ahali arasında maarifin neşri hususunda ne kadar azim hizmetler ibraz edeceğine ikna ettik. Kesenin ağız açıldı, şimdi Darülmuaallim'ini kuracak yürütecek biri lazımdı. Her şeyde olduğu gibi tabiatıyla gözüümüzü İstanbul'a çevirdik oraya birisini gönderdik, o da bize Cevdet'i getirdi."(bkz. Cemal Albayrak, **Muallim Cevdet'in Azerbaycan Eğitimine Katkıları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s.50)

⁶⁶ Albayrak, **a.g.t.**, s.98

Cevdet'in bu okullara uyguladığı yönetim şekli, İstanbul'dan hazırlayıp götürdüğü program ve uyguladığı öğretim metotları ayrı bir önem arz etmektedir. Öğrencilere milli birlik ve milli bir ruh vermek için tarihi yerlere geziler düzenlenmesi o zamana kadar Azerbaycan eğitiminde böyle bir metot mevcut değildi. Cevdet sayesinde ki bu metot Azerbaycan eğitimine kazandırılmıştır.⁶⁷

Bunlardan daha önemlisi olan, Türkçe sarf ve nahvini her türlü baskılara rağmen Darülmualimîn İptidaiye'de okutmuş bunun tesiri ile Azeri lehçesi İstanbul lehçesine oldukça yaklaşmıştır. Cevdet'in ayrıca Çar Hükümeti'nin Müslümanların arasını açmak için Şia-Sünni ayrımını uygulamasına karşı da mücadele verdiği görülmüştür. Halkın arasına girerek, konuşmalarıyla onları bilgilendiren Cevdet'in sayesinde çeşitli mezheplere mensup Müslüman çocukları aynı sırada oturarak eğitimlerini sürdürmüşlerdi.⁶⁸

Azerbaycan'da bulunduğu sıralar Cevdet'in hocalığın yanı sıra yazarlık da yaptığı anlaşılmaktadır. O tarihlerde *İrşad* gazetesinde Cevdet'in kaleminden İslam literatürü ve eğitimle ilgili seri makaleler yayınlanmıştır.⁶⁹ Muallim Cevdet'in halk arasında bıraktığı müspet tesir ve kazandığı başarı dolayısıyla bundan sonra Türkiye'den daha çok öğretmen getirilmesine vesile olmuştur. Rus yetkililerin çıkardıkları bütün engellere rağmen bu öğretmen getirme işi devam etmiş, bilhassa Azerbaycan Milli hükümeti zamanında bu işe daha hız verilmiştir. 1917 ve 1919 yıllarında Türkiye'de Azerbaycan'a giden öğretmen sayısı 300'ü geçmiştir.⁷⁰ Bu öğretmenlerden bazıları ailelerini de yanında getirmiştir. Türkiyeli öğretmenler maddi zorluklarla karşılaşmalarına rağmen görevlerini seve seve sürdürmüşlerdi.⁷¹ Fakat Azerbaycan Sovyetleştirildikten sonra bu öğretmenlerin çok zor koşullarda bırakıldığı anlaşılmaktadır. Sovyet yetkililerinin Darülmualim'in binasında Azneftkomu(Petrol Komitesi) yerleşirmesi sonucu, öğretmen ve talebeler dışarıda bırakılmıştır.⁷² Açlığa ve sefaletle mahkum bırakılan Türk öğretmenlerin birçoğu geri dönmek zorunda kalmıştır.⁷³ Türk öğretmenlerin

⁶⁷ aynı yer

⁶⁸ a.g.t., s.99

⁶⁹ aynı yer

⁷⁰ Saray, a.g.e., s.41

⁷¹ Alemdar, No:697, 24 Teşrinsani(Kasım) 1920

⁷² aynı yer

⁷³ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.916

gidişinden sonra Azerbaycan'da eğitim kaosa uğramıştır. Milli kadroların yetersizliğinden Azerbaycan Türkçesinde eğitim neredeyse yok derecesine kadar inmiştir. Bu durum başta Nerimanov olmakla bazı milli temayüllü Komünistleri rahatsız etmeye başlamıştır.⁷⁴ Bu zümrenin teşebbüsü ile öğretmen boşluğunu doldurmak ve milli dilde eğitimi yeniden canlandırmak için Azerbaycan Maarif Komiserliğinden yetkili birisi İstanbul'a gönderilmiştir. Amaç Bakü Üniversitesi ve diğer tahsil müesseseleri için gerekli öğretmenlerin getirilmesi idi.⁷⁵

1922 yılının Eylül ayında Azerbaycan Maarif Komiseri Mustafa Kuliye, o sıralar Rusya'da bulunan Türkiyeli aydınlardan Muhittin Birgen'e ⁷⁶ bizzat mektup yazarak Bakü Üniversitesinde görev yapmasını istemiştir. Mektupta ayrıca, kendisinin ileri süreceği tüm koşulların kabul edileceği de belirtilmiştir.⁷⁷ Sovyet rejiminin Bakü'deki Türkiyeli öğretmenlere karşı tutumundan haberdar olan Muhittin Bey'in ilk başlar bu teklifi geri çevirdiği anlaşılmaktadır. Fakat Maarif Komiseri'nden gelen ikinci bir mektup, bunu "milli unsura mensup" diğer Azerbaycanlıların mektuplarının izlemesi ve yakın çevresinin bu öneriyi kabul etmesi konusunda istekleri üzerine Muhittin Bey Ekim 1922'de Bakü'ye gelmiştir.⁷⁸ Bakü Üniversitesinde Osmanlı edebiyatı tarihi dersini vermeye başlayan

⁷⁴ 1920'lerde Azerbaycan'da Komünist Partisi yönetiminde Milli temayül belirtileri görülmekteydi. Nerimanov'un başını çektiği kültürel milliyetçi akım, 1924'den itibaren genişleyerek siyasi bir hava yakalamıştır. Azerbaycan Komünist Partisi üst yöneticilerinden Eyyüp Hambudakov'un adı ile bağlanan "Hambudakovculuk" cereyanı Azerbaycan'ın tam bağımsız olmasını, Yukarı Karabağ'ın Ermenilere verilmemesini, toprakları olmayan Ermeni köylülerine Azerbaycan dahilinde ekin arazisi ayrılmamasını talep etmiştir. Ayrıca devlet müesseselerinde gayri Türklerin yerine Azerbaycanlı Türklerin yerleştirilmesini, işçi ve amelenin tümüyle Türkleşmesini, mahalli Türkler yeterli olmazsa, Bakü'den çıkarılacak gayri Türk amelenin yerine İran Azerbaycan Türklerinin getirilmesini savunmuştur. Hambudakovcuların halk arasında yaptığı propaganda sonucu Azerbaycan'da gayri Türklere karşı bir düşmanlık uyanmıştır.(bkz., Mirza Bala Mehmetzade, "İflas Neden Oldu?", **Odlu Yurt**, No: 7, Eylül 1929, s. 276-279) Eyyüp Hambudakov'un konuşmalarında ve tezlerinde; Moskova'nın baskılarına isyan olunmakta kendi kendini idare edecek kadar yetişmiş olan Azerbaycan proleterlerinin Moskova'ya muhtaç olmadığı vurgulanmakta Azerbaycan'ın medeni ve milli istiklalinin iade edilmesi istenmekteydi. Bu gelişmeler karşısında Moskova'nın, Azerbaycan'da siyasi takiplere başladığı birçok Azerbaycanlı komünistin tutuklanarak kurşuna dizildiği görülmüştür.(bkz. Mirza Bala Mehmetzade, "Altıncı Yıl Dönümü", **Odlu Yurt**, No:8, Ekim 1929, s.297-302)

⁷⁵ **Hakimiyeti Milliye**, No:689, 18 Kanunievvel (Aralık) 1922

⁷⁶ Muhittin Birgen, bir dönem *Tanin* gazetesinin başyazarlığını yapmış, daha sonralar Çorum milletvekili olarak Meclis-i Mebusan'a girmiştir. Milli Mücadele başladığında Ankara'ya giderek 14 Aralık 1920 -9 Mart 1921 tarihleri arasında Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğünde bulunmuştur." Mesleki Temsil" programı TBMM'de kabul edilmediği için Ankara Hükümeti'ne kırıncı olan Muhittin Bey , buradan ayrılıp ticari amaç için Rusya'ya gitmeyi kararlaştırmıştır.(bkz. Zeki Arıkan , "Muhittin Birgen ve Azerbaycan " **Toplumsal Tarih**, No:29, Mayıs 1996, s.47)

⁷⁷ **a.g.m.**,s.48

⁷⁸ **a.g.m.**,s.49

Muhittin Bey, kısa sürede İstanbul'un yeni Türkçe'siyle Azerbaycan halk dilini kaynaştırarak Azerbaycan'daki dilin yükseltilmesi gerektiğine herkesi inandıra bilmiştir.Muhittin Bey'in çalışmaları sonucu, Azerbaycanlı öğrenciler Türkiye Türkçe'sini konuşmaya ve Türkiye'de basılan kitapları tam anlamıyla okuyup kavramaya başlamışlardı. Derslerde daha çok ilerleme sağlamak için İstanbul'dan iki öğretim üyesi ve yeterince kitap getirilmiştir.Türkiye'den çağrılan öğretmenlerden biri İsmail Hikmet, öteki de Almanya'da psikoloji alanında uzmanlaşmış olan Halil Fikret idi.⁷⁹

Muhittin Birgen, Bakü'de psikoloji ve Türkçe grameri üzerine iki kitap yazmakla beraber "Maarif ve Medeniyet" adını taşıyan yeni bir derginin yayımlanmasına da öncülük etmiştir. Bu derginin Sovyet iktidarının ilk yıllarında Azerbaycan edebiyat ve maarifine çok önemli katkıları olmuştur.⁸⁰ Fakat Muhittin Bey'in Azerbaycan maarifinin ıslahı için yaptığı çalışmalardan bir takım çevrelerin rahatsızlık duyduğu görülmüştür.Muhittin Bey'in Ankara hesabına casusluk yaptığı ve Azerbaycan'da devrim karşıtlarıyla ilişkide bulunduğu yolunda siyasi polise sürekli ihbarlar yapılmaya başlamıştır. Bu ihbarlar sonucu Çeka tarafından Muhittin Bey'in evine baskın yapılmış,kendisi sorguya alınmıştır.Yapılan sorgulama ve araştırmalar sonucu Muhittin Bey aleyhine hiçbir delil bulamayan Çeka yetkilileri kendisinden yapılan yanlışlıktan ötürü özür dilemişlerdi.Fakat onuru kırılan Muhittin Bey, artık bu baskılar altında fazla durmak istememiş ve 1925 yılında Azerbaycan'dan ayrılmayı kararlaştırmıştır⁸¹

1920'lere girildiğinde Azerbaycan'da çok az sayıda Türkiyeli öğretmen bulunmaktaydı.Kalanların da genelde Komünist ideolojisini benimsemiş şahıslar olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁹ a.g.m.,s.49-50; İsmail Hikmet , Bakü'de bulunduğu sırada Azeri edebiyatı üzerine iki büyük cilt tutan bir eser yayınlamıştır.(bkz., İsmail Hikmet,**Azerbaycan Edebiyatı Tarihi,İslamiyet'in Zuhurundan Miladın ON Sekizinci Asrına Kadar**, Bakü, Azerneşr, 1928)

⁸⁰ Arıkan, a.g.m., s.50

⁸¹ a.g.m., s.51

5. Anadolu’da Yapılan Azerbaycan Kültürel Etkinlikleri

XX. yüzyılın başlarından Azerbaycanlı yazarların çalışmalarında sık sık Türkiye konusuna yer ayırdıkları görülmektedir. Bunlar arasında Asım Hacı Abdürrehimzade’nin “Edirne muharebesi, yahut kahramanı Şükrü Paşa”⁸², Genceli Muallim Mehmetzade’nin “Enver Bey, yahut Kamil Paşa kabinesi”, Cafer Cabarlı’nın “Enver Bey , yahut Edirne’nin fethi”vs. eserleri örnek göstermek mümkündür.⁸³

Türkiye’ye olan bu ilgi yalnız yazılan eserlerle sınırlı kalmamış, 1919 yılının Ocak ayında Tiflis Azerbaycan Tiyatrosu sanatçılarından ibaret büyük bir grup zengin repertuarla Anadolu turnesine çıkmışlardı. On bir ay gibi uzun bir süre turnede bulunan Azerbaycanlı tiyatrocular, bu zaman zarfında Türk halkına Azerbaycan’ın sahne eserlerinden en iyi numuneler sunmuşlardı. Azerbaycan sanatçılarının Türk kamuoyu ve basınında çok olumlu izlenimler bıraktığı anlaşılmaktadır.⁸⁴ O dönemde Türkiye’nin en usta kalemlerinden sayılan Reşat Nuri Güntekin’in Azerbaycan tiyatrosu ile ilgili “*Büyük Mecmua*” dergisinin 6 Mart 1919 tarihli sayısında yazmış olduğu makaleden bazı pasajları aktarmayı uygun görmekteyim:

“... İstanbul’daki kumpanya, rivayet edildiğine göre, daha ziyade amatörlerden mürekkep bir heyettir ve bâhusus aktrisler de pek yenidir. Son senelerde Azerbaycan’ı ziyaret edenler orada hemen hemen Avrupa tiyatrolarına yakın tiyatro kumpanyaları olduğunu söylüyorlar. Bunu söylemekten maksadımız şehrimizdeki kumpanyayı küçük ve ehemmiyetsiz görmek değildir. Bilakis buradaki kumpanyayı - Dârülbedâyi heyeti müstesna olmak üzere - şimdiye kadar İstanbul’da teşekkül etmiş ve yaşamış kumpanyaların hepsinden iyi bulduk. Azerbaycan’ın orta kıymette olan bir kumpanyası bu kadar iyi olursa, oradaki

⁸² Bu eserin yazarı, Balkan savaşı sırasında İstanbul’da bulunmuş ve savaşın gidişatını bizzat yerinde gözlemledikten sonra gördüklerini daha sonra eserinde yansıtmıştır.(bkz.,İnkilap Kerimov, **Azerbaycan- Türkiye Teatr Alakaları**, Bakü, Nağilevi,2000,s.6 (I. Bölümün eki)

⁸³ **a.g.e.**,s.6-7

⁸⁴ Daha geniş bilgi için bkz., Kerimov, **a.g.e.**, s.13-23; Ayıca **Tasfiri Efkar**, No:2627, 20 Kanunisani (Ocak)1919; No:2643, 5 Şubat 1919; No:2649, 11 Şubat; **Azerbaycan** , No:136, 14 Mart 1919

yerli ve teşkilatlı tiyatro heyetlerinin her halde mükemmel şeyler olması lazım gelir ki anlatmak istediğimiz de bu idi.

Gerek piyesler ve gerek temsillerin bizde ilk uyandırdığı fikir Azerbaycanlıların tiyatroyu gayet cedit ve ehemmiyetle telakki etmeleri ve bu hususta Türkiye'yi geçmiş olmaları oldu. Memleketimiz tiyatroyu hemen daima çoluğu çocuğu , işsizler ve sarhoşları eğlendiren bir “oyun” telakki etti.Tulûât kampanyalarının bütün sermayesi birkaç hindi piyesi kanavası, sekiz on hile, bir iki dizine ıstılahlı küfürden ibaretti.Demek ki İstanbul halkı , sokak süpürücülerinden eski devrin muhteşem kordonlu yaverlerine varıncaya kadar kırk seneden beri bu ahmak şeyleri dinlerken , Azerbaycanlılar boş durmuyorlar çalışıyorlarmış.

(...) Azerbaycan tiyatrosu her yaşayan mevcut gibi büyümeye tekemmül etmeye namzet bir san'attır. Şarkın iptidailiğinden ve geriliğinden onda bir şey bulunabilir. Fakat herhalde canlı bir çiçek – velev ki pek nadide ve zarif bir şey olmasa da – ince bir san'atla tertip edilmiş kağıt çiçeklere müreccaktır. Azerbaycan Türkçesini Azerbaycan artistlerinin ağzından işitmek bir zevktir. Kulağımıza memleketimizin bazı kısımlarında konuşulan Türkçe'den daha munis ve tatlı gelen bu lehçeyi Azerbaycan tiyatrosu için bir zarar addedenler fikrimizce doğru düşünmüyorlar.En manasız söz onların diliyle telaffuz edildiği halde hoş bir şey oluyor.

(...) Azerbaycan tiyatrosuna lazım gelen rağbeti İstanbul'un esirgememesi her halde şâyân-ı temennidir.”⁸⁵

Azerbaycan halkının kültürünü, toplumsal hayatını Türk halkına tanıtmak için Sovyet Azerbaycan'ın Ankara temsilcisi İbrahim Ebilov'un da sık sık kültürel etkinlikler düzenlediği görülmüştür. Bu etkinliklerde Mustafa Kemal Paşa'nın şerefine yazılan marşların yanı sıra, Azerbaycan tiyatro ve müzik sanatından en güzel örnekler sergilenmiştir.⁸⁶ Bu etkinliklerin çoğunda Mustafa Kemal Paşa'nın

⁸⁵ Reşat Nuri Güntekin'in Tiyatro İle İlgili Makaleleri, Haz. Kemal Yavuz, 1.Baskı, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1976, s.288-291

⁸⁶ Bu tür etkinliklere Türk halkının ilgisi büyük olmuştur. “Azerbaycan gecesi” adı altında düzenlenen bu programların hanımlara ve beylere ayrı ayrılıkta sunulduğu görülmüştür. (Hakimiyet-i Milliye, No:370, 5 Kanunievvel (Aralık) 1921)

bizzat iştirak ettiği görülmüştür.⁸⁷ Mustafa Kemal Paşa ile beraber TBMM ricali ve Ankara'daki yabancı temsilcilerinin de katılımıyla gerçekleşen bir "Azerbaycan gecesi"nde hafızalarda kalan en önemli olaylardan biri de Azerbaycan elçiliğinde tasarrufat müdürlüğünü yapan Nadir İbrahimov'un "Sakarya Zaferi" dolayısıyla yazmış olduğu meyhane türküsünün bir grup tarafından sahnede bir ağızdan seslendirilmesi idi. Şu ana kadar pek bilinmeyen Azeri şivesindeki bu meyhane türküsünü söylendiği gibi aynen aktarıyorum.⁸⁸

*Çal def ki özümüzü sazlayak
Meyhaneni Ankara'da bağlayak
Bir az da Yunanları kapazlayak (tokatlamak)
Teleye (tuzak) düşendir bu Yunanlılar!*

*Bayrak çekmek istersen Ankara'da
Geçmiş asırları salmırsan yada
Aşını pişirdiler Sakarya'da,
Derbeder koyup kaçan Yunanlılar!*

*Gonariyus Avrupa'da herlenir (dolaşıyor)
Bundan ondan biraz para dilenir*

⁸⁷ Kerimov.,a.g.e., s.76-77; 1921-1922 yıllarında Azerbaycan'ın Ankara temsilciliği enformasyon şubesinde görevli bulunan, asıl mesleği tiyatroculuk olan Rıza Tehmasip, Mustafa Kemal Paşa ile ilgili bir anısını şu şekilde dile getirmiştir: "Ankara'da savaş öksüzleri yararına düzenlenen bir gecede ben, Hüseyin Cavid'in "İblis" eserinden son monoluğu söylerken tüm salon alkış sesleriyle titremekteydi. Temaşa bittikten bir saat sonra uzun boylu orta yaşlarda bir şahıs kaldığım otele gelerek benden söylediğim monoluğun suretini istedi.Sonralar Ebilov'dan bu şahsın Türkiye parlamentosunda sağ muhafazakar fraksiyonunu temsil ettiğini ve benim güya din aleyhine propaganda da bulunduğum için Türkiye dışına çıkarılmam ile ilgili meclise teklif sunduğunu öğrendim. Meclis de benim çıkarılmamı onaylamıştı. Bu meseleyi çözüme kavuşturmak için bizzat Mustafa Kemal Paşa'ya başvurduk. Mustafa Kemal Paşa beni, Türkiye'nin şair ve ediplerinin de bulunduğu meclise davet edip "İblis"teki monoluğu söylememi rica etti. Aydın görüşlü olan Mustafa Kemal Paşa , bu monoluktaki manayı çok güzel anlamaktaydı. Mustafa Kemal Paşa , Hüseyin Cavid'in eserlerine hayranlığını hiçbir şekilde saklamamıştır".(bkz., Tamilla Tehmasip, **Hüseyin Cavid ve Teatr**, Bakü, Işık Yayınları, 1988, s.124-125) Söz gelişi; Hüseyin Cavid'in "İblis" eserinde , İblisin insanların nefsi üzerinde hakimiyet kurarak istediğini yapabileceği belirtilmiştir.Eserin mazmununa göre, dünya durdukça, kendi nefsinin esiri olan insanlar varoldukça İblisin iktidarı da devam edecektir. Hüseyin Cavid'in "İblis" dahil diğer eserleri ile ilgili geniş bilgi için bkz., Hüseyin Cavid , **Dram Eserleri**, Haz. M. Şükür, Bakü, Azərneşr, 1975

⁸⁸ **Vakit**, No:1452, 25 Kanunievvel (Aralık) 1921

*Sulhtan ötrü buna ona yalanır
Bu ne felakettir ah, ey Yunanlılar?!*

*Dağlara , ormanlara kar düşüptür,
Konstantine kış helvası pişiptir,
Yeni Türk askerini görüp şaşıptır
Gözü dört olan yazık Yunanlılar!*

*Anadolu Türk'ün tek zan edersen,
Azərbayni demek ki görmeyirsen ,
Bir kardaş oldukların bilmeyirsen,
Bi haber,ah bi neva avazsız Yunanlılar!*

*Gözün görmeyir bir gözlük alsana
Biraz daha şimala kalksana
Ay yıldız , orak çekice baksana
Vay sizin halınıza kopuk Yunanlılar!*

Sovyet Azərbaycan'ın Ankara temsilciliği tarafından bu tür etkinlikler zaman zaman çeşitli vesilelerle sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu tür sosyal içerikli faaliyetler, iki kardeş halkı birbirine daha çok yakınlaştırmıştır.⁸⁹ İbrahim Ebilov, Türkiye ve Azərbaycan kültürel ilişkileri üzerine düşüncelerini basına aktarırken şunlara dikkat çekmiştir:

“...Lisan ve edebiyat hususundaki iştirak ve yakınlığın gittikçe artmaması imkansız bir şeydir. Lisan birliğine doğru gidiliyor. Edebiyat gitgide iki taraf için müşterek bir şekil alacaktır. Biz bu iştirake boş el ile karışmayacağız. Çarlık Rusyasının bizi haktan mahrum etmesinin neticelerinden biri de bizim senai-i nefiseye ehemmiyet vermemizdir.Çarlığın bize yegane faidesi bu olmuştur. Biz

⁸⁹ Azərbaycan halkının en büyük bayramlarından sayılan Nevruz'un girmesi dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın teşebbüsü ile Ankara'da ilk kez resmi askeri tören düzenlenmiştir.(bkz.,**Vakit**, No: 1556, 10Nisan 1922)

başka lisanlardan adaptasyonlar yapmaya meyl etmiyoruz. Vücuda getirdiğimiz sahne eserlerinde kendi ruhumuz, kendi ilhamımız , kendi sahne sanatımız vardır. “Arşın mal alan” gibi operamız Rus, Gürcü, Yahudi, Ermeni lisanlarına tercüme edilmiştir. Nyu- York’ta büyük muvaffakiyetle oynanıyor. Operamız, Avrupa operalarının tercümeleri değil, “Leyli ile Mecnun”, “Aşık Garip”, “Aslı ve Kerem” gibi şeylerdir. Azerbaycan kendi hayatına ait sinema filmleri vücuda getirmek hususunda da iyice ileri gitmiştir. Bu nev’ filmlerin yakında Türkiye’de de gösterileceğini umut ederim.”⁹⁰

6. Azerbaycan Halkının Türkiye Sevgisi

a) Balkan ve Cihan Savaşlarında Azerbaycan Halkının Anadolu’ya Yaptığı Yardımlar

1905 sonrasında Azerbaycan’da yaşanan Türk-Ermeni çatışması ve daha sonra Rusya’da Panslavist eğilimlerin ağırlık kazanması Azerbaycan Türklerinde birlik, dayanışma ve mücadele etme ruhunu geliştirerek “Türkçülük” akımının kuvvet bulmasına ve böylece Türkiye’ye karşı büyük ilgi ve sevginin meydana gelmesine yol açmıştır. Bunda sonra Türkiye’de yaşanan her olay, her gelişme Azerbaycan’da yankı yapmaya başlamıştı. Türkiye’ye yakın ilgi ve muhabbetin oluşması, Balkan Savaşları esnasında ilk meyvelerini vermişti. Bakû Türk basını Rus sansüründen geçirebileceği bir dille kapalı şekilde bu savaşı Rusların provoke ettiğini halka duyurarak, kardeş Türkiye’ye yardım yapılmasını telkin etmiştir.⁹¹ Azerbaycan halkının önde gelen aydınları da Türkiye’ye yardım amacıyla kampanyalar başlatmışlardı.⁹² Müsavat Partisinin organize ettiği böyle bir kampanyaların birinde Bakû’deki Osmanlı konsolosluğu önünde toplanan kalabalıktan ürken Çar yönetimi

⁹⁰ **Vakit**, No:1466, 8 Kanunisanı (Ocak) 1922

⁹¹ Hüseyin Baykara, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda, İstiklal Savaşında Türkiye Ordusunda Azerbaycan Askeri Kıt’aları”, **Türk Kültürü**, No: 22, Ağustos 1964, s.72

⁹² Süleymanov, **Nuri Paşa**, s.3

bu konsolosluğu kapattırmıştır.⁹³ Fakat, yapılan bu baskılar hiçbir şekilde Azerbaycan halkını Türk kardeşlerine yardım yapmaktan caydırmamıştır. Azerbaycan halkı, gerek maddi olarak, gerekse manevi olarak Türkiye'ye yardımlarda bulunmuştur. Bir kısım Azerbaycan Türk'ü ise, gönüllü olarak Anadolu'ya gelerek Balkan devletlerine karşı savaşmak istemişlerdi. Azerbaycan'dan ve Kuzey Kafkasya'dan gelen "Kafkas Gönüllü Kıt'ası" adıyla bir askeri birlik kurulduğu anlaşılmaktadır.⁹⁴

Azerbaycan halkı, Birinci Cihan Savaşı esnasında da Anadolu Türklerinden yardımlarını esirgememiştir. Bu yardım çalışmasında en büyük görevi ise, 1905 yılında Baku'de kurulmuş olan "Baku Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" üslenmiş, yardım çalışmalarını organize ettiği gibi, yardımların yerlerine ulaşmasını da sağlamıştır. 1915 yılı başlarından savaş sonuna kadar, Baku Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi yardım heyetleri, bütün işgal edilen ve Türk ahalinin zor durumda bulunduğu yerlere giderek, halka yiyecek, giyecek yardımları yaptıkları gibi onların hak ve hukukların korumaya çalışmışlardı. Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu, Batum, Erzurum, Hınıs, Trabzon, Iğdır vs. yerlerde şubeler açmış, iâşe ve sağlık merkezleri oluşturmuşlardı. Rus memurlarının Müslüman halka yaptığı

⁹³ Müsavat Partisi, Balkan Savaşı nedeniyle bir bildiri yayınlamak, bir nüshasını Yusuf Ziya aracılığıyla İstanbul'a göndermişti. Bu bildiri şudur:

"Bugün sahne-yi âlemde bilcümle milel ve akvamın enzır-i tahkir ve istihzası altında İslâm âlemi, faciye-yi elimenin son perde-yi dilhıraşini, gamü ekdari, bñihaye ile bitirmek üzredir. Bu vakta kadar kendilerini mütemeddin addeden Avrupalılar, İslâm âleminin cem-i azasını eziyor ve hergüna tahkirden çekinmiyordu. Ümidvaridirler ki, âlemi İslâm'ın kalbi menzilesinde olan Hilafet-i Osmaniye, nahş insan gibi bu kadar darbelerden sonra çar ve naçar devam edemeyip mahv ve nabüd olacaktır. Lâkin, ilân-ı meşrutiyetten sonra onlar kendilerinin yanılmış olduklarını, Hilafet-i Osmaniye'nin yeniden kuvvete geldiğini göyerek dehşete geldiler. Ve âlem-i İslâm'ın gitgide terakki edeceğine yakîn ettiler. Hayal-i batullerine göre Müslümanlara reva gördükleri eza, ceza ve hıyanetlerin cezasını tadacaklarını düşündüler. Ona göre Trablus, Bosna-Hersek, şimdi de Balkan meselesini çıkarıp her taraftan toplar, tüfekler, bombalar, hancer ve nizalarını alarak âlem-i İslâm'ın kalbine sapladılar. Onu parçalamak ve tamamıyla payimal ve müzmehil etmek istiyorlar.

Dindaşlar! Biliniz ve aghâ olunuz ki, yegane ümidimiz ve çare-i necatımız Türkiye'nin istiklal ve terakkisindedir. Eğer biz şimdi de kendimizin evvelki hissizliğimizden vazgeçmezsek, dünyanın gözü önünde hak, islamiyet ve milliyetimizi kaybedip ağıyara ecir, tâbi, âdeta esir olacağımız şek ve şüpheden âridir...

Cem-i âlem biliyor ki, bu muharebeyi Hilafet-i İslamiye'ye malik olan Türkiye'ye açan Balkan'ın küçük ve ufak hükümetleri değildir. Zira, şir ne kadar zayıf olsa da çakal ve tilkiler ona yakın gelmeğe cüret edemezler. Bu işleri işleyen, islamiyet ve insaniyet düşmanı "jandarma-i âlem" lakabı ile mulakkeb olan şimal ayısı Rusya hükümet-i müstebidesidir ki, hergün levazım-ı sıhhiye, etbba, ianeler ve gönüllü adıyla bölük-bölük nizamiler gönderiyor." (bkz. Abdulhaluk Çay, a.g.m.,s.49)

⁹⁴ Baykara, a.g.m., s.72

haksızlıkların, Ermeni ve Rumların yaptığı tecavüz ve saldırıların önünü almaya çalışmışlardı.⁹⁵

Azerbaycan halkının ayrıca, savaş esnasında özel kurtarma ekipleri kurarak Rus ordusunun işgali altında bulunan Türk topraklarına gönderdiği ve orada öksüz kalan Türk çocuklarını Azerbaycan'a getirterek onların kaygısını çektiği görülmüştür.⁹⁶ Bunun dışında 1915 yılında Azerbaycan'dan Türkiye'ye yardım adı altında 40 kg altın gönderildiği de anlaşılmaktadır.⁹⁷

Azerbaycan gönüllüleri, Balkan Savaşında olduğu gibi, I. Cihan Savaşında da Türk kardeşleriyle beraber düşmana karşı savaşmışlardı. Çanakkale savunmasında tüm heyeti şehit düşen 57. alayın askerleri arasında Azerbaycanlılar da bulunmaktaydı.⁹⁸

I. Cihan Savaşı esnasında Rusların eline çok sayıda Türk esiri geçmişti. Bu esirlerden bir kısmı Baku yakınlarındaki Nargin adasında tutulmaktaydı. O sırada talebelerden teşkil olunan bir cemiyet, Türk esirlerinin kaçırılmasını plânlamıştı. Bu işte, onlara bazı milliyetçi aydınların yanı sıra, elit ailelere mensup Azerbaycanlı hanımların da yardımda bulunduğu görülmüştür. Bunlar, esirlere yemekle beraber bazı silah ve cep lambaları taşımışlardı. Kaçırma operasyonu başarılı olmuş ve 16 Türk subayı tutsaklıktan kurtarılmıştır. Ruslar, kaçırılan esirlerin fırtınada kayıklarıyla beraber boğulduklarını zannettiği anda, Türk subayları "Cemiyet-i Hayriye" (İsmailiye) binasında istirahat etmekteydiler.⁹⁹

Azerbaycanlı zenginlerden bazısının Türk esirlerini himaye altına alarak barındırdığı anlaşılmaktadır. Bu zenginlerden biri de Âsi Bey Aşurbeyov idi ki, kendi hanesinde altmış Türk esirine baktığı, karısının da esirlerin çamaşırlarını bile yıkadığı ağızdan ağza dolaşmaktaydı. Aşurbeyov ayrıca, Baku'ye gelen Türk öğretmenleri de aylarca evinde ağırlamış, onlara maddi destekte bulunmuştur.¹⁰⁰

⁹⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardaş Kömeği(Yardımlı)" ve Baku Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000

⁹⁶ Süleymanov, **a.g.e**, s.3

⁹⁷ İsmailov, **Azerbaycan-Türkiye Medeni Alakaları XX. Asırda**, s.17

⁹⁸ **Aynı yer**

⁹⁹ Seitli Mir Aziz, "28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri", Azerbaycan Yurt Bilgisi, No:17, Mayıs 1933, s.201

¹⁰⁰ **Alemdar**, No:700, 27 Teşvinsani (Kasım)1920

b) Türk Ordusuna ve Türk Komutanlarına Azerbaycan Halkının Göstermiş Olduğu İlgi

4 Haziran 1918'de Azerbaycan Milli Hükümeti, Azerbaycan topraklarının Ermeni-Rus işgalinden kurtarılması için Osmanlı Devletinden askeri müdahalede bulunmasını istemiştir. Fakat, bazı sebeplerden dolayı Türk Ordusunun gelişi bir kadar gecikmiştir. O dönem Azerbaycan'ın ünlü şairlerinden Abdül Şaik Talipzade, Türk Ordusunun gecikmesinden dolayı halkın üzüntüsünü şöyle dile getirmekteydi: ¹⁰¹

*Niçin böyle geciktin?
Sensiz kalbim kırık, sönük, çiğnenmiş, hırpalanmış
Ömrü şişem taşa değmiş, hayatım parçalanmış.
Kırık bir saz gibi sızlar kanlı, yorgun telleri
Yakılır da, yakar da bütüün kaygu vurmüş illeri.
Şu vatanın öksüzleri, gelinleri, dulları
Göz yaşıyla sulamış hep geçtiğiniz yolları
Yolunuzu beklemekten benizleri sararmış,
Hiç gelmedin o şen, güler yürekleri gam almış.*

Nihayet beklenen an gelmiş, 15 Haziran 1918'de ilk Türk birlikleri Gence şehrine dahil olmuştur. Halk, Gence'de Türk askerlerini büyük bir coşku içinde kurbanlar keserek ve binalara Türk bayrakları çekerek karşılamıştır. ¹⁰²

¹⁰¹ Nizamettin Onk, **Kafkas Seferimiz 1918 ve Milli Meyhane**, İstanbul, Su Yayınları, 1977, s.12-13

¹⁰² Naki Keykurun hatıratında, Türk Ordusunun karşılanmasını şu şekilde aksettirmiştir: “Türkler, tren ile Gence’ye geldiler. Gence’de büyük merasimle karşılandılar. Karşılama töreni şu şekilde olmuştur: Gence halkı şehir meydanını doldurmuş, devlet daireleri ve mektepler tatil yapmış ve öğrenciler tabur halinde yerlerini almışlardı. Harp senelerinde, Rusların işgal ettikleri Türkiye’nin şark vilayetlerinden toplanarak Cemiyet-i Hayriye tarafından Azerbaycan’ın her şehrindeki çocuk yuvalarına yerleştirilen sahipsiz çocuklardan dört yaşından yukarı olanlar da tabur halinde meydandaydılar. Meydanın etrafını saran kadınlı erkekli halk hep askerlere bakıyorlardı. Sevinçten herkesin gözleri yaşlıydı. Yuvalardan gelen çocuklar askerlere yanaşıyorlar, ellerine sarılıyorlar, nereli olduklarını anlatıyorlardı. Askerler de her birisini ayrı ayrı seviyor ve okşuyorlardı. Bu sırada bir çığlık kopuyor 9 yaşlarında bir çocuk babasını tanımış, birbirlerine sarılmışlar. Etraftaki binlerce insan bu manzaraya dayanamayıp ağlaşıyorlar. Bunlar hep sevinç gözyaşlarıydı.” (bkz. Keykurun, **a.g.e.**, s.81) Azerbaycanlı hayırsever işadamı Zeynelabidin Tağıyev ise, Türk ordusunun gelişinden

Türk Ordusunu gelişi Azerbaycan şairleri için de gurur ve ilham kaynağı olmuştur. Ahmet Cevat'ın "Ey Asker" ve "Türk Ordusuna", Selman Mümtaz'ın "Övün Millet" şiirleri aslında tüm Azerbaycan halkının duygularını sevincini dile getirmiştir.¹⁰³ Azerbaycan halkı, kahramanları gördükleri Türk komutanları Nuri Paşa, Halil Paşa, Mürsel Paşa ve Enver Paşa'ya besteler yapmaktaydı.¹⁰⁴ Azerbaycan'da hiçbir büyük meclis ve toplantı bu şahısların iştiraki olmadan yapılmamıştır. Gittikleri her yerde sevgi ve ilgi odağı olmuşlardı. Bütün bunların sebepleri ise çok açıktır; Türk ordusu komutanları ile beraber Azerbaycan halkının var olabilmesi için mücadele etmiş, onu düşmanların pençesinden kurtarmış ve yarınlarına umutla bakmasını sağlamıştı. Bu yolda Türk askeri canını ve kanını hiçbir karşılık beklemeden kardeşleri uğruna fedakarca vermişti. Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğruna elde bulunan kayıtlara göre 1130 Türk askeri şehit olmuştur.¹⁰⁵

Azerbaycan'ın milliyetçi şairlerinden Ahmet Cevat¹⁰⁶, Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığının yıl dönümü dolayısıyla *İstiklal* dergisinde Türk şehitlerinin anısına "Kalk" isimli şiirini yazmıştır. Şu ana kadar okurlar tarafından

duyduğu hisleri sonralar *Yeni Gün* gazetesi muhabiri Ruşen Eşref'le yaptığı söyleşide şu şekilde dile getirmiştir: "Nihayet geldiniz. Ben de düşe kalka askerlerinize, askerlerimize karşı çıktım. Neferlerin bile dizlerine kapanmak istedim.(...) Onlara yardım etmek bizim borcumuzdur. Onlar dar günümüzde bize nice fedakarlıklar ederek yetiştiler. Bu ne büyük şey! Biz de para var. Fakat biz biliksiz, uyuşuk, özünü kaybetmiş insanlarız. Siz bize muallimler gönderin. Nazik dilinizi gönderin. Biz de size paramızı gönderelim. Birbirimize sarılıp birbirimizi kurtaralım." Tağiyev'in sözlerinden çok uygulanan Türk muhabir Azerbaycanlı iş adamı ile ilgili izlenimlerini gazeteye aktarırken şunları yazmıştır: "Bilmem ki bizde bunun yüzde birini düşünen bir zengin, millet dostu bir adam var mıdır? Yoksa böyle bir âşık, ecnebi baskısından mı doğur?(...) Osmanlı Türk'ü onun nazarında şöyle bir manayı haizdi: Üzerine yüzlerce senedir dünyanın birleşip saldırdığı bir avuç insan! Bütün bu sevletlere(saldırı) karşı her gün biraz daha ezilmesine rağmen hâlâ mertçe Avrupa'da tutunan ve arkasında koskoca bir İslâm âlemini tek başına koruyan bir avuç kahraman!" (bkz. **Yeni Gün**, No:143, 27 Kanunisanı(Ocak) 1919)

¹⁰³ Mehman Süleymanov, **Azerbaycan Türk Şehitlikleri**, Baku, Harbi Neşriyat, 2000, s.42-45

¹⁰⁴ **a.g.e.**, s.48-51

¹⁰⁵ Baku'de Türk Şehitliğinde kurulmuş hatıra anıtında şu sözler yazılmıştır: "25 Mayıs-17 Kasım tarihleri arasında cereyan eden Kafkas Harekâtında, Nuri Paşa komutasındaki Türk Kafkas Ordusu; Gence, Gökçay, Aksu, Kürdemir ve Şamahı istikametlerinde taarruzlarına devamlı 15 Eylül 1918 tarihinde Baku'ye girerek Azerbaycan'ı, müteakiben devam eden muharebeler sonucunda Karabağ ve Dağıstan'ı düşman işgalinden kurtarmıştır. Bu harekâta kahraman mehmetçik, Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğruna Azeri kardeşleri ile omuz omuza savaşmış ve 1130 şehit vermiştir. Onlar Azerbaycan'ın her yerinde birçok isimsiz mezarda, ikinci vatanlarında yatmaktadır, işte bu anıt kardeşlik uğruna, kanlarını seve seve feda edip: "Ayrılr mı gönül candan, Türkiye Azerbaycan'dan" düsturunu yüreklerimize perçinleyen o muhteşem askerın, şehit mehmetçiklerin anısına dikilmiştir. Ruhları şâd olsun. 15 Eylül 1999"

¹⁰⁶ Azerbaycan Milli Marşının yanı sıra, Türkiye'de meşhur olan "Çırpınırdı Karadeniz" türküsünün sözleri de Ahmet Cevat'a aittir.

pek de bilinmeyen Ahmet Cevat'ın bu şiirini aynen aktarmayı uygun görmekteyim:¹⁰⁷

*Kalk,kalk: sarmaşıklı mezar altından !
Gelmiş ziyarete kızlar, gelinler!
Ey, kervan geçidi yollar üstünde
Her geçen yolcuya yol soran asker!*

*Kovdukların senin : yabancı hanlar
Kurtardı ülkemi döktüğün kanlar.
Bak nasıl üymekte tozlar,dumanlar
Garip mezarını, ben de beraber!*

*Senin kanından mı düzler de böyle,
Kudret bitirmiştir sayılmaz lale?
Dost elinden koptu bir yanık nale
Yoksa o nalenin ruhu mu söyler?!*

*Geçerken göklerden bir katar turna,
Ağlar bıraktığı günleri sorma!
Bak, doğru çıkmakta gördüğün rüya,
Beslediğin amel, bugün gülümser!*

*Çarıklı kardaşın sadedil köylü
Yalnız mezarına bir örük ördü
Toplanıp baş başa her üçü, dördü
Her gün köylü kızlar derdini dinler*

¹⁰⁷ **İstiklal**, No:1, 28 Mayıs 1919, s.27

c) Anadolu Milli Mücadelesine Azerbaycan Halkının Yaklaşımı

Azerbaycan Sovyetleştirildikten sonra da Azerbaycan Türkleri, zor günlerde Osmanlı'nın yaptıkları yardımları, verdiği desteği hiçbir zaman unutmamıştır. Azerbaycanlılar arasında “Osmanlı “ kelimesi bile heyecanla karşılanmaktaydı. Vâlâ Nurettin anılarında, Baku'de petrol üreten mekanların birinde çeşitli milletlerden işçilerin katılımıyla gerçekleşen açık hava toplantısında, kendisinin “Osmanlı” diye tanıtılması üzerine kopan alkış seslerinden az kala hangarın kopacağını yazmaktadır.¹⁰⁸

Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde başlatılan Milli Mücadele, Anadolu Türkünde olduğu kadar Azerbaycan Türkünde de bir inam oluşturmuştur. Azerbaycanlılar, Mustafa Kemal Paşa'ya “kurtarıcı” gözüyle bakarak Anadolu'yu düşman işgalinden temizledikten sonra buralara da geleceğinden umutluydular. Meclislerde, şenliklerde daha önce Nuri ve Enver Paşaların adına söylenen besteler, şarkılar şimdi de Mustafa Kemal Paşa söylenmekteydi.¹⁰⁹

Mustafa Kemal Paşa komutasındaki Türk ordusunun Yunanlılara karşı kazanmış olduğu her zafer Azerbaycan'da büyük coşku ve heyecanla karşılanmıştır.¹¹⁰ Azerbaycan halkı Bursa'nın kurtarılışından sonra savaşta zarar çeken Anadolu kardeşlerinin yararına “Hilal-i Ahmer” günü ilan etmiş ve yardımlarda bulunmuştur.¹¹¹

¹⁰⁸ Vâlâ Nurettin, **Bu Dünyadan Nazım Geçti**, s.250

¹⁰⁹ Aydemir, **a.g.e.**, C.III, s.585

¹¹⁰ Bakü temsilcisi Memduh Şevket'in TBMM Hükümeti Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş olduğu telgrafta yazıyordu: “ İzmir'in istirdadı haberi üzerine ahali, hükümet ve matbuat izharı şadıman ettiler. Sokaklar, caddeler, binalar, gazete sayfaları bayraklarla ve Başkumandanımızın tasvirleri ile donatıldı. Azerbaycan Cumhuriyeti namına Komiser Şurası Reisi, İcraiye Komitesi Reisi, Harbiye Komiseri, Fırka Merkez azaları hep birlikte ve ayrıca Hariciye Komiseri ve müçtemian Rus, İran, Buhara, Alman, İtalyan mümessilleri, bilcümle esnaf, darülfünun talebeleri, Azerbaycan muallim ve muallimeleri ve Bakü'de bulunan (...) ve Türkmeler kâmilen ve ahali mümessilliğe gelerek tebrikatta bulundular. Nerimanov da tahriren beyanı tebrikat eyledi. Velhasıl halkın süruru şadımanisi yazılabilen tezahüratın kat kat fevkinde bulunduğunu arzederim efendim.” (bkz. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları-I**, s. 412 (Belge No:514)

¹¹¹ **Bakinskiy Raboçiy**, No:208, 17 Eylül 1922; **Tevhid-i Efkâr**, No:3495 , 27 Eylül 1922 (1921 yılının Haziran ayından *Tasfir-i Efkâr* gazetesi ismini değiştirerek *Tevhid-i Efkâr* olmuştur.)

O dönemde Azerbaycan'da bulunan Türkiye mümessillerinden Yusuf Kemal, Azerbaycan halkının kendilerine karşı göstermiş olduğu sevgi ve saygıyı anılarında şu şekilde dile getirmiştir:

“ Binmiş olduğum atlı açık arabanın geçtiği yerlerin üstüne kadınlar kapanıp toprağı öpüyorlardı. Nisan'ın on dokuzuna kadar Bakü'de kaldık. Bakülüler bize çok iyi baktılar. Oturduğumuz sofraya bazan seksen türlü yiyecek konmuş olduğunu görüyorduk. Bir gün bizi misafir edenlere :”Canım ne için bu kadar masraflar yapıyorsunuz?” dedim .”Öyle şeyler söylemeyin.Kabil olsa Azerbaycan'ın bütün varlıklarını sizin omuzlarınıza yükleyip Türkiye'ye göndermek istiyoruz, ama elimizde değil” cevabını verdiler”¹¹²

Sovyetler Birliğinin kuruluşuyla Azerbaycan Türklerinin Türkiye ile bütün bağlarının koparmak için büyük çaba gösterilmiştir.Fakat Azerbaycanlıların Türkiye'ye ve orada yaşayan soydaşlarına karşı duydukları sevgi ve muhabbet eksilmemiş, hatta ziyadesiyle artmıştır.

7. Azerbaycan'ın Latin Alfabesine Geçişi

Azerbaycan Milli Hükümeti her alanda olduğu gibi eğitimde de yaptığı ıslahatlarla Azerbaycan'ı çağdaş dünyanın bir parçası haline getirmeyi amaçlamıştır. Bu devirde hükümetin gerçekleştirmeğe çalıştığı en önemli projelerden biri de Latin karakterli yeni bir alfabeye geçilmesi idi. Azerbaycan parlamentosunun 21 Mart 1919 tarihli kararıyla Hudadat Bey Melikaslanov başkanlığında Alfabe Islahatı Komisyonu kurulmuştur. Komisyona sunulan yeni alfabe layihalarından öğretmen Abdullah Bey Efendizade'nin projesi beğenilmiş ve bu projeye istinaden Latin alfabesine geçilmesi kararlaştırılmıştır.Fakat Azerbaycan Milli Hükümetinin devrilmesi sonucu bu ıslahatı gerçekleştirmek mümkün olmamıştır.¹¹³

¹¹² Tengirşek, **a.g.e.**, s.223

¹¹³ Misir Merdanov ve Asker Abdullayev, **Azerbaycan Tahsili Halk Cumhuriyeti İllerinde (1918-1920)**, Bakü, Çaşıoğlu, 2003, s.60-61

Yeni alfabeğe geçiş meselesi 1921 yılında bu kez Sovyet Azerbaycan'ı Maarif Komiserleri tarafından yeniden gündeme getirilmiř¹¹⁴ ve uzun tartişmalardan sonra 1922 yılında Nerimanov'un imzasıyla Ağamalıoğlu'nun başkanlığında bir Yeni Türk Alfabeti Komitesi'nin oluşturulması kararlaştırılmıştır.¹¹⁵ Halkın yeni alfabeğe alışışını kolaylaştırmak için Latin harflerinde *Yeni Yol* isiminde gazete dahi yayın hayatına başlamıştır.¹¹⁶

Azerbaycan'da eğitim alanında yaşanan bu gelişmeleri yakından izleyen TBMM Hükümeti'nin Bakü temsilcisi Memduh şevket 21 Nisan 1923 günü Ankara'ya şunları rapor etmekteydi:

“ Hariciye Vekaleti Celilesine

Azerbaycan'da husus bir komisyonca tertip edilen Latin alfabesiyle ve bu harfte neşr olunan “Yeni Yol” numaralarını takdim ediyorum.

Bu mesele bidayette Bolşevik Fırkasına mensup olmayan bazı gençler tarafından ileri sürülmüş idi. Sonradan Neriman ve bazı onun gibi şahışlar da buna taraftar oldular. Bunun da başlıca sebebi, lisan-ı resmiyi süratle Türkçeleştirerek, daireleri Rus ve Ermenilerin istilalarından kurtarmak idi. Çünkü Türkçe yazılıp okunamamasının yegane sebebi huruftan ibaret olduğu zan olunuyordu. Bidayeten Ruslar bu meseleye aleyhtar iken bazı taraflardan vuku bulan itirazat onların gözünü açtı ve Latin harufunu kabul taraftarı oldular. Mesela İcraiye Komitesine vaaz olunarak tasdik ettirildi. Bu sene de mekteplerde tatbikine karar verildi.

İş bu şekli alınca, taraftar ve aleyhtar olanlar görölür ki :Ruslar bunların husumetlerinden pek zalimane bir surette istifade yolunu tutmuşlardır. Çünkü tedişat bu lisana çevrilince evvela kitap yoktur, her kere kitapları çevirip teb' (basma)edecek ve kolayca bu meselenin altından çıkacak kimse de mevcut değildir. Elde mevcut kitaplar yine bizim İstanbul'da teb' etmiş olduklarımızdan ibarettir. Bu suretle Azerbaycan'daki Türkçe tahsiline büyük bir darbe vurulmuş olacağı, her kes çocuklarını Rus mekteplerine vermeğe mecbur kalacakları aşıkar

¹¹⁴ Azerbaycan Maarif Komiserliğinin 5 Ocak 1921 tarihli kararı için bkz., **Azerbaycan Arşivi**, No: 2 (20), Bakü 1980, s.7-8

¹¹⁵ **Bakinskiy Raboçiy**, No:182, 15 Ağustos 1922

¹¹⁶ Bilal N. şimşir, **Azerbaycan'da Türk Alfabeti (Tarihçe)**, Ankara ,Türk Dil Kurumu Yayınları,1991, s.11

idi. Farz-ı misal kitaplarını bu hurufa tebdili (değiştirme) kabul olsa ve tedrisat yoluna koyulabilse o takdirde yeni yetişen çocukların bütün irfanı Azerbaycan muhitine münhasır kalacaktı.

Maarif Komiserliği bu kararı bu senelik temdide muvafık olmuştur. Tedrisat Arap harfleriyle devam edecek, yalnız bu huruf da ayrıca tedris olunacak, bir yandan da bu yeni hurufta kitaplar bastırılacaktır.”¹¹⁷

Raporlardan da anlaşıldığına göre, Ruslar başta bu reforma karşı olmuş, daha sonra ise tutumlarını değiştirerek buna yeşil ışık yakmışlardı. Bunda Ruslar şu amacı gütmüş olmalı; Azerbaycan halkını tarihi ve İslam dini ile bağını koparmak için Latin harflerine geçilmesine müsaade göstermekle, tedricen Ruslaştırmaya zemin hazırlamak. Çünkü daha önce Çarlık döneminde İlimskikiy metodu ile Rusya Müslümanlarını Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikasının Müslüman Türk aydınları tarafından nasıl tepkiyle karşılandığını, buna karşı nasıl mücadele verildiğini Bolşevik rejim çok iyi bilmekteydi. Bolşevik rejimine karşı halkın güvenini kazanmak için Latin alfabesinin Azerbaycan dahil diğer Türk Cumhuriyetlerinde kullanılmasına karar verilmiştir.¹¹⁸ Sovyetler, Arap alfabesini Latin alfabesi ile değiştirme operasyonuna ilk olarak Azerbaycan’da başlatmışlardı. Bunun en büyük sebebi, Batı’nın kullandığı Latin alfabesini kullanma zaruretine inanan Türk aydınlarının önemli bir kısmının Azerbaycanlı Türklerden olması idi.¹¹⁹

Sovyet Azerbaycan’ın Latin alfabesine geçme teşebbüsü ,Türkiye’de farklı tepkilere sebep olmuştur. Kazım Karabekir’in başını çektiği muhafazakar grup bu teşebbüsü “Türklüğe karşı ika edilen en hainane bir cinayet “ diye telakki ederken¹²⁰ Mustafa Kemal Paşa gibi Batı yanlısı siyasetçi ve Türk aydınlarının¹²¹ bu teşebbüsü desteklediği görülmüştür.¹²²

¹¹⁷ a.g.e.,s.11-12; Şimşir, eserinde raporun Türkçe transkripini tam olarak vermemiştir. Eserin ekler kısmında yer alan raporun eski alfabeden metnini aynen aktarmış bulunuyorum

¹¹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Mehmet Saray, **Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, İstanbul, Nesil Yayıncılık , 1993, s.27-79

¹¹⁹ a.g.e.,s.81

¹²⁰ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.1078-1079

¹²¹ Türk aydınları, II. Meşrutiyet döneminden itibaren (1908 sonrası) daha açık ve net bir şekilde Arap harflerinin değiştirilmesi ve yerine Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiği görüşünü ifade etmişlerdi. Fakat o dönemin hükümeti ve muhafazakar olan halk bu harf değişikliği meselesine sıcak bakmamıştı (Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Muhammet Erat, **Türk Basımında Alfabe**

Ankara siyasi çevrelerine yakın *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi de Azerbaycan'ın Latin'e geçişi ile yakından ilgilenmiş, bu konuda Azerbaycan temsilcisi Ebilov'la mülakat dahi yapmıştır.¹²³ Azerbaycan temsilcisinin alfabe ıslahatını desteklediği, ayrıca Türkiye ile eğitim bağını sıklaştırmak için Anadolu'da "Şark Darülfünü" "nun açılması için TBMM üyelerinden Yunus Bey ile beraber girişimlerde bulunduğu da anlaşılmaktadır¹²⁴

Azerbaycan'da alfabe ıslahatı kendisi ile beraber dil ve eğitim konusunda bazı tartışmaları da getirmiştir. Azerbaycan şivesiyle eğitimi savunanlara karşı Anadolu Türkçe'siyle yerli Türkçe'nin kaynaşmasından oluşacak bir dilde eğitimi savunanlar arasındaki rekabet basına da yansımıştır. "Azericiler" diye tanımlayabileceğimiz Akif Sefut'un başını çektiği grup, dilde ortak Türkçe'yi savunan Mirza Bala Mehmetzade ve yandaşlarını, Azerbaycan dilini Osmanlıca'nın tekeline sokmaya çalıştıklarıyla suçlamıştır. Mehmetzade ise, öyle bir niyetleri olmadığını, Osmanlıca'nın Anadolu halkının da konuştuğu dilden farklı olması cihetiyle her iki tarafa yabancı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ziya Gökalp, Ağa Gündüz, Mehmet Emin gibi aydınların gayretiyle sadeleştirilen Anadolu Türkçe'siyle Azerbaycan Türkçe'sinin kaynaşmasından ortak bir Türk Edebiyatı oluşturulmasını savunduklarını vurgulamıştır. Mehmetzade'ye göre: "Azerbaycan halkının ana diliyle Anadolu halkının ana dili menşe ve usul itibariyle bir olduğu gibi tekellüm ve ahenk cihetiyle de hemen bir gibidir."¹²⁵ Mehmetzade, yalnız Azerbaycan'da değil, tüm Türk dünyasında yüksek tahsil müesseselerinde (darülfünun veya üniversite gibi) ortak Türkçe'nin kullanılması gerektiğini, mahalli dillerin ise orta öğretimde geçerli olmasını istemiştir.¹²⁶ Azerbaycan'ın doğunun

Meselesi (1862-1918), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991)

¹²² Mustafa Kemal Paşa, kurtuluştan sonra kurmayı düşündüğü Cumhuriyet rejiminde ilk yapılacak işlerden birisinin harf inkılabı olacağını daha 1919 yılından kafasına koymuştur. Bu hususta düşüncelerini o dönem Mazhar Müfit Kansu'ya bile açıklamıştır.(bkz., Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C.I, 4.Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 1997, s. 131)

¹²³ *Hakimiyet-i Milliye* muhabirinin Ebilov'la yaptığı görüşmede, Azerbaycan temsilcisinin ona Latince fıkralar yazılı "Molla Nasrettin" dergisini gösterdiği, muhabirin bu fıkraları okumakta zorlandığı ve Ebilov'dan yardımcı olmasını istediği de anlaşılmaktadır.(bkz., **Hakimiyet-i Milliye**, No:689, 18 Kanunievvel (Aralık) 1920)

¹²⁴ **Vakit**, No:1527, 12Mart 1922

¹²⁵ **Komünist**, No: 183, 29 Mart 1921

¹²⁶ **Komünist**, No:241, 5 Haziran 1921

kapısı sayıldığı için Türk medeniyet aleminde yeniliğe yol açacak bu meşaleyi ilk önce onun yakması gerektiğini savunmuştur.¹²⁷

Ortak Türkçe'nin kullanılması hususunda Azerbaycan basınının duyarlı davrandığı görülmüştür. Azerbaycan Türkçesiyle yayınlanan *Komünist* gazetesinin 1921 yılı Eylül ayından , ayların adını Rusça ve Arapça'nın yanı sıra artık İstanbul Türkçesiyle de verdiği anlaşılmaktadır.

8. Birinci Bakü Türkoloji Kurultayı ve Onu Takip Eden Gelişmeler

Sovyetler, Azerbaycan'dan sonra başta Türkistan olmak üzere diğer Türk bölgelerinde de Latin alfabesini yaymak maksadıyla 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihli arasında , Bakü'de bir “ Türkoloji Kurultayı” topladılar.¹²⁸ Kongreye katılan 131 delegeden 98'i Türk Tatar, 33'ü yabancıydı. Kongrede Türkiye'yi Profesör Fuat Köprülü ile İstanbul Tıp Fakültesi hocalarından Dr. Ali Bey Hüseyinzade temsil etmişlerdi.¹²⁹

Yapılan tartışmalar sonunda ¹³⁰ Bakü Kongresi, alfabe konusunda şu karar örneğini onaylamıştır:

1- Kongre, yeni Türk alfabesinin Arap alfabesine teknik üstünlüğünü ve yeni alfabenin kültürel ve tarihsel alanda gittikçe artan önemini belirttikten sonra

¹²⁷ *Komünist*, No: 249, 13 Haziran 1921

¹²⁸ Hele 1925 yılının Ekim ayında Azerbaycan siyasi muhacirlerinden Mirza Bala Mehmetzade, Sovyetlerin Bakü'de Türkoloji Kurultayı çağırılması ile ilgili kararını eleştirerek yazıyordu: “... *Bu kurultayın unvanı “Türkoloji”, mekanı Bakü'dür. Bu iki fıkranın ifade ettiği mana, zannimizce aydındır. Bolşevizm, Türkiye hudutuna yakın bir yerde nümayiş yapıyor ve kendisini Türk milletinin hakiki hamisi ve nacisi göstermekle Türk hareketi milliyetinin, Rusya dairesinde, en kuvvetli merkezlerinden biri olan Azerbaycan'a , onların hem hudut bulunduğu Türkiye'ye kendisinin göstermek istiyor (...)* Bu kurultayı bütün Rusya Türklerini de alakadar eden ve Ankara'nın da davet olunacağı gazetelerde okunan “ Türkoloji Mütehassıslarının Kongresi” mukabilinde bir kontrataktır, bir nümayişdir ki bununla Moskova, Rusya esaretindeki Türklerin nazar dikkatini Türkiye'den kendi tarafına çevirmek ve kendini Türkiye'den dahi Türkçü ve Türk hamisi göstermek amelini beslemektedir”(bkz., Mirza Bala ,”Bolşevizm ve Türkçülük “, *Yeni Kafkasya*, No: 2 (50), 13 Teşrinvevvel (Ekim) 1341 (1925) s.3-5)

¹²⁹ Şimşir, *Azerbaycan'da Türk Alfabesi*, s.16

¹³⁰ Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz., Buluthan Halilov, *Birinci Beynelhalk Türkoloji Kurultayı*, Bakü, Elm Yayınları, 1999

yeni alfabenin ve bunu uygulama yönteminin Türk-Tatar bölgelerinde ve Cumhuriyetlerinde benimsenmesinin bu Sovyet birimlerinin her birinin kendi yetkisine bırakır.

2- Kongre ayrıca, yeni Türk alfabesinin Azerbaycan'da ve birkaç başka bölgede ve cumhuriyette benimsenmiş olmasının son derece önemli olduğunu da belirtir. Kongre, Azerbaycan ve öteki cumhuriyetlerinin deneyimlerini ve yeni alfabeği öğrenme yöntemlerini, ileride kendi ülkelerinde de uygulamak üzere, öğrenmeleri için Türk-Tatar halklarına çağırıda bulunur.¹³¹

Kongrenin sona ermesinden sonra kurulan Yeni Türk Alfabesi Merkezi Komitesi, Sovyetler Birliği'nde Türkçe konuşanlar arasında alfabe birliğini temin etmek için çalışmalara başlamıştır.¹³² Tam bu sırada 1928 yılında Türkiye, Atatürk'ün büyük çabaları sonucu, bir çarpıda Arap yazısından Latin yazısına geçiverdi.¹³³ Türkiye'nin Latin'e geçmesi, Azerbaycan Türkleriyle Anadolu Türkleri arasında kültürel bağın pekişmesi açısından önemli bir adım idi. Şimdi esas mesele ortak alfabe kullanımında bazı sorun olan harflerin değiştirilmesi idi. Bu meselede Azerbaycanlı aydınların iki gruba ayrıldığı anlaşılmaktadır. Birinciler, yeni alfabenin yerel halkın ağız seslerine göre şekillenmesini savunurken, ikinciler ise, İstanbul ağzının esas alınmasını istemişlerdi.¹³⁴

¹³¹ Kongrede Tatar delegeler Latin harflerine karşı çıkmış, ıslah olunmuş Arap harfli eski alfabeği savunmuşlardı. Tatarların bu muhalefetinin altında ekonomik nedenler vardı. Çünkü Tatarlar o devirde eski yazıyla kitap ticaretini ellerinde bulundurmaktaydı. Şimdi ise, bu karlı işin ellerinden çıkması söz konusu idi. (bkz., Şimşir ,a.g.e., s.18-19)

¹³² a.g.e.,s.20-27

¹³³ Mehmet Saray Hocamıza göre, Atatürk'ün şu sebeplerden dolayı Latin alfabesinin kullanılmasını istemiştir: a) Latin alfabesiyle öğrenme kolay olduğu için, eğitim hayatımız daha verimli ve yaygın olacaktır. Ayrıca, bu alfabeyle Avrupa ile münasebetlerimiz de kolaylaşacaktır; b) Latin alfabesi bozulan Türk kültür birliğinin yeniden kurulmasına yardımcı olacaktır.(bkz., Saray., a.g.e., s. 84)

¹³⁴ 1990-1992 yıllarında da Azerbaycan kamuoyunda Latin harflerine geçmek için şiddetli tartışmaların yaşandığı görülmüştür. Alfabe tartışmalarında zaman zaman tek Türk alfabesi, tek Türk dili ve imlası meselesine de dokunulmuştur. Aydınların bir kısmı iki kardeş ülke arasında "Vahit Türk Dili" nin temelini koymak için Türkiye'deki Latin alfabesinin aynen alınmasını isterken, bir kısmı da Azerbaycan'da konuşulan lehçeye uygun olarak bazı harf farklılıklarıyla alınmasını savunmuştur. Bu görüş, Azerbaycan kamuoyu tarafından da genel olarak kabul görmüş ve "Azerbaycancılar"ın savundukları görüş doğrultusunda Latin harflerine geçiş sağlanmıştır(Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Yusuf Gedikli, **Azerbaycan Basınında Alfabe Tartışmaları (1990-1991)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, İstanbul 1992, s. 47-104)

“Azerbaycancı” diye tanımlaya bileceğimiz birincilerin bu tavrı, o devirde bazı Türk basını tarafından yumuşak bir dille eleştirilmiştir:

“ Bütün Türk dünyasının aynı alfabeyi kabulü aradaki hars birliğini takviye edeceğinden Azerbaycan Türklerinin bir defa da bizim yeni elifbamızı tetkik etmeleri temenniye şayandır. Gerçi Azerbaycan’da yeni harflerin tatbikine başlanmıştır. Ancak bu adım hayati ehemiyeti olan bir meselenin yeniden tetkik edilmesine mani teşkil edecek kadar büyük değildir. ”¹³⁵

Azerbaycan ve Türkiye’de ortak alfabe kullanımı konusunda tartışmalar sürerken, Moskova’da bu birlikteliği engellemek için bir takım planlar hazırlanmaktaydı. Ruslar, Azerbaycan dahil diğer Türk Cumhuriyetlerinde Latin alfabesini kaldırıp yerine Kiril alfabesini koymayı kararlaştırmışlardı. Fakat bu cumhuriyetlerde milli aydın zümre kılıçtan geçirilmeden alfabenin Ruslaştırılmasına girişmek imkansız idi. Nihayet, Stalin’in emri ile, 1937-1938 yıllarında edibi, şairi, yazarı, ressamı, musikişinası, dahil 140 bin aydını silip süpüren katliamlardan sonradır ki Azerbaycan’da ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde Latin alfabesinin Rus Kiril alfabesine çevrilmesine imkan hasıl olmuştur.¹³⁶

9. Türk Basınında Azerbaycan Realitesi

1918 yılından itibaren Osmanlı Türk basınının Azerbaycan ile ilgili haberlere daha geniş yer ayırdığı görülmüştür. Özellikle Azerbaycan dahil Kafkaslarda meydana gelen siyasi gelişmeler basınının yakın takibi altında olmuştur. Bu siyasi gelişmelerin yanı sıra, bazı gazetelerin kardeş Azerbaycan’ın tarihi, coğrafyası ve kültürü ile ilgili kamuoyunu bilgilendirecek yazıların yayınladığı da anlaşılmaktadır.¹³⁷

¹³⁵ **Milliyet**, No:871, 17 Temmuz 1928’den naklen Saray, **a.g.e.**, s. 85

¹³⁶ **a.g.e.**, s.89

¹³⁷ **İkdam**, No: 7681, 27 Haziran 1334(1918) ;**İkdam**, No: 7682, 28 Haziran 1334(1918) ; **İkdam**, No:7739. 27 Ağustos 1334(1918) ; **Tanin** , No: 3499, 7 Eylül 1334(1918)

1918 yılının yazında Azerbaycan heyetinin İstanbul Konferansı'na gelişine, M.E Resulzade'nin Türk-Azerbaycan ilişkileri, Bakü meselesi, Azerbaycan'daki iç gelişmelerle ilgili verdiği demeçlere o devrin basını geniş yer ayırmıştır.¹³⁸ Ayrıca Osmanlı ordusunun Azerbaycan harekatı ve Bakü'nün düşman işgalinden kurtarılışı da en mühim haberler arasında bulunmaktaydı.¹³⁹

Bu dönemde bazı gazetelerin, Azerbaycan'daki siyasi, sosyal, ve kültürel gelişmeleri daha yakından takip etmek için oraya özel muhabirler gönderdiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁰ *Yeni Gün* gazetesi adından Azerbaycan'a gönderilen Ruşen Eşref, daha sonralar gezi notlarını gazetede yayınlamıştır.¹⁴¹ *Alemdar* gazetesi tarafından gönderilen muhabirin gezi izlenimleri ise, "Bakü hatıraları" ve "Bakü haberleri" adlarıyla 15 mektup dizisi şeklinde sonralar okurlara sunulmuştur.¹⁴²

1918 Ekim ayından sonra İstanbul gazetelerinde Azerbaycan ile ilgili çok az sayıda haberlerin verildiği görülmüştür. Bunun esas sebebi dünya savaşından mağlubiyetle çıktığından Osmanlı Devleti gibi basının da Azerbaycan'a ve Kafkasya'ya yönelik ilgisinin kaybetmesi idi. Bütün gözler mağlup ülkelerin kaderini belirleyecek Paris Barış Konferansı'na yönelmiştir. Basının bu tutumu 1919 yılının Ağustos- Eylül aylarına kadar sürdürülmüştür. Bu dönemde *Türk Dünyası* gazetesinin yayın hayatına atılmasıyla kamuoyunda yeniden Azerbaycan'a karşı bir ilgi uyandırılmasına çalışılmıştır. *Türk Dünyası* gazetesinin, dönemin diğer birçok gazetelerinden farklı olarak haber ve yorumlarda Türkçülük ve Türk dünyasını daha fazla ön plana çıkardığı görülmüştür. Osmanlı sınırları dışında yaşayan Türklerle ilgili haberler " Türk dünyası haberleri" ana başlıkları altında verilmiştir¹⁴³

¹³⁸ **İkdam**, No: 7680, 26 Haziran 1918; **İkdam**, No: 7745, 2 Eylül 1918; **Yeni Gün** , No.24, 28 Eylül 1918

¹³⁹ **İkdam**, No: 7738, 26 Ağustos 1918; **İkdam**, No:7760, 17 Eylül 1918, **İkdam** , No:7764, 24 Eylül 1918; **Tanin** , No: 3509, 17 Eylül 1918; **Tanin**, No: 3518, 26 Eylül 1918; **Yeni Gün** ,No:2 , 2 Eylül 1918; **Yeni Gün**, No:3, 3 Eylül 1918; **Yeni Gün** , No:11, 12 Eylül 1918; **Yeni Gün** , No:16, 17 Eylül 1918; **Yeni Gün**, No: 18, 21 Eylül 1918

¹⁴⁰ *Yeni Gün* gazetesi bununla ilgili : "Azerbaycan gibi din ve ırk kardeşlerimizle meskun olan topraklara biz Türk ve Müslümanlar ne kadar merbutiyet ve alaka göstersek azdır" -diye yazmaktaydı.(**Yeni Gün** , No:28, 2 Teşrinievvel (Ekim) 1918)

¹⁴¹ **Yeni Gün**, No: 106, 19 Kanunievvel (Aralık) 1918; **Yeni Gün** , No:143, 25 Kanunisanı (Ocak) 1919; **Yeni Gün** , No :149, 1 Şubat 1919

¹⁴² **Alemdar**, No: 691-705, 18 Teşrinisanı (Kasım)—2 Kanunievvel (Aralık) 1920

¹⁴³ Gazetenin 6. 11, 12 Eylül sayılarında Fuat Köprülü'zadenin " Azerbaycan Edebiyatı Tarihi " başlıklı çok mühim yazı dizisi yayınlanmıştır

Türk Dünyası'ından sonra *Yeni Gün* gazetesinde de 1919 yılı Ekim ayından itibaren Azerbaycan hakkında daha fazla haberler verilmeğe başlanmıştır. Gazetede Azerbaycan Milli Hükümetinin kısa bir sürede yapmış olduğu icraatlar ve ıslahatlar geniş bir şekilde ışıklandırılmıştır.¹⁴⁴

11 Ocak 1920'de Azerbaycan'ın bağımsızlığının Paris Barış Konferansınca fiilen tanınması haberinin, İstanbul basınında büyük yankı uyandırdığı görülmüştür.¹⁴⁵ Azerbaycan hükümetinin bağımsızlık yolunda vermiş olduğu mücadeleyi alkışlayan *İkdam* gazetesi, Azerbaycan'ın terakkisi için yapılmış icraatlardan "Azerbaycan cihana bir iktidar medeni numunesi gösteriyor" diye övgüyle bahsetmiştir.¹⁴⁶

Türk basını, Azerbaycan'ın bağımsızlığının onaylanmasında göstermiş olduğu hassasiyeti maalesef, kayboluşunda göstermemiştir. Basında Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi bir iktidar değişikliği şeklinde görülmüştür. Bu, Sovyet Azerbaycan'ın ilk başlar, dünyaya bağımsızmış gibi lanse edilmesinden kaynaklanmıştır. Ankara siyasi çevrelerine yakın olan *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi açık bir şekilde Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesini ve Bolşeviklerin Kafkaslardaki ilerleyişini destekler bir tutum sergilemiştir.¹⁴⁷ İşin ilginç olan tarafı, o devirde Azerbaycan'daki siyasi gelişmelerle ilgili en doğru değerlendirmeyi Türk Ulusal Kurtuluş Savaşına karşıtlığıyla bilinen *Alemdar* gazetesi yapmıştır. Gazete, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybedişinin altında yatan sebepleri doğru tespit ederek, şimdiki Azerbaycan'ın sözde bağımsız olduğunu, ekonomik ve siyasi açıdan Rusya'nın etkisi altına geçtiğini belirtmekteydi.¹⁴⁸

¹⁴⁴ **Yeni Gün**, No:220, 27 Teşrinvevvel (Ekim) 1919; **Yeni Gün**, No: 239, 15 Teşrinsani (Kasım) 1919; **Yeni Gün**, No:251, 27 Teşrinsani (Kasım) 1919; **Yeni Gün**, No:266, 12 Kanunievvel (Aralık), 1919; **Yeni Gün**, No: 278, 24 Kanunievvel (Aralık), 1919

¹⁴⁵ **Tasfiri Efkar**, No: 2963, 19 Kanunisanı (Ocak) 1920; **Tasfiri Efkar**, No:2969, 25 Kanunisanı (Ocak) 1920; **Yeni Gün**, No:303, 18 Kanunisanı (Ocak) 1920; **Yeni Gün**, No: 305, 20 Kanunisanı (Ocak) 1920; **İkdam**, 19 Kanunisanı 1920

¹⁴⁶ *İkdam* gazetesinde yayınlanan yazıdan bazı pasajları aktaralım: "Azerbaycan Cumhuriyetinin faaliyet medeniyesi, şu sıralarda birçok mehafil alemiye ve fikriyede büyük bir takdir ve sitayişe zemin oluyor. Gerek ilim ve sanat, gerekse idare siyaset ve askerlik vadisinde Azerbaycan'ın gösterdikleri berki âsar bütün münevverlerin nazar dikkatini celb etmektedir. Azerbaycan Hükümeti şu son bir sene zarfında şayan-ı hayrat faaliyetler göstermiştir. Layu'edd (sayısız) mektepler, kütüphaneler açmış, fikri ve içtimai birçok müesseseler vücuda getirmiştir. Kezalik siyasi ve askeri teşkilatta da çok büyük silahlar icra etmiştir." (**İkdam**, 18 Kanunisanı (Ocak) 1919)

¹⁴⁷ **Hakimiyet-i Milliye**, No:86, 15 Kanunievvel (Aralık) 1920

¹⁴⁸ **Alemdar**, No:691, 18 Teşrinsani (Kasım) 1920

İlk başlar Sovyet Azerbaycan'ını Türkiye'de temsil edecek hiçbir resmi şahıs veya kurum bulunmadığı için İstanbul basınında Azerbaycan ile ilgili haberlerde daha çok Ermeni, Gürcü ve Avrupa kaynaklı bilgilere istinat edildiği görülmüştür. İbrahim Ebilov'un Azerbaycan Büyükelçisi sıfatıyla Ankara'ya gelişinden sonra Azerbaycan ile ilgili haberlerde artık Azerbaycan temsilcisinin görüşlerinden de yararlanılmıştır. Fakat bu bilgilerin çoğunun gerçekçi olmadığını da ayrıca kaydetmek gerekmektedir

Azerbaycan temsilcisi İbrahim Ebilov'un Türkiye'ye gelişi, nasıl karşılanması , güven mektubunu sunuşu, Sakarya zaferi dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa ve Yusuf Kemal Paşa'ya göndermiş olduğu tebrik telgrafları *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde geniş bir şekilde yansıtılmıştır.¹⁴⁹

Türk basını başından beri Azerbaycan temsilcisine yakın ilgi göstermiş, Kafkaslardaki siyasi gelişmeler, Türkiye-Azerbaycan siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri üzerine kendisiyle sık sık mülakatlarda bulunmuştur.¹⁵⁰

Gazetelerin çoğunun Azerbaycan temsilcisine saygı ve ihtiramla yanaştığı görülmüştür. İzmir İktisat Kongresi esnasında İbrahim Ebilov'un ani ölümü ise, yalnız Ankara siyasi çevrelerini değil, Türk kamuoyu ve basınına da derinden etkilemiştir. İzmir'de yayınlanan *Ahenk* gazetesi 25 Şubat 1923 sayısında Ebilov'un ölümü ile ilgili şunları yazmaktaydı:

“ *Türkiye'de müteveffa Ebilov'u öz kardeşi gibi sevip saymayan bir tek insan bile bulmak olanaksızdır. Ulusal hareketimizin en kızgın anında gerçekten öz kardeşimiz gibi aramızda beliriverdi. İyi ve kötü günlerimizde dostumuzdu. İ. Ebilov, Ankara'da en iyi , yeri doldurulmaz izlenimler bıraktı.*”¹⁵¹

24 Şubat 1923 tarihli *İleri* gazetesi ise bu acı kaybı şöyle duyurmuştu:” *Ulusal savaşımızın en başından beri Azerbaycan elçisi olan İbrahim Ebilov, Afyon*

¹⁴⁹ **Hakimiyet-i Milliye** , No:308, 30 Eylül 1921; No: 309 , 1 Teşrinevvel (Ekim) 1921; No: 320, 12 Teşrinevvel 1921; No: 323, 15 Teşrinevvel 1921

¹⁵⁰ **İkdam**, No: 8837, 22 Teşrinevvel (Kasım) 1921; **İkdam**, No: 9068, 15 Haziran 1922, **Hakimiyet-i Milliye** , No: 345, 6 Teşrinsani (Kasım)1921; **Hakimiyet-i Milliye** , No: 415, 26 Kanunisani (Ocak) 1922; **Hakimiyet-i Milliye** , No.689, 18 Kanunievvel (Aralık) 1922; **Vakit**, No. 1466, 8 Kanunisani (Ocak) 1922

¹⁵¹ S. Kemal Ermetin, **Bitmeyen Soykırım**, s.306

*taarruzuna varıncaya dek bütüin cephelerde bulunmuş ve ülkemize karşı olağanüstü bir sevgi göstermiştir.”*¹⁵²

1921 yılı İstanbul basını tarandığında dikkatimizi çeken bir mesele de Azerbaycan Milli Hükümeti döneminde İçişleri Bakanı görevinde bulunmuş Behbut Han Cavanşir'i haince katle yetiren Ermeni asıllı Misak Torlakyan'ın İstanbul İngiliz Harp Mahkemesinde yargılanması ile ilgili bir yazı dizisinin yayınlanması idi.¹⁵³ 18 Temmuz 1921 tarihinde İstanbul Perapalas oteli önünde Behbut Han Cavanşir'i katle yetiren bu Ermeni fedaisi maalesef , İngiliz mahkemesince beraat ettirilmiştir.¹⁵⁴

O dönemde birçok Azerbaycanlı ve Türkiyeli devlet adamı Ermeni terörünün kurbanları olmuştur. Azerbaycan Milli Hükümeti başkanlarından Fethali Han Hoyski ve Nesip Bey Yusufbeyli, parlamento başkan yardımcısı Hasan Bey Ağayev, Gence'nin general valisi Hudadat Bey Refibeyov, İran Büyükelçisi İsmail Han Ziyathanov Ermeni teröristleri tarafından haince şehit edilmişlerdi. Bu cinayetlerde Ermenilerin yanı sıra ,Bolşevik Rusların da eli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁵

Ermeni terörüne kurban gitmiş Türkiyeli devlet adamlarından ise, Sadraazam Sait Halim Paşa'yı , ondan sonra bu görevi sürdüren Talat Paşa'yı, İttihatçılarından Bahattin Şakir ve Cemil Beylerin isimlerini zikretmeğe değer. Bu şahısların ismi Ermeni Komite Merkezince birinci derecede suikast yapılmasına karar verilen kişilerin listesinde bulunmaktaydı.¹⁵⁶

Ermeni terörüne kurban gitmiş daha bir önemli Türk devlet adamı var ki o şahsın ismi Ermenilerin listesinde bulunmamasına rağmen haince katle getirilmiştir. Bu şahıs, bir dönem Nafia ve Bahriye Bakanlığı'nı yapmış , İttihatçı ve Terakki Partisinde Enver Paşa'dan sonra “ ikinci adam” gibi tanınmış Cemal Paşa idi. Birinci Cihan savaşında görevli bulunduğu Suriye ve Filistin'de , buraya

¹⁵² Aynı yer

¹⁵³ **İkdam**, No: 8793—8802, 8 Eylül—17 Eylül 1921; Ayrıca **Vakit** gazetesinin 1921 Eylül—Ekim sayılarında da bu mahkeme prosedürü geniş bir şekilde ıııklandırılmıştır.

¹⁵⁴ Geniş bilgi için bkz., Murat Çulcu, **Ermeni Entrikalarının Perde Arkası (Torlakyan Davası)**, 1.Baskı, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1990

¹⁵⁵ Elşad Goca , **Azerbaycan Hususi Hizmet Organları (1918-1920)**, Bakü, Şuşa Neşriyatı, 2004, s.163

¹⁵⁶ Geniş bilgi için bkz., Nurettin Gülmez, **Kurtuluş Savaşı Dönemi Ermeni Olayları ve Suikastları**, Manisa, Emek Matbaası, 2001 , s.179-188

tehcir edilen Ermenilere karşı yaptığı yardımlara rağmen, Ermeni komitacıları tarafından Temmuz 1922'de Tiflis'te yaverleri ile beraber katle yetirilmiştir.¹⁵⁷ Cemal Paşa'nın katle yetirilmesi Türk basınında büyük yankı uyandırmıştır. *Hakimiyet-i Milliye* bu mesele ile ilgili Azerbaycan temsilcisi Ebilov'dan bilgi verilmesini istemiştir. Ebilov'un verdiği bilgilerden de , Cemal Paşa'nın katlinde suçlu bulunan Ermeni asıllı dört şahsın tutuklanarak yargılandığı anlaşılmaktaydı.¹⁵⁸ Fakat üzülecek söylemek gerekiyor ki, bu cinayet dahil ¹⁵⁹, diğer Türk devlet adamlarına yapılan suikastların gerçek faileri ya bulunamamış, ya da bulunanların akseriyesi ise sonradan beraat ettirilmiştir.

Sovyetlerin gerçek yüzü zamanla anlaşılınca, Türk basınının Azerbaycan meselesine bakışı açısı da değişmiştir. İlk başlar Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesine sessiz kalan, bunu iç bir mesele olarak gören basın, artık Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgal olunduğunu çekinmeden beyan etmekteydi. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybettiği gün olarak bilinen 27 Nisan günü dolayısıyla, 1924 yılında birçok gazete pek canlı makaleler yazmışlardı. Bunlardan bazı pasajları aktaralım. *İleri* gazetesinden:” 27 Nisan 1920 tarihine tesadüf eden o meş'um günden itibaren “Küçük Türkiye” namıyla yad edilen sevgili Azerbaycan artık bütün milli istiklalini kaybederek bin türlü zulüm ve vahşetle Kızıl Rusya imparatorluğuna ilhak edilmiştir. Fakat Azeri kardeşlerimiz hiçbir zaman meyas olmasınlar, onlardaki milliyet ve istiklal aşkı devam ettikçe bir gün gene bu istiklale kavuşacaklardır.”

Amasya'da yayınlanan *Emel* gazetesinden :” Bolşeviklerin zulmü altında inleyen Azeri Türkleri hâlâ bu günün unutulmaz acılarını idrakle matem tutuyorlar. Müstevlilerin zulüm ve vahşeti ise günden günür tezayüt ediyor.”

¹⁵⁷ O dönemde İstanbul'da yayınlanan Ermeni basını ve İngiliz *Times* gazetesi , Cemal Paşa'nın ölümünde Rus istihbarat örgütü Çeka'yı sorumlu tutmuştur.(bkz., **Tevhid-i Efkar** , No: 3436, 28 Temmuz 1922 ; **Tevhid-i Efkar**, No: 3438, 30 Temmuz 1922) Halil Paşa da hatıratında bu cinayette Rusların eli olduğunu , hatta kendisi ile ilgili böyle bir cinayetin planlandığına dair Cemal Paşa'yı önceden uyardığını belirtmektedir. (bkz., Halil Paşa, **a.g.e.**, s. 368-369)

¹⁵⁸ **Hakimiyet-i Milliye** , No:689, 18 Kanunievvel (Aralık) 1922

¹⁵⁹ Cemal Paşa'nın ölümünde Rusların eli olduğuna Mustafa Kemal Paşa'nın da kesin kanaat getirdiği anlaşılmaktadır. 1936 yılında bir ziyafet sofrasında Mustafa Kemal Paşa ile Sovyet Büyükelçisi arasında Cemal Paşa meselesi açılmış ve Sovyet Büyükelçisi tarafından açılan konuşmayı Mustafa Kemal Paşa büyük öfke hali içinde şöyle kapatmıştır: “ *Biz Cemal Paşa'yı kimlerin nasıl ve ne için vurdurduğunu çok iyi biliyoruz. Bu haince suikastı tertipleyenler şunu unutmasınlar ki O, bizim en değerli arkadaşlarımızdandı...* ” (bkz., Halil Paşa, **a.g.e.**, s.368)

Akşam gazetesinden:” Azerbaycan’ın bu matem gününün yaslarına bütün Türkler iştirak ederler. Bu münasebetle geçen yazdığımız şu satırları tekrar ediyoruz: mavi, al, yeşil Azerbaycan bayrağı kırmızı- beyaz Türk sancağı gibi birgün bütün indirildiği yerlere tekrar yükselecektir.”

İkdam gazetesinden:” Türk olmak hasebile kemal saffetle söyleyeceğiz ki hem ırkımız olan Azerbaycanlıların uğradıkları kital bizi son derece de müteallim ediyor. Bolşevik idaresinin şiddetle Azerbaycan Türklerinin ve bhusus erbabı irfanının uğradıkları fecayi tüylerimizi ürpertiyor . Dökülen kadın, çoluk-çocuk kanının acısıyla icrai mezalim edenlere lanet okuyoruz. Hudutlarımız öbür tarafında cereyan eden o vakayi –i müthişe bizi titretiyor.”¹⁶⁰

Bu bölümü *Hakimiyet-i Milliye’nin* 31 Ekim 1921 tarihli sayısında yayınlanan “Türkiye ve Azerbaycan “ başlıklı bir yazıdan aktaracağım bir pasajla kapatmak isterdim:

“ Cihan harbinde en çok severek döktüğümüz kan Azerbaycan istiklali için akan Türk kanıdır. Ne Galiçya’da , ne de Romanya’da , hatta ne de Suriye’de Türk askeri gayesini bu kadar yakın görmemiş, ve bu kadar iyi anlamamıştır. Hakkın ve tarihin, dinde, dilde, ırkta ve fikirde bizimle kardeş yarattığı Azerbaycan’ın istiklali, gururu milliyemizi, kendi istiklalimiz derecesinde alakadar etti. O kadar alakadar etti ki, mütareke günlerinin zulmü, matemî içinde etrafımızı saran İngiliz cebr ve teng en korkunç zamanlarında bile Azerbaycan istiklalinin tasdik edildiğini duyunca bütün İstanbul alen soyunmuş ve bayram etmiştir.

Bu istiklal yalnız Azeri kardeşlerimizin çoktan beri bekledikleri bir hak gibi değil, aynı zamanda Bakü’nün taşı toprağı üstünde can vermiş bunca şehidin eseri ve Çanakkale’de ölen binlerce genç kanın semeresidir. “¹⁶¹

¹⁶⁰ Mustafa ,”Vatancüda Bizler – Kardeş Türkiye’de”, **Odlu Yurt**, No: 27, 27 Nisan 1931, s. 45-46

¹⁶¹ **Hakimiyet-i Milliye**, No: 339, 31 Teşrinvevvel (Ekim) 1921

10. Türk Kurtuluş Savaşının Azerbaycan Basınında Aksı

İster Milli Hükümet dönemi olsun, isterse de Sovyet iktidarı döneminde Azerbaycan basınında Milli Mücadele yılları Türkiye'sinin siyasal, sosyal ve kültürel durumu , objektife yakın ve parlak bir şekilde kendi aksini bulmuştur. Azerbaycan Milli Hükümeti döneminde yayınlanan *Azerbaycan* , *İstiklal*, *Millet* gibi gazetelerde Türk halkının hakkını savunacak, mücadelesini her bakımdan destekleyecek pek çok yazılar bulunmaktadır. Türkiye halkının kaderini Azerbaycan halkının kaderiyle aynı tutan *Azerbaycan* gazetesinin yazarlarından Abdüllatif Bey, “ Türkiye ve Azerbaycan “ başlıklı makalesinde şunlara dikkat çekmiştir:

“ Türkiye'nin Azerbaycan mukadderatıyla müşterek menafileri olduğu cihetiyle Türkiyesiz Azerbaycan yaşayamayacağı gibi, Azerbaycansız Türkiye'de beka' bulamaz. Yedi yüz senelik mahsul-i se'y Şarka doğru inbisat (açılma) etmeğe yüz tuttuğunu biliyoruz. Turan'a yol Azerbaycan'dan geçecektir. Osmanlı Türklerinin kervansarayı –Azeriler...Azerilerin hamiyi yeganesi Türkler olduğuna nazaran Turan'ın da bu fi'l müşterekte er geç bir hisse çıkacağı bedihidir: Yeter ki şuracıkta meskun Türk unsurunun rabita-yi meveddet (sevgi) ve samimiyeti pek sıkı olsun, bu ise matbuatın ve şairlerin vazifesidir. Musikişinasının, tiyatro yazarlarının vazifesidir. Vazifemizi bilelim. Hat ve hareketimizi tayin edelim.”¹⁶²

Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'nin bulunduğu zor durum Türk halkını bir umutsuzluğa sevk etmiştir. Bu durumda Anadolu'daki kardeşlerine moral aşlamak, onlara manen destek vermek için Azerbaycan Türk basını büyük çaba göstermiştir.Türkiye açısından bu zor günlerde M.E.Resultzade, *Azerbaycan* gazetesinde yazıyordu ki:

“ ... Türkiye'de amelperver bir gençlik var. Bu gençlik halka doğru gitmek yoluyla azim, demokrat ve milletperver bir kafilerdir. Bu kafiler Anadolu'nun dertlerini çekiyor, Türk'ün kalbi ihtiyaçlarını derk ediyor. Çanakkale harikalarını gösteren bir milletin, muasır bir hayat-ı milliye yoluna düştüğünden sonra kabil değil, dünya yüzünden silinmeyeceğine, kendi hürriyetiyle, deha ve irfanıyla harap

¹⁶² *Azerbaycan* , No: 35, 10 Kasım 1918

olmuş medeniyet dünyasının tamir edilecek bir bağında zengin ve re'na bir bahçe yapacağına emindir. (...) Bunun için Türkiye mağlup değildir!”¹⁶³

Fakat gerçekte İtilaf Devletleri karşısında o dönemde mağlup edilmiş bir Türkiye bulunmaktaydı. Anadolu'nun büyük kısmını kendi aralarında taksim edip İzmir'in de Yunanlılarca işgal olunmasına ¹⁶⁴ müsaade gösteren bu devletler, Türklerin baş tacı sayılan İstanbul'a da sahiplenmek niyetinde idiler. Avrupa basınında da Türklerin İstanbul'dan atılması ile ilgili görüşler seslenmekteydi. Bu gibi görüşlere *Azerbaycan* gazetesi şu yanıtı vermeği kendine borç bilmiştir:

“ İstanbul, bütün Türk milletinin ve ali'ul umum alemi İslam'ın medeni, dini bir camisi olduğundan Avrupa devletleri İstanbul hakkındaki siyasi planlarını bir noktayı nazardan tamamile tecrit edip ayrı bir tarik siyaset takip etmeğe muvafık olamamışlardır. Türkiye'nin muasırlaşmasına ve Garp medeniyetinin Türkler arasında intişarına İstanbul'dan başka hiçbir mühit müsait olmadığı için Avrupa duvel-i muazzaması dahilinde asırlarca siyasi bir mevcudiyet kazanmasına da yine İstanbul'un o cihanüha vaziyeti mahalliye ve siyasiyesi amel olmuştur.(...) Kafkas milletlerinin hayat-ı menfaatleri İstanbul'un Osmanlı devletinin elinde kalmasıdır. (...) Türkiye mukadderatını bizzat Osmanlı Türkleri ve Osmanlı Türklerinin intibahı hal edecektir. Bu intibahın alametleri ve Türklerde milli ruhun faal ve bariz bir misali olan Mustafa Kemal Paşa etrafında toplayan Harekat-ı Milliyedir.”¹⁶⁵

İstiklal gazetesinde yazan M.E. Resulzade de İstanbul'un Türklerin elinde kalmasının , bununla beraber Türk halkının “hakkı istiklal ve iktisadi inkişafının temini meselesi”nin de bir an önce çözülmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre Türkiye eski arazilerinin (Rumeli, Mısır, Tunus, Fas, Hicaz, İrak gibi) hepsinden yalnız bir daha kapitülasyonlara maruz kalmamak şartıyla vazgeçebilirdi.¹⁶⁶

¹⁶³ M. E Resulzade, “ Türkiye Mağlup mudur?”, *Azerbaycan* , No: 90, 18 Ocak 1919

¹⁶⁴ İzmir'in Yunanlılara verilmesiyle ilgili *İstiklal* gazetesi “ Türkiye baştan aşağı galeyana içerisindedir.Osmanlı devletinin geçirmekte olduğu dimare (helak) hakikaten mühim ve ciddidir” şeklinde bir yorumda bulunmuştur. (bkz., *İstiklal*, No: 18, 7 Haziran 1919)

¹⁶⁵ *Azerbaycan*, 9 Ocak 1920'den iktibas olunarak *Yeni Gün*'de yayınlanan bu yazı ile ilgili Türk gazetesi: “ bizim için tatlı bir kardeş sesidir.” şeklinde bir yorumda dahi bulunmuştur.(bkz., *Yeni Gün* . No:313, 28 Kanunisanı (Ocak) 1920)

¹⁶⁶ *İstiklal*, No:2, 4 Şubat 1920

Milli Hükümet döneminin en prestijli gazetelerinden sayılan *Azerbaycan*' ın Türkiye'deki yalnız siyasal gelişmelerle ilgili değil, sosyal ve kültürel konularda da yazılar yayınladığı anlaşılmaktadır. Gazetenin 1918 yılı Ekim-Kasım sayılarında "Türk edebiyatı ve lisanı üzerine",¹⁶⁷ "Türkiye'de kadınlık meselesi ve feminizm" konusunda çok değerli bilimsel yazılar bulunmaktaydı.¹⁶⁸

Azerbaycan Sovyetleştirildikten sonra da basının Türkiye'deki siyasal, ekonomik ve sosyal gelişmeleri yakından takip ettiği ve genelde Milli Mücadeleyi desteklediği görülmüştür. Azerbaycan Türkçesiyle yayınlanan *Komünist* gazetesi Türkiye'nin mukadderatına bigane kalan İtilaf Güçlerini açık bir şekilde tehdit ederek yazıyordu ki:

" ... *Yalnız Türkiye'nin ve Kemalistlerin değil, üç yüz elli milyon Müslüman halkın hukuk , dinine ve medeniyesine dokunan Antanta bu büyük kuvvetin Rusya fükarasıyla birleştiği zamanda acap hangi kuvvetle bunların karşısına çıkabilecek?!*"¹⁶⁹

Kuva-yi Milliye'nin Taşnak Ermenistan üzerine yapmış olduğu Doğu hareketini ilk başlar destekler gözüken Sovyet Azerbaycan basını,¹⁷⁰ Türk ordusunun Ermenistan'ın içlerine doğru ilerlemesinden tedirgin olmuştur.*Bakinskiy Raboçiy* gazetesi, "Küçük Han'a" benzettiği Mustafa Kemal Paşa'nın emperyalist safına geçebileceği hususunda kuşkularını dile getirmiştir.¹⁷¹

Türkiye'nin coğrafi konumu ve zengin kaynaklarıyla her zaman Batı emperyalistlerinin iştahasını kabarttığına değinen Rusça *Komünist* gazetesi, Türk milliyetçilerinin emperyalizme karşı yalnız savaşmakla yetinmemesini, Batı kapitalinin Anadolu'ya girişine de engel olması gerektiğini savunmuştur.¹⁷² Türkiye'ye hem siyasi, hem de ekonomi alanda en yakın müttefik olarak Sovyet Rusya'yı gören Türkçe *Komünist* gazetesine göre ise: " *Rusya proletaristleri ile Türkiye milliyetçilerinin ittifakları Şark ile Garbın muvazeneyi katiyesini temin*

¹⁶⁷ *Azerbaycan* , No:26, 30 Ekim 1918; No: 33, 7 Kasım 1918

¹⁶⁸ *Azerbaycan* , No: 45, 20 Kasım 1918; No: 46, 21 Kasım 1918; No: 52, 29 Kasım 1918; No: 55, 3 Aralık 1918

¹⁶⁹ *Komünist*, No:81, 20 Ekim 1920

¹⁷⁰ *Komünist*, No: 73, 11 Ekim 1920; No:77, 15 Ekim 1920

¹⁷¹ *Bakinskiy Raboçiy*, No: 11, 19 Kasım 1920

¹⁷² *Komünist (Rusça)*, No:195, 22 Aralık 1920

edecektir. Şark akvamının hürriyetlerini Garbın kanlı pençesinden kurtaracak son kuvvet budur.”¹⁷³

Gazete ayrıca, Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat cephe bölgelerine giderek askerlerle omuz omuza savaşmasından övgüyle söz etmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutan olarak atanması ile ilgili “Mustafa Kemal Paşa özü cephedir” şeklinde bir yorumda bulunmuştur.¹⁷⁴

Rusça *Komünist* gazetesinde yer alan “İngilizlere Doğu yaramıyor” başlıklı yazıda da ; Türkiye'nin tüm sağlam düşünceli insanların Mustafa Kemal'in bayrağı altında toplandığı , Mustafa Kemal'in Türk halkının bağımsızlığını elinden almaya kalkışanları asla affetmeyeceği vurgulanmaktaydı.¹⁷⁵

Sovyet Azerbaycan basını , Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde Türk ordusunun kazanmış olduğu zaferlerden gururla bahsetmekteydi:

“ *Muhtasar tarihin Atilla,Araplar, Turan Şah, Mehmet Fatih,eski Çar Rusya'nın İstanbul kapısına dayandığı gibi bugün de Türkiye'nin yeni fatihi Mustafa Kemal dayanmaktadır.*”¹⁷⁶

Batı Cephesi Ordularının İzmir'e girmesini , Rusça *Komünist* gazetesini “*Müslüman dünyasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne fevkalade büyük bir güven kazandıran önemli olay*” diye vasıflandırırken ,¹⁷⁷ *Yeni Yol* gazetesi İzmir'in kurtarılmasını “ *Kartal Başkumandan Kemal Paşa'nın , Rum yarıdakçılarını denize atması sonucu*” diyerek nitelemiştir.¹⁷⁸ 1922 yılının sonbaharında Azerbaycan basını Türk zaferi dolayısıyla resmi dairelerden, şahıslardan ve toplum kuruluşlarından gelen pek çok tebrik telgraflarını yayınlamıştır. Basına göre: “*Savaş meydanında düşmeni ezen Anadolu köylüsünün karşısında şimdi yeni bir mücadele yolu vardır: o da siyasi ve iktisadi istiklalini elde etmektir. Bu mücadelede Sovyet halkları da kardeşlerinin yanında olacaktır.*”¹⁷⁹

Azerbaycan basınının Mustafa Kemal Paşa'nın savaş sonrası siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda gerçekleştirmiş olduğu reformları yakından takip ettiği ve

¹⁷³ *Komünist*, No:154, 18 Şubat 1921

¹⁷⁴ *Komünist*, No:152, 16 Şubat 1921

¹⁷⁵ *Komünist (Rusça)*, No: 25, 2 Şubat 1921

¹⁷⁶ *Komünist*, No: 268, 13 Temmuz 1921

¹⁷⁷ *Komünist (Rusça)*,No: 211, 20 Eylül 1922

¹⁷⁸ *Yeni Yol* , No:2, 16 Ekim , 1922

¹⁷⁹ *Komünist*, No: 250, 10 Kasım 1922

desteklediği görülmüştür. Gazeteler, Türkiye’de Saltanatın tasfiyesini, Anadolu köylüsünü iç düşmandan kurtararak, memleketin hakiki sahibi yaptığı şeklinde değerlendirmişlerdi.¹⁸⁰ Saltanatın tasfiyesinden sonra, Türkiye’nin bağımsızlığı için büyük tehlike olan ve kültürel gelişimini engelleyen halifelik müessesesinin de tarihe kavuşması gerektiğini savunmuşlardı.¹⁸¹

Bütün bu ilerici reformları gerçekleştirmekle beraber, Yeni Türkiye’nin Batı devletlerince tanınmasına karşılık verilecek her hangi bir tavizin ileride çok büyük sorunlara vesile olacağı hususunda uyarılarda da bulunulmuştur. *Komünist* gazetesinin 20 Aralık 1922 tarihli sayısında yayınlanan “Yeni Türkiye ve Cemiyeti Akvam” makalesinden bazı pasajları aktaralım:

“ *Bugünkü Türkiye, Boğazları Avrupa kontrolü, yahut hemen Avrupa’dan ibaret kalan Cemiyeti Akvam himayesi altına vermekte ne kadar kaybederse kendisinin medeni ve ıslahata mugayir olduğunu Avrupa önünde ikrar etmekle ekalliyetinde kalan milletleri Cemiyeti Akvam himayesine verdiği ile de o kadar kaybetmiş olacaktır. Sultanlık zincirinden kurtarmış Türkiye bugün içtimai inkılaptan ne kadar uzakta durursa da, milletleri razı salmak ve onlara genç Türkiye’nin kardeşlik bayrağı dairesinde toplamak çarelerini düşünmelidir ki kendisini ikinci bir kapitülasyondan kurtara bilmez.(...)*

Cemiyeti Akvam’ın parmağı geçebilecek yerlerde ıslahata başlamak isteyen yeni Türkiye her kademinde milli hisler, milli adavet ve kıyımlar tesadüf edecektir ki: burada Türkiye zahmetkeşlerinin (emekçi) bila fark millet istikbaline zarbeler (darbe) vuracak ve Avrupa’nın yeni müdahalesine meydan verecektir. Ona da göre yeni Türkiye’yi kurmak isteyen her bir kimse gerek ekalliyette kalan milletlerin dilek ve isteklerine amel etmekle desin ki: Türkiye özü ıslahata mail ve özü halkın hukukunu vermeğe selahiyattar (yetkili) bir hükümettir.”¹⁸²

Sovyet Azerbaycan basınının kurtuluş yıllarında olduğu gibi, kuruluş yıllarında da Türkiye’de cereyan eden hadiselerle ilgili okurlarına geniş bir tarzda haberler yayınladığı , yorumlarda bulunduğu görülmüştür. Ankara Hükümeti’nin , Türk

¹⁸⁰ *Komünist*, No: 246, 5 Kasım 1922; *Bakinskiy Raboçiy*, No: 250, 6 Kasım 1922

¹⁸¹ *Bakinskiy Raboçiy*, No: 252, 9 Kasım 1922

¹⁸² *Komünist*, No: 284, 20 Aralık 1922

halkının önünde geniş ufuklar açan modern ıslahatları, genelde Azerbaycan basını tarafından da beğenilmiş ve desteklenmiştir.

C- 1924 Sonrası Azerbaycan ve Türkiye İlişkilerine Genel Bir Bakış

Milli Mücadele sonrası siyasi şartların benzerliği Türkiye ile Sovyet Rusya'nın işbirliğinin devam etmesine sebep olmuştur. Türkiye'nin Azerbaycan dahil dış Türklerle ilgili karar ve uygulamaları da Sovyet Rusya ile ilişkilerin gölgesinde kalmıştır. Türkiye Hükümeti çevreleri, o dönemde Azerbaycan veya diğer Türk halkları ile ilgili üzerlerine resmi bir misyon yüklemiş değildi. İktidar çevreleri , Türkiye'nin dış Türklerle ilgili faaliyetlerinin Türkiye'ye zarar verebileceğini düşünerek hareket etmişlerdi. Türkiye'nin siyasi ve ekonomik açıdan bulunduğu zor koşulları dikkate alırsak, bu politikayı objektiflik açısından doğru bulmak gerekiyor.

Dış politikasında Atatürk'ün de tasvip ettiği “*sınır dışı arayışlara resmen son veren , Anadolu'yu bir Türk yurdu olarak savunulmasına öncelik veren “* bir görüşü benimseyen genç Türk Devleti , Sovyet Rusya'yı rahatsız edebilecek davranışlardan mümkün olduğu kadar uzak durmaya çalışmıştır. Bu politika , Atatürk'ün vefatından sonra ¹⁸³, selefi İsmet İnönü döneminde de devam ettirilmiştir. Türkiye, bu konuda o kadar çok hassas idi ki, kendi sınırları dışındaki

¹⁸³ Atatürk'ün vefatı dolayısıyla Paris'te muhacerette bulunan Azerbaycan Milli Heyeti Reisi Mir Yakup Bey tarafından TBMM başkanı Abdülhalik Renda'ya bir taziye telgrafı gönderilmiştir. 11 Kasım 1938 tarihli telgrafta şu mesajlar yer almaktaydı: “*Büyük Dâhimizin vefatları dolayısıyla, kalpleri parçalanmış bütün Azeriler namına tarihi zafer ve asaletle dolu olan kardeş Ulu Millete taziyelerimizi sunarız. Kaybı yalnız Türkiye'ye değil, bütün Azeri Türklerine elim göz yaşları döktüren Ulu Şefin tükenmez zaferlerle dolu olan hatıraları kalplerimizde ebediyen yaşayacaktır. Bugün yabancı hükümler altında inleyen Azerbaycan , bu en büyük mateme bütün varlığı ile hazırlanırken , malum vahşi pençeler önünde elim acılarını bile doya doya duyamamak acısı karşısında bulunuyor.*” (bkz., Şimşir., **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları –I** , s.413 (Belge No: 516)) ; Bu taziye telgrafına 12 Kasım 1938 tarihinde TBMM başkanı tarafından : “*Ulu Şefimizin ölümleri dolayısıyla milli matemimize iştirak ettiğinizi bildiren telgrafınızdan dolayı teşekkür ederim*” şeklinde bir yanıt verilmiştir. (bkz., **aynı yer**, (Belge No: 517))

Türklerin Sovyetler aleyhinde kurdukları teşkilatların ve yayınların Türkiye'ye her türlü sızma girişimlerine karşı derhal en etkin önlemleri almaya çalışmıştır. Örneğin, 15 Kasım 1938 tarihli İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi ile “Berlin’de Azerbaycan – Şimali Kafkas Cumhuriyeti Millet Fırkası “ tarafından neşredilen bir beyannamenin Türkiye'ye girişi yasaklanmış, girmiş olanların da toplatılmasına karar verilmiştir.¹⁸⁴

Hitler Almanyası'nın 22 Haziran 1941 tarihinde Sovyetlere savaş açması ve kısa bir zaman zarfında kazanmış olduğu zaferler , Komünizm istibdadından kurtulmaya çalışan birçok ezilen halklar gibi Azerbaycanlı Türkler için de bir umut olmuştur. Kızıl Ordu saflarında savaşırken Almanlara esir düşen Azerbaycanlı ve diğer Türk kökenli esirlerin bir kısmı , Alman yetkililerine müracaat ederek Rusların kendilerinin asırlardır düşmanı olduğunu , silah verilirse, Rusya'ya karşı savaşacaklarını bildirmişlerdi. Muhacerette kurulan Azerbaycan Milli Komitesi Kültür İşleri Sorumlusu Cebbar Ertürk bu mevzuda Alman makamlarına bir de yazılı rapor vermişti. İlk başlar, sabık Kızıl Ordu mensuplarını kullanmakta büyük tereddüt gösteren Alman Genel Kurmayı, nihayet 1941 yılının Aralık ayında milli lejyonların teşkili için ön çalışmaları başlatmıştır. 22 Aralık 1942'de ise, Türkistan, Ermeni, Gürcü ve Müslüman Kafkasyalı Lejyonu kurma emri resmen verilmiştir.¹⁸⁵

Bu dönemde muhacerette bulunan Azerbaycanlılar , Sovyetlere karşı mücadelede Türkiye'yi de yanlarına almak için bir takım girişimlerde bulunmuşlardı. Sabık Azerbaycan Milli Hükümeti Maliye Nazırı Abdül Ali Emircan bizzat Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye başvurarak Rusya istibdadından kurtulmaları için kendilerine yardımda bulunulmalarını rica etmiştir.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Azerbaycan – Şimali Kafkas Cumhuriyeti Millet Fırkası tarafından neşredilen beynamede: Azerbaycan'ın Kuzey Kafkasya ile bir ve bölünmez milli Cumhuriyet olduğu; Rus boyunduruğundan kurtulmak için sonuna kadar mücadele edecekleri ; bu mücadelede komşu halklarla elbirliği edileceği şeklinde Sovyet Rusya karşıtı ibareler yer almaktaydı. Söz konusu beyannamenin tam metni ve bununla ilgili Türk makamları arasında yapılan yazışmaların , en son TBMM Hükümeti'nin almış olduğu nihai kararın sureti araştırmacı Süleyman Tüzün tarafından doktora çalışmasının ek kısmında yayınlanmıştır. (bkz., Süleyman Tüzün, **İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk İç Politikasında Dış Türkler Meselesi (1939-1945)**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1998, (Ek : 3)

¹⁸⁵ M. Ali Eren, “II. Dünya Savaşında 1 Milyon Türk”, Aksiyon, No: 122, 05/ 04/ 1997, (Çevrimiçi) <http://www.aksiyon.com.tr/dergi>

¹⁸⁶ BCA., Bakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Katalogu, 030.10 / 157; İnönü'ye gönderilen 22 Haziran 1941 tarihli bu mektubun metni çalışmamızın ek kısmında verilmektedir (Ek : 14).

Bu arada Almanya'nın Ankara Büyük Elçisi Von Papan de Türkiye'yi kendi saflarında savaşa sokmak için TBMM kulislerinde diplomatik temaslarını yoğunlaştırmıştır.¹⁸⁷ Fakat o dönemin Türk iktidarının temel amacı ve politikası , Türkiye'yi mümkün olduğu kadar, sıcak bir çatışmadan uzak tutmak idi. Onun için Komünizm istibdadında yaşayan Türklerin durumu, Türk iktidar çevreleri tarafından ikinci planda kalmıştır.

1945 yılına girildiğinde Hitler Almanyası'nın yenilgisi artık kaçınılmaz olmuştur. Almanya ile savaş halinde bulunan Müttefik Devletlerin (Sovyetler Birliği , ABD ve İngiltere) başkanlarının katıldığı Yalta Konferansı'nda (4-11 Şubat 1945) bir sıra meselelerin yanı sıra, savaş esnasında Sovyetlere karşı savaşan ve Avrupa hudutlarında bulunan Sovyet vatandaşlarının iadesi kararlaştırılmıştır. Sovyetlerle ilişkilerini düzeltmek için olağanüstü çaba harcayan Türkiye de, Yalta Konferansı'nın kararına uyarak savaş esnasında Sovyetlerden kaçıp Türkiye'ye sığınan Türk kökenli mültecileri , Ruslara iade etmiştir.¹⁸⁸

Ruslara karşı savaşmış Türk asıllı lejyonerlerin Sovyet makamlarına teslimi 1945 yılının Kasım ayına kadar sürmüştür. Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası izlemiş olduğu yaylımcı ve Komünist ideolojisini Avrupa'da etkili kılmak politikası, ABD ve İngiltere'yi iyice tedirgin ve rahatsız etmeğe başlamıştır. Sovyetlere karşı daha mesafeli davranmaya başlayan ABD resmileri , ilk iş olarak ,

¹⁸⁷ 30 Eylül 1941'de Türkiye Hükümeti Başbakanı Şükrü Saraçoğlu , Von Papan ile görüşürken Türkiye'nin Sovyet Rusya'da yaşayan "kırk milyon Türk halkının kaderine ilgisiz kalmayacağını" söyleyerek, Sovyet Rusya'ya yeni bir düzen gelmesiyle, bu Türkler ile Türkiye arasında coğrafi bir birleşmenin olabileceğini belirtmişti. (bkz., Tüzün , **a.g.t.**, s.215) ; Von Papan, 28 Ağustos 1942'de İnönü ile yaptığı görüşmede de dış Türkler ile ilgili meseleyi gündeme getirmek istemiş, İnönü ise bu konuların , ancak Sovyet Rusya yenilgisi gözle görülür bir hal aldığı zaman gündeme gelebileceğini belirtmiştir. (bkz., **a.g.t.**, s.222)

¹⁸⁸ Tüzün, **a.g.t.**, s.318-319 ; O dönemde Azerbaycan muhacir liderlerinden M. E. Rezulzade'nin ve E .F. Düdenginski'nin büyük çabalarına rağmen , Türk makamları Azerbaycanlılar dahil , diğer Türklerin Türkiye'ye iltica etmesine kesinlikle müsaade göstermemişlerdi. Türkiye Hükümeti'nin almış olduğu gizli bir kararda : " *Eğer bu esirler (Türk asıllı lejyonerler) Türkiye'ye getirilirse, içlerinde en azından on bin casusun bulunması muhakkaktır. Daha sonra bu durumun altından kalkamayız. Onun için Almanya'daki Türk muhacirlerini, Türkiye'ye kesinlikle kabul etmemelidir.*" – diye yazmaktaydı. Türkiye Hükümeti'nin bu gizli kararı yalnız 1975 yılında kamuoyuna açıklanmıştır. (Bilgi için bkz., Nesiman Yagublu, **Azerbaycan Lejyonerleri**, Bakü,Bakü Üniversitesi Yayınları , s.212-213) ; Ruslara iade edilen Azerbaycanlı esirlerin sınırdaki Araz nehrini geçmez geçmez kurşuna dizildiği anlaşılmaktadır.Diğer Türk kökenli esirler de hemen hemen aynı kaderi paylaşmış; KGB zindanlarına ağır işkencelere maruz kaldıktan sonra ya öldürülmüş, ya da Kırım ve Ahıska Türkleri gibi sürgüne gönderilmiştir.

artık lejyonerlerin iradesi dışında zorla Sovyetlere teslim edilmeyeceğini açıklamıştır.¹⁸⁹

ABD'nin lejyonerlerle ilgili tutumundaki değişiklik , Türkiye Hükümeti'nin bu meselede daha önce takip etmiş olduğu politikayı da etkilemiştir. Savaş sonrası Sovyetlerin , Türkiye'ye karşı bazı talepler ileri sürmesinden¹⁹⁰ rahatsızlık duyan Ankara, bu devlete karşı ABD ve İngiltere'nin desteğini almağa çalışmıştır. Onun için bu devletlerin dış politikasına paralel bir politika izlenmeğe başlanmıştır.

Ankara'nın Batı bloğuna yaklaşmasıyla , muhacerette bulunan Azerbaycanlıların Türkiye'ye ilticası da kolaylaşmıştır. O dönem Türkiye'nin değerli devlet adamlarından olan Hamidullah Suphi Tanrıöver'in de çabalarıyla , 1947'de Türkiye'ye gelişine müsaade gösterilen M.E. Resulzade'nin peşinden yüzlerle Azerbaycanlı muhacir aydın ve siyasetçi Türkiye'ye yerleşmişlerdi.¹⁹¹ Bu Azerbaycanlı aydınların ileriki yıllarda Türkiye'nin hem siyasi , hem de medeni hayatında önemli roller oynadığı görülmüştür. Bunlardan Demokrat Parti iktidarı döneminde bakanlık yapmış Samet Bey Ağaoğlu'nun, Türkiye'nin ilk kadın avukatı olan Süreyya Ağaoğlu'nun , bilimsel çalışmalarıyla Türk Edebiyatı'na önemli katkılarda bulunmuş Profesör Ahmet Caferoğlu'nun ve diğer Azerbaycanlıların ismini zikretmekten büyük kıvanç duymaktayız.

Azerbaycan ve Türkiye arasında devlet düzeyinde resmi ilişkilerin yeniden kurulması ise yalnız Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla gerçekleşmiştir.18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ı , uluslararası arenada bağımsız devlet olarak tanıyan ilk devlet Türkiye olmuştur. (tarih: 9 Kasım 1991) Bu, Türkiye'nin Azerbaycan'ı komşuları arasında kendisine tarihsel , kültürel ve stratejik açılardan en yakın ülke olarak görmesinden kaynaklanmıştır.¹⁹² Fakat

¹⁸⁹ Yagublu, **a.g.e.**, s.213: Amerikan politikasındaki bu değişikliğin en önemli nedenlerinden biri de İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'yle beraber işgal ettikleri İran'dan Sovyetlerin savaş sonunda çekilmek istememesi nedeniyle ortaya çıkan – İran krizidir. (Bilgi için bkz., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi- II** , Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, s. 463)

¹⁹⁰ O dönemde Sovyetlerin, Türkiye'den isteklerini şu şekilde sıralamak mümkündür: a) Türk- Sovyet Doğu sınırlarında değişiklik; b) Herhangi bir saldırı karşısında Boğazlarda üs verilmesi; c) Boğazlarla ilgili Montreux sözleşmesinin yeniden gözden geçirilmesi (Bilgi için bkz., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi- II** , s.460)

¹⁹¹ Yagublu, **a.g.e.**, s.215-216

¹⁹² O dönemde Azerbaycan halkı arasında Türkiye'den beklentilerinin ne olduğu ile ilgili bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonuçları % 11,9 maddi yardım , % 85 insani yardım, % 56,7 uluslar arası kuruluşlarda siyasi destek , % 13,8 serbest piyasa ekonomisine geçişte önderlik, % 5,7 yatırım, % 1,2

1991 sonrası iki ülke arasındaki ilişkiler, Azerbaycan'da değişen iktidarların farklı politik görüşleri nedeniyle, ayrıca Türkiyeli bazı devlet adamlarının Azerbaycan meselesinde katiyetsiz tutumlarından dolayı değişken ve inişli- çıkışlı bir özellik göstermiştir.¹⁹³

1993 yılında Azerbaycan'da Haydar Aliyev'in iktidara gelişiyle , hem bölgesel gerçekler, hem de bölge ile ilgili diğer uluslar arası aktörler dikkate alınarak, iki ülke arasında ilişkiler daha dengeli düzeye getirilmiştir. Azerbaycan iktidarında istikrarın sağlanması, iki kardeş ülke arasında ilişkilerin gelişiminde önemli rol oynamıştır.¹⁹⁴

Günümüzde iki ülkenin ilişkilerinin çerçevesini, Rusya, ABD, İran , NATO ve AGİT gibi bazı dış faktörlerinin yanı sıra, Azerbaycan'ın yaşamış olduğu Dağlık Karabağ sorunu ve bununla bağlantılı olarak Ermenistan sorunu etkilediğini vurgulamak gerekiyor. Topraklarının yaklaşık % 20'si Ermeni işgali altında bulunan Azerbaycan ile , “Ermeni soykırımı “ gibi asılsız ithamlara maruz kalan Türkiye'nin , geçmişte olduğu gibi günümüzde de yeniden masaya yatırılmak istenen “ Ermeni meselesi “nde belirlemiş oldukları ortak stratejiden kesinlikle taviz vermemeleri gerekmektedir.

askeri yardım , % 2 Türkiye'den içişlerimize karışmasını istemiyorum, % 1,6 diğer şekilde dağılım göstermiştir. Azerbaycan halkının dünyaya açılışında ,yeni dünya düzenini benimsemede Türkiye aracılığı destekledikleri ve bekledikleri bu araştırma verilerinden de anlaşılmaktadır. (Bilgi için bkz., Ümit Bil, **Azerbaycan – Türkiye İlişkilerinde Tarih Faktörü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2000, s.62)

¹⁹³ Elçibey döneminde (Mayıs 1992- Haziran 1993) Türkiye'ye iki ülke arasında bir stratejik ortaklık anlaşma yapma önerisi getirilmiş , ancak Rusya'nın bölgesel iddialarının hâlâ güncel olması ve dönemin koşulları içinde Kafkaslarda Rusya ile çatışma içine girmekten kaçınan Türkiye'nin bu öneriye soğuk bakması nedeniyle gerçekleşmemiştir. Toprak bütünlüğü tehdit altında olan Azerbaycan'ın Türkiye'den destek beklentisi Türkiye tarafından mesafeli bir politika ile karşılanınca kırınglık meydana çıkmıştır. Türkiye'nin o günlerde Azerbaycan'ın savaş durumunda bulunduğu Ermenistan ile enerji anlaşması imzalaması ise bu kırınglığı daha da artırmıştır.

¹⁹⁴ 1990 sonrası Azerbaycan – Türkiye siyasi ilişkileri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz., Raşat Hasanov, **1991-2004 Dönemi Azerbaycan – Türkiye Diplomatik İlişkileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004

SONUÇ

1828 Türkmençay Antlaşmasıyla Kuzey Azerbaycan topraklarındaki egemenliğini İran'a kabul ettiren Çarlık Rusya'nın uygulamış olduğu baskıcı bir siyaset, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan Türk aydınlarında milliyetçi duyguların gelişmesine ve "milli-mahalli muhtariyet", "kültürel muhtariyet" gibi milli hedeflere yönelmesine sebep olmuştur. 1917 Şubat İhtilali'nin Rusya'da yüzyıllardır devam eden Çarlık rejimini sona erdirmesi sonucu ortaya çıkan karışıklık, Azerbaycan'ın Rusya'dan ayrılma çabalarını hızlandırmıştır. O dönemde Azerbaycan'ın siyasi hayatında önemli bir rol oynayan Müsavat Partisi öncülüğünde kurulan Milli Şura, ilk başlarda Kafkas uluslarının çıkarlarının Federal yapıda kurulacak bir hükümetin çatısı altında korunacağını düşünmüş, Gürcistan ve Ermenistan'ın da dahil olduğu Güney Kafkas Hükümeti'nin kurulmasına sıcak bakmış ve bu oluşumda yer almıştır. Fakat kısa bir süre sonra gerek bu Federal Hükümet içinde bulunan Gürcü, Ermeni ve Azeri Türklerinin birbiriyle anlaşmazlıkları, gerekse bölgede çıkar elde etmek isteyen Almanya, İngiltere ve Osmanlı gibi büyük devletlerin izlediği siyaset, Kafkas uluslarının bağımsızlıklarını gündeme getirmiştir. 26 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Gürcistan'ın peşinden , 28 Mayıs'ta Azerbaycan , 30 Mayıs'ta ise Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.

Bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'ın arkasındaki en önemli güç Osmanlı Devleti olmuştur. 4 Haziran 1918'de taraflar arasında imzalanan antlaşma gereğince, Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a askeri yardımda bulunmuştur. Bu yardım sayesinde Bakü dahil, Azerbaycan'ın birçok bölgeleri Ermeni-Rus işgalinden kurtararak Azerbaycan Milli Hükümeti'nin taht-ı himayetine verilmiştir.

Osmanlı Türk ordusunun Azerbaycan topraklarını azat etmesi, Azeri Türkünün fiziki varlığını kurtararak ona varolabilme şansı vermesi, her iki ülkenin insanı açısından da kayda değer olay olmuştur. Bu olay, Azerbaycan Türküyle Anadolu Türkünü koparılmaz manevi bağla birbirine daha da bağlamıştır. O dönemde Azerbaycan – Osmanlı siyasi ilişkilerinde zaman zaman ortaya çıkan bir takım anlaşmazlık ve çelişkilere rağmen, hem Azerbaycan Milli Hükümeti, hem de

Azerbaycan halkı hiçbir zaman Osmanlı'nın yaptığı yardımı unutmamış, Azerbaycan'ın bağımsızlığı için kanını dökmüş Türk askerini her zaman sevgi ve minnettarlık hissiyle yad etmiştir.

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi gereğince, Osmanlı Türk ordusu Azerbaycan topraklarından çekilmek zorunda kalmıştır. Kasım 1917'de Müttefik Devletler adına İngilizler, başta Azerbaycan olmak üzere bütün Kafkasya'ya askeri çıkarma yapmışlardı. İlk başlarda, Azerbaycan Milli Hükümeti'ni tanımayı ret eden, onu Türklerin kurmuş olduğu "oyuncak hükümet" şeklinde gören İngilizler, bir süre sonra bölgedeki ekonomik çıkarlarının kalıcı olması ve nüfuzunun korunması için mutlaka Azerbaycan Milli Hükümeti'nin desteğinin gerektiğini görmüş ve politikalarını değiştirerek, Azerbaycan Hükümeti'ni yegane kanuni iktidar olarak tanımışlardı. O dönemde Azerbaycan'da iktidarı elinde bulunduran Müsavat Partisi yöneticileri de , içinde buldukları zor siyasi koşullardan ve özellikle kuzeyden gelebilecek Denikin ve Bolşevik tehdidinden dolayı, İngiliz politikaları doğrultusunda bir politikaya yönelmişlerdi. Hükümetin bu İngiliz yanlısı politikası, muhalefet partileri tarafından keskin bir şekilde eleştirilmiştir. Fakat Azerbaycan Devleti'nin varlığı, eskiden nasıl Osmanlı ordusunun yardımına bağlı idiyse, bu dönemde de İngilizlerle işbirliğinin devam ettirilmesine bağlıydı. İngiliz ve diğer İtilaf Hükümetleriyle sıcak ilişkilerin sürdürülmesi Azerbaycan'ın bağımsızlığının Paris Barış Konferansınca tanınması için zaruri bir politika idi. 1919 yılı Azerbaycan Hükümeti için bağımsızlığını dünya devletlerince kabul ettirmek çabası içinde geçmiştir.

O dönemde Bolşeviklerin güneye doğru hızla ilerlemesinden endişelenen İngilizler, Bolşeviklere karşı Kafkas cumhuriyetlerinden bir set oluşturmayı planlamıştı. Böyle bir projeyi gerçekleştirmek için ilk önce bu cumhuriyetlerin gönlünü alarak Milletler Cemiyeti'nce bağımsızlıklarının onaylanmasını sağlamak gerekmekteydi. İngiltere'nin nüfuzunu kullanması sonucu 11 Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı, Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını fiilen tanımıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığının onaylanması, hem Azerbaycan, hem de Türk kamuoyunda büyük sevinçle karşılanmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığı, büyük çoğunluğu Kuva-yi Milliyecilerden oluşan Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından da 22 Ocak 1920'de resmen tanınmıştır.

Anadolu'da yabancı işgaline karşı başlatılan ulusal hareketin başında bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğündeki Kuva-yi Milliye'nin, o dönemde Azerbaycan Milli Hükümeti'ni dolayı yolla da olsa destekler bir politika izlediği görülmüştür. Anadolu milliyetçileri tarafından yapılan bu desteğe Azerbaycan Hükümeti de kayıtsız kalmamış, tüm zor koşullara rağmen elinden gelen yardımı Anadolu'dan esirgememiştir. Fakat Azerbaycan Hükümeti'nin İngilizlerle işbirliğini devam ettirmesinden memnun kalmayan , özellikle Kazım Karabekir Paşa'nın şahsında bazı Kuva-yi Milliye komutan ve yandaşları, Azerbaycan Müsavat Hükümeti'nin bu nazik diplomatik durumunu dikkate almayarak, mevcut iktidarı devirmek için Bolşeviklerle işbirliğine girmişlerdi. Anadolu hareketinin çıkarları uğruna Azerbaycan'ın Sovyet idaresine dahil olmasında Türk milliyetçileri önemli rol oynamıştır.

İlk başlar Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesine sessiz kalan ve Azerbaycan'da Türk subaylarının da içerisinde yer aldığı Sovyet karşıtı milli ayaklanmaları eleştirmekten kaçınmayan Mustafa Kemal Paşa, Bakü Doğu Halkları Kongresi'nden (1-8 Eylül 1920) sonra Sovyetlerin nihai hedefinin Türkiye dahil Doğu ülkelerini Moskova'ya bağlamak olduğunu anlayınca, Sovyetlere karşı daha tedbirli davranmaya başlamıştır. Sovyet Rusya'ya karşı uygulayacakları siyasette kendilerine yararlı olabilecek dost bir Azerbaycan'a gereksinim duyan Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında TBMM Hükümeti, Sovyet tipinde dahi olsa Azerbaycan'ın bağımsız kalması hususunda asla küçümsenmeyecek çabalar göstermiştir. Bu dönemde Ankara, kendi inisiyatifi ile Memduh Şevket Bey'i Bakü temsilciliğine atayarak, bir nevi Ruslara, Azerbaycan'ı bağımsız devlet olarak kabul ederek onunla diplomatik ilişkiler kurmak istediğini göstermiştir. Ayrıca Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması hususunda TBMM Hükümetince hem cephede, hem de diplomatik alanda büyük mücadeleler verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa başta olmakla Türk diplomatlarının büyük çabaları sonucu Nahçıvan Eyaleti Azerbaycan hudutlarında bırakılmıştır. Sovyet Rusya ile görüşmelerde bulunmak için Moskova'ya giden Türk heyetine verilen en önemli görevlerden biri de Azerbaycan ile ayrı bir antlaşma yapıp, bu şekilde karşılıklı ilişkileri pekiştirmenin yanı sıra, Azerbaycan'ı bağımsız devlet olarak kabul ettiklerini bir kez daha Ruslara göstermek olmuştur. Maalesef, Neriman Nerimanov'un şahsında

Azerbaycan Hükümeti, Türk heyeti ile bağımsız bir antlaşma yapmaya sıcak bakmamıştır. Azerbaycan tarafının böyle davranmasında hiç kuşkusuz Ruslar etkili olmuştur. Nerimanov, her ne kadar “vatanperver komünist” imajı çizse de, Ruslardan çok çekinmiştir. Azerbaycan’ın diğer topraklarını Nahçıvan Eyaleti ile , dolaylı yolla Anadolu’yla birleştiren Zengezur’u Ermenilere bırakan kararnameyi onaylarken de (2 Aralık 1920), Ankara’da mevcut hükümete karşı Mustafa Suphi önderliğinde Türkiye Komünist Fırkası’nı desteklerken de, Türk milliyetçilerine karşı kuşkulu ve güvenilmez tavırlarını sürdürürken de, Nerimanov’un davranışlarında hem kabul etmiş olduğu ideolojinin, hem de Moskova’nın açık baskısının etkileri görülmüştür. Bütün bunlara rağmen Nerimanov, Azerbaycan’ın iç idaresinde serbest kalması ve milli kültürel değerlerini koruması için büyük çabalar göstermiştir. Ayrıca, Türkiye’nin ulusal çıkarlarına ters düşebilecek bazı davranışlarda bulunmasına rağmen, Azerbaycan–Türkiye ilişkilerinin pekişmesinde katkıları da olmuştur. O dönemde Anadolu Türklerinin geçirdiği sıkıntılı döneme kayıtsız kalmayan Nerimanov başkanlığındaki Azerbaycan Sovyet Hükümeti’nin, hem nakdi para, hem de önemli miktarda petrol ürünü yardımında bulunduğu görülmüştür. Ayrıca sonuçsuz kalsa da, Malta’daki Türk esirlerini kurtarma girişiminde de bulunulmuştur. Nerimanov’un teşebbüsü ile Azerbaycan eğitimini yeniden canlandırmak için Türkiye’den öğretmenler davet olunmuştur. Yani Nerimanov, bazı meselelerde Moskova’ya ters düşmemek şartıyla kendi inisiyatifini kullanmaktan çekinmemiştir. 1925 yılında Nerimanov’un “ani ölümü” Azerbaycan’da olduğu kadar Türkiye siyasi çevrelerinde de üzüntüye sebep olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, 21 Mart 1925 günü, kendi adından SSCB Merkezi Komitesi Başkanı Kalinin’e bir başsağlığı telgrafı çekerek Nerimanov’un ölümünden duyduğu derin üzüntüyü dile getirmişti. Ankara’daki Sovyet Büyükelçiliği de, Moskova’dan aldığı talimatla bayrağını yarıya indirmişti. Hazindir ki, o dönemde Ankara’da bir Azerbaycan temsilciliği bulunmamaktaydı. 1921 yılı Ekim ayında İbrahim Ebilov’un Azerbaycan Büyükelçisi sıfatıyla Ankara’ya gelişiyle iki ülke arasında resmen kurulmuş olan karşılıklı diplomatik ilişkilerin ömrü, maalesef uzun olmamıştı. SSCB’nin teşkili ile Azerbaycan’ın yurtdışında bulunan tüm temsilcilikleri kapatılmış, Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti’ne tanınan bağımsızlık yalnız kağıt üzerinde kalmıştır.

Bu gelişmeler üzerine, Azerbaycan ve Türkiye arasında ilişkiler, Moskova'nın nezareti altında da olsa, 1930 yılına kadar ticari ve kültürel ilişkiler şeklinde devam ettirilmiştir. 1930'larda Sovyetlerde Stalin rejiminin tamamıyla oturtulması üzerine Azerbaycan'da Türkçülük bilinci belleklerden silinmeye çalışılmış, Türkiye hakkında konuşmak bile yasaklanmıştır. 1937-1938 yıllarında Azerbaycan'ın binlerle aydını ve vatanperver insanı "Pan-Türkist", "Pan-Turanist" damgası yiyerek ya katledilmiş, ya da en hafifi Sibiryadaki "ölüm kampları"na sürülmüştür. Bu uygulamalar ve cezalar Azerbaycan halkını sindirse de, Türkçülük bilincini, Türkiye sempatisini tamamıyla yok etmeye yetmemiştir.

Moskova'nın esaretinden 70 yıla yakın bir zaman geçtikten sonra kurtulmayı başaran Azerbaycan 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan'ı uluslararası arenada bağımsız devlet olarak tanıyan ilk devlet Türkiye olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

ARSİV KAYNAKLARI:

1- Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi (Eski Ekim Devrimi Arşivi)-MDA

- Fond 28, Opis 1, Delo: 25, 68,71
- Fond 970, Opis 1, Delo 145
- Fond 1046, Opis 1, Delo 4a

2- Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İctimai Harekatlar Devlet Arşivi (Eski Komünist Partisi Arşivi) – SPIH DA

- Fond 1, Opis1, Delo: 14, 20, 23, 98, 101
- Fond 1, Opis 2, Delo: 18, 79
- Fond 1, Opis 74, Delo 136
- Fond 1, Opis 85, Delo 516
- Fond 5, Opis 1, Delo 126
- Fond 7, Opis 1, Delo 48
- Fond 276, Opis 5, Delo: 1, 1a
- Fond 276, Opis 9, Delo 1
- Fond 276, Opis 15, Delo 1
- Fond 277, Opis 2, Delo: 1, 57
- Fond 609, Opis 1, Delo: 36a, 81, 94, 96, 195

3- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi – BCA

- Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu

- 30.18.1.1 / 5.27.19
- 30.18.1.1 / 3.31.10
- 30.18.1.1 / 3.30.6
- 30.18.1.1 / 4.44.10
- 30.18.1.1 / 3.18.16
- 30.18.1.1 / 4.48.16
- 30.18.1.1 / 2.24.3

- Bakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Katalogu

- 030. 10 / 250.688.3
- 030. 10 / 250.688.4
- 030.10 / 250. 689.1

- Toprak İskan Genel Müdürlüğü Katalogu

- 272. 11 / 22.113.28
- 272.11 / 23. 122.19
- 272. 12 / 38.30.10

- 272. 12 / 39.33.10
- 272. 12 / 41.44. 9
- 272.12 / 41.49.4

4- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi – BOA

- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH. EUM. 5 Şb) No: 75/ 11
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecanib Kalem (DH. EUM. ECB) No. 17/15
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Levazıması (DH. EUM.LVZ) No: 44 / 2
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrül Sefer Kalem (DH. EUM. SSM) No: 50/53, No: 62/73
- Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalem Evrakı (DH. HMŞ) No: 4-1 / 4-96
- Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa (DH.KMS) No: 49- 2 /26; No: 52-4/ 35
- Dahiliye Nezareti Şifre Kalem (DH. ŞFR) No: 100 / 19
- Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO) No: 106/8, No:107/ 7, No:107/ 11
- Hariciye Nezareti Evrak-ı Mütenevvia (HR. MTV) No: 639/ 16, No:649/ 34-1, No:649/ 34-2
- Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS) No: 2878/ 2, No: 2886/ 32-2
- Meclis-i Vükâla Mazbataları (MV) No: 212/168, No: 213/37, No:214/11, No: 217/168

5- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi – TİTE-A

No: 18/38, No:18/74, No:31/57, No: 34/74, No: 42/168, No: 43/188, No: 43/189, No: 43/190, No: 43/193, No:43/196, No:43/197, No: 43/198, No:43/199, No:43/200, No:43/201, No: 55/21, No: 59/3, No. 59/4; No:59/8, No:59/27, No:59/60, No:61/17, No:61/75, No:61/148, No: 61/149, No.61/151, No: 61/153, No: 61/ 154, No: 61/157, No:61/160, No:61/169, No:64/122-1, No: 73/14

YAYINLANMIŞ KAYNAKLAR, ARAŞTIRMA ve İNCELEMELER:

1 - Kitaplar:

-Haz. Ağamalıyeva, N :

Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920),
Bakü, Elm Yayınları, 1998

- Ağayev, Terlan: **Hızı Bermek Mahalının Tarihi**, Bakü,Mütercim Yayınları, 1999
- Aliyev, Ali, A: **Nahçıvan'da Sovyet Hakimiyetinin Kurulması ve Mühkemplendirilmesi Uğrunda Mübarize (1920-1921)**, Bakü,ASSC Siyasi ve Elmi Birlikleri Cemiyeti Yayınları, 1960
- Allen, W.E.D. – Paul Muratof: **Kafkas Harekatı 1828-1921 (Türk – Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi)**,Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1966
- Aralov, S.İ: **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları**, Çev. Hasan Ali Ediz, 2.Baskı, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1985
- Der. Arsan , Nimet: **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri(1917-1938)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi,1964
- Arslan , Ali: **Kutsal Ermeni Papalığı / Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Sorunlar**, İstanbul, Truva Yayınları, 2005
- Haz. Arslanoğlu, Cem,E: **Kars Milli İslam Şurası ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi – IV (1920-1922)**, Ankara, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları,1998
- Arzumanlı , Vagif ve diğerleri: **1918.Yıl Kırınları**, Bakü,Öğretmen Yayınları, 1995
- Aslan, Betül: **I. Dünya savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine “ Kardaş Kömeği” (Yardımlı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayımı, 2000

- **Türkiye- Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004
- Aslan, Yavuz: **Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997
- **Mustafa Kemal- M.F. Frunze Görüşmeleri**, İstanbul , Kaynak Yayınları, 2002
- **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923 – I**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994
- Atatürk, Mustafa Kemal: **Nutuk**, C.I-III, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989
- **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, İstanbul Maarif Matbaası,1945; C.II, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959
- Atnur, İbrahim: **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Avcıoğlu, Doğan: **Milli Kurtuluş Tarihi (1838-1965)**, C.II, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1974
- Aydemir, Şevket, S: **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1985
- **Tek Adam**, C.II, 12. Baskı, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1993
- **Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)**, Ankara, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2001
- **Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920) Vneşnaya Politika (Dokumentı i Materyalı); Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dış Politika (Belgeler ve Materyaller)**, Bakû, Azerbaycan Neşriyatı, 1998
- **Azerbaycan Demokratik Respublikası (Tarih, İctimai- Siyasi ve Edebi-Medeni Hayatı)**, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1992

-Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Parlament (Stenografik Hesabatlar), C.I-II, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 1998

-Azerbaycan Komünist Partiyasının Kurultayları, Konferansları ve MK Plenumlarının Katname ve Kararları, C.I, Bakü,Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1987

- Azeri, Ali:

Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammet Hiyabani, Çev.Eloğlu, Ankara, Elita Yayınları, 1995

-Bagirov, Y.A:

İz İstorii Sovetsko – Turetskiy Otnoşeniy (1920-1922) (Sovyet- Türk İlişkileri Tarihinden), Bakü 1965

Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri – I , Çev.A.Hasanoğlu, İstanbul , Cumhuriyet Yayınları, 2000

- Balayev, Aydın:

Azerbaydjanskoye Natsiyanalnoye Dvijeniyeye v 1917-1918 gg. (1917-1918 Yıllarında Azerbaycan Halk Harekatı) , Bakü, Elm Yayınları, 1998

- Bayat, Ali. H.:

Azerbaycan'ın Yiğit Evladı Ali Bey Hüseyinzade ve Türkiye'de Yayınladığı Eserler, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1992

-Baykal, Bekir, S:

Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler, Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1969

- Baykara, Hüseyin:

İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri, İstanbul, Emek Yayınları, 1978

- Bayur, Yusuf. H.:

Kurtuluş Savaşında Atatürk'ün Dış Siyaseti (Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Seminerinden Ayırbaşım) , Ankara , Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975

Türk İnkılap Tarihi, C.III, Kısım 4 , Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983

- Birinci Doğu Halkları Kurultayı Belgeleri (Bakü 1-8 Eylül 1920)**, Çev. Ali Alev, 2.Baskı, İstanbul, Koral Yayınları, 1990
- Haz. Borak, Sadi: **Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları**, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1977
- Budak, Mustafa: **İdealden Gerçeğe (Misak-ı Milliden Lozan'a Dış Politika)**, 2. Baskı, İstanbul, Küre Yayınları, 2003
- Can, Bilmez, B.: **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)** , İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000
- Cavid, Hüseyin: **Dram Eserleri**, Haz. M.Şükür, Bakü, Azərneşr, 1975
- Cebesoy, Ali, F: **Moskova Hatıraları**, İstanbul, Temel Yayınları, 2002
- Çakeri, Hüseyin: **Bakü Kongresi** , Çev. Yuluğ Tekin Kurat, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya- Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, 1984
- Çetişli, İsmail: **Memduh Şevket Esendal**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991
- Çırakzade, Vahit: **İstiklal Yollarında**, Bakü, Azərneşr, 1992
- Çulcu, Murat: **Ermeni Entrikalarının Perde Arkası (Torlakyan Davası)**, 1.Baskı, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1990
- **Dekreti Azrevkoma(1920-1921)Azerbaycan İhtilal Komitesinin Kararnameleri**,Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1988
- **Dipkuryeri. Oçerki o Pervıkh Sovetskikh Diplomatıçeskikh Kuryerakh(Diplomatik Kuryeler. İlk Sovyet Diplomatik Kuryeleri Hakkında Notlar)**,Moskova 1970
- **Dokumenti Vneşney Politiki SSSR (SSCB Dış Politika Belgeleri)**, C. III, IV, V,Moskova, Gospolitizdat, 1959, 1960, 1961

- Erdaş, Nilgün: **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)**, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1994
- Erdoğan , Fahrettin: **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Ankara, Kültür bakanlığı Yayınları,1998
- Erim, Nihat: **Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri** , C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953
- Ermetin, S. Kemal: **Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım**, 1. Baskı, İstanbul, Töre Yayınları,2003
- **Fethali Han Hoyski : Hayat ve Faaliyeti (Sened ve Materyaller)**, Bakü,Azerbaycan Neşriyatı, 1998
- Gadjiyev, İ. B.: **Antisovetskaya İntervensiya Angli na Kafkaze (İngilizlerin Kafkasya'da anti Sovyet Müdahalesi)**, Mahaçkala, 1958
- Gökdemir, Ahmet, E.: **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1989
- Gülmez , Nurettin: **Kurtuluş Savaşı Dönemi Ermeni Olayları ve Suikastları**, Manisa, Emek Matbaası, 2001
- Gürün, Kamuran: **Türk- Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991
- Hacıyev, Aydın: **Kars ve Aras- Türk Respublikaları Hakkında** , Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1994
- Halilov, Buluthan: **Birinci Beynelhalk Türkoloji Kurultayı**, Bakü, Elm Yayınları, 1999
- Halil Paşa (Kut): **İttihat ve Terakkiden Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, Haz. Taylan Sorgun , İstanbul, Kamer Yayınları, 1997

- Hasanlı, Cemil: **Azərbaycan Cumhuriyeti: Türkiyə Yardımından Rusya İşgalinə Kadar (1918- 1920)**, Çev. Aslan Erturun. Ankara, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları , 1998
- Hasanov, Hasan **Neriman Nerimanov- Milli Təmayüllü Komünist**, Bakü, Pedagogika Yayınları, 2004
- Heyfets, A. N.: **Sovetskaya Rossiya i Sopredelniye Stranı Vostoka v Godı Grajdanskoy Voynı (1919-1920) (İç Savaş Dönemi Sovyet Rusya ve Doğu'nun Sınır Boyu Ülkeleri)**, Moskova, 1964
- Hüseyinov, Cavanşir: **Halk Kahramanı Katır Memmet**, Bakü, Elm Neşriyatı, 1969
- İbrahimli, Haleddin: **Azərbaycan Siyasi Muhacereti (1920-1991)**, Bakü, Elm Yayınları, 1990
- İbrahimzade, Füzuli: **Behbut Şahtatinski**, Bakü, Elm Yayınları, 2004
- İmanov, Vügar: **Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azərbaycan Cumhuriyyətinin Təmsili**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2003
- İskenderov, Memmet: **İz İstoriı Borbı Komunističeskoy Parti Azerbaydjana za Pobedu Sovetskoy Vlasti (Sovyet İktidarının Zaferi Uğruna Azərbaycan Komünist Partisinin Mücadele Tarihindən)**, Bakü, Azərneşr, 1958
- İsmayılov, İsmayıl: **Azərbaycan – Türkiyə Medeni Alakaları XX. Asırda**, Bakü, Azərbaycan Devlet Neft Akademiyası Yayınları, 2004
- **İstoriya Azerbaydjana po Dokumentam i Publikatsiyam (Azərbaycan Tarihi Sənədlər və Neşrlər Üzrə)**, Bakü, Elm Yayınları, 1990

- **İstoriya Vneşney Politiki SSSR (1917-1945) (SSCB Dış Politika Tarihi)**, Moskova, 1980
- Kafarov, Tahir: **Azerbaycan Tarihi (1920-1991)**, Bakü, Mütercim Yayınları, 1999
- Kansu, Mazhar, M.: **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C.I, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997
- Karabekir, Kazım: **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, Merk Yayıncılık, 1988
- -----
İstiklal Harbimizde İttihat -ı Terakki ve Enver Paşa I, Haz. Orhan Hülagü, İstanbul, Emre Yayınları, 2001
- Karaman, Sami, S.: **İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa (Trabzon ve Kars Hatıraları)**, İzmit, Selülöz Yayınları, 1949
- Kasımov, Musa: **Azerbaycan – Türkiye Diplomatik-Siyasi Münasebetleri**, Bakü, Elm Yayınları, 1998
- -----
Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Harici İşler Nazırlığının Şahsi Heyeti, Bakü, 2002
- Kayabalı, İsmail- Cemender Arslanoğlu: **Azerbaycan Türkleri Kültür Tarihinin Ana Hatları**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları , 1978
- Kemalyeri, Mücip: **Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı (1917-1918)**, İstanbul, Baha Yayınları, 1972
- Kerimov, İnkılap: **Azerbaycan – Türkiye Teatr Alakaları**, Bakü, Nağılevi Yayınları, 2000
- Keykurun , Naki: **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları**, İstanbul, Ekspres Yayınları, 1964

- Kırzıoğlu, M.F.: **Kars İli Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Ankara, Kardeş Matbaası, 1970
-
- Kurat, Akdes, N.: **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970
- Koca, Elşad : **Azerbaycan Hususi Hizmetleri (1918-1920)**, Bakü, Şuşa Neşriyatı, 2004
- Kocatürk, Utkan: **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1999
- Köçerli, Tevfik: **Yaddan Çıkmaz Karabağ, Nakşi Cahan Nahçıvan**, Bakü, Elm Yayınları, 1998
- Mehmetzade, Mirza Bala: **Mili Azerbaycan Harekatı**, Haz. Ahmet Karaca, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991
-
- Memmedli, Şureddin: **Parçalanmış Borçalı**, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1995
- Merdanov, Misir- Asker Kuliyev: **Azerbaycan Tahsili Halk Cumhuriyeti İllerinde (1918-1920)**, Bakü, Çarşoğlu Matbaası, 2003
- :
- Musayev, İsmail: **Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921)**, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi Yayınları, 1998

- Müderrisoğlu, Alptekin: **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1990
- **Nahçıvan MSSR'nin 40 Yıllığı** , Bakü 1964
- **Nahçıvan MSSR'nin 50 Yıllığı**, Bakü 1975
- Nerimanov, Neriman: **İzbrannıye Proizvedeniya (Seçilmiş Eserleri)**, C.II, Bakü, Azərneşr, 1989
- Nesipzade, Nesip: **Azərbaycan Demokratik Respublikası**, Bakü, Elm Neşriyatı, 1990
- **Azərbaycan'ın Harici Siyaseti (1918-1920)**, Bakü, Ay- Yıldız Neşriyatı, 1996
- Nur, Rıza: **Hayat ve Hatıratım**, C.III, İstanbul, Altındağ Yayınları, 1968
- Nurettin, Vala: **Bu Dünyadan Nazım Geçti**, İstanbul, Cem Yayınları, 1988
- Nuri, Süleyman: **Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler**, İstanbul, TÜSTAV Yayınları, 2002
- Haz. Onar, Mustafa: **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995
- Onk, Nizamettin: **Kafkas Seferimiz 1918 ve Milli Meyhane**, İstanbul, Su Yayınları, 1977
- Oruçlu, Meryem: **Azərbaycan ve Muhacerette Müsavat Partiyasının Faaliyetleri (1911-1992)**, Bakü, Azərneşr, 2001
- **Osmanlı Devleti ile Azərbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Vesikaları II (1575-1918)**, Ankara, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1993
- Öke, Mim , K.: **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991

- Öznur, Hakkı: **Ülkücü Harekat- I (1908-1980)**, Ankara, Akik Yayınları, 1996
- Haz. Paşayev, A.- V. Ağayev: **Diplomatiçeskiye Besedi A.A.Topçubaşeva v İstanbul (Topçubaşev'in İstanbul'daki Diplomatik Görüşmeleri)**, Bakü, Ergün Yayınları,1994
- Resulzade, Mehmet, E.: **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)** ,Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1990
- Sadıkov, Sait: **Nahçıvan Muhtar Respublikası Tarihinden** , Bakü, İrşad Merkezi Yayınları, 1995
- Sadıkov, Ş: **Zagafkasya Sovyet Respublikalarının Alakasına Dair (1919-1921)**, Bakü1962
- Saray, Mehmet: **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, Acar Yayınları, 1987
- -----

Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul, Nesil Yayıncılık, 1993
- -----
Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, İstanbul, Nesil Yayıncılık, 1993
- -----
Türk- İran İlişkileri, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999
- Sarıhan, Zeki: **Kurtuluş Savaşımızda Türk – Afgan İlişkileri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2002
- Sayılğan, Aclan: **Solun 94 Yılı (1871-1965)**, Ankara, Mars Yayınları, 1968
- Seyidova, S.M.: **Azerbaycan'ın Beynelhalk Alakaları (1920-1930. Yıllar)**, Bakü, Diplomat Neşriyatı, 1998

- Sonyel, Salahi: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II (Büyük Millet Meclisinin Açılışından Lozan Antlaşmasına Kadar)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986
-
- Sorkin, Grigoriy, Z.: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I, 2. Baskı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987
- Sorkin, Grigoriy, Z.: **Perviy Syezd Naradov Vostoka (Doğu Halklarının Birinci Kongresi)**, Moskova 1961
- Soysal, İsmail: **Türkiye'nin Dış Münasebetleri İle İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmaları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965
-
- Süleymanov, Mehman: **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983
- Süleymanov, Mehman: **Azerbaycan Ordusu (1918-1920)**, Bakû, Harbi Neşriyat, 1998
-
- Süleymanov, Mehman: **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakû, Harbi Neşriyat, 1999
-
- Süleymanov, Mehman: **Nuri Paşa**, Bakû, Harbi Neşriyat, 1999
-
- Süleymanov, Mehman: **Azerbaycan Türk Şehitlikleri**, Bakû, Harbi Neşriyat, 2000
- Sünbül, Tahir: **Azerbaycan Dosyası**, Ankara, Kök Yayınları, 1990
- Swietochowski, Tadeusz: **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, Çev., Nuray Mert, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988
- Şahin, Enis: **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara, TTK Yayınları, 2002

- **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:1, İçtima Senesi:3, C.XIX, Ankara, TBMM Matbaası, 1959
- **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:1, İçtima Senesi:3, C.XX, Ankara, TBMM Matbaası, 1959
- **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:1, İçtima Senesi:3, C.XXI, Ankara, TBMM Matbaası, 1959

- Tengirşek, Yusuf, K.: **Vatan Hizmetinde**, Ankara, Eroğlu Matbaası, 1981

- Tevetoğlu, Fethi: **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988

- Topçubaşev, Ali, M.: **Pisma iz Parija (Paris Mektupları)**, Haz. V.Guliyev, Bakü, Azərneşr, 1998

- Tuğaç, Hüsamettin: **Bir Neslin Dramı**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1975

- **Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı- I**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1992

- **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi- II**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2002

- Ünivar, Veysel: **Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)**, 2.Baskı, İstanbul, Göçebe Yayınları, 1997

- Yagublu, Nesiman: **Mehmet Emin Resulzade**, Bakü, Gençlik Neşriyatı, 1991

- **Azerbaycan Lejyonerleri**, Bakü, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2002

- Yalçın, Hüseyin, C.: **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları (Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar)**, Haz., Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2002

- Yavuz, Kemal: **Reşat Nuri Güntekin'in Tiyatro ile İlgili Makaleleri**, 1.Baskı, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1976

- Yusufzade, Sevinç, Z.: **Pervaya Azerbaydjanskaya Respublika: İstoriya, Sobitiya, Faktı Anglo-Azerbaydjanskikh Otnoşeniy (İlk Azerbaycan Cumhuriyeti: İngiliz – Azerbaycan İlişkileri Tarihi, Olaylar ve Deliller)**, Bakü, Maarif Yayınları, 1998
- Yüceer, Nasır: **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağistan Harekatı**, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1996
- Zenkovsky, Serge, A.: **Rusya’da Pantürkizm ve Müslümanlık**, Çev. İzzet Kantemir, Ankara, İpek Matbaası, 1971

2- Bildiri ve Tebliğler:

- Alioğlu, Hamit: “ Azerbaycan’da Türkoloji’nin Dünü ve Bugünü”, **XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990) , Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. VI, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994, s.2235-2239
- Arslan , Ali: “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Batum’un Statüsü”, **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri (29 –31 Mayıs 1995) , Bildiriler**, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1996, s.153-168
- Aslanov, Server, P.: “Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin Ekonomik Tedbirleri “, **XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990), Kongreye Sunulan Bildiriler**,

C.VI, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 2209-2215

- Gökdemir, Ahmet, E.:

“Aras Türk Hükümeti”, **Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (Tebliğler)**, (23-28 Eylül 1985), C.I, İstanbul 1986, s.237-243

3- Makaleler:

- Abbasoğlu, Asif:

“ Kafkasya’da Türk Cumhuriyetleri”, **Edebiyat** (Bakü), No: 1, 4 Ocak 1991, s.3

- Abdullayev, Kemalettin:

“ Jizn i Smert Enver Paşi” (Enver Paşa’nın Hayatı ve Ölümü), **Asya- Plus** (Tacikistan), 11 Eylül 2003, s.6-7

- Akgül, Hikmet:

“ Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını İttihatçılar Öldürtmedi”, **Toplumsal Tarih**, No: 65, (Mayıs 1999), s.4-10

- Arıkan, Zeki:

“ Mühittin Birgen ve Azerbaycan “, **Toplumsal Tarih**, No:29, (Mayıs 1996), s.46-53

- Arslan , Ali:

“ Anadolu Fevkalade Müfettişi-i Umumiliği – IV. ve V.Damat Ferit Hükümetlerinin Anadolu’daki Yönetimi Büyük Millet Meclisi’nden Geri Alma Teşebbüsü (1920)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, No:16 (Kasım1995)’den ayrıbasım, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997, s.443-453

“ Don-Kuban-Terek Birleşik Kozak Devleti’nin Kuruluşu ve Bağımsızlığının Tanınması İçin Osmanlı Devleti’ne Müracaatı (1917-1921), **Kafkas Araştırmaları**, No:4,(1998), s.129-152

-
- “ I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan’da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan’ın Statüsünün Oluşumu”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XIV, No: 41, (Temmuz 1998), s. 521-546
- Aslan, Betül:
- “ Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Malta’daki Türk Esirleri Kurtarma Girişimi (Bakü’den Anadolu’ya Destek), **Toplumsal Tarih**, No: 61, (Ocak 1999), s.44-46
- Aslan, Yavuz:
- “ Mustafa Suphi’nin 1919 Yılında Odessa’da İken Yayınladığı “Türk Askerlerine ve Türkiye’nin Mazlum İşçi ve Köylülerine “ Adlı Bildirisi “, **Toplumsal Tarih**, No: 16, (Nisan 1995), . s.22-24
- Azeri:
- “ İstiklal Mahkemesinde Azerbaycan Meselesi”, **Yeni Kafkasya**, No: 20(68), (1 Eylül 1926), s.2-5
- Bal, Halil:
- “ Kuzey Kafkasya’nın İstiklali ve Türkiye’nin Askeri Yardımı 1917-1918, **Kafkas Araştırmaları**, No:3,(1997), s.29-91
- Baykara, Hüseyin:
- “ Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda , İstiklal Savaşında Türkiye Ordusunda Azerbaycan Askeri Kıtaları”, **Türk Kültürü**, No:22, (1964), s.72-74
-
- “ Azerbaycan’da İstiklal Dramı”, **Türk Kültürü**, No: 79, (1969), s.481-493
-
- “ Kafkasya’da Ermenilerin Durumu ve Ermenistan’a İlhak Edilen Azerbaycan Toprakları”, **Türk Kültürü**, No: 84, (1969), s.924-931
-
- “ Azerbaycan’da Ermeni Baskısı ve Nahçıvan Meselesi”, **Türk Kültürü**, No: 92, (1970), s.560-564

- Bayur, Yusuf, H.: “ Kuvayi Milliye Devrinde Atatürk’ün Dış Siyasa İle İlgili Bazı Görüş ve Davranışları”, **Belleten**, C.XX, No:80,(Ekim 1956), s.659-699
- Bilen, Tayyar: “ Kafkas Azerbaycan Harekatı ve Bakü’nün Kurtarılması”, **Azerbaycan** , No: 275,(Eylül- Ekim 1990), s. 22-31
- Budak, Mustafa: “ Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu”, **Kafkas Araştırmaları**, No: 4 ,(1998), s.61-105
- Caferoğlu, Ahmet: “ Ziya Gökalp’ın Azerbaycan Türklüğü Üzerindeki Tesiri”, **Türk Kültürü**, No: 24, (Ekim 1964), s.10-15
- Çağlayan, Tuncer, K.: “1. Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa’nın Kafkasya’daki Planları ve İngiltere”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XIV, No:41,(Temmuz 1998), s. 513-520
- Çay, Abdülhaluk: “ 1905-1917 Yıllarında Azerbaycan’daki Türk Siyasi Kuruluşları”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, No: 27, (1989), s.41-55
- Çiçek,Rahmi: “ Bolşevikler ve Bakü Kongresi Hakkında Hafız Mehmet Bey’in Beyanatı”, **Toplumsal Tarih**, No: 61, (1999) , s. 38-40
- Duran, Tülay: “ Bolşeviklerin Osmanlı Devleti İle Yaptıkları İlk Anlaşma”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, No: 37, (Ekim 1970), s. 16-21
- “ Brest-Litovsk Antlaşması ve Türkiye”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, No:38, (Kasım 1970), s.13-20
- Eraslan, Cezmi: “ Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mondros Mütarekesi Sonrasında Güney Kafkasya Müslümanları”, **Kafkas Araştırmaları**, No:4,(1998), s.107-128

- Erat, Muhammet: “ Kazım Karabekir’in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri (1918)”, **Kafkas Araştırmaları**, No:4, (1998), s.39-59
- İmanov, Vügar: “ Azerbaycan İstiklal Telgrafı Neden Yerine Ulaşmadı? (1918 Yılı Azerbaycan - Osmanlı Siyasi Münasebetlerine Dair [Gözden Kaçan] Bir Husus”, **Prof. Dr. Mehmet Saray’a Armağan: Türk Dünyasına Bakışlar**, Haz. Halil Bal-Muhammet Erat, İstanbul, DA Yayıncılık, 2003
- Kakinç, Halit, S.: “ Uçgarlarda İnkılabımızın Tarihine Dair Nerimanov’un Görüşleri”, **Toplumsal Tarih**, No: 54, (Haziran 1998), s.43-46
- “ Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını İttihatçılar mı Öldürttü?”, **Toplumsal Tarih**, No: 61, (Ocak 1999),s. 30-34
- Karaca, Ahmet: “ 30 Ağustos Başkomutanlık Zaferinin 76. Yıldönümü”, **Azerbaycan : Türk Kültür Dergisi**, No: 322, (Ankara 1998), s.31-43
- Keskin, Mustafa: “ Milli Mücadelede Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuva-yi Milliye için Nakdi Yardım Göndermesi”, **Türk Yurdu**, C.IX, No: 22, (Kasım 1988), s.20-22
- Köstüklü, Nuri: “ Kazım Karabekir’in Açtığı Okullar”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, No: 5, (Temmuz 1985), s.31-35
- Kurat, Akdes, N.: “ Sovyetler Tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya Atfedilen , Aslında Mevcut Olmayan , 26 Nisan 1926 Tarihli Mektuba Dair”, **Türk Kültürü**, No: 99, (1971), s.189-193
- Mehdiyev, Mir Yakup: “ Beynelimilel Siyasette Petrol: Cenova Konferansında Azerbaycan 1”, **Azeri Türk**, No:15, (1Eylül 1928), s.6-9

- “ Cenova Konferansında Azerbaycan 2”,
Azeri Türk, No: 17, (1 Ekim 1928),
s.3-4
- “ Cenova Konferansında Azerbaycan 3”,
Azeri Türk, No: 18, (15 Ekim 1928),
s.5-8
- “ Beynelimilel Siyasette Petrol: Lahey
Konferansında Azerbaycan 1”, **Azeri
Türk**, No: 19 (1 Kasım 1928), s.3-4
- “ Lahey Konferansında Azerbaycan 2”,
Azeri Türk, No:20 (15 Kasım 1928),
s.9-10
- Mehmetzade, Mirza, Bala: “ Bolşevizm ve Türkçülük”, **Yeni
Kafkasya**, No:2(50), (13 Ekim 1925),
s.3-5
- “ İflas Neden Oldu?”, **Odlu Yurt**, No: 7
(Eylül 1929), s.276-279
- “ Altıncı Yıldönümü”, **Odlu Yurt**, No: 8
(Ekim 1929), s. 276-279
- “ Sovyet Azerbaycan İktisadiyatı” **Azeri
Türk**, No:2, (10 Şubat 1928), s.9-13
- “ Devletlerarası Münasebetlere Dair
Vesikalar”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**,
No: 31-32, (Temmuz- Ağustos 1934),
s.261-264
- “ Kafkasya İslam Ordusu”, **Azerbaycan**,
No: 4-5, (1954), s.3-5, 14
- Mirzayev, M.: “ Samet Saygın Refibeyov – Gurbet Elin
Paşası”, **El Dergisi**, ANS- Press
Neşriyat Evi, No: 18, (Mayıs 2004),
s.82-94
- Mustafa: “ Beynelimilel Sahada Azerbaycan”,
Azeri Türk, No:9, (28 Mayıs 1928),
s.30-32

-
- “ Vatancüda Bizler – Kardeş Türkiye’de”, **Ödlü Yurt**, No: 27, (27 Nisan 1931), s.42-46
- Petlejan, E.: “ Mustafa Suphi Biyografisinden”, **Dergi**, No: 62, (1970), s. 77-79
- Sadıkov, S.: “ Nahçıvan 1920. Yılların Burulganında”,**Azerbaycan Komünisti**, No:11, (Kasım 1990), s.70-80
- Saydam, Abdullah: “ Kuzey Kafkasya’daki Bağımsızlık Hareketleri”, **Avrasya Etütleri**, C.II, No: 1, (Ankara, TİKA Yayınları, 1995), s.88-122
- Seitli, Mir Aziz: “ 28 Mayıs İstiklal Yolunda Azeri Talebeleri”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, No: 17, (Mayıs 1933), s. 199-205
- Sonyel, Salahi, R.: “ Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngilizlerin Eline Geçen Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Tutanakları”, **Belleten**, C.XLV/2, No: 179, (Temmuz 1981)’den Ayrıbasım, Ankara, TTK Yayınları, 1981, s.215-301
- Tuncay, Mete: “ Yeni Açılan Sovyet Arşiv Belgelerinin Işığında Milli Mücadele Tarihine Katkılar”, **Toplumsal Tarih**, No:20, (Ağustos 1995), s.226
- Yavuz, Bige, S.: “ Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslar arası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye’nin Ekonomik İlişkileri (13 Ekim 1921 Kars Antlaşması Sonrası)”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi: Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, No: 4, İstanbul 2003, s.101-147
- Yusufzade, Sevinç: “ Ermenistan- Azerbaycan Münakaşası ve İngilizlerin Mevkii (1918-1920. Yıllar)”, **Dirçeliş - XXI Asır**, Azerbaycan Devlet Kuruculuğu ve Beynelhalk Münasebetler Enstitüsü, No:

76-77, (Haziran- Temmuz 2004), s.252-261

4 – Tezler:

- Abbaslı, Nazile: **Azatlık Mücadeleleri ve Azerbaycan Basını**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999
- Albayrak, Cemal: **Muallim Cevdet'in Azerbaycan Eğitimine Katkıları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998
- Bal, Halil: **Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadeleleri (1914-1918)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996
- Bayraktar, Hilmi: **Türkiye – Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1994
- Bil, Ümit: **Azerbaycan – Türkiye İlişkilerinde Tarih Faktörü**,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2000
- Çolak, Mustafa: **Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1999
- Erat, Muhammet: **Türk Basınında Alfabe Meselesi (1862-1918)**, Yayınlanmamış Yüksek

- Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, İstanbul 1991
- Erat, Muhammet: **Milli Mücadele Döneminde Kazım Karabekir Paşa'nın Faaliyetleri (1919-1922)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, C.I, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000
- Gedikli, Yusuf: **Azerbaycan Basımında Alfabe Tartışmaları(1990-1991)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992
- Habibullayev, İlham: **Hüseyinzade Ali Bey (Turan): Hayatı ve Fikirleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001
- Hasanov, Raşat: **1991-2004 Dönemi Azerbaycan – Türkiye Diplomatik İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, İstanbul 2004
- Kaya, Mehmet: **Türk Basımına Göre Kuzey Azerbaycan – Türkiye Siyasi İlişkileri (1918-1920)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1993
- Küçük kayıhan, Çetin: **Osmanlı Basımına Göre Brest-Litovsk'tan Mondros'a Kadar Kafkasya**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001
- Musayev, Minaveddin: **Osmanlı Ordusunun Azerbaycan Harekatı, Faaliyetleri ve Halkın İlgisi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2000
- Tüzün, Süleyman: **İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk İç Politikasında Dış Türkler (1939-1945)**, Yayınlanmış Doktora Tezi ,

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1998

- Ulusoy, Belkıs:

Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü (1923-1931), Yayınlanmamış Doktora Tezi , İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003

- Yıldırım, Fuat:

Birinci Dünya Savaşında Kafkasya'da Türk- Alman Rekabeti , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001

SÜRELİ YAYINLAR:

1 – Gazeteler:

- **Alemdar** (İstanbul , Ocak 1920 – Haziran 1921)
- **Azerbaycan** (Bakü, Ekim 1918 – Nisan 1920)
- **Bakinskiy Raboçiy (Bakü İşçisi)**, (Kasım 1920 – Aralık 1922)
- **Hakimiyet-i Milliye** (Ankara, Ocak 1920 – Aralık 1922)
- **İkdam** (İstanbul, Mayıs 1918 – Haziran 1922)
- **İleri** (İstanbul, Şubat 1919 – Mayıs 1921)
- **İstiklal** (Bakü, Şubat – Ağustos 1919, Ocak – Şubat 1920)
- **Komünist** (Bakü, Mayıs 1920 – Aralık 1922)
- **Komünist** (Bakü (Rusça), Mayıs 1920 – Ekim 1922)
- **Millet** (Bakü, Ağustos 1919)
- **Peyam-ı Sabah** (İstanbul, Ekim 1919 – Haziran 1922)
- **Pravda** ((Rusça), Şubat – Ekim 1920)
- **Tanin** (İstanbul, Haziran – Eylül 1918)
- **Tasfir-i Efkar** (İstanbul, Ocak 1919 – Nisan 1920)
- **Tevhid-i Efkar** (İstanbul, Haziran 1921 – Aralık 1922)
- **Türk Dünyası** (İstanbul, Ağustos – Aralık 1919)
- **Vakit** (İstanbul, Eylül 1921 – Aralık 1922)
- **Yeni Dünya** (Bakü, Haziran – Temmuz 1920, Şubat 1921)
- **Yeni Gün** (İstanbul, Eylül 1918 – Nisan 1920)
- **Yeni Yol** (Bakü, Ekim 1922)

2 – Dergiler:

- Adres- Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920-y god (Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1920 Yılı Unvan – Takvimi)
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi
- Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
- Avrasya Etütleri
- Azerbaycan Ali İktisadi Şurasının Ehbarı (1922)
- Azerbaycan Arşivi
- Azerbaycan Komünisti
- Azerbaycan SSRİ Arşivlerinin Haberleri
- Azerbaycan : Türk Kültür Dergisi
- Azerbaycan Yurt Bilgisi
- Azeri Türk
- Belgelerle Türk Tarih Dergisi
- Belleten
- Dergi (Münih- Almanya)
- Dirçeliş- XXI Asır (Bakü)
- El (Bakü)
- İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi
- İstiklal (Bakü, 1919)
- Kafkas Araştırmaları
- Odlu Yurt (İstanbul , 1929-1931)
- Toplumsal Tarih
- Türk Kültürü
- Türk Kültürü Araştırmaları
- Türk Yurdu
- Vestnik Azerbaydjanskoy Respubliki (Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin Ehbarı) (1919-1920)
- Yeni Kafkasya (İstanbul, 1924-1926)

3 – Ansiklopedi:

- “Azerbaycan Maddesi”, **İslam Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942

4 – İnternet Sitesi:

- M. Ali Eren, “ II. Dünya Savaşında 1 Milyon Türk “, Aksiyon, No: 122, 05/04/1997, (Çevrimiçi) [http:// www.aksiyon.com.tr/ dergi](http://www.aksiyon.com.tr/dergi)

ÖZGEÇMİŞ

Ben, Mehman Ağayev Senan oğlu Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü şehrinde 26 Ekim 1973 tarihinde doğdum. İlk, orta ve lise öğrenimini Bakü şehrindeki 20 numaralı mektepte tamamladım.

Lisans eğitimini 1993-1997 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Tarih Bölümü'nde yaptıktan sonra, 1997 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans programını kazandım. 2001 yılında da "Azerbaycan'ın Nahçıvan Eyaleti'nin Statüsünün Tarihi Gelişimi" Yüksek Lisans tezi ile mastaramı bitirdim.

2001 yılında aynı Üniversite ve aynı Enstitü'nün aynı Bilim Dalı'nda Doktora programını kazandım. Öğrenim esnasında "Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri" Doktora tezini hazırlamış bulunmaktayım.

Bekarım.

ایستاد و کرامت و شجاعت
تبریز پادشاهان و کرامت و شجاعت
.....
۱۸۱۱
نومبر ۵۱

تاجفاسیا اردوی محمد مانده امن

نعمتی پاشا حضرتکریما

بالکومر (ج) استزدارنده ده دولتی ذامت عمالیدنی بزرگه ایلی
نعمتاندک ناموسل آچکلهم اولورنده جانله قدا ایدمه شهیدانلر
بیویونورده درر عمارس قارنیمینده اگدلمرز پاشا سیرو چاھیدیم

وسلام

آذره پاشا لیسیت مرخلم سنی نامنا

رشیس رسولزاده محمد ایمن .

EK 1: Bakû'nün düşman işgalinden kurtuluşu dolayısıyla İstanbul'da bulunan Azerbaycan heyeti başkanı M.E.Resulzade'nin Nuri Paşa'ya göndermiş olduğu tebrik telgrafı (18 Eylül 1918)

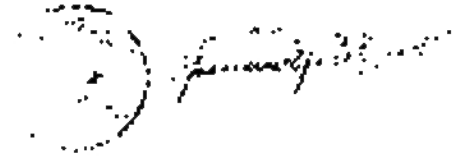
Osmanlı Dışişleri Bakanlığı

МИСІОН ДИПЛОМАТИЧІ
MISSION DIPLOMATIQUE
CONSTANTINOPLE

4 Ocak 1920

№ 113

Le Secrétaire de la Mission Diplomatique a l'honneur d'annoncer à l'Chancellerie du Ministère des Affaires Étrangères que l'Chancellerie n'est installée à Constantinople, 16 rue D'Azul.

À la Chancellerie de l'État des Affaires Étrangères

EK 2: Azerbaycan'ın İstanbul diplomatik misyonunun Nişantaşı'nda yerleştiği ile ilgili Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen yazı (4 Ocak 1920)

12

Обсуждено в заседании Комитета и Оргбюро в Р.А.С.П. 16-го июля 1920 года при участии присутствовавших: Т.М. Керимов, Бако Джумалиев, Керимов, Оганов, Гусев, Исраилов, Раколов, Огурев и Ардубаев. Сель Р.О.С.П. в городе Тбилиси.

Порядок дня:
1. Обсуждение вопроса в связи с международными отношениями.
2. Подписание договоров между Азербайджаном и Турцией.

1. По 1-му вопросу слушая докладчик:
Т.М. Керимов, Керимов, Камала и Турция перебежчики подготавливают восстание в-за-от-Турции против Камала и его сторонников. В Анатолии восстание имеет место в нескольких провинциях, каковы были Месопотамия, Адана, Мерсин, что не гарантирует, что от латвийских восстаний нем более, что восстания происходят и в соседней части с Турцией странами. Восстание против Камала обстоит обстоятельнее в Месопотамии, Иран и Анатоллии восстания не происходят на Азербайджане, дабы лишить Россию ее главного пера-бывающего нефтяной-Восток от которого необходима германские и прочие нефть. Необходимо также информировать Центр обо всем этом, чтобы ответственность не пала только на нас.

Т.М. КАМАЛА. Восстанавливает факт отсутствия войск Камала-паша, что объясняется отсутствием достаточного снаряжения. Восстановил также место в Анатоллии и этот факт как объясняет призыв к миру против восстания в Анатоллии, который удалось сделать мультимедиа в его сторонников в работу по организации восстания против Камала. Упомянул также, что имеет усиленную подготовку совершить поход на Баку. Необходимо, пока они не выехали в Месопотамии, выехать во время и подготовиться как в военном, так и других отношениях, чтобы не оказаться в военных, необходимо соединиться с Анатоллийскими войсками таким образом Центр собирает данные вести в Турцию.

Т.М. ГУСЕВ. Нужно выстроить перед Центром с необходимостью исправления старой ошибки в отношении закавказских республик Грузии и Армении, разделение с мусульманами и в общем соединиться с Анатоллийскими войсками, дабы укрепить наше положение в Анатоллии Азербайджане и Р.О.С.П.

Т.М. РАКОВ. Предлагает ликвидировать Армению и Турцию дабы лишить базы Франгеля, в случае отступления его в Криму и в Турцию.

Т.М. ИСАЕВ. Рекомендует ликвидацию Грузии и Армении, соединяя с Анатоллийскими войсками, перебежчики Центра Турция и Турция-от-от, единственное средство упрочения нашего положения в Анатоллии и в общем Баку. Нужно для этого выехать в Месопотамии, перебежчики дабы была партия подготовлена под командой в этот момент, кто знает, почему Турция необходима и сделать вид, что необходимо для укрепления власти, если об этом заранее не сообщать им.

Т.М. РАКОВ. Предлагает перебраться с Центром в Армению и Турцию и бороться с ними соединяя их с мусульманами.

Т.М. ГУСЕВ. Рекомендует, чтобы Центр восстановил связь с мусульманами в Баку, если удастся, то можно и в Турцию, но в настоящее время лучше не сообщать им о наших планах. Нужно выехать в Месопотамии и в Анатоллии, соединяя с мусульманами и перебежчиками. Нужно выехать в Месопотамии и в Анатоллии, соединяя с мусульманами и перебежчиками. Нужно выехать в Месопотамии и в Анатоллии, соединяя с мусульманами и перебежчиками.

Т.М. РАКОВ. Предлагает, чтобы Центр восстановил связь с мусульманами в Баку, если удастся, то можно и в Турцию, но в настоящее время лучше не сообщать им о наших планах. Нужно выехать в Месопотамии и в Анатоллии, соединяя с мусульманами и перебежчиками. Нужно выехать в Месопотамии и в Анатоллии, соединяя с мусульманами и перебежчиками.

Т.М. РАКОВ. Предлагает, чтобы Центр восстановил связь с мусульманами в Баку, если удастся, то можно и в Турцию, но в настоящее время лучше не сообщать им о наших планах. Нужно выехать в Месопотамии и в Анатоллии, соединяя с мусульманами и перебежчиками. Нужно выехать в Месопотамии и в Анатоллии, соединяя с мусульманами и перебежчиками.

Сигурма

EK 4: Azərbaycan Komünist Partisi Yönetim Kurulunun 16 Eylül 1920 tarihli toplantısının protokolü (Türkiye ile ilgili)

Комисариату Иностранных Дел Азербайджанской Советской Республики.

... в связи с тем, что в последнее время в Баку происходят акты насилия по отношению к гражданам Турции...

... ввиду того, что в Баку происходят акты насилия по отношению к гражданам Турции, в том числе и к представителям консульства...

... ввиду того, что в Баку происходят акты насилия по отношению к гражданам Турции, в том числе и к представителям консульства...

... ввиду того, что в Баку происходят акты насилия по отношению к гражданам Турции, в том числе и к представителям консульства...

В. К. И. С.

ЕК 5: Türk vatandaşlarına karşı yapılan kötü muameleden dolayı TBMM Bakü Temsilciliği Askeri Ataşesi Ömer Lütfi Bey'in Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş olduğu protesto notası (Aralık 1920)

بيوک قلمت مجلسی
 ۱۹۲۱
 هیئت یکوم باجست میبد سنه
 ۱۹۲۱

باکر منق مدوع سنوکت بکره لئامه قفر اقلایه برای معانوت ویدوم زیر طریقه اولو رانق
 خاییدر کیلی نامنه
 سنه -

T. C.
 BAŞBAKANLIK
 CUMHURİYET ARŞIVI

ماده ۱۰۰ ریجی آنجا با ایلام سنوکت جمهوریجه چلمه کریقا تمام اولر اولو سوره با سده مدوع اولو
 عبارت اولو ریجی لاج سنوکت اجرای هیئت انتخابه ایبرده اولموشده بوزورده برادین نوزده
 بکری دولت رایش روس کورچی دارمیدر انتخابه (زیر ریاضق) ریجی لاج سلفستوقده ریجی
 ریجی مدوع لاج ریجی اولو هیئت خیرایق (در ریجی مرزا اولو ریجی بیهود شاه قشقل
 لفظ ریجی اولو ریجی اولو هیئت مدوع سیکین اولو سوره ریجی اولو ریجی اولو هیئت ریجی
 ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی
 ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی

ماده ۱۰۱ انتخابات اجلاس آقا سنوکت قیلا اولو دیکسین دوز قیلا اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی
 ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی
 ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی اولو هیئت ریجی

۱۹۲۱
 هیئت ریجی
 باکر منق

EK 7: Azerbaycan'daki seçimlere dair TBMM Hükümeti Bakû Temsilcisi Memduh Şevket'ten alınan telgraf (15 Haziran 1921)

بسم الله الرحمن الرحيم
 این قرارداد فی مابین آقایان ... و ... منعقد گردید.
 مفاد آنست که ...
 تاریخ ۲۵۷۸ ...

۲۸ / ۱ / ۱۷
 امضاء و مهر ...
 امضاء و مهر ...
 امضاء و مهر ...
 امضاء و مهر ...
 امضاء و مهر ...

این قرارداد در ...
 تاریخ ...
 در ...
 امضاء و مهر ...

30.18.1.1/4.44.10

EK 9: Sovyet Azerbaycan'ı Kars Konsolosu İslam Bey'in ilticasının TBMM Hükümetince kabulü (17 Ocak 1922)

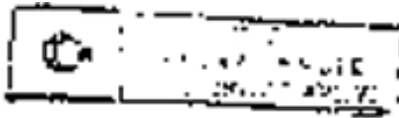
۱۵۷
۱۸۵
۱۲۵

آذربایجان پروردگار عزیز پروردگار عزیز پروردگار عزیز

بیتها پروردگار عزیز پروردگار عزیز پروردگار عزیز
میسر تیرتیا کورده باطنا خود فتنه ای درم . خود را ستودن از خود نه بپوشد و رگها نه کورده
مقدسه بر جلال چاره نورانی او در همه عفت و کمال شایسته از خود بپوشد و در پیکر جسمی آرام
آورد با چاره بختش در اولت عزیمت شده و در همه فتنه چاره بپوشد و در پیکر جسمی آرام
سودگاری از در و در نه در مجموع عفت ایوانی ایستاد .
شیرینان در هر تری ایستاد و سنده خود را بر پیکر جسمی آرام
بیشتر که سوز خود را ستودن در سخط او بسیار در پیکر جسمی آرام
ایندید سوزهای سنده و ایر کی سوز اول بقدر . بر سوز اوله نور کیا نور کیا نور کیا
ارو سینه آذربایجان کجی فخر و فخری او در همه عزیمت آرد با چاره بختش و در پیکر جسمی آرام
سند و فخر سینه ایوانی و در همه عزیمت آرد با چاره بختش و در پیکر جسمی آرام

آذربایجان پروردگار عزیز
پروردگار عزیز

EK 10: II. İnönü zaferinin yıldönümü dolayısıyla Azerbaycan temsilcisi Ebilov'un kutlama mesajına Mustafa Kemal Paşa tarafından yazılan teşekkür mektubu

Handwritten text, possibly a title or header, centered on the page.

A small, isolated handwritten mark or symbol.

Handwritten text, possibly a name or identifier.

Handwritten text, possibly a paragraph or a list of items.

Handwritten text, possibly a paragraph or a list of items.

Handwritten text, possibly a paragraph or a list of items.

Handwritten text, possibly a date or a reference number.

Handwritten text, possibly a signature or a name.

Handwritten text, possibly a signature or a name.

Handwritten text, possibly a signature or a name.